DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

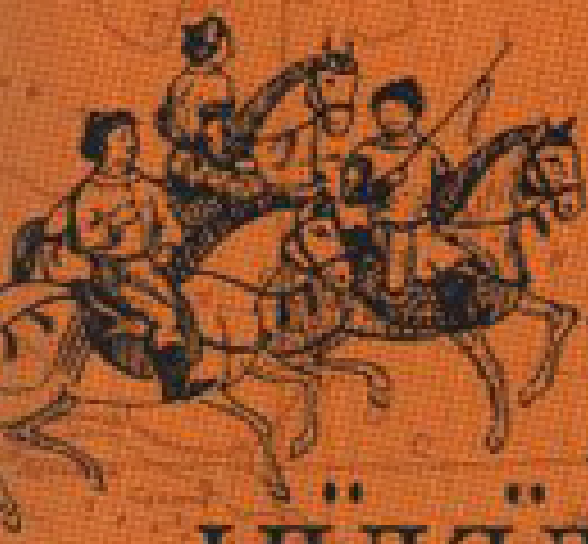

MUHAYYEL HÜKÜMDARLIĞIN İZİNDE

L. N. Gumilëv

İkinci Baskı

SELENGE

MUHAYYEL HÜKÜMDARLIĞIN İZİNDE

Lev Nikolayeviç Gumilëv

Rusçadan Çeviren
D. Ahsen BATUR

İkinci Baskı

Selenge Yayınları
İstanbul - 2003

Selenge Yayınları No: 3

Dizgi-Sayfa Düzeni
Selahattin Uslucan

Tashih Redaksiyon
Yaşar Duru

Kapak
Nüans Ajans

Baskı-Cilt
Matsan

ISBN 975-8839-06-3

Lev Gumilev's Russian text copyright © 1993 by Natalie Gumileva
Türkiyede Türkçe basım hakları © Selenge Yayınları'na aittir.

Selenge Yayınları
Ticarethane Sok. No:41/24 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel-Fax: 0.212 514 45 73
www.selenge.com / e-mail:selenge@hotmail.com

İÇİNDEKİLER

Lev Nikolayeviç Gumilëv ve Zamanı 7

MASA BAŞINDAN
1. FİLOLOJİNİN ZAFERİ
Kitap Okuma Üzerine 21 / Otantik Bir Yalan 22 /
Karşımıza Çıkan Güçlükler 25 / Araştırma Yöntemleri 30 /
Sentez Üzerine 32

2. BİR COĞRAFYA GEZİSİ
Ülke ve Halk 37 / Su ve İklim 40 / Gerçeğe Giden Yol 43

3. TARİHİ GEZİNTİ
Çin Seddi Sınırında 47 / Bozkır Bizantizmi 56

KUŞ BAKIŞI
4. KARANLIK ÇAĞ
Yüzyılın Sonu 69 / Yeni Ritimler 74 / Üçüncü Güç 76 / Rakipler 86 /
Leao İmparatorluğu 91 / Biraz Ordan Biraz Burdan 94

5. BOZULAN SESSİZLİK
Çin Seddi Civarında 101 / Batı 106 / Kuzey Batı 109 / Kuzey Vahaları 110 /
Bozkırlılar Göçebedir 114 / Kelimeler Aldatıcıdır 116 /
Özgürlük Savaşı 118 / Yohannes Hükümdarlığının Prototipi 124 /
Etnolojik Genelleştirme Denemesi 126

6. BİR EFSANE KAHRAMANININ PROTOTİPİ
Bir Gezinti Daha 129 / Bir Prensin Kariyeri 130 / Hanın Kaderi 134 /
Rahip Kıralın Orta Çıkışı 141 / Yohannes Hükümdarlığı 146

KURGAN TEPESİNDEN
7. "KRAL DAVİD"İN YİĞİTLİĞİ VE ÖLÜMÜ
Aynaya Aksedenler 155 / Naymanlar ve Keraitler 161 /
XII. Yüzyıl Moğolları 164 / Çileli Yıllar 166 / Tarihçi Gözüyle Bakınca 170 /

Bir Tahlil Denemesi 174 / Temucin ve Camuha 178 / Büyük Kurultay 182 / Şöhret ve Ölüm 186

8. KAYBOLAN ÜMİTLER

Kurgan Tepesinden Görünenler 193 / Sonuçlar ve Sebepler 198 / Ataletin Gücü 203 / Klik Çatışmaları 205 / Acı Gerçek 213 / Masallar Gerçek Olunca 216

9. FATİHLERLE HESAPLAŞMA

Sarı Haçlı Seferi 221 / Hristiyanlığın Yeni Düşmanları 223 / Kit-buka-noyon 226 / Çin'de Savaş 229 / İki Kurultay 230 / Arıg-buka 233 / Kaydu 234 / Naya 236 / Prens Görgi veya Körküz 239 / Masal Yerine Gerçek 240

FARE DELİĞİNDEN GÖRÜNENLER

10. "GİZLİ TARİH" YAZARININ ZEVK VE SEMPATİLERİ

Şüphenin Sebebi 249 / Çıkış Yolları 253 / İnanmama Hakkı 258 / Netice-i Kelam 260

11. İKİNCİ BİRLİK

Peşin Fikirliliğin Zararı Üzerine 263 / "Kara Din" 264 / Moğollar'ın Tanrısı ve Özellikleri 266 / İkinci Birlik mi Yoksa Düalizm mi? 269 / Şeytanın Çok Yönlülüğü 272 / Dinin Kaynaklarını Ararken 276 / Bhan 279 / İnanç Din Değildir 281

GEÇMİŞİN KÜLLERİ

12. KENDİMİZİ ALDATMAMANIN YOLU

Hikmetli Sözün Anlamı 289 / Meçhul Topraklar 294 / Hinler 296 / Hin Okları 298 / Bir İki Söz Daha 302 / Troyan ve Div 304 / Hayali Ağaç 310 / Kayala ve Kalka 311 / Çekirdek ve Kabuk 317

13. ALAN-ZAMAN CETVELİ

Bir Filologla Hasbihal 321

14. KURAM TEŞKİLİ

Etnoloji 355 / Tetkik Tecrübesi 358 / Genelleştirme Denemesi 368

KAYNAKÇA 377

İNDEKS 397

Lev Nikolayeviç Gumilëv ve Zamanı

L.N. Gumilëv (Gumilòff), 80. doğum gününü kutlarken; "artık bütün Rusya'da meşhur oldum" diyordu, kendi kendine. Ama ne akademik çevreler, ne de geniş halk kitleleri, seksen yaşındaki bu adamın doğum gününe fazla itibar etmemişlerdi. Yüzüne karşı ve hatta arkasından "üstad-ı azam" diyorlardı; ama, kitaplarını ellerine almaktan korkuyorlardı. Ne de olsa geçmişte defalarca tutuklanmış; rejim muhalifi damgası yemiş; sürgün kamplarında çile doldurmuş aykırı bir tarihçi, aykırı bir şair, coğrafyacı, etnogenesiz tezinin ve Rus etnolojisinin babası; ama, aynı zamanda Bolşevik; yönetimi tarafından vatan hainliğiyle suçlanarak kurşuna dizilmiş zâdegân sınıfına mensup bir askerin ve meşhur şaire Anna Ahmetova'nın oğluydu..

XX. Yüzyıl Sovyetler Birliği'nde pekçok tarihçi, birçok kabiliyetli ve profesyonel araştırmacı; A. Zimin, M. Tixomiroff, B. Rıbakoff, R. Vipper gibi gözde ilim adamları vardı. Ama A. Toynbee'ye cevap vermek, onun koyduğu terminolojiyi değiştirmek Gumilëv'a nasip olmuştu. Sovyet İlimler Akademisi'ne seçilmesine seçilmişti; fakat içeride "üsttekiler", "alttakiler" kavgasıyla meşgul olan akademik çevre, onu ilmi neşriyat kadrosundan çıkarmış; 1982'de ise, akademik dergilerde ve "Nauk" periyotlarında makalelerinin yayınlanmasını yasaklamıştı..

I Ekim 1912'de şair ve şaire bir anne-babanın evinde dünyaya gelen Gumilëv, 15 Haziran 1992'de vefat etti. Edebiyatçı bir ailenin çocuğuydu ve bu aile, Rusya'da 1910'lı yılların edebî akımına damgasını vurmuştu. Savaş başladığı için babası bir süre sonra yüzbaşı rütbesiyle orduya çağırılacaktı. Anne Anna Ahmetova, Kırım'da Sivastopol'un dağlık bir kasabasında dünyaya gelmişti. 1890-1900 yılları kuşağı, An-

na Ahmetova'yı dünyanın en seçkin şaireleri arasına koymuştu.

Geçmişin "yokolmakta olan" kültürü, Gumilëv'un henüz çocukluk yıllarında ilgisini çekiyor; bu kültürün kaybolmaya yüz tutmasını görmek ise, onu üzüyordu. 1918 Ekim ihtilalinden sonraki genel tutumun neticesinde, 1921'de baba Nikolai'ın kurşuna dizilmesi, küçük çocuğun dünyasını karartmıştı. 1930'larda ise, artık kampını seçmiş; Bolşevik rejimiyle uyuşamayacağını çok iyi anlamıştı. Bu, bir noktada kendi kaderini de çizmek demekti.

1917'den 1929'a kadar olan çocukluk ve gençlik yılları, Tver şehri yakınlarındaki Slepnev'de, babaannesinin evinde geçiren yazarımız, tarihî kitapların yanısıra H. Emar, Mayne Reid, A. Dumas gibi klasikleri okuyarak, büyüdü. Okul arkadaşları başka şeylerle uğraşırken, onun koltuğunun altında tarih kitapları, eski tarihî haritalardan başka bir şey yoktu. Kendisi XX. Yüzyılda ama ruhu ve beyni, yüzlerce yıl öncesinde yaşıyordu.

1930'da üniversite kapısını aralamak için kolları sıvadı fakat müracaatı reddedildi. Zâdegân bir ailenin çocuğu olması hasebiyle, sosyal düzene ayak uydurma kabiliyetine sahip olmadığı gösterilmişti gerekçe olarak. Çaresiz, ekmek parasını çıkarabilmek için Leningrad'da bir tramvay-transport deposuna işçi olarak girdi. Burada onu çok sevmişlerdi. Bir süre sonra, işçi bulma kurumu vasıtasıyla Sovyetler Jeoloji Enstitüsü'nün jeolojik araştırmalar bölümünde boş bir iş buldu. Kıtlık yıllarının yaşandığı bu dönemde Rusya'nın ta öbür ucunda yaşayan Türk halklarının bakiyeleriyle yüzyüze geleceği bir imkan yakaladı ve Sayan eteklerine işçi olarak gönderildi. Burada gördüğü şeyler, yerli halkla ilgili müşahedeleri, kitaplarda okuduklarına hiç benzemiyordu. Bu işçilik günlerini, 1931 yazında Pamir'de yine işçi olarak geçireceği günler izleyecekti. Pamir günlerinin ona bir faydası da olmuş ve Tacik ve Kırgızlar'ın dillerini öğrenmişti. Basmacı ne demek, burada duymuş; İsmaili mezhebine mensup insanlarla tanışmanın yollarını aramış; tarikat şeyhleri, dervişler, sufiler, kanun kaçakları ve maceraperestleri hep burada tanımıştı. Bir sonraki sezonluk işi, Kırım'da yapılacak arkeolojik kazı ekibindeydi. Fakat nedense, arkeolojik kazılarda çalışmak, ona pek cazip gelmiyordu. Onun hayalindeki şey, halkların tarihlerini öğrenmek; onların nasıl teşekkül ettikleri, nasıl yükselip düştüklerini araştırmaktı.

1934'da 22 yaşına bastığında şans yüzüne güler gibi olmuş ve

Leningrad Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü'ne öğrenci olarak kabul edilmişti. Fakültenin başında Y. Tarle, V. Struve gibi zamanın en gözde tarihçileri vardı. Artık o, toplumun bir üyesi olarak kabul edilmiş ve istediği entellektüel çevreye girebilmişti.

Ne var ki, ben isterim otuz, Tanrı verir dokuz sözü doğruymuş. Genç tarihçinin sevinci yarıda kalacak ve bir aile ortamında geçen sohbet sırasında sarfedilen sözlerden dolayı, bir muhbirin ifşasıyla tutuklanacaktı. Neyse ki, anne A. Ahmetova'nın resmî mercilere yaptığı müracaat üzerine, yeterli delil olmaması sebebiyle, serbest bırakılacaktı ama fakülte kapısı yüzüne kapanacak, yine sokaklarda iş aramak mecburiyetinde kalacaktı. Kısa süre sonra aradığı işi bulmuştu da: Üniversitenin şarkiyat bölümünde işçi olarak çalışacak; boş zamanlarında ise, yeni çıkan neşriyatı takip edebilecekti. O sıralar ilgi alanı Eski Türkler'di. Rusya'nın en önde gelen şarkiyatçısı V. Struve, yerini dolduracak gençler arıyordu ve bu yüzden -sürgün kamplarında olduğu yıllarda dahi- Gumilëv'a yardım elini uzatmış, yeniden öğrenciliğe kabul edilmesi için dilekçesini yazmasına yardımcı olmuştu.

Nihayet 1937'de üniversiteye tekrar kabul edildi. Artık sık sık eski Rus tarihiyle, Sibirya ve Moğolistan'ın eski Türk halkları üzerinde uzman olan profesör B. Grekoff ve S. Maloff'un karşısına elinde bir takım belgelerle çıkıyor, onlarla tartışıyordu. Ama şanssızlık paçasından yakalamıştı onu bir defa. Yine bir ihbar, yine bir tutuklanma ve beş yıl tecrid cezası. Önce cezasını çekmesi için Belomorkanal'a gönderilmiş, sonra suçunun (!) ağır olmadığı gözönünde bulundurularak, kampının değiştirilmesi kararlaştırılmıştı. Böylece Norilsk maden ocaklarında zorunlu çalışmaya tabi tutulan genç ve bahtsız tarihçi, dişini dişine basıp, verilen ağır işleri becermeye çalışıyordu.

1943'de tutukluluk süresi bitmişti. Ama savaş patladığı için hemen askere alınmış ve sakıncalı olması hasebiyle de, ön cephede Belorus'a gönderilmişti. Elbe Nehri'ni kurşun yağmuru altında aşmayı başararak, Berlin'e kadar gitmiş; orada yakılıp, yıkılmış Alman şehirlerini, tarihî harabeleri görmüştü. 1945'de tekrar üniversite yolu görünmüştü. Genç Gumilëv, on devlet üniversite giriş imtihanlarına girmiş ve Fransızca, Almanca, eski Türkçe ve Latince bildiği, Hun ve eski Moğol medeniyet tarihi konusunda ihtisas sahibi olduğu için üniversiteye kabul edilmesine karar verilmişti. 1946'da Leningrad

Üniversitesi, Şarkiyat Enstitüsü'nün burs imtihanlarını başarıyla vermişti. Bu defa, bilahere Ermitaj Müzesi müdürü olacak olan Mihail İllarionoviç Artamonoff'un himayesindeydi ve onunla birlikte Ukrayna ve Gürcistan'da yapılan arkeolojik çalışmalara katıldı. Bunu, Sibirya'da yapılan çalışmalar takip etti ve Gumilëv, üstadı Artamonoff'la birlikte ilk kez "eski Türk höyüklerini" inceleme imkanı buldu.

Bir yandan eski Slavyan kültürüyle de uğraşması, Gumilëv'un başına iş açacak ve zamanın meşhur slavist akedemisyenleri V. Paşuto ile B. Rıbakoff'la polemiğe girecekti. Daha da kötüsü, Artamonoff'un onun etnogenez tezine karşı çıkanlar arasına girmesi, bu iki dostun yollarının ayrılmasına yol açacaktı. 1946'da aleyhinde düzenlenen bir raporla hem bursu kesildi, hem de arkeoloji ekibinden kovuldu.

Yalvar yakar Leningrad psikoterapi hastanesi kütüphanesinde bir iş bulmaya muvaffak oldu ve hastahane yönetimi iyi niyet göstererek, akademik tezi "Eski Türkler" konusunda kendisine destek çıktı. Üç yıl süren bu zorlu mücadeleden sonra nihayet, 36 yaşında öğrenim kapısını yeniden aralayabilmişti.

1948'de hayatının yeni bir safhasına başlayan Gumilëv, uzman tarihçi olarak, S. Rudenko'nun Altaylar'da görev yapacak olan arkeoloji-etnofrafya heyetine katılma hakkını elde etti. Pazırık'ta yapılan kazılarda "İskit vahşi hayvan figürlerini" bulan ekipte olması, Gumilëv'a dünya çapında bir şöhret kazandırdı. Çünkü o sıralar, Maya ve Aztek kültürlerini keşfeden Avrupa ve Amerika'da, Avrasya bozkırının altın mirasına karşı hararetli bir ilgi vardı. 1949'da Tüyuk-Mezar'da bulunan savaşçı heykelleri üzerine yazdığı makalelerle, eski Türk ve Moğol yaylarıyla ilgili makalesi dergilerde yayınlandığı bir sırada, geleceğin "üstad-ı azam"ı, soluğu tekrar tutuklama kampında almıştı.

7 Eylül 1948'de, Altaylarda faaliyet gösteren heyetteki çalışmalarını sürdürürken, bir kez daha tutuklandı. Ama bu defa, yıllar sonra kendisinin de belirteceği gibi, "annesi yüzünden" tutuklanmıştı. 1935'de kendisi, 1918'de babası, 1948'de ise annesi yüzünden ellerine kelepçe geçirilmişti. Ne var ki, bu sonuncu tutuklamanın faturası ağır kesilmişti : IO yıl! İşlenen suç da büyüktü: "Devrim aleyhtarı faaliyet göstermek"!

Annesi Anna Ahmetova, bu münasebetle şu mısraları karalayacaktı:

Kocası mezarda,
Oğlu damlarda,
Dua edin bana!

İlk durak Karaganda'ydı. Neyse, teselli bulması için zamanın bazı ünlü akedemisyenlerini de aynı kampta görmesi, belki de yeterli bir sebepti. Aleksandr Leonidoviç Çihevski bile onunla aynı kamptaydı. İkinci durak, Sayan yakınlarındaki Kuzbası (Kuşbaşı), üçüncü durak, daha önce Dostoyevski'nin çile doldurduğu Omsk hapishanesiydi..

1956'da ağır bir hastalığa yakalandığı sırada, -ki artık 44 yaşındaydı- Stalin'in çıkardığı "Çocuk ebeveynin suçundan sorumlu değildir" genelgesiyle serbest bırakılarak, Petrograd'a döndü. Eski dostu Artamonoff, burada onu güleryüzle karşılayıp, hemen kütüphanede iş verdi. Ayrıca kütüphane bütçesinden doktora tezini tamamlaması için cüzi bir ödenek ayrıldı. Sıkı bir çalışma sonunda nihayet "Eski Türkler" adlı doktora tezi yayınlandı. Üniversite camiasında hayli yankı uyandıran bu eseri sayesinde, o güne kadar itilip kakılan Gumilëv, tekrar birinci derecede ilgi odağı olmuştu. Leningrad Üniversitesi rektorü, Gumilëv'u fakültede işe aldı ve böylece 1986 yılına kadar istikrarlı bir çalışma hayatı başladı. 1986'da artık yaşlandığı bahanesiyle emekliye sevkediliverdi. Bir zamanlar çok genç, ondan sonra rejim muhalifi olduğu iddiasıyla yüzüne kapanan üniversite kapısı, şimdi de yaşlı olduğu bahanesiyle kapanıyordu. Bu olayın arkasında bir takım politik sebepler yattığını bilen Gumilëv, vakitsiz emekli edilmesine hayli içerlemişti. Nikolai Gumilëv ve Anna Ahmetova'nın çocuğu oluşunun izleri, demek hâlâ silinmemişti.

Üniversitede resmi çalışma saatleri içinde bulunma fırsatı yakalayamadığı ve dinleyicileriyle buluşamadığı için, verilen profesörlük ünvanını kullanma fırsatı dahi olmamıştı. Sadece 1966'dan 86'ya kadar coğrafya fakültesinde okutman olarak görev yapmasına izin verilmişti ama o, kendisini ordinaryüs profesör olarak isimlendiriyordu. Çünkü o derse girdiği zaman bütün üniversiteliler anfiyi dolduruyor; hatta okulda çalışan müstahdemlerden başka, sokaktaki insanlar dahi onu dinlemeye geliyorlardı. Gumilëv haklı olarak "bütün Rusya'nın kendisini dinlediğini" söylüyordu. Her yıl üniversiteler

açılırken, televizyonda açış konuşmasını yapma hakkı, "üstad-ı azam" olarak, onundu..

Böylece, bir dönemler itilip kakılan Gumilëv, birkaç kuşağın üstadı olmuştu. Matematikçisi, fizikçisi, coğrafyacısı ve başka mesleklere mensup pekçok insan artık "Ben de filan dönemde Gumilëv'un talebesiydim" demekten gurur duyuyordu.

L.N. Gumilëv'un 1983'de yeni bir çalışması okuyucuyla buluşmuştu: Etnogenesis ve Yeryüzü Biosferi. Halkların teşekkül safhalarını, yükseliş ve düşüşlerini belli prensiplere bağlayan bu tez çalışması, ne yazık ki akedemik çevrelerin beğenisini kazanmadı. İkinci doktora tezi olarak sunduğu bu çalışması, "bu doktora değil, doktora üzeri bir şey; dolayısıyla kabul edilemez" cevabıyla reddedilmişti. Gumilëv'un bu çalışmasını anlayamayan akedemi çevrelerinin, zımnî bir kıskançlık hastalığına yakalandığı aşikârdı. Hatta onlar, bununla da yetinmeyip, eserin K. Marks'ın ve F. Engels'in teorilerine ters düştüğü iddiasıyla yasaklanması yönünde karar dahi çıkarttırdılar. Esasen Gumilëv, "Etnogenez"inde açıktan açığa Lenin ve Engels'i tenkit etmiyordu ve zaten sürgün kamplarında o kadar yıl gezindikten sonra buna cesaret de edemezdi. O, başka bir kurnazlık sergilemeyi deneyerek, Lenin ve Engels'in "etnogenez" konusunda görüşlerinden faydalandıkları Batılı yazarları ağır bir tenkit bombardımanına tuttu ama Rus'un şarklılara has kurnazlığı, bu kamuflajı yutmadı. Gerçekten de, Lenin ve Engels'in faydalandıkları yazarları tenkit etmek, onları dolaylı yoldan tenkit etmekle hemen hemen aynı şeydi.

Gumilëv'un akademik çalışmaları birbirini takip ediyordu: Hunlar, Eski Türkler, Çindeki Hunlar, Hazarın Keşfi, Etnogenez, Hazar Çevresinde Bin Yıl, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır, Rusiden Rossyaya, Muhayyel Hükümdarlığın İzinde, Sarı Haçlı Seferi veya İblis Nesli Efsanesi, Son ve Yeniden Başlangıç, Avrasya Trajedisi, Etnos,Tarih ve Kültürler, 10 ciltlik Arabesk Tarihi (müştereken) ve yerli ve yabancı ilmî dergilerde yayınlanmış yüzlerce makale.

L.N. Gumilëv'a, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu birçok ülkeden konferans vermesi için teklifler gelmiş fakat baştaki yönetim tarafından yurtdışına çıkışı yasaklandığı için, bu davetlere katılamamıştır.

Yazarımız, belki de biraz kavgacı bir tipti. Daha önceki çalışmalarında Batılı Türkologlara saldırdığı yetmiyormuş gibi, W.W. Barthold'a da acımasızca yüklenmişti. Aslında Gumilëv, tarihî konularda yanlış yapan kimseyi affetmiyor; elindeki kılıcı önüne gelene saplıyordu. Elbette ona da başkaları yüklenecek ve yaptığı hatalarını affetmeyecektir. Ne de olsa, men dakka dukka dünyası bu. Elinizdeki eser yayınlandığı ve özellikle "İgor Alayı Destanı"nın tenkit edildiği kısmı bir dergide neşredildiği zaman bütün Sovyetler Birliği'nde şiddetli tartışmalar, yazara karşı insafsız saldırılar başladı. Bilhassa klasik ilim anlayışı çerçevesi dışına çıkamayan Rus aydınları, Ruslar'ın milli destanının acı bir şekilde tenkit edilmesini bir türlü hazmedemediler. Çünkü bu bölüm daha önceki tarihçileri, A. Zimin ve Prof. B. Rıbakoff'ları yerden yere vuruyordu. Bu yüzden S. Tixvinski, V. Paşuto, İ. Petruşevski, İ. Grekoff, B. Rıbakoff akedemik dergilerde Gumilëv'u tenkit bombardımanına tuttular. En sonunda Kazakistan'dan, heyecan manzumesi "Az i Ya"nın müellifi Olcas Süleymanoff da, bu polemiğe katılarak yangına körükle gitti. Vaktiyle Gumilëv'a O. Süleymanoff'u tenkit etmesi teklifi yapılmıştı fakat üstad, Süleymanoff'un eserinde bazı yanlışlar bulmasına rağmen, bunu yapmamıştı. Nihayet Ord. Prof. Lihaçev, 1980'de Gumilëv'u haklı gösteren bir makale yayınladıktan sonra "İgor Alayı Destanı"nın yargılanması sona erdi ve bu polemik de böylece kapandı.

Yazarın hanımından hiç çocuğu olmadı fakat o bundan dolayı üzgün değildi. Her fırsatta, yazdığı kitapları göstererek, "benim çocuklarım da bunlar" diyordu. Nihayet 1992 ortalarında gözlerini hayata yumdu. Ölümünden sonra sevenleri ve hayranları bir araya gelerek, bu filozof tarihçinin anısını yaşatmak için, "Gumilëv Dünyası Vakfı" adı altında bir vakıf kurup, bütün eserlerini külliyat halinde yeniden yayınladılar.

Gumilëv, aynı zamanda iyi bir şair ve çok iyi bir mütercimdi. Birkaç ciltten oluşan divanları vardır ama bizi ilgilendiren yönü şairlik tarafı değil.

Kusursuz bir Rusçayla yazmasına rağmen, Gumilëv'un üslubu oldukça ağırdır. Uzun cümlelerinde, Rusçada dahi yan yana gelmesi gereken kelimelerin birini bir yana, diğerini çok uzaklara atmakta; Rus okuyucu için problem teşkil etmeyen bu dağınık kelimeleri toparlamak ise, mütercimin saatlerini almaktadır. Onun bu ağır üslu-

bu, bir noktada, bizdeki H.Z. Ülken'in ağır üslubuyla kıyaslanabilir. Şairlerin dili genelde ağır olurmuş. O da dipte bucakta kalmış, miadı dolmuş kelimeleri kullanmaktan zevk alıyordu. Buna rağmen eski satirik Rusçayı ustalıkla kullanıyordu. Belki eserlerini sevdiren de bu satirik üslubudur. Eğer roman yazmış olsaydı, kesinlikle çok başarılı olurdu. Gumilëv, okuyucusuna tarihi sevdirerek, eserlerini sıkıcı olmaktan kurtarmayı başarabilmiş bir yazardır. Onun eserlerinde, diğer tarihçilerin kitaplarında pek göremeyeceğimiz "*... kendisi halim selimdi ama karısı çirkefin, şirretin tekiydi*"; "*.. bu geri zekalı avrat..*"; "*yoo.. ben kül yutmam!*"; "*.. gelin önce terimler konusunda anlaşalım..*"; "*.. bakıyorum da sevgili okuyucum bana itiraz ediyor..*"; "*.. peki beyim, madem öyle, gel seninle tarihin derinliklerine doğru bir yolculuğa çıkalım da, kimin haklı olduğunu görelim..*"; "*.. yoo.. artık bu soruya cevap vermek boynumuza borç oldu..*"; "*Bu da ne demek oluyor şimdi?*"; "*.. üstadımıza da maşallah yani..*" şeklindeki esprili cümlelere zaman zaman rastlıyoruz. Gumilëv'un konuları kavrama ve izah tarzı oldukça farklıdır. O, tarihî eserlerinde herkesin bildiği olayları bir iki satırla geçiştirir ama pekçok tarihçinin gözünden kaçan küçük nüanslardan çok büyük meselelere parmak basacak malzeme çıkarmakta ustadır.

Kitaplarının bazıları, elinizdeki bu eser, Etnogenez ve Eski Türkler Batı dillerine de çevirilmiştir.

Kimi tarihçiler Gumilëv'u üstad kabul ederken, kimileri, onun yazdıklarına "her zaman da güvenilemeyeceğini" ileri sürerler ama yine de yazdıkları kitaplarda "üstadı" referans olarak gösterirler. Herhalde, bu da riyakârlığın değişik bir şekli. Madem güvenilir değilse, neden referans olarak gösteriliyordu?..

Peki Gumilëv'un Türkler'in ve Türk halklarının dostu olduğu söylenebilir mi?

Bu soruya cevap vermek zor. Bir kere dünyada kan bağı denilen bir şey olduğu sürece, -ki kıyamete kadar da olacak ve küreselleşmenin önünde en büyük engel olarak duracaktır,- objektif tarihçilik, hemen hemen imkansızdır ve Gumilëv da bu kuralın dışında değildir. Damarlarında Rus ve Türk kanı taşıyordu ama herhalde Rusluk tarafı daha ağır basıyordu. Bu yüzden, özellikle Türk tarihi konusunda, ona da dikkatli yaklaşılması gerekir. Örneğin "Eski Türkler"in önsözünde "Göktürkler, katiyen torunları olmayan birçok Or-

ta Asya halklarına adlarını bırakarak tarihten silindiler" şeklindeki cümlesi üzerinde durulursa, biz Anadolu Türkleri'nin ve hatta Asya'daki Türk halklarının Göktürkler'le, dolayısıyla da Hunlar'la ilişkisi olmadığı; sadece, Türkleşmiş ve Göktürkler'den "Türk" adını ödünç almış halklar oldukları sonucu çıkar ki, bu, tarihî gerçeklerle bağdaşmayan öylesine bir iddiadır. Onun Osmanlılar için "Etnogenez" adlı eserinde sarfettiği sözler de, oldukça haksız ve belki de garazkâr bir bakışın sonucudur. Yine onun avrupai tipin Asya'da mongoloid tipe galip gelmesi sonucu bazı Türk halklarının mongoloid olmamasını, Aryani ırkın zaferi gibi göstermesi konusu, "Hunlar" isimli eserinin başına koyduğumuz tenkit takdiminde ele alınmıştır.

Fakat, eğer ortada Çinliler'den bahsedilmesi gereken bir durum varsa, Gumilëv, Çinliler'e karşı Hunlar'ın ve Türkler'in dostu, hatta müdafiidir. Nedense, "üstad-ı azam"da aşırı bir Çin ve Çinli düşmanlığı vardır ve bu düşmanlık ona "Eski Türkler"de, "*üzüm salkımını kılıç kabzasından daha iyi kavrayan Çinli gençler, heybetli Türk süvarileri karşısında tapır tapır dökülüyorlardı..*"; ve "Hazar Çevresinde Bin Yıl"da ise, "*Çinliler'in .. batıya geçemediklerini düşünmek, ne büyük saadet!...*" dedirtecektir. Belki de bu düşmanlık, onu Türkler'i müdafaa etmeye itelemiştir. Ancak, ondaki Çin ve Çinli düşmanlığının altında, Rusya-Çin çekişmesinde bu ülkeyi kötüleme ve Rus mantalitesinde "Çirkin Çinli" imajı yaratma vazifesini omuzlamış olmanın sevk-i tabiisi görülmektedir. Batıya karşı Türkler'in savunucusudur. Araplar'a karşı da yine Türkler'in yanındadır. Bununla birlikte onun "*düz arazide ve gün ışığı altında heybetli Türk süvarisinin karşısına çıkan düşmanın hiçbir şansı yoktu*", "*.. bu asil millet..*" ve "*Muhammed'in gerçek ümmeti, riyakâr Araplar değil, Türklerdi*" vs. şeklindeki cümlelerine bakarak, Türk dostu olduğu düşünmek aşırı safdilik olur. Belki de öyleydi ama Bolşevik yönetim döneminde bunu yazmak şöyle dursun, telaffuz dahi edemezdi. Onun, gerek elinizdeki bu eserde, gerekse Hunlar, Hazar Çevresinde Bin yıl, Eski Türkler ve diğerlerinde rastladığımız şu satırları, bize göre, baştaki rejimi ürkütmeden, Batıyı, burjuva kesimini eleştirmek suretiyle, göçebe halkların savunuculuğunu yapmak şeklinde telakki edilebilir: "*..Bu konu üzerinde etraflıca durmamızın sebebi, burjuva kesiminin, sözüm ona Çinlilerin kenar mahallesiymiş gibi gözüken Merkezî Asya'nın göçebe halklarının, üzerinde durulmaya bile değmez insanlar olduğu şeklindeki saçma görüşlerini çürütmekti...*"

Bundan başka, yazarın Moğollar'a ve Çingis-han'a karşı bir hayranlık ve zaafı vardır. Hatta Rus akedemik çevrelerince de "Moğol hayranı olmak"la suçlanmış; bu suçlama yüzünden Rubruck ve Marco Polo'nun seyahatleri üzerine yazmayı düşündüğü bir kitabın telifinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. "Moğollar bize kan ve göz yaşından başka ne getirdi?.." şeklindeki satırlarla dolu yüzlerce kitabı okuyarak yetişen Rus halkına rağmen Moğollar'ı savunmaya kalkışmak için bir insanın, çılgın olması gerekirdi. Neyseki Gumilëv biraz deli doluydu, ama çılgın değildi.

Bunun dışında, İslamiyet hakkındaki yanlış bilgileri, yahut kasıtlı hücumları ise, kendisi bir Hristiyan olduğu ve üstelik eserlerini de komünist iktidar döneminde yazdığı gözönünde bulundurulursa, mazur karşılanabilir. Ne de olsa, dünyada İslamiyet'e dil uzatan tek kişi o değildir.

Kısacası, L.N. Gumilëv'a hayatta iken çok görülen ikbal, ölümünden sonra nasip olmuştur.

* *
*

Elinizdeki "Muhayyel Hükümdarlığın İzinde" adlı esere gelince; Moğol ve Türk tarihi bakımından önemli olduğu kadar, dinler tarihi açısından da oldukça mühim bir boşluğu dolduracak niteliktedir. Esasen, bu konularla ilgili bilgiler başka kitaplarda da bulunabilir ama Kara Kıtay hanını Avrupalıların nasıl Papa Yohannes yaptıklarını, İnanç-han'ı nasıl Kıral David haline getirdiklerini Gumilëv'un satirik üslubuyla okurken duyacağınız zevk, Moğol tarihi konusunda temel kaynak olarak kabul edilen "Gizli Tarih" ile Türk ve Moğollar üzerine araştırma yapan hemen herkesin en çok müracaat ettiği Yahudi asıllı tabib-yazar Reşidüddin'in "Cami'ut Tavarih" adlı ansiklopedik eserine mukayeseli tenkitlerini ve en son olarak da, büyük bir cesaretle, Ruslar'ın millî destanı "İgor Alayı Destanı"nı yerden yere vurmasını okuyunca, kafanızda oluşacak "acaba?" soru ve şüpheleriyle yer değiştirecektir.

Eminim ki, bu kitabı okuduktan sonra genel Türk ve Osmanlı tarihi üzerine yazılan eserlerin birçoğunun, bu cümleden resmi vakayinamelerin yeniden sorgulanması gerektiği kanaatine varacaksınız.

Tarihçilik, eski kaynakları ve salnameleri tarayıp, tenkit süzgecinden geçirmeden, parantez içinde alıntılar yaparak, meseleyi problematik olarak okuyucuya sunmak değildir.

Metinde (-L.G.) ile gösterilen parantez içi açıklamalar yazarın kendisine, diğerleri tarafımıza aittir. Ayrıca, yazarın vefatından sonra vakıf tarafından basılan yeni nüshanın arkasına editör tarafından konulmuş bulunan notlar, müellifin şahsî görüş ve notları olmadığı için alınmamıştır.

D. Ahsen BATUR

MASA BAŞINDAN

1. FİLOLOJİNİN ZAFERİ

Kitap Okuma Üzerine

Herhangi bir konuya merak salar da, o kunuyla ilgili her şeyi bilmek istersen, yani konu neden önemli, çevreyle ilgisi ne, ben ve çağdaşlarım için ne ifade ediyor merakına düşersen, o zaman öncelikle, içinde her şeyi bulabileceğin kitaplar arar, ama tek kitap olmasını tercih edersin. Sanırsın ki, kitabı okuyunca merakın yatışacak ve işinle gücünle uğraşabileceksin. Bu durum, merak şeytanı beynini tekrar tırmalayıncağa kadar geçerlidir.

Birden, Moğolistan'ın çölümsü bozkırlarında, yüzyıl sonra hızlı bir şekilde dağılan güçlü Çingis-han imparatorluğunun, nasıl âniden ortaya çıktığı meselesi beynimi kemirmeye başladı. Tabii, hemen kitap aramaya koyuldum ama aynı şekilde de düş kırıklığına uğradım. Konuyla ilgili kitaplar, bir ömür boyu okuyamayacağım kadar çoktu fakat yine de, kafamdaki soruya aradığım cevap yoktu.

Bütün kitapları okumadığıma göre, böyle bir yargıda bulunmaya hakkım olmadığı şeklinde itirazda bulunabilirlerdi. Bereket versin, Orta-Çağ skolastisizminden yani haşiye çıkarma ve nakilcilikten nasibimiz varmış. Özet bir çalışmayı okurken, kaynaklarına bakınca, onun nereye dayandırılarak yazıldığını tesbit etmek kolaydır. Nakilci yazarlar, meraklı insanlardır. Dolayısıyla, dünya çapında nam salmış bir imparatorlukla ilgili bilgiler bulduklarında, hemen bu malumatları kayıt altına almışlardır. Ama ne yazık ki böyle bir imparatorluk yok! İşte bu yüzden, aynı metinleri ben de didik didik etmek zorunda kaldım.

Meğer meşakkatler yoluma pusu kurmuşlar. Kimi kaynakların yazarlarına göre, Moğol İmparatorluğu'nun ortaya çıkışından önce, Asya'da büyük bir Hristiyan hükümdarlığı vardı. Aynı döneme ait

başka kaynaklar ise, bu konuda suskundu. Adamakıllı şaşırmıştım. Bu bastırılamaz merakımı yenmek için bütün işleri ileri bir tarihe bırakarak, göçebelerin tarihiyle ciddî olarak ilgilenmek zorunda kaldım.

Tarih, nazik mesele. Eğer derdiniz, farklı kaynaklardan bilgi toplamaksa, onlar zaten her şeyden daha fazla birbirlerini nakzederler. Şayet derdiniz, birbiriyle uyuşan kaynakları bir tarafa ayırmaksa, onlar da, piramit şeklinde dizilmiş çelik bilyeler gibi dağılıverirler. Keşke onları bir hiç uğruna birleştirip, çimento ile birbirine tutturabilseydik! Birden kendi kendime dedim ki: Bir an için herkesin çok iyi bildiği bir hakikati, Çingis-han ve imparatorluğunun varolduğu hususunu kesin, başruhani* İohannes'in (bundan sonra Yohannes) "Üç Hindistan"da hükümdarlık yaptığı meselesini ise şüpheli kabul ederek, bunları birbiriyle kıyasla! Birden, konuyla ilgili zaten müsbet ve menfi tavırlarım olduğuna göre, böyle bir terkipten sınırlı bir konsepsiyon çıkacağını düşündüm. Ve böylece yola çıktım. Artık denememin ne kadar başarılı olduğu konusundaki hükmü, okuyucu kendisi versin.

Otantik Bir Yalan

1145'de hayali kıralların, papazların, şovalyelerin, tacirlerin, saygıdeğer leydilerin, âfetcihan fahişelerin, kaba eyalet baronlarının, Cenova, Venedik ve Piza filolarında çalışan Akdenizli gemicilerin ve kısacası ikinci haçlı seferinin hazırlıklarıyla yakından ilgilenen herkesin cirit attığı Batıya, Romano German, feodal ve Katolik Avrupaya, kulaktan kulağa yayılan bir söylenti ulaştı.

Umum dünya salnamesi "İki Devletin Kitapları" ve "İmparator Friedrich'in [Barbarossa'nın] İşleri" adlı tarihi yapıtın meşhur Alman yazarı Otton Freizingen, arkasında şu satırları bırakmıştı: "... Bir süre önce Suriye'nin Habul şehrindeki pispoposluk binasında biriyle karşılaşmıştık.. Onun anlattığına göre, birkaç yıl önce Doğunun uç kısmında, İran ve Ermenistan taraflarında yaşayan ve Nesturîliği savunuyor olsa da, Hristiyanlığa mensup bulunan Yohannes

* Yohannes'in ünvanı konusunda eserde farklı kelimelerle karşılaşıyoruz. Bu yüzden kitapta "Başruhani Kıral Yohannes, Papa Yohannes, Rahip Kıral Yohannes, Rahip Yohannes" eşanlamlı olarak kullanılmıştır (çev.).

adında, halkın aziz bildiği bir hükümdar, ordularıyla Media ve Persia hükümdarları olan Samiarlov kardeşlerin üzerine yürüyerek, başkentleri Ekbatan'ı (?!) zaptetmiş.. Zaferden sonra Kutsal Tapınağın imdadına yetişmek için daha ileri doğru yönelmiş. Ne var ki Dicle'ye ulaşınca, gemileri olmadığından nehri aşamamış ve kuzeyde kışın nehrin donduğu bir yerine doğru gitmiş. Birkaç yıl oyalanıp, nehrin donmasını bekleyeyim derken, bu arada sıcaklar ve hastalıklar yüzünden adamlarından birçoğunu kaybetmiş bir halde tekrar ülkesine dönmek zorunda kalmış.. Ayrıca anlattıklarına göre, soyu eski kahinlere dayanıyormuş."[1] (Yani güya Betlehem'de yıldızların parıltısını gözleyerek yeni doğan Jesus'a (İsa'ya) hediyeler getiren Evanjelist kahinler).

Benzeri açıklamalar diğer Alman kroniklerinde de mevcut.[2] Anlaşılan, baş ruhani-hükümdarla ilgili bilgiler gerçek kabul edilmeye başlanmış. Efsaneye yeni detaylar da eklenmiş ve Bizans İmparatoru Manuel Comnenos'a, Arapçaya benzer bir dille yazılmış bir mektup gönderilmiş. Mektup, bilahere papa ve İmparator Friedrich Barbarossa için Latinceye tercüme edilmiş. Mektubun Arapça orjinali günümüze kadar yetip gelmemişse de, (özet olarak) şu satırların yer aldığı farklı nüshaları elimize ulaşmıştır:

"Tanrının sonsuz gücü ve Efendimiz Jesus Christ'in saltanatıyla şah-ı şahân ve galiplerin galibi olan Rahip Yohannes, dostu ve Konstantinopolis prensi Manuel'e selamlarını sunar ve onun Tanrı'nın merhametine nail olmasını diler.."[3]

Birazcık tenkit kabiliyeti olan bir okuyucu, bu açıklamada dikkat çekici bir hususun olduğunu tesbit edebilir. Yohannes, kendi vassallarını hükümdar: müstakil kıral Manuel Comnenos'u ise, Konstantinopolis prensi olarak görmektedir. Hiçbir sebebi yokken kullanılan bu saygısız üslubun, ittifaka ve dostluğa değil, diplomatik ilişkilerin kopmasına yol açması gerekirdi. Fakat mektubu yazan sahtekâr, muhatabını tanıyordu. Bizans'ın Ortodoks kıralının itibarının az da olsa düşürülmesi, Katolik Batı'da pek akla gelebilecek bir şey değildi ve o yüzden de metne, konuya zarar verecek şekilde bir güvensizlik kazandırmamıştı.

1 "*Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, rec. A. Hofmester" (Hannover-Leipzig, 1913, s. 365 vd.) Hennigue R. *Meçhul Topraklar*, II/441'e atfen.

2 Agy.

3 Agy.

Mektubunun daha sonraki kısmında Papa Yohannes "Üç Hindistan" dediği, başkenti Suzı* olan kendi devletinden bahsetmektedir. Ancak eski coğrafya literatürüne vakıf olmayan biri, mektubu yazan kişinin coğrafyadan hiç anlamadığını farkedemez.

Konstantinopolis'de bu hikayeye en ufak bir ilgi duyulmadığı, Batı Avrupalı XII. Yüzyıl okuyucusunun ise, onun sıradan bir saçmalık olduğunu dahi kafasından geçirmediği anlaşılmıştır.

Papa Yohannes'in Avrupalılar için oldukça ekzotik sayılacak yırtıcı hayvanlardan başlayarak, ülkesindeki canlıların listesini vermesi hayli dikkat çekici: "Filler, hecin develeri, cemeller, Meta collinarum(?), Samatennus (?), Tinserete (?), panterler, yaban eşekleri, beyaz ve kırmızı aslanlar, beyaz ayılar, beyaz mezit balığı (?), ağustos böcekleri, grifon kartallar... boynuzlu insanlar, tek gözlüler, ön ve arkada gözleri bulunan insanlar, insan başlı atlar, boynuzlu ve kuyruklu yaratıklar, satirler, cüceler, devler, sikloplar, zümrüt-ü anka kuşları ve aşağı yukarı yeryüzünde yaşayan bütün insan türleri.."[4]

Peki yazar bu listeyi nereden almış olabilir? Tabii ki, bu jenereğin hiç ölmediği Orta-Çağ fantastik masallarından. Daha tuhafı, insanların bu saçmalıklara beş yüz yıldan fazla bir süredir inanmış ve hâlâ da inanıyor olmalarıdır ama "otantik kaynakta" geçen kayıt ve yer alan mektup da aynen böyle idi. Bu yüzden Papa Aleksandr III, 27 Eylül 1177'de Philippe'e "başruhani-kıral Yohannes"e uzun bir leib-medique magistre gönderdi ve elçi o mektupla birlikte Venedik'ten hareket etti. Ama nereye? Uzak Doğu'daki geniş ve uçsuz bucaksız Hristiyan hükümdarlığının yeri bilinmiyordu ve onu bulmak için sarfedilen bütün gayretler sonuçsuz kalmıştı. Başka türlü de olamazdı zaten. Çünkü doğuda böyle bir Hristiyan devleti yoktu!

Avrupalılar, kendilerini bu hayal kırıklığıyla uzun süre oyalamak istemiyorlardı ama mecbur kalmışlardı. Ne Hindistan, ne Habeşistan ve ne de Çin'de, Yohannes hükümdarlığının detaylı tasvirine uyan hiçbir ülke yoktu. XIX. Yüzyıl tarihçisine ise, sadece ataların bu sahtekârlık ve hoppa akıllılığının sebeplerini izah etmek düşmüş-

* Suzı: M.Ö. IV-VI. Yüzyıllarda Elam Devleti'nin başkenti ve Pers Ahemenid hanedanı kırallarının ikametgahı. Suzı, ayrıca XIX. Yüzyılda bulunan "Hammurabi Kanunları" tabletklerinde adı eski Doğuda geçen bir kabile şefinin ismidir. Hudud al-Alam'da ise Susa ve Sush olarak kaydedilmektedir. (Çev.)

4 Agy.

tü. Fakat ne de olsa, tarih tenkit metodu diye bir şey vardı ve bu metot, Orta-Çağ tarihçiliğinden temelde ayrılıyordu. Diğer yandan hakikat ve yalan, farklı oranlarda da olsa, daima birbirine karışmıştı.

Ateş olmayan yerden duman çıkmazmış. Artık bu tür dedikoduların, Selçuklu Sultanı Sencer'in ordusunun 1141'de Katvan Ovası'nda Kıtan gür-hanı Yeh-lü Ta-shih (Yelü Daşi okunur) tarafından birleştirilmiş Merkezî Asya kabilelerinin gönüllü savaşçılarınca mağlup edilmesinden sonra ortaya çıktığı konusunda en ufak bir şüphe yok.[5] Gerçekten, göçebeler arasında Nesturîler de vardı ama eğer Yeh-lü Ta-shih, herhangi bir dine sempati duyacaksa, bu ancak Budizm olabilirdi. Ordusu Dicle'ye kadar hiç gelmediği gibi, gelmeyi düşünmedi bile. Zaten hükümdarlığı da sadece Yedisu'yu ele geçirmiş; Cungarya'nın bir kısmını ve Altay'ın güney eteklerinin bir bölümünü hakimiyet altında tutan küçük bir devletti. Kıtan hükümdarları arasında Yohannes diye birine rastlanmadığı gibi, Orta-Çağdaki Avrupalıların cafcaflı hayallerinde[6] yaşattıklarına benzer bir kişiye, Asya'da hiç tesadüf edilmemiştir. İşte bu noktada karşımıza hemen iki önemli mesele çıkıyor: 1) Olayın aslı neydi? 2) Otantik bir kaynak dahi herkesce bilinen sahte bilgilere sayfalarında yer verdiğine göre, kaynaklara genel olarak güvenmeli miyiz ve şayet cevap hayırsa, o takdirde, güvenilir bilgiyi nasıl elde edebiliriz? İşte biz bu kitapta, işbu iki soruya cevap vermeye çalışacağız.

Karşımıza Çıkan Güçlükler

Bahtımıza, Orta-Çağ tarihi, seleflerimiz tarafından iyi-kötü gözden geçirilmiş. Yani siyasî tarih olaylarının büyük bir kısmının müteakibiyeti; savaşların, anlaşmaların, diplomatik ve hanedanlar arası

5 "Papa Yohannes" meselesiyle ilgili literatür oldukça fazla fakat konu, W.W. Barthold tarafından çözülmesi münasebetiyle anlamını artık kaybetmiştir. (Bkz. *Türkistan'da Hristiyanlık Üzerine*, s. 25; krş. Maridoviç İ.P. *Vstupitel'naya stat'ya k "Knige Marko Polo"*, s. 5-11). Konuyla ilgili tarih R. Hennigue'de ele alınmıştır, (bkz. *Meçhul Topraklar*, s. 446-461) ama yazar yorumlarında Merkezi Asya tarihi konusunda pekçok galiz hatalar yapmış, bunlar redaktör tarafından kısmen düzeltilmiştir (s. 446-448).

6 Bizans İmparatoru Manuel Comnenos'a gönderilen "Başruhani Yohannes'in Mektubu"nun sahte metni için bkz. Hennigue R. *Meçhul Topraklar*, s. 442-443. İmparator Manuel'in "Başruhanı Yohannes"le yazışması konusunda eski Rus edebi parçalarında da "Povesti ob indiyskom tsarstve" adı altında kayıt vardır. (Begunov B.K. *Pamàtnik russkoy litèraturı XII veka "Slovo o pogibeli Russkoy zemli"*, s. 101).

ittifakların, kanunî eylemlerin ve sosyal reformların tarihleri tesbit edilmiştir. Bir başka deyişle, üzerine şu veya bu motifi koyup, olayların doğru olup olmadığını, aralarında "Papa Yohannes Kırallığı" masalının da bulunduğu saçmalıkların ve göze çarpan şüpheli durumların tesbitinde kullanacağımız bir kanaviçemiz vardır.

Bununla birlikte, olaylar o kadar fazla ki, onların tamamını nazar-ı itibare almak, hepsini tek tek hatırlamak ve hafızamızda tutmak mümkün değil. Genel olarak burada olaylara dar açıdan bakış yani belli ülkeleri kısa bir dönemle karşılaştırarak inceleme usulünü kullanacağız. Halbuki aynı metot, Orta-Çağ vakanüvislerini, Yohannes hakkında Bizans ve eski Rus kaynaklarında yer almayan absürd bilgileri kabul etmeye sevketmiştir. Çünkü coğrafî açıdan Asya'ya daha yakın bulunan Grekler ve Ruslar, bölgeyi Fransız ve Alman çağdaşlarından daha iyi tanıyorlardı. Dolayısıyla incelenecek konu alanının daraltılması, araştırıcının gözlüklerini takmasına yol açtığı gibi; perspektiflerin olmayışı da, yeterli görüş mesafesinin bulunmadığı yerlerde, daha az hata yapmasını sağlar.

Ancak, bizim ele aldığımız konu, Nesturîliğin doğup, büyüdüğü ve son nefesini verdiği ülkelerin yani Marmara Denizi'nden Sarı Deniz'e kadar uzanan Asya'nın, yaklaşık bin yıllık tarihine en geniş açıdan bakmamızı gerektirmektedir. Konumuzla bağlantısı olan bütün olayları hafızaya nakşetmek, onların, bu konu için özel olarak uygulanabilecek herhangi bir sisteme yerleştirilmesiyle mümkündür. Eğer böyle bir sistem yoksa bile, sırf hatırlatıcı görevi yapması için icat edilmesi gerekir.

Konuyla ilgili bir sonuca varabilmek için gerekli malzemeyi şu iki yolla toplayabiliriz: 1) Dolaysız kaynaklardan yani olaylara bizzat şahit olan kişilerin eserlerinden; 2) XIX-XX. Yüzyıla ait genel tarihî literatürden. İkinci yolda kaynak bol ve daha az yorucu. Orta-Çağ metinlerinin, çoktan kayıt altına alınmış versiyonların tenkidi, bu versiyonların yeterli sebebe dayanmadan tekrarı söz konusu değil. Olaylarla ilgili bilgilerin sebep-sonuç düzeni içinde verilmesi, problemimizi yani yorum müşkilimizi hafifletecek ve neticede okuyucuya anlattıklarımızın doğru olup olmadığını, çıkardığımız hükmün gerçeği yansıtıp yansıtmadığını kolaylıkla tahkik etme imkanı sağlayacaktır. Ama ne yazık ki, kendimizi bu metodla sınırlayamayız. Çünkü tarihçilikte her şey bu kadar kolay olsaydı, daha önce karşı-

mıza çıkan, bundan sonra da yine çıkacak olan problemler, kendini göstermezdi. Dolayısıyla, sadece tekstoloji veya literatür düzeyinde değil, aynı zamanda şüphe veya güvensizlik uyandıran şu ya da bu bilginin doğruluğunu tahkik etmek için de, bu kaynaklara tekrar tekrar müracaat edeceğiz. Kaynaklar üzerinde çalışan filolog, incelenen bir yazarın ne dediği sorusuna cevap vermeye can atar. Bir kaynağı inceleyen tarihçi ise, yazarın açıklamalarının doğru olup olmadığı, yanılgıya düşüp düşmediği ve gerçeğin ne olduğu sorularına cevap arar. Bariz bir fark.

Görüşler oldukça farklı olduğu için, varılan sonuçların yetersizliği veya yanlışlığı, kaynakların yüzeysel olarak incelenmesinden ileri gelir. Çoğu kez zannedilir ki, kaynaklar, bilimsel yönden bir konu hakkında ihtiyacımız olan bütün bilgileri ihtiva eder. Yine zannedilir ki, bir Orta-Çağ yazarının külliyatını esas alarak, mevcut külliyatlarla ilgili herhangi bir problemi halletmek için onların sözlerini nakletmekle iş bitiverir. Hiçbir yerde özellikle böyle bir görüş oluşmadığı gibi, nazar-ı itibare dahi alınmaz. Çünkü bir tarihî kaynağın körü körüne benimsenmesi halinde, tarihçinin ancak eski bir yazarın görüşünü öne çıkardığı, en yaşlı tarihçiye bile kısmen muğlak kalan bir hususun doğrusunu asla yakalayamayacağı gerçeği gözden kaçırılır. Kaynakların bu şekilde tenkidi, onların otantikliğinin ortaya konulmasını sağlar; bazı kaynakların birbirine ters düşmesi ise, –ki gerçekten de böyledir,– hiçbir zaman aşılamayacak engeller teşkil eder. Bir de, farzedelim bizim ele aldığımız konuda, eğer Moğol tarihiyle ilgili bütün yeni ve hatta eski araştırmaların tekzip edilerek, seleflerimizin söylediklerini kesinlikle tekrarlamamak ve neticede öncekilerden daha iyi olduğu konusunda herhangi bir inandırıcılığa sahip bulunmayan bir hipotezi ortaya koymak için Arap, Fars, Grek, Çin, Moğol, Latin, Gürcü ve Ermeni dillerindeki kaynakları yeniden önümüze sermemiz istenirse, bu engelin nasıl aşılacağı konusu var.

Her şeyden önce bu yol, bana hiç de cazip gelmedi. Çünkü benim çevirilerimin, (şayet yapmış olsaydım) daha önce filolog üstadlar tarafından yapılmış bulunan mükemmel çevirilerden kesinlikle daha iyi veya tannan olacağını söylemeye asla ve asla dilim varmaz. Aksine belli bir görüşe sahip olan tarihçi, yapacağı tercümeyi kendi görüşünü destekler mahiyette adapte edecektir. Ayrıca onun, kendine uygun düşen varyantları bilinçli olarak seçip seçmemesi veya gerçekten öyle olduğuna samimi şekilde inanıp inanmaması da farket-

mez. Hatta, mot-a-mot tercümenin en güzel örneğini vermeye çalışmak da bir amaç değildir. Çünkü mot-a-mot tercümede, edebî yapıtlarda anlamı fiillerin yapıları veya sentaksın ifade ettiği manadan daha önemli olduğundan, nüanslar ve anlamlar gözden kaçırılabileceği için, her zaman doğru sonuç vermekten uzaktır.

Fakat bu metodun en büyük kusuru, herhangi bir konuyla ilgili metinlerin tetkikinin, o konunun yerini almasıdır. Dolayısıyla bizi bizzat Nesturîlik meselesi ilgilendirmektedir; yoksa çağdaşlarının onun hakında ne söyledikleri değil.

Tenkit yoluyla kaynaklardan itinayla seçilen vakıalar, birçok önemli hadise, bu eserlerde gözden kaçırılıp, hiç önemli olmayanlara yer verilebildiği için, nadir olarak olayların seyrini aydınlatırlar. Ahd-i Atik, bu konuda bir örnek teşkil edebilir. Sadece onu okursak, Yakın Doğu'nun M.Ö. birinci binyıldaki bütün tarihinin, İsrail ve Judea çevresinde dönüp dolaştığından şüphe etmek mümkün değil. Halbuki, şimdi çok iyi biliyoruz ki, İsrail ve Jüdea, o günkü yakın doğunun, kaderleri komşu halklar ve devletler tarafından belirlenen iki önemsiz devletiydi.

Aynı şey, "Roland Şarkısı" için geçerlidir. Carlos Magnus'un 778'de İspanya'ya düzenlediği ilk seferdeki ana olayları anlatan destan, Roland'ın gayr-ı eşit şartlarda Mauriler'le cereyan eden savaşta öldüğünü anlatır. Halbuki, bilindiği gibi, böyle bir savaş olmamıştır ve Roland da Mauriler tarafından değil, Ronseval boğazında Basklar tarafından öldürülmüştür. Ne var ki olayın bu şekilde yansıtılması, nasıl "İgor Alayı Destanı", gerçekte tamamen başka şekilde cereyan etmiş olmasına rağmen, Knàz İgor'u 1185'de Kıpçaklar'a saldırır göstermekle birinci derecede tarihî kaynak olma özelliğinden uzaklaştırmamışsa, "Roland Şarkısı" da, olayı bu şekilde yansıtmakla tarihî değerinden bir şey kaybetmemiştir.[7]

Bu yüzden, mutlaka gerekli olan analiz, sayesinde mübalağaları ve yazarların imalarını, hatta aynı şekilde umumi haritadaki "beyaz lekeleri" kolaylıkla tesbit edebildiğimiz senkronik tablo yardımıyla olayların seçimidir. Beyaz lekeler konusunda, ancak sebep-sonuç ilişkileri düzeninde kaynaklardan alınan olayların ham kanaviçesini kullanan interpolasyon usulüyle doldurma yapılabilir.[8] İnterpolas-

7 Gumilëv L.N. *Les Mongols du XIIIe siècle et le Slovo o polku Igoreve*, s. 37-57.

8 Gumilëv L.N. *Rol' klimatiçeskix kolebaniy...*

yon sırasında, tabii olarak, doğruluk derecesi düşecektir ama büyük çapta bir makbul sapma olmaz ve genel prensip de bozulmaz. Öbür türlü, doğruluk derecesi bütünüyle kaybolur. Bir sonraki operasyon, sentezdir. Yani tarih kanaviçesi üzerindeki olayları, aynı şekilde akraba ilimlerde de geçerli olan benzeri olaylar zinciriyle karşılaştırmaktır. Sentez, aynı zamanda, benzerliklerin ve benzemezliklerin tesbiti; araştırmanın amacına uygun düşen şu veya bu olayın açıklamasıdır.

Demek ki, dört halkalı metod zincirinden 1) Nasıl (yazıldı)?; 2) (Doğrusu) nedir ve kimin çıkarı vardır? - sorularına cevap veren çalışma, en verimli çalışmadır.

Benim takip ettiğim metodun, tam anlaşılır bir metot olmadığı şeklinde ortaya atılabilecek -ki bu kaçınılmazdır,- bir tenkidi önlemek amacıyla, birkaç söz söylemek için sabırsızlanıyorum. Ben, eski metinlerin mükerreren çevirilmesine karşı değil, hatta taraftarım ama kendime, oldukça büyük ve karmaşık bir yapıtı nazar-ı itibare alma lüksünü tanıyamam. Tabii, farklı durumlarda iş başka. Tumturaklı edebiyat için mükerrer ve paralel çeviriler, fazlasıyla tercihe şayandır. Her mütercim, anlamları, kendi hayalindeki estetik ve stilistik nüanslarla yansıtır. İşte burada bir tekrar meselesi ortaya çıkmaktadır. Çünkü edebî bir çeviri, daima orjinal metinden ve benzeri bir çeviriden, özellikle de birkaç nesil önce yapılandan farklıdır. Burada -bir iletişim ve refleks aracı olarak- dil de önemlidir ama biz biliyoruz ki, atalarımız, az da olsa, bizim kullandığımız dilden farkla bir dil kullanıyorlardı.

Diğer bir konu, çeviri meselesidir. Terminolojinin problem olmadığı yerde üslup, anlamı da, fikri de değiştirmez. Herhangi bir çatışmada yenilgiden, örneğin Ruslar'ın Kalka Nehri'nde uğradıkları mağlubiyetten bahsedilmemesi olayı değiştirmez; ölen prensleri de geri getirmez. Bizim yaptığımız analiz için böyle bir çeviri yeterlidir ve hatta leh ve aleyhte olanları, tarafsız bir şekilde ortaya koymak için çevirinin sınırlı tutulması gerekir.

Terimlere (memur ünvanları, ordu menşeleri, toponimler, etnonimler vs.) gelince; filoloğun bunlarla ilgili yaptığı izahat, şayet bazı kelimelerin etimolojisine değil de, farklı külliyatlarda rastlanan bu zor ibarelerin tasvirinde olayların bütününe müracaat etmekten kaçınmıyorsa, tarihçinin işine yaramaz. İşte bizim "Papa Yohannes"

konusunu, bir metin meselesi olarak değil, aksine XII. Yüzyılda doğu Hristiyanlığı hususunda ana unsur olarak karşımıza çıkan tarihî bir vakıa olarak görmemizin sebebi budur.

Araştırma Yöntemleri

"Tarih"in nasıl yazılması gerektiği konusu, çözülmemiştir ve hiçbir zaman da çözülmeyecektir. Dahası, burada tavsiyeler onun lehine olmaktan ziyade aleyhine geliştiğine göre, çözülmesi de gerekmez. Aynı dönemde geçmiş aynı olay ve hadiseleri inceleme konusunda yüzde yüz mutabakata varan iki çağdaş yazarın, konuyu aynı seviyede ortaya koyacaklarını söylemek kesinlikle imkansız. Çünkü her biri, konunun kendi bilimsel ilgisine uygun düşen yönüne daha fazla ihtimam gösterecektir.

Tarihi bir nakilde kullanılan janr, üslup ve dil, yazarın, mütehassıs üstatlara mı, yoksa anlatılan konuya ilgi duyan geniş okuyucu kitlesine mi yöneldiğini gösterir. Eğer belli üstatları gözönünde bulundurmuşsa, ele alınan konunun ve yazarın ileri sürdüğü görüşlerin, olayların seyrini belirleyen en küçük bir ipucunun dahi son derece detaylı bir analizinin yapılması zorunludur. Çünkü uzman kişi zaten meseleyi bildiği için, konunun ağırlık merkezi olayın tarihi yönden ispatına kayacağından, dil, önemli bir husus değildir. Aslında bu tür bir kitap, geniş bir makaleden farklı değildir.

Geniş okuyucu kitlesinin gözönünde bulundurulması durumunda ise yazar, göndermeler yapmak suretiyle, çalışmanın analitik sonuçlarına dayanarak, tarihi senteze daha fazla ağırlık verir. Makalelerden iktibas edilen argümantasyonun tekrarı, okuyucuyu, yazarın görüşünü takip etme imkanından mahrum bırakacağı için, makbûl değildir. Olayların gelişiminin tesbiti, daha kesin anlamlar ortaya koyar. Çünkü bu, tıpkı teleskop foküsünden bakılıyormuş gibi, çağların anlamını bir bütün halinde kavramamızı sağlar. Bırakın da kullanılan üslup birazcık sürükleyici oluversin.

Üçüncü muhtemel hususa, yani eserin rehber kitap olması meselesine gelince; bilindiği gibi, bizzat tarihçiler de dahil, bütün okuyucuların tarihin her dilimini mükemmelen bilmesi uzak bir ihtimal. XX. Yüzyılda tarih bilimi enine boyuna geliştiği için, farzedelim bir İtalyan Rönesansı tarihçisi, onun Hint veya Çin tarihiyle olan

ilişkisini, ancak mütehassıs okuyucuya gösterebilir. Bu husus, tıpkı bizimki gibi, konuların tesbiti sırasında illetli bir yansımadır. Göçebelerin tarihi konusunda, çeşitli dillerde çok geniş bir özel literatür mevcuttur ama fazla zorlanmadan içinden gerekli bilgileri çekip alabileceğimiz hafifletilmiş, genel dergiler yok. En önemlisi ise, bütün gücümüzü amaçladığımız konuya teksif etmemizi sağlayacak işe yarar bilgilerin kolayca temini meselesidir.

Bizden bin yıl önceki en zeki tarihçileri meşgul eden mesele, benzeri olmayan tesadüfî olaylar hakkında yeterli bilgi edinebilmekti. Bu güçlüğü yaşayan Konstantinos Porphyrogennetos şöyle der: "Tarih konusu, öylesine geniş ve dipsiz bir kuyu ki, dibini bulmak mümkün değil; bu yüzden çalışmaların amacı, eski ve yeni yazarların verilerini birleştirmektir." Konstantinos, bu sözle, kendisi için şu iki şeyin önemli olduğunu vurgulamak istiyordu: Yazarın hangi kaynaktan faydalandığına bakılmaksızın olgunun ortaya konulması; mevcut olgunun diğerleriyle bağlantısının yani olaylar zinciri içindeki yerinin tesbiti. İşte yazarımız, sadece bunu ilmî-tarihî olarak kabul etmekte; diğerlerini yani istoğrafi olanları ise, her zaman bilinmesi de gerekmeyen yardımcı bilgiler olarak görmektedir.

Ancak, ülkelerin veya halkların tarihini anlatmadan önce, onu başlı-başına bir ilm-i tarih olarak görmek gerekir ki, bu da kuş bakışı, tepe üzerinden bakış ve fare deliğinden bakış gibi çeşitli şekillerde yapılabilir. Bu saydığımız şekillerden her birinde farkettiğimiz, gözden kaçırdığımız şeyler olacaktır ama bu üç bakış açısını aynı seviyede tutmamız zaten mümkün değil.

Demek ki, tarihî bir analiz yaparken, tek başına hiç biri itimat telkin etmeyeceği, sadece çeşitli sorulara cevap vereceği için, en iyisi bu üç metodu birlikte kullanmaktır. Burada kastedilen yaklaşım tarzı, tarihteki muğlak bir noktayı aydınlatmak ve ondan sonra, farklı metodik araştırma sonuçları gözönünde bulundurulmak isteniyorsa, senteze gitmek için mutlaka gerekli olan analiz yani "sınıflandırma"dan başka bir şey değildir. Ancak bu metod sayesinde, Batı şemalarının pek önemsiz sayılamayacak ve umum dünya tarihinin ritmini bozacak olan Prokrucstes yatağından çıkabiliriz.

Sentez Üzerine

Yıldızlı gökyüzü, teleskopla; kadın profili, çıplak gözle; haşerat, lup ile ve bir damla su da, mikroskopla gözlenir. Ya peki tarihi nasıl gözleriz? Üzülerek belirtmeliyim ki, bu konuda yapılan sonuçsuz münakaşaların çoğu, tarihî süreçleri bir gözümüzle küçülterek, örneğin 1000 misli; diğer gözümüzle ise yaklaşık 850 misli abartarak, -lakaydi bir tahminle- ortaya bir orta bilinmeyen oranlama çıkarmamızdan kaynaklanmıştır. Metodlar, ekoller, tarzlar vs. arasındaki asırlarca süren tartışmalar da buradan çıkmamış mıdır? Kendimizden pay biçelim. Biz de historioskop (tarih skobu), üzeri oranlama dereceleriyle taksimlenmiş kadranlı ölçek aleti kullanırız. Şimdi okleri, en yaygın olarak kullanılan I no.lu oranlama üzerine koymayı deneyelim.

Büyük bir spiral yani tarihi gelişim yolu göreceğiz. Bu spiralin ucunun alt kısmı, birbirine ulanıp giden buzul dilleriyle çevrili gür ormanlar, uzun boylu, kara yağız insanların çakmaktaşı bıçaklarla bir mamut bedeninin çevresine toplanıp, etini parçaladıkları mağaralar içinde kayboluyor. Spiralin daha alt kıvrımları, gittikçe belirginliğini kaybediyor ve sadece homonidlere [insangillere] ait hayal meyal kenar çizgiler göze çarpıyor: Neanderthallar, synanthroplar ve diğer tabiat ürünleri. Spiralin üst ucu ise, geleceğin içine doğru batıyor. Burada insanın tabiata karşı mutlak zaferini görüyoruz ama bundan sonrası kurgu-bilim romancılarının işi olduğu için, ben herhangi bir tasvire girmek istemiyorum. Sahip olduğumuz yazılı tarih, bu devasa spiralin kıvrımlarından sadece birisidir.

Birinci yaklaşımda, genel tekamül kanunlarından üçünü gözlemliyoruz: Demoğrafik patlama, teknik gelişim ve sosyo-ekonomik formasyon değişimi. Son bin yıllık nüfus artışı, gittikçe yükselen bir grafik eğrisiyle devam ediyor. Miladi dönemin başlarında, yeryüzü nüfusu 250-350 milyon arasında hesaplanmıştır; 1650'da yaklaşık 545 milyon; 1800'de takriben 906 milyon; 1900'de 1,6 milyar; 1950'de 2,517 milyar ve 2000'de ise 6 milyar olması beklenmektedir. Fakat işin enteresan tarafı, nüfus artışının, sulanabilir zirai alanların geniş olduğu bölgelerde değil, aksine gıda sıkıntısı çekilen yerlerde görülmesidir.[9] Anlaşılıyor ki burada, medeniyet gelişim fonksiyonu değil, bir tür olarak, insanlığa özgü içkin kanun duruma hakim.

9 Zabelin İ. *Çeloveçestvo- dlà çego ono?* s. 172-174.

Bu zaman dilimlerinde teknik ilerlemeler kaydedildiği muhakkak. Hatta bu ilerleme, sosyal ilişkiler çerçevesinin dışına taşmakta ve yeryüzü landşaftlarının antropogen oluşum faktörünü teşkil etmektedir. Bütün canlı türleri kaybolmuştur ve kaybolmaya devam etmektedir. Onların yerini ise kültür bitkileri, örneğin buğday, patates, kahve almakta ve bunlar, tabii jeobiosenozu itmektedir. Sanayi artıkları, temiz su kaynaklarını kirletmektedir ve hatta atmosfer elementlerini değiştirmeye başlamıştır. Gelişim, bir dev gibidir; gönüne geleni öğütmekte; yakıp yıkmaktadır. Sosyal tekamül konusu üzerinde yeterince durulduğu için, burada ayrıca tekrarlanmasına gerek görülmemiştir. Zaten bu ritimlerin incelenmesi, umum dünya tarihi metodlarının alanına girer. Bu kurallara nisbetle kültüro-tarih ekolü, güçsüz kalmaktadır. Çünkü diapazonu dar olduğundan, bu kuralları dahi farkedemiyor.

Okülerimizi 2 no.lu oranlamaya çevirelim. Spiral hemen derine dalacak ve ancak, doğru çizgi olarak kabul edebileceğimiz takriben 5 bin yıllık uzun bir kavis çizdikten sonra duracaktır. Fakat bu çizgi, sanki uçlarından birbirine tutturulmuş renkli çatal iğnelerden teşekkül etmiş gibi kesik kesiktir. İşte bunlar, kürre-i arz sathında asırlarca yanyana yaşamış, bir şekilde, biri diğerinin yerini almış tarihî kültürlerdir. Örneğin, M.Ö. XII. Yüzyılda, Mısır medeniyeti yıkılıp, güçlü Asuri devleti ve Babilliler'in çökmeye başladığı aynı günlerde, Vasilevler drujinalarıyla Truva'yı yerle bir etmelerinden sonra Hellas'ın doğuşu böyledir. Miladi XIII. Yüzyılda muhteşem Bizans can çekişirken Frank şovalyelerinin bayraklarının ve Moğol bahadırlarının tuğlarının yükselişi de böyledir. XVII. Yüzyılda Orta-Çağ Çin'i iç krizlerden dolayı yorgun düşerken, aynı yerde Doğu Asya'nın çevresinde kenetlendiği Mançur boğdıhanlarının tahtı kuruluyordu. Bütün bu yükselişler, etnogenez olayları yani yeni halkların cezrî bir şekillenişle öncekilerin yerini almasıyla bağlantılı idi. Burada tek bir prosesden bahsedilemez. Aksine, âtıl gelişim eğrisi çizen farklı proseslerin iç içe geçişi gözlenmektedir: Hızlı yükseliş, zirvede kısa süre kalış ve bazan söz konusu etnosun tamamıyla ortadan kalkmasıyla sonuçlanan kademeli bir düşüş. Esasen İbni Haldun ve Jean Battista Viko bu olaylardan bahsetmişlerdir.

Tarih skobumuzun manivelasını 3 no.lu oranlamaya çevirdiğimizde, gençlik, olgunluk ve yaşlılık dönemini yaşamış tek bir kültürle karşılaşıyoruz. Önümüze bir sosyal çatışmalar haritası çıkıyor.

Eski Roma'da patricianlarla plebeianlar çatışmış; daha sonra, optimistlerle popülistler kapışmış; onu da senatörlerle lejyonerlerin çatışmaları izlemiştir. İtalya'da bu kavganın benzerini, Langobardlarla yerli halkın çatışması şeklinde görüyoruz. Onu İbelinlerle Guelphlerin savaşı ve en son olarak da, İtalyan şehirlerinin birbiriyle amansız boğuşması takip ediyor. Moğolistan'da bu, Çingis-han'ın silah arkadaşlarının Kerait, Merkit ve Nayman kabile şeflerine karşı giriştiği savaş olacaktır. Arap halifeliğinde Kaysîlerle [Benî Kays] Kelbîlerin [Benî Kelb] arasındaki rekabetin yerini Abbasîlerin Ümeyye Oğulları'na karşı verdiği savaşlar almış; bunu, Karmatîler'in Müslümanlara karşı, onu Türkler'in diğer hepsine karşı çıkışları takip etmiştir. Ancak her kültür kendi nevi şahsına münhasır bir görünüm arzedecek, diğer unsurların tamamı, o kültürün sadece fonunu teşkil edecektir. Münferit olayları -ritimleri hariç- açıklama görevi ise, siyasî tarihindir.

4 no.lu oranlamaya geldiğimizde, bir bütün olarak, tüm kültür tarihini değil, sadece muayyen bir dönemi görüyoruz. Sosyal çelişkiler, belli belirsiz; bazı kişilerin karakter ve kaderleri ise, net ve bariz. Burada tarihçi Marius'un dizginlenmezliğinden, Sulla'nın çelik iradesinden, Pompeus'un hoppa akıllılığından, Sezar'ın tedbirkârlığından, Antonius'un şıpsevdiliğinden ve Octavius'un tutumluluğundan bahsedecek; tarih ise, saçma bir fikir olduğu bilinmekle birlikte, büyük kişilerin yarış arenası olacaktır. Bir önceki oranlamada incelenen konunun temeli ve nihai amacı olarak görülen fon da, burada çağlar halini alacaktır. Ama bu, henüz yolun sonu değil. Çünkü tek bir kişinin görüş alanına düştüğü 5 no.lu oranlama da olabilir. Bu oranlamanın çok sık kullanılması da, bir tuhaflık değildir. Tabii bu tek kişi, bir Puşkin olarak puşkinizmi, bir Şekspir olarak şeksprizimi ortaya koyuyorsa. Ancak burada tarih, biyoğrafik jenerikle birleşir ve müstakil varlığı da biter. Tarih skobunun kadranının son noktasıdır bu.

Eserin başında, Papa Yohannes hükümdarlığı tarihini umum dünya tarihi boyutunda nasıl anlamalıyız şeklinde ortaya atılan bir soruya cevap verelim derken, yapılan genel analizin bizi nerelere alıp götürdüğünü gördünüz mü? Peki bizim muammamıza hangi oranlama cevap verecek; dahası, biz onu meseleye nasıl uyarlayacağız?

1 no.lu oranlamanın, bir ucu gözükmeyen uzun kavisde, bizi ilgilendiren yüz yıllık dönemin bariz bir nokta teşkil etmesi hasebiy-

le, işimize yaramayacağı açık. Fakat, bilindiği gibi, alanda bir yer işgal etmekle birlikte bir şekli olmadığı için bu noktayı tasvir etmek mümkün değil. Ayrıca, birinci oranlamada uygulanan metotlar, örneğin ilk kategorideki ırkların (siyahiler, Avrupaoidler ve Mongoloidler) şekillenişi, ateşin keşfi, okuma yazmanın icadı, metalin eritilmesi vs., tıpkı bizi ilgilendiren ve hiçbir ölçüye sığmayan olay gibi, hakkında yalan yanlış haberlerin yayıldığı o çağları teşkil ederler.

Gelelim 2 no.lu oranlamaya. Burada da dikkat çekici bir şeyler var. XII. Yüzyılda birbirine benzemeyen ve hatta ödünç alma durumunda dahi, benzerlikten kaçınan farklı kültürlerin, bariz bir şekilde iç içe geçtiğini görüyoruz. Örneğin, siyasî yönden birleşen Batı Avrupa, kendini, Grek ve Ruslar'ı rafızî olarak kabul edip, kadro dışı tuttuğu ve "Hristiyan Dünyası" adını verdiği bir bütünlük ve birlik şeklinde algılıyordu. Aynı şey, İslam ülkeleri için de geçerlidir: Siyasî bölünmüşlük, kendisini, "Franklar"ın, Grekler'in ve hatta Macarlar ve Moğollar da dahil bütün Avrasya göçebelerini temsil eden "kâfir Türkler"in karşısında bir kültür bütünlüğü olarak takdim etmesini kesinlikle engellemiyordu. Çin, XII. Yüzyılda merkezîleşmişti ama Tankut–Hsi Hsia ve Kıtan–Leao hükümdarlıklarını kendi arka bahçesi olarak görüyordu. Apaçık bir kasıntıydı bu. Çünkü Tankutlar, Tibet kültürünü daha çok benimsemiş, Kıtanlar ise, kendi göçebe hayat tarzlarının pekçok geleneğini muhafaza etmişti. Kendi görüş ve felsefelerinin bütün dünya halklarınınkinden daha üstün olduğu inancı, Çinliler'in tipik bir saplantısıydı. Ya peki göçebeler? Onlar orada ne Çinlileşmişler, ne İslam'ı kabul etmişler, ne de, örneğin Macarlar gibi, feodal-Katolik kırallığa dönüşmüşlerdir. Aksine geçmişte ne iseler o şekilde kalmışlar ve yukarıda sayılan bütün kültürler gibi, siyasî yönden ve hayat tarzı açısından kendi birliklerini korumuşlardır. Bu, bizim konumuz için bir fondur ama şayet, içinde ikinci bir plan ve derinlikler yoksa harita için ne ifade eder?

3 no.lu oranlamada, konuya yakından bakacağız. Teorik olarak "Bizanslı" diyebileceğimiz (çünkü bizzat "Bizans" kelimesi, Orta-Çağ Konstantinopolis Grekleri kendilerine Romei yani Romalı adını verdikleri için, teorik bir terimdir) kültürün bir kolu olan Nesturîliğin kaderi, daha önce baştan sona kadar ortaya konulduğu ve tarafımızdan da birçok kez açıklandığı için, burada sadece neden ibaret olduğu konusu üzerinde duracağız. Bu durumda bizi problemlerimizden uzaklaştıracak böyle bir meseleyi tek başına ele almak zo-

runda kalacağımızdan, makbul bir şekilde 4 no.lu oranlamaya geçip, sadece bir dönemi, Nesturî hanlığının Çingis-han'ın Moğolları tarafından fethedildiği 1141-1218 yıllarını gözden geçireceğiz.

Sanırım çözüm bulundu ama lanet olası bir engel hâlâ yolumuzun üzerinde dikilip duruyor: XII. Yüzyıl Nesturî hanlığıyla ilgili son derece bölük pörçük tarihî kaynaklar. Sadece birkaç tesadüfi anı muhafaza edilmiş fakat onlara dayanarak olayların seyrini tesbit etmek ve izahatta bulunmak mümkün değil. Zaten meselenin bugüne kadar tarih biliminde açıklanmamış vaziyette bırakılmasının sebebi de budur. Biz, yine de ümitsiz gibi görünen bu açmazdan kurtulmanın bir yolunu bulmaya çalışacağız.

"Panorama" metodunu tatbik edecek, "beyaz leke"nin öncesi, sonrası ve çevresinde olup biten her şeyi bir araya toplayıp, tasnif edecek, yani 3 ve 5 no.lu oranlama kıstasını yardımcı olarak kullanacağız. Daha sonra, tesbit edilen vakıalar boyutunda, olaylara işirak eden bazı şahısların davranış dürtülerini gözden geçireceğiz. Bu da 4 ve 5 no.lu oranlama olacak. Her ne kadar bugüne dek bu metotlar uygulanmamışsa da, ipin ucunu bir kaçırırsak, biz de sonuç alamayız. Yine de, hâlâ bir başarı ümidi vardır diyerek, araştırmamıza başlayalım.

2. BİR COĞRAFYA GEZİSİ

Ülke ve Halk

Kuzey ve kuzey-doğusu Sibirya ormanları, güneyi Çin Seddi, Alashan, P'ei-shan, Kun-lun ve Pamir sıradağlarıyla çevrelenmiş bulunan geniş bozkırın, çok uzun zamandan beri daimî sakinleri olmuştur. Ne var ki, sözü edilen bölgede devletler, M.Ö. IV-III. Yüzyıl gibi nisbeten geç bir dönemde ortaya çıkmaya başlamışlardır. Aşılmaz taşlı Gobi Çölü, bozkırın kuzey kesimini güneyinden ayırıyor ve ehlileştirilmiş atlar, yerleşik avcı ve sığırtmaçları göçebe sığırtmaç-savaşçı haline getirinceğe kadar, bu iki bozkır parçasının birbirine bağlı olduğu düşünülmüyordu bile.

Göçebe hayvancılığının ortaya çıkışına kadar, farklı landşaf karışımının, insanoğlunun ekonomik faaliyetlerine serbesti kazandırdığı bozkır köşelerinde, kültürler teşekkül etmişti. Bütün Sayan-Altay etekleri, orman-bozkır örtüsüyle kaplıydı ve üstelik, bazan kesif ormanlar bozkır içlerine, örneğin, Ötüken-yiş'in Hanghai (Kanghai) eteklerine, bazan da, Yenisey'in yukarı akımlarına veya geniş Baykalötesi bozkıra sokulan Hakas stepleri gibi, bozkır, kuzeye doğru kayıyordu. Orman kenarlarında yırtıcı hayvanların, geniş göllerde balıkların ve yine dağlardaki bakır ve demir madenlerinin bolluğu, Güney Sibirya'nın eski sakinlerine kültürlerini geliştirmeleri için gerekli olan ürünleri ayaklar altına seriyordu. Hayvancılığın, özellikle de yılkıcılığın gelişimi, bozkır insanının avlanırken tuzak kurmak ve sivrisinekle boğuşmak gibi kaybettiği bazı yetilerini telafi ediyordu. Kuzey hayvancılığı, güneye uzanmıştı.

Güney-doğuda durum biraz farklıydı. Huang-ho Havzası'nda yaşayan çeşitli büyük kabile grupları (Junğ-lar, Tiler, Yihler ve

Hu'lar), bilhassa da Çinliler güçlenmişlerdi. Bunlar, göçebe hayvancılığını geliştirerek, bu sayede, bozkıra çekilmeyi başaranlar hariç, çevrelerindeki kabileleri yavaş yavaş itaat altına almışlar, kısmen de yoketmişlerdi. Bozkıra çekilmeyi başarabilen kabileler, Moğollar'ın ataları Tung-hular, Türk dilli Hyung-nular (Hunlar) ve Tibetliler'in ataları "Batı Ch'iangları" idiler.[1]

Moğollar, Türkler ve Tibetliler, Çin ile girdikleri amansız mücadeler sonunda bağımsızlıklarını koruyarak, kendi hayat tarzlarına uygun kültürlerini geliştirebilmişlerdi. Halbuki aynı sıralarda Sihch'uan, Yunnan ve Doğu Çin'deki dağlık ve ormanlık bölgelerde yaşayan ve "güney barbarları" denilen kabileler, ya tamamıyla imha edilmişler, ya da Çinlileştirilmişlerdi. Esasen aynı akibet, Moğol ve Türkler'i de bekliyordu fakat onlar, savaş atları yetiştirmeyi bilmeleri ve uzun göçebe yolculuğuna tahammüllü olmaları sayesinde, Çinliler'in ölümcül saldırılarından kurtulmayı başararak, Gobi'nin ötesinde saklanabiliyor; Kalka veya Barga'nın otlu bozkırlarında dinlenerek, kaybettikleri topraklarını yani Ordos, Alashan veya Kingan eteklerini istirdat için yeni kuvvetlerle Çinliler'e karşı tekrar savaşmak için geri dönebiliyorlardı.

Asırlarca süren bu savaş, göçebeleri birbirine kenetlemiş ve onları, tarihin bizi ilgilendiren döneminde, İç Asya topraklarının tamamının hâkimi haline getirmiştir. Dolayısıyla, araştırmamızın ana teması, bu insanlar tarafından kurulan devletler ve onların, tekrarı mümkün olmayan nevi şahsına münhasır hayat tarzları olacaktır.

Güney-batıda, T'ien-shan'ın eteklerinde, yukarıda zikredilen her iki durumdan farklı bir pozisyonla karşılaşıyoruz. Çok geniş bir alanı kaplayan Takla-Makan Çölü, kesinlikle yaşamaya elverişli değildi. Cungarya'nın merkezî kesimleri, kum tepeleriyle kaplıydı. Balhaş sularının çekilmesi, kademeli olarak, bozkırı ve değerli meralarını çöle çevirmişti. Bu geniş bölgede hayat, özellikle eski Şaş (Taşkent) şehrinden Hami Ovası'na kadar uzanan birkaç parça vadi ile sınırlıydı. Bununla birlikte, göçebelerin yaşaması için müsait olan toprakların mesahası, pek de az sayılmazdı. Nitekim dağlar,T'ien-shan etekleri, İli, Çu, Kara İrtiş, Tarım vadileriyle Tarbagatay'ın yüksek tepeleri, onların daimi yerleşim alanıydı.

Buradaki durum, doğuya nisbetle, göçebeler açısından daha verimliydi. Vadilerin birbirinden kopuk oluşu, tek bir devletin teşek-

1 Bkz. Gumilëv L.N. *Xunnu*. Bundan sonra. Gumilëv, *Xunnu*.

külünü engellemiş ve bu da, o bölgelerin göçebeler için kolay bir ganimet olmasına yol açmıştır. Bundan başka vahalarda yaşayanlar, Çinli ve Araplar'a karşı onlardan yardım istiyorlardı. Böylece batı, göçebe saldırılarının organizasyonu için uygun şartları sağlıyor ama onların gelişimi için aynı şartları sunmuyordu. Gerçekten de, doğudan bölgeye itilen veya etnogenezin bir sonucu olarak kendiliğinden oluşan kabileler güneye, zaman zaman İran ve Hindistan'ı da hedef alan, büyük çaplı saldırılar düzenlemeye can atıyorlardı. Sakalar, Kuşanlar, Türkmenler yani Selçukîler, Karluklar ve Kıpçaklar bu bölgeden çıkmışlardır. Ne var ki, bu fatihlerin kurdukları devletler, neşet ettikleri bozkırdan ziyade, hakimiyet altına aldıkları Güney Asya ülkeleriyle daha fazla ilişki içindeydiler.

İç Asya bozkırlarının sahipleri, Türkler ve Moğollar'dı. Önce etnik, sonra dil ailesi meydana getiren ve bünyesinde birçok müstakil halkları da barındıran bu iki grup, bozkır landşaftına o kadar adapte olmuşlardı ki, ekonomileri de tabiata uygun mesleklere bağımlı olarak gelişmiş ve kelimenin tam anlamıyla, landşaftın bir parçası veya bozkır biyosenozunun üst halkası haline gelmişlerdi. Bu insanların sahip oldukları sığır sürüleri, meraları ve zaten sınırlı olan su kaynaklarını sahiplenerek, diğer vahşi tırnaklıları bölgeden kovmuşlardı. Bozkır köpekleri ve eğitilmiş kartallar, kurtları yoketmişler; böylece Avrasya steplerinde yaşayan göçebelerin temel sürülerini teşkil eden koyunların çoğalmasına zemin hazırlamış; neticede insan, vahşi avını, tabii şartlarda otla beslenerek çoğalan hayvanlarla değiştirmişti.

Fakat göçebe, toplu yaşama şekillerine olan istidatlarını, yabancı unsurların kabûlüne, kendi kültürünü ve çapraşık teşkilatlarına yani boy düzeni, askerî demokrasi ve devlet teşekküllerine olan yatkınlıklarını kaybetmemiş; aksine 2 bin yıl boyunca yerleşik düzende yaşayan komşularına karşı sürdürdüğü başarılı mücadele yöntemlerini de belli bir oranda geliştirmişti. Kuvvetler dengesi, defalarca değişmişti. Göçebeler, bazan zayıflayarak yerleşik komşuların hakimiyeti altına girmiş; bazan güçlenerek, yeri geldiğinde komşu devlet ve halkları fethetmişlerdi. Kısacası, göçelerle yerleşik düzen halkları arasında siyasî bir denge varolagelmiştir.

Laf aramızda, burada da sebep, her yerde olduğu gibi, muhtemelen ekonomikti. Fakat göçebe ekonomisi, geniş ölçüde, iki bin yıldır kesinlikle bazı değişikliklere uğrayan tabii şartlara bağlıydı.

Su ve İklim

Merkezî Asya'nın kuraklaşması meselesi, şiddetli tartışmalara yol açmıştır. G.Y. Grumm-Grjimaylo, N.V. Pavloff, V. A. Smirnoff, A.M. Sinitsın ve A.V. Şnitnikoff, bozkırın tarihin belli dönemlerinde kuraklık yaşadığını savunurken, L.S. Berg, K.N. Markoff ve diğerleri, aksi görüş belirtmişlerdir.[2]

Kuraklık teorisini savunanların ileri sürdükleri deliller, L.S. Berg tarafından inandırıcı bir şekilde çürütülememiştir ama E.M. Murzayeff, konuyu başka bir şekilde ele alıp halletmeye imkan sağlayacak bir takım iddialar ortaya atmıştır. Murzayeff şöyle diyordu: "Chou Kê-ch'eng'in, Çin yıllıklarındaki son iki bin yıla ait meteorolojik notlar üzerinde yaptığı araştırma, sadece Çin iklimindeki pulsasyondan bahsedilebileceğini ama fakat onun yoğun çorak tipinden kesinlikle söz edilemeyeceğini göstermiştir."[3] Gobi poleontolojisin incelenmesiyle uğraşan İ.A. Yefrémoff ise şunları yazmaktadır: "Gobi bölgelerinin çölleşme süreci seyir belirtilerinin, bugüne kadar yapılan tahminlerden daha çapraşık olduğunu kabul etmek gerekir. Çorak iklimin yayılması, şu yakınlarda tarafımızdan kesin bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu sürecin iki aşamada gerçekleştiğini, aşamalar arasındaki fasılanın da, yine yağışlı geçtiğini düşünmek gerekir."[4]

Yukarıda, bozkırın kuraklaşması konusunda görüş belirten, adlarını saydığımız araştırmacıların, çorak ve rutubetli bölgelerin aynı anda yağmur aldığını gözönünde bulundurmadıkları için, kesin sonuca varamadıklarını, altını çizerek kaydetmeliyiz. Siklon güzergâhlarının arktik bölgeye doğru muhtemel yön değişiklikleri konusunda yapılan ilave düzeltmelerle yağış düzenliliği prensibinin konulması, tarihçi-arkeoloğların iklim değişimleriyle ilgili verileri çok daha doğru bir şekilde takip etmelerine imkan sağlamıştır.

Kuzey yarımkürenin, kısmen Köhne Dünya'nın iklimindeki temel değişikliklere, iki hava yastığı kulesi yol açmaktadır. Bu kulelerden biri kuzey şeridi üzerinde bulunmaktadır ki, maksimum kutup baryumudur. İkinci yastık kabul edilen Ex-tropical maksimumu, Sahara ve Arabistan üzerindedir. Bu kule, dünyanın dönüşü sayesinde tamamen otomatik bir şekilde oluşur; temelleri ise, çöl sathının ısınması sebebiyle, sürekli olarak alttan aşınır. Eğer kutup maksimumu

2 Murzayef E.M. *Narodnaya Respublika Mongoliya*, s. 184. Bundan sonra: Murzayef, *Narodnaya.*

3 Age., s. 188.

4 Age., s. 189.

bütünüyle sabit kalsaydı, o takdirde, Ex-tropical maksimumu sürekli olarak bazan kuzeye, bazan güneye yönelir; bunun sonucunda da, bir bakıma çukur bölge diyebileceğimiz, üzerinden Atlantik Okyanusu'nun siklon türü rutubetli havasının Avrasya kıtasına doğru seyrettiği yörede, alçak basınç alanları değişirdi. İşte bu siklonlar, o bölgelerde teressübat oluşumuna yol açarlar.

Siklonların güzergâhı, gün ışıklarının doğru orantılı bir şekilde değiştiği Ex-tropical maksimumun aktivite derecesine bağlıdır. Çünkü bu güneş ışıkları, tam olarak, yerkürenin tropik bölgelerinde bütün gücüyle etkilidir. Buna karşılık, gün ışıkları kutup bölgelerinin ancak sathını ısıttığı için, kutup maksimum değişiklikleri hemen hemen hiç etkili olmaz.

Gün ışıklarının daha az aktif olduğu dönemlerde, siklonların güzergâhı Akdeniz'den Karadeniz'e, oradan Kuzey Kafkasya ve Kazakistan üzerinden Altay ve Tanrı Dağları'nın tepelik eteklerine doğru seyreder. Bu siklonlar burada durdurularak, Atlantik enginliklerinden taşıdıkları rutubet, yağmur halinde bölge üzerine sağılır. Böylece bozkırlarda nemlenme başlar; çöller, bitki örtüleriyle kaplanır. Altay, Tarbagatay, Tanrı Dağları ve Pamir eteklerinden akan nehirler, daha bol suya kavuşurlar. Su ile dolan Balhaş ve Aral göllerinin* mesahaları da genişler. Buna karşılık, suyunun % 81'ni Avrupa Rusyası'nın orta şeridinde yer alan Volga'dan temin eden Hazar Denizi, kurur ve mesahası küçülür. Bütün orta şeritte olduğu gibi, Volga Havzası'ndaki teressübat miktarı da, hızla azalır. Burada nehirler, kuruyarak kaybolur; göller, bataklığa ve sazlığa dönüşür ve kuru yaz havasına yerini bırakan az karlı kış fırtınaları durur. Kutup bölgesinde, kuzeye doğru, Beyaz Deniz ve Barents Denizi buzlarla kaplanırken, ezeli buzullar, güneye kayarak, tundralardaki göllerin su seviyelerini yükseltirler.

Güneş aktivitesinin artmasıyla birlikte, Ex-tropical maksimum kuzeye yönelerek, aynı istikametteki Atlantik siklonlarının yönünü takip eder. Siklonlar, Avrupa'nın orta şeridi ve Sibirya üzerine taşınır. Bozkır bölgesindeki teressübat miktarı, hızla düşer. Bozkır, kurumaya başlar. Kuruyan Balhaş ve Aral göllerinin mesahaları, küçülür. Buna karşılık, Volga bol suya kavuşarak büyük bir nehre dönüşürken, Hazar Denizi'nin de su seviyesi yükselip, mesahası genişler.

Ormanlık şeritte ise, kışlar daha bol karlı geçmeye başlar; hava, yer yer ılımandır fakat yazlar serindir ve bol miktarda yağmur yağar.

* Ruslar Balhaş ve Aral Gölüne, Balhaş Denizi, Aral Denizi derlerse de, biz Türkiye'de yaygın olan "göl" kelimesiyle karşılamayı uygun bulduk. (çev.)

Güneş aktivitesinin en yüksek noktaya ulaştığı dönemlerde siklonlar, kuzeyin daha uzak bölgelerine kayarlar. İskoçya ve İskandinavya üzerinden geçerek, Beyaz Deniz ve Kars Denizi üzerine gelirler. Bozkır, çöl ve yarı çöl haline gelir; ormanlık alanların sınırları kuzeye yönelir. Volga kurur; Hazar'ın mesahası küçülür.

Kutup bölgelerinin iklimi, daha sıcak ve rutubetli hale gelir.

Büyük Bozkır'ın tarihi, doğrudan ve dolaysız olarak, Atlantik siklon güzergâhlarının bu üç temel değişikliklerine bağlıdır. Siklon güzergâhlarındaki bu değişiklikler, süreklidir ve şu anda biz, Avrasya bozkırlarının nemlenme ve kuraklaşma dönemlerinin tarihi kronolojisini çıkarabilecek durumdayız.

Şimdi; geçmişin derinliklerine bir yolculuk yaparak, bozkır bölgelerinin ikliminin bizi ilgilendiren dönemde nasıl değiştiğine bir göz atalım. Merkezî Asya halkları hakkında iyi kötü yazılı detaylı bilgiler edindiğimiz M.Ö. IV-III. Yüzyıllarda bozkırların nemlenme dönemi, güney siklonlarının güzergâh değişikliklerine bağlıdır. Bu dönemde Hazar Denizi'nin su seviyesi, her ne kadar Uzboy Nehri, Aral Gölü'ne dökülmeyen Amuderya'nın coşkun sularını oraya taşıyorsa da, bugünkünden 8 metre daha düşüktü. Daha sonra, siklonlar ormanlık bölgelere yönelince, bozkırın teressübat miktarı yavaş yavaş düşmeye başladı. Böylece, Miladî I-III. Yüzyıllarda, bozkırın kuraklaşma dönemi başladı. Balhaş ve Aral hızlı bir şekilde kururken, Hazar'ın su seviye 4 m. yükseldi.

IV. Yüzyılda siklonlar tekrar güneye yöneldi ve böylece bozkır yeniden çiçeklendi. Bu durum, IX. Yüzyıldaki küçük bir kuraklık döneminini dışında, XIII. Yüzyıla kadar bu şekilde devam etti. XIII. Yüzyılın ortalarından itibaren siklonların güzergâhı orta şeride doğru kaydı ve Hazar'ın su seviyesi, XIV. Yüzyıl başlarında bugünkünden 8 m. daha yükseldi. Büyük Bozkır, bir kez daha kurak iklim dönemine girmişti.

Daha sonraki yüzyıllarda siklonlar kutup bölgesine, bilahere, XVIII-XIX. Yüzyıllarda, orta şeride kaydılar. XX. Yüzyılda ise tekrar, hem de bizim de şahit olduğumuz bir şekilde, kuzeye yöneldiler.[5]

5 Abrosov V.N. *Geteroxronnost' periodov povışennogo uvlajneniya i aridnoy zon//* İzvestiya Vsesoyuznogo geografiçeskogo obşçestva. 1962, no. 4. Bundon sanra: Abrosov, *Geteroxronnost'*; Gumileëv L.N. *Xazariya i Terek*; *Otkrıtiye Xazarii*; *Rol' klimatiçeskix kolebaniy.*.

Bozkır iklimindeki bu değişikliklerin, Avrasya göçebeleri tarihinde ne büyük roller oynadığını kavramak zor değil. Sürüler otsuz; ot, susuz; göçebeler ise, sürüsüz yaşayamaz. Dolayısıyla, bunların hepsi, en üst halkasını suyun oluşturduğu tek bir sistem teşkil ederler. Uzun süreli kuraklıklar esnasında, Gobi Çölü bozkır aleyhine genişleyerek, Ordos vahaları ile Orhon, Onon ve Selenge vadileri arasında aşılması güç bir engel oluşturdu. Yağmurların bollaştığı dönemlerde ise, bitki örtüsü atağa geçti. Bu bitki örtüsü, kuzeyden ve güneyden çöle doğru yönelmekteydi ve önce vahşi tırnaklılar, daha sonra koyunlar, sığırlar ve süvarileri taşıyan atlar da onu takip ediyorlardı. İşte bu sonuncular, yani süvariler, savaşçı ordalar ve güçlü göçebe devletleri kuracaklardı.

Gerçeğe Giden Yol

Bozkır bölgelerinin yüzyıllık kuraklıkları, III ve X. Yüzyıllarda meydana gelmiştir. Sonuncusunun, bizim konumuzla çok sıkı ilişkisi olduğu için, daha sonra üzerinde etraflıca durulacaktır. Şimdilik, bizi ilgilendiren, tarih biliminin şu metodik sorusudur: IX-XIII. Yüzyıllar arasındaki dönem, "karanlık asırlar" mı idi de, vukû bulan tabiat olayları orta-çağ yazarlarının farkedip, anlatamayacakları şekilde incelenmeden bırakıldı; keza bu yüzden mi kaynaklar söz konusu dönemdeki Büyük Bozkır göçebeleri hakkında herhangi bir bilgi vermiyorlar?

Evet; zaten başka türlü de olamazdı! Bozkırların periyodik rutubet ve kuraklık değişimleri, yüzyıllar zarfında meydana gelir ve bu yüzden de, 1-3 nesilde farkedilemeyebilirler. Dolayısıyla, eski yazarlar, tabiat olaylarına ya şöyle bir dokunup geçiyorlar, ya da, çağdaş bilimlerin kendilerine sunduğu verilere dayanarak, bir şeyler karalıyorlardı. Her iki ahvalde de, birbirinden habersiz kaynakların bir köşesine sıkışıp kalmış, bölük-pörçük ama nadiren yeterli bilgileri, tarih tenkit metoduna tabi tutmadan kullanamayız.

Meselenin çözümü, halkların tarihinde değil, histoğrafyadadır. Daha ustaca kaleme kalınmış pek az tarih kitabı, bol miktarda örnekler vermişlerdir ama onların da tamamı, günümüze kadar yetip gelmemiştir. VI-VIII. Yüzyıllar, Çin'de vakanüvisliğin en geliştiği dönemdi. Moğol boyunduruğuna karşı verilen bağımsızlık savaşları da, pekçok nüsha çoğaltılan ve titizlikle muhafaza edilen külliyatlarda detaylı ve açık bir şekilde anlatılmıştır.

Sung hanedanı zamanında, Çin sanat ve felsefesinin altın çağını yaşadığı bir devirde kendini gösteren "Beş hanedan" döneminin kanlı spazmından sonraki fasılada, çağın en kabiliyetli yazarlarının bütün enerjileri, tarih ve coğrafyadan uzak konulara hasredilmişti. N.İ. Konrad'ın "Çin Rönesansı" adını verdiği hareketi omuzlayan kişiler, kendilerini, Konfüçyüs'ün klasik eserleriyle, çağdaşlarının yapıtlarını incelemeye vermişlerdi. Aralarında geçmiş hanedanların kroniklerinin de bulunduğu eserlere kaligrafik stille pekçok şerhler ve haşiyeler yazmışlar; memurluk imtihanlarını başarıyla vermiş ve en azından, meslektaşlarının mahkemeye çıkarılmasına veya gözden düşmesine yol açmışlardır. Hiç kimse, etnoğrafik eğilimlerle yazılan siyasî tarih ve coğrafyanın, çevresi farklı hayat tarzı ve kültürlere sahip komşular tarafından çevrilmiş bir devletin gerçek durumunu anlamanın şartı olduğunu aklından bile geçirmemişti.

Dolayısıyla, T'ang İmparatorluğu, bir yığın olayın karşısına diktiği problemlerle başarılı bir şekilde boğuşmuş ama bünyesinde göçebe unsurları da bulunduran orduyu kullanarak, Çin sınırları dahilinde tutunabilmiştir. Bu yüzden, X-XIII. Yüzyıllarda, Çin entellektüelleri T'ang imparatorlarını, zaman zaman Türkler'e karşı zaferler kazanmalarına rağmen, güya görüşlerini benimsiyormuş gibi Buda'nın kemiklerine zorla tapınmayı organize eden barbarlar olarak nitelemişlerdi. Sung hanedanı döneminde ise, Konfüçyüs'e yazılan şerhleri ve Meng-tse'nin tezlerini inceleyen diplomatlar ve generaller, surların ötesinden gelen Tibetliler, Türkler, Moğol dilli Kıtanlar ve Tungus dilli Curçenler'le çarpışırken, şaşalamışlardı. Hata üzerine hata yapmışlar; yüksek ilişkileri sayesinde daima paçayı yırtmışlar ama ülkeyi ve halkı kan ve göz yaşına boğmuşlardı. Korkunç sayı üstünlüğüne rağmen, savaşları kaybettiklerinde de bir çıkış yolu bulmuşlar; baştaki yönetime, sırf zaman kazanmak ve haremlerine enerji ayırabilmek için toprakların, sekenesiyle birlikte, zayıf düşmana teslim edilmesi tavsiyesinde bulunmuşlardı. Eğer bunlar tarih yazmış olsalardı, bu, yüklü bir rüşvet koparmak amacıyla yazdıkları kendi kumandanlıklarının tarihi olurdu sadece.

Henüz XVIII. Yüzyılda İ.N. Boltin, "Coğrafya bilgisine sahip olmayan tarihçinin atacağı her adım, bir engelle karşılaşacaktır" derken, üç defa haklıydı.[6] Bu dönemin tarih tezleri, kalitesizdir. Laf ara-

6 Yatsunskiy V.K. *İstoriçeskaya gegrafiya*, s. 274-275. Bundan sonra: Yatsunskiy, *İstoriçeskaya.*

mızda, sözü edilen metot yetersizliği, tabiatı, şu veya bu ülkede yaşayan, kendi landşaft ve iklimini değiştiren halkların karakteristik özelliklerini incelemeyi ihmal eden birçok tarih ekolü için de geçerlidir. Tabii bilimler konusundaki cehaletin bedeli, her zaman ağır olur.

Ne var ki coğrafya bilmek, Ch. Montesqieu ve birkaç yazarın formüle ettiği coğrafî determinizm konsepsiyonunu kabul etmek anlamına gelmez.[7] Bizim coğrafî analiz bazında ortaya koyduğumuz tez, tamamen başkadır: Bir halkın (etnosun), sonucu ekonomik faaliyetler olarak yansıyan tarihî kaderi, müdahelede bulunan landşaftın dinamik durumundan ayrı olarak teşekkül etmez; aksine, ona bağımlıdır.[8] Bu, coğrafî teterminizm değil, tarihî coğrafyadır. Ve bize, sırf felsefe yapmak için değil, aksine, bir yandan otantik kaynakların boşluklarını doldurmak, diğer yandan ise, o kaynakların, içinden hakikati cımbızla çekmeyi umduğumuz yalanlarını ortaya çıkarmak için gereklidir.

7 Gumilëv L.N. *Otkrıtiye Xazarii,* s. 146-148. Bundan sonra: Gumilëv, *Otkrıtiye.*

8 Gumilëv L.N. *Xazariya i Terek,* s. 78. Bundan sonra: Gumilëv, *Terek.*

3. TARİHİ GEZİNTİ

Çin Seddi Sınırında

Çin, her ne kadar geçmişten beri, Huang-ho'nun kuzey sahillerinde yaşayan göçebe halklarla yakın temas halinde ise de, karşılıklı ilişkilerin mevcudiyetini, ancak M.Ö. III. Yüzyıldan itibaren müşahede edebiliyoruz. Çin'in, İmparator Ch'in Shih-Huang-ti (M.Ö. 221) tarafından birleştirilmesi ve göçebe Hyung-nu [Hun] devletinin (M.Ö. 209) teşkili, bu çağda gerçekleşmiştir. Çin'le Büyük Bozkır arasında sınır teşkil eden Büyük Sed de, bu dönemde yapılmıştı. Çin Seddi, bu ülkenin sadece coğrafi sınırlarını değil, aynı zamanda etnoğrafik sınırını da belirlemek için kurulmuştu. Seddin kuzeyinde yaşayan insanlar Çinlilerce, türeyiş ve hayat tarzı yönünden "barbar"; siyasî yönden ise, pekçok haklı sebebe istinaden, "düşman" olarak adlandırılıyordu. Halbuki orada Hyung-nu devleti vardı.

Hyung-nular'ın yaşadığı bölgeler, -bugünkü İç ve Dış Moğolistan, Cungarya ve Güney Sibirya- göçebe hayvancılık için son derece elverişli topraklardı ve esasen, o günün teknolojik imkanlarına göre, zaten zirai amaçla kullanılamazdı. Dolayısıyla Hyung-nular'ın ekonomisi belli bir yöne dayalıydı; bol miktarda et, deri ve kürkleri vardı fakat bütün göçebeler gibi, onlar da buğday ve kumaşa ihtiyaç duyuyorlardı. Bu ihtiyaçlarını sınır ticareti yoluyla rahatça karşılayabilirlerdi. Bu ticaret, Çin halkının da işine geliyordu ama imparatorluk yönetimi ve danışmanları, iki halk arasına dikilmişti. Ch'in ve Han hanedanı imparatorlarının, ordularını ve memurlarını besleyebilmek için paraya ihtiyaçları vardı. Bu yüzden Hyung-nular'la yapılan ticareti tekellerine almışlar; bu da, Hyung-nular'ın ihtiyaçlarından

daha az buğday ve kumaş edinmelerine yol açmıştı.[1] Hyung-nular bu davranışa karşı tepkilerini, savaş açmak suretiyle gösterdiler ve M.Ö. 152'de sınır ticaretinin yapıldığı pazarların açılmasını sağladılar. Fakat 133'de, bu defa saldırıya geçen Çinlilerdi ve Hyung-nular'ı Gobi Çölü'nün kuzeyine atmışlardı. Ne var ki, Hyung-nular'ı bütünüyle itaat altına alma girişimi, M.Ö. 90 yılında Çin taharri birliklerinin kamilen kılıçtan geçirilmesiyle sonuçlandı.[2]

Çin'in, Hyung-nular'a karşı M.Ö. 72'de başlattığı yeni saldırı, bu defa diplomatik kanallardan yürütülüyordu ve Çinliler, bir yandan göçebe kabilelerini birbirlerine düşürürken, diğer yandan da Cungarya Wu-sunları, Sayan Ting-lingleri ve Kingan Wu-huanları gibi komşularını Hyung-nular'a karşı ayaklandırmışlardı. Bizzat Hyung-nu kabileleri arasında M.Ö. 52'de başlayan iç savaşlar, Çin'in kolay bir zafer kazanmasını sağlamış; tahtta gözü olan adaylardan birisi başarıya ulaşarak, Çin'le ittifak akdetmiş, diğerleri ise ölmüşlerdi. Nihayet M.Ö. 52'ye gelindiğinde, artık Hyung-nular Çin'in hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışlardı.

Çin hâkimiyeti bozkırda sembolik olarak kaldığı sürece, barış muhafaza edilecekti ama M.Ö. 9'da zorba Wang-Mang, Hyung-nular'ın iç işlerine burnunu sokmaya kalkışınca, hemen silaha sarılan Hyung-nular, imparatorluk ordusunu sınırda oyalarken, "Kızıl Kaşlar"ın yani Wang Mang tarafından inim inim inletilen Çin köylülerinin başlattığı isyana da destek verdiler. 25'de iktidara gelen Sonraki Han hanedanının önüne de, yine "Hyung-nu problemi" dikilecekti. Ancak. Hyung-nu devletinin Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrılması ve M.S. III. Yüzyıla kadar Mançurya ve Doğu Baykal-ötesi'nde yaşamış bulunan Siyenpi (eski Moğol) kabileleriyle ittifak akdedilmesi sonucunda, Çinliler, 93'de Kuzey Hyung-nular'ını ortadan kaldıran bir kualisyon teşkil etmeyi başarabilmişlerdi. Ama bozkır, yine de Çinliler'in eline geçmeyecekti. Çin ordularına karşı birbiri peşisıra zaferler kazanan Siyenpi kumandanı Tan-shih Huai (Tanşihay okunur), bir de savaşı Çin Seddi'nin güney kesimine taşımış; böylece 177'ye kadar Çinliler'in kazanmış oldukları bütün zaferler boşa gitmişti.

Tabii olarak, aradan geçen bunca zaman, Çin siyasî zihniyetinin "Hyung-nu meselesi"nin halledilmesine hasredilmiş; problemin çö-

1 Gumilëv, *Xunnu*, s. 88-89.
2 Age., s. 139-142.

züm yolu ise, iki kişi tarafından gösterilmiştir. Tarihçi Sih-ma Ch'ien ve Pan Kuo, kuzeye doğru saldırgan genişlemeye karşı idiler. Sih-ma Ch'ien'e göre, Çinliler'in alışık olduklarından tamamıyla farklı iklim ve rölyeflere sahip ülkelerin fethinin, hiçbir faydası yoktu. Pan Kuo ise, imparatorluk bünyesinde kültür cihetinden yabancı halkların bulunmasını nefret verici, göçebelerin asimile edilmesini de, her iki taraf için gereksiz bir şey olarak görüyordu.[3] Ama her iki üstadın da görüşleri Çin yönetiminin hoşuna gitmemiş; tutuklanmışlardı. Sih-ma Ch'ien, iğdiş edildikten sonra serbest bırakılırken, Pan Kuo, son nefesini hapishane hücresinde verdi.

Wu-ti'den (M.Ö. 140-87) itibaren, Han hanedanı imparatorları tarafından yürütülen politika, ikinci konsepsiyonu kendisine esas almıştı. Bu, komşu halkları fetih yoluyla itaat altına almak ve onlar arasında, Çin kültürünün Konfüçyanist varyantını yaymak suretiyle, bir cihan imparatorluğu kurmak idealiydi. Ch'ao-hsien (Kuzey Kore), Kuzey ve Güney Yüeh (Huang-tung ve Hindi-Çini) ve Kukunor Gölü civarındaki Tibetli göçebe kabileler, bu proğramı uygulamak amacıyla fethedilmişti. Ne var ki, kuzeydeki savaş, sadece başarısız olmakla kalmamış; Çin ekonomisini de berbat etmişti. Çok iyi donatılmış, gönüllü savaşçılarla desteklenmiş, son derece kabiliyetli kumandanlar idaresine verilmiş bulunan ordu, bazan hezimete uğramış, bazan da zar-zor zaferler elde etmişti. II. Yüzyılda büyük ekonomik ve sosyal çalkantılar geçiren Han Çin'i, göçebelerle öyle kolaylıkla başedemezdi.

Savaş giderlerinin ağır faturası, yine köylülere kesilmişti fakat bu defa onlar, Han hanedanının gücünü parçalayan "Sarı Sarıklılar" isyanıyla karşılık vermişlerdi (184. yıl). Başıbozuk bir halde bulunan Han ordusu, âsilerle başemedemezdi. İnsiyatif, "güçlü ailelerin" üyeleri olan aristokratların eline geçmişti. İsyan bastırıldıtan sonra, aralarında bölünerek, her biri bir ordunun başına geçen bu insanlar, birbirleriyle savaşmaya başlamışlar; büyük bir çoğunluğu, bu çatışmalar sırasında hayatını kaybetmişti. Sağ kalmayı başarabilen üç kişi ise, kuzey, güney-doğu ve güney batıda, yarım yüzyıl Çin'i parçalanmış halde bırakan üç hükümdarlık kurmuştu (220-280).

İşte, o dönemde Roma, Parth ve Kuşan imparatorluklarıyla birlikte dünyanın dört büyük devletinden birini teşkil eden Han İmparatorluğu böyle yıkılmıştı.

3 Age., s. 4.

Bu olay, Çin için gerçek bir felaketti. 221-280 yılları arasında, vergi mükellefi sayısının 50 milyondan 7,5 milyona düşmesi de, bu felaketin boyutunu göstermesi açısından yeterlidir.[4] Şehirler, tam bir harabeye dönmüştü. Sih-ma Yen darbesiyle, iktidara, çiftçilerin ve Konfüçyanist hocaların yerine, ülkenin problemlerini daha az anlayan, moralman çökmüş, cahil askerler gelmişti.[5] Surların ötesindeki topraklar, tekrar göçebelerin eline geçmiş; zâdegânlar arasındaki taht kavgaları ise, Çin'i yeni bir felaketin eşiğine getirmişti.

Ama, acaba Han İmparatorluğu'nun mahvolmasına yol açan acımasız savaşların sebebi Çin değil de, Hyung-nular mıydı? Hyung-nular'ın, barışsever, mihnetkeş komşularını inciten vahşi haydutlar olduğu şeklinde çok yaygın bir kanaat var. Bu kanaatin dayanak noktası ise, Hunlar'ın* Avrupa'da Ugor, Alan, Ant ve German kabilelerinin başına geçerek, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla sonuçlanan "Büyük Halk Göçü"ne yol açmış olmalarıdır. Laf aramızda, Romalılar, hiç de kötü kalpli kurtlara ve diğer barbarlara yem olmuş masum kuzular değillerdi. Aksine barbarların Roma ile görülecek bir hesapları vardı.

Asya'da durum biraz farklıydı. Her şeyden önce kabul etmeliyiz ki, Hyung-nular toprak ele geçirmek peşinde değil, eşit haklarla sınır ticareti organizasyonunun sağlanması amacındaydılar. M.Ö. 200'de P'ai-teng'de (bugünkü Shan-si'de) imparatora refakat eden bölüğü kuşatma altına aldıklarında, herhangi bir toprak talebinde bulunmadan, sadece "barış ve kardeşlik" anlaşması imzalatarak imparatoru serbest bırakmışlardı. Hyung-nular, Çin topraklarını fethetseler bile, orada yaşayamayacakları kanaatindeydiler.[6] Nitekim, Yedisu ve Batı T'ien-shan'a göçeden Wu-sunlar'ın kendilerinden kopmalarına, sırf bu düşünceyle kayıtsız kalmışlardı.[7] Ama kendi

4 Biçurin N.Ya. *Sobraniye svedeniy po istoriçeskoy geografii Vostoçnoy i Sredinnoy Azii*. Çeboksarı, 1950, s. 658. Bundan sonra: Biçurin, *Sobraniye svedeniy*.

5 Gumilëv L.N. *Troyetsartstvie v Kitaye*. Bundan sonra: Gumilëv, *Troye*.

* Rus tarihçiler ve bazı Batılı yazarlar, Asya Hunları'na Hyung-nu (Koyunlu (?) kelimesinin Çince bozulmuş bir şekli), Batıya geçenlerini ise, Hun olarak ikiye ayırılırlar. Biz burada her iki kelimeyi de müteradif olarak kullandık (çev.).

6 Biçurin, *Sobraniye svedeniy o narodax, obitavşih v sredney Azii v drevniye vremena*. I/51. Bundan sonra: Biçurin, *Sobraniye*.

7 Gumilëv, *Xunnu*, s. 86.

toprakları söz konusu olduğunda, var güçleriyle onu koruyorlardı ve hatta, Yin-shan'ı kaybettikten sonra, "bu dağın yakınlarından geçerken, göz yaşlarını tutamıyorlardı"[8] Çinliler'le yaptıkları savaşlar ise, saldırı savaşları değil, savunma amaçlı şeylerdi.

Diğer yandan Hyung-nular, bozkırda eski Çin'dekinden bariz şekilde daha hafif bir hayat tarzı geliştirmeyi başarmışlardı. Hou Ying adlı bir memurun (M.Ö. I. yüzyıl) devlete sunduğu raporda, sınır boylarında Çinli memurların zulmüne uğrayan vatandaşların, kölelerin, canilerin ve siyasî muhacir ailelerin "Hyung-nular'da hayatın daha kolay olduğu" iddiasıyla bozkıra kaçmayı düşledikleri kaydedilmekteydi.[9] Farklı kabilelere mensup bu insanlar, Hyung-nu devleti bünyesinde o kadar çoğalmışlardı ki, sonunda, Çinli tarihçilerin "chie-lu" dedikleri bağımsız bir etnik birlik teşkil etmişlerdi.[10] Muhacirler, Hun boy-kabile sistemine dahil olmadıkları için, onların köklü Hun halkına imtisali mümkün değildi. Bu yüzden onlar, ülke ekonomisi ve savunmasına katkıda bulunarak, dostluk ve yardımlaşma ruhuyla âsude bir hayat sürüyorlardı.

Göçebe toplumunda teknik ilerlemenin mümkün olmadığını düşünmek, doğru değildir. Göçebeler genel olarak, Hunlar ve Türkler ise kısmen, bugün insanlığın kesinlikle vazgeçemeden kullandığı bazı şeylerin mucitleridirler. Günümüzde Avrupalı erkeklerin giydiği pantolonların benzeri olan şalvarlar, çok eski dönemlerde göçebeler tarafından icat edilmişti. Üzengi, ilk defa olarak, 200-400 yılları arasında Merkezî Asya'da görülmüştür.[11] Ağaç tomruklar üzerinde hareket eden ilk göçebe kağnısı, önce yüksek tekerlekli faytona,[12] daha sonra yük arabalarına dönüşmüş; böylece göçebeler, ormanlık sıradağlarla kesilen geçitleri aşmayı başarmışlardır.[13] Ağır, düz kılıcın yerini alan eğri kılıcın mucitleri; birkaç parçadan meydana gelen ve oku 700 m. mesafeye kadar fırlatan uzun yayı geliştiren-

8 Biçurin, *Sobraniye*, I/95.
9 Age., s. 94.
10 Chavannes E. *Les pays d'Occident d'après le Wei-Lio*/ T'oung Pao. Ser. 2. VI. 1905, s. 522-5216. Bundan sonra: Chavannes, *Les pays d'Occident*.
11 Wittfogel K.A. and Feng Hsia-sheng. *History of Chinese Society Liao*. Philadelphia, 1949, s. 505. Bundan sonra: Wittfogel and Feng, *History*.
12 Kiselev S.V. *Drevnaya istoriya yujnoy Sibiri*, s. 161. Bundan sonra: Kiselev, *Yujnoy Sibiri*.
13 Grumm-Grjimaylo G.Y. *İstoriçeskiy atlas Mongolii*.

ler, göçebelerdir. Ve en nihayet, oval yurt, o dönemin en mükemmel evi sayılmaktaydı.*

Göçebeler, sadece maddî kültürler alanında değil, aynı zamanda, manevî kültür konusunda da, edebiyatları sözlü edebiyat olmakla birlikte, komşu yerleşik halklardan hiç de geri değillerdi. Elbette Hunlar'da bilimsel teoriler aramak anlamsızdı. Kaldı ki, Grekler dahi bu teorileri eski Mısırlılar ve Babilliler'den almışlardır. Göçebeler, iki tür masal geliştirmişlerdi: Kahramanlık masalları ve şeytan [cin] hikayeleri. Her ikisi de, literatür kelimesinden bizim anladığımız manadan ziyade, mitolojiye daha yakındılar. Ama bu özellikleriyle işlerlik kazanmışlardı ve göçebelerin hislerini yansıtıyorlardı. Bir başka deyişle, edebiyatın bizde icra ettiği fonksiyonu, göçebelerde mitoloji icra ediyordu.

Tıpkı bunun gibi, göçebelerin tarih algılaması da bizimkine benzemiyordu. Onlar nazarında tarih, bir boyun şeceresinden ibaretti ve onun da ayar düğmesi, olaylar veya kurumlar değil, ölümlü atalardı. Avrupalı için tarihin bu şekilde kuşaklarla hesaplanması, anlamsız olabilir ama unutmamak gerekir ki, o da, tıpkı bilimsel hesap sisteminde kabul edilen her sistem gibi, zaman dilimlerini yansıtıyordu. Sadece, bütünüyle ihtiyaç duyulan başka amaç ve taleplere göre ayarlanmıştı. Dolayısıyla, eski göçebelerin folklor ve tarihleriyle ilgili bilgilerin, bizler tarafından etnoğrafik analojiler ve bölük pörçük bilgilere dayandırılarak tesbit edildiğini, bu yüzden de son derece "takribi" olduklarını unutmamak gerekir. Ayrıca uygulanan betimleme sanatı, günümüze kadar orjinal halinde yetip gelmiş olduğundan, hiç tartışmasız, eski bozkırlarda gerçekten mevcut olanların daha mütekamil bir tasviridir. P.K. Kozloff, S.V. Kiselèv ve S.İ. Rudenko'nun yaptıkları kazılar, Hunlar'ın Sibirya ve Orta Asya halklarıyla kültürel yakınlığını tesbit etmemize imkan sağlayan ve "vahşi hayvan stili" denilen muhteşem sanat yadigârlarını ortaya çıkarmıştır.[14] Korganlarda sık sık, ipekli kumaşlar, bronz askılıklar ve lake kâseler gibi Çin eşyalarına da rastlanmaktadır. Bunlar, Hunlar'a savaş ganimeti ve haraç olarak gönderilen, aynı zamanda onlara sığınan Çinli kulların istîmal ettikleri günlük kullanım eşyalarıydılar. Öyle de olsa, bu eşyalar, kesinlikle bir halkın kültürel meylini göstermezler.[15]

* Timur'un torunu Mirza Uluğbey "Dört Ulus Tarihi" adlı eserinde tuzun tesadüfen ilk mucidinin de bir Türk hükümdarı olduğunu kaydeder. (çev.)

14 Rudenko S.İ. *Kul'tura xunnov i Noinulinskie kurganı.*

15 Rudenko S.İ., Gumilëv L.N. *Arxeologiçeskie issledovaniya P.K. Kozlova...* s. 241-243.

Bu konu üzerinde etraflıca durmamızın sebebi, burjuva kesiminin, sözüm ona Çinlilerin kenar mahallesiymiş gibi gözüken Merkezî Asya'nın göçebe halklarının, üzerinde durulmaya bile değmez insanlar olduğu şeklindeki saçma görüşlerini çürütmekti.[16] Gerçekte bu halklar, tamamıyla kendilerine özgü bir hayat tarzı geliştirmişler fakat I. Yüzyıldaki Çin saldırganlığı, daha önce gördüğümüz gibi, hem Hunlar, hem de Çinliler için bir felaketle sonuçlanacak şekilde bu mevcudiyeti ortadan kaldırmıştı. Ama tarihî ceza, kendini beklettirmezmiş!

304'de, Çin hakimiyeti altına girmiş bulunan Güney Hun beyleri, ellerinden alınan haklarını silah zoruyla istirdat kararı aldılar. Chin hanedanı yönetiminin içine düştüğü başıbozukluktan faydalanarak, kısa süre zarfında her iki Çin başkentini -Lo-yang ve Ch'ang-an- ve bütün Kuzey Çin'i ele geçirdiler. Hunlar'ın arkasından Tibetliler ve Siyenpiler yani Mu-junğlar ve Tabgaçlar (T'o-palar) da Çin'e girdiler.[17] Kendi aralarında ve Yang-tse Havzası'na itilen Çinlilerle yapılan kanlı çarpışmalardan sonra T'o-palar üstünlüğü ele geçirerek, resmen Çince Wei adını alan güçlü bir imparatorluk kurdular. Bu, bozkırlı halkının nazarında bir Çin, Çinlilerin gözünde ise, bir barbar devletiydi. Aslında ise, Çinli ve göçebe unsurların terkibinden teşekkül etmiş olmakla birlikte,[18] her iki kültüre de ait olmayan bir serhat devletiydi bu. Bununla birlikte, ona boy-kabile devletinden ziyade, hür halkları ve birbirinden kopuk bölgeleri yönetimi altına alan, toprak hakimiyetine dayalı feodal bir imparatorluk demek daha doğru olurdu.

495'e gelindiğinde, Wei devletinin resmî dili Çince olmuş; Siyenpi giysileri ise, resmen yasaklanmıştı. Yine de bu tedbirler, silah gücüyle itaat altına alınmış Çinli ahaliyi, yabancı bir iktidarla barışmaya razı edememişti. Daha önce organize bir isyan için hayli zayıf olan Çinliler, artık yönetim ve orduya sızmışlardı. Yönetim, tedricî surette fiilen Çinli kumandanların eline geçmişti. 550'de ise bu ku-

16 Bkz. *Vestnik drevney istorii*. 1962. No. 3, s. 202-210; krş. *Narodı Azii i Afriki*. 1962, no. 3, s. 196-201.

17 Biçurin, *Sobraniye svedeniy*, s. 658-662; Şan Yüe. *Oçerki istorii Kitaya,* s. 142-143. Bundan sonra: Yüe, *Oçerki*; Grousset R. *L'empire des steppes,* s. 95-103. Bundan sonra: Grousset, *L'empire.*

18 Bozkırla ilişkilerini kesmiş olan T'ang ve Leao (Kıtan) imparatorluklarını da bunlar arasında sayılır. Fakat Yuan ve Ch'in, yıkılışlarına kadar ana vatanlarıyla ilişkilerini kesmemişlerdir.

mandanlar, Wei hanedanını devirmiş; kundakdaki çocuklara varıncağa kadar bütün hanedan üyeleri parça parça edilerek Sarı Nehir'in derin sularına atılmıştı. Çin, tekrar Çinliler'in olmuş; Tabgaçlar'ın ana dillerini çoktan unutmuş olan torunları ise, surların ötesinde, sınır boylarındaki göçebelerle birlikte yaşamaya başlamışlardı.

Bu sırada bozkırda Hunlar'dan çok daha güçlü, yeni bir devlet zuhur etmişti: Büyük Türk Hakanlığı. 550'den 569'a kadar geçen kısa süre zarfında Sarı Deniz'den Karadeniz'e kadar uzanan geniş toprakları birleştiren Türkler, Orta Asya'yı, bu arada Soğdiyanları da gönüllü olarak hakimiyetleri altına almışlardı. Soğdiyanlar, Çin'den kervanlarla Avrupa'ya taşıdıkları ipek ticareti sayesinde zenginleşmişler; Türk hakanları iç savaşlara son verip, bozkırı yağmalamayı durdurur durdurmaz, onların en samimi dost ve yardımcıları olmuşlardı.

Ancak, bu arada Çin'de de Türk Hakanlığı'nın çıkarlarına tamamıyla ters bir hareket gelişiyordu. 581'de iktidar, Sui [Suey] hanedanının bânisi Yang Chien'in önderliğinde hareket eden Shen-sili mağnatların yani toprak ağalarının eline geçmişti. Bu hanedanın proğramı, önce sabık Han İmparatorluğu'nu ihya etmek, arkasından da Türkler'le savaşmaktı. Uzatmayalım; I. Yüzyılda meydana gelen kollüzyon tekrar yaşanmış; fakat bu defa, kabileler arası savaşlar yerine, Ch'ang-sun Sheng ve Fêi Ch'ü gibi Çinli casusların kışkırtmaları sonucu, Türk kabilelerini yöneten ülüş sahibi prensler birbirleriyle taht kavgasına tutuşmuşlardı.

Daha sonraki üç yüzyıl, hürriyetsever göçebelerin Çin saldırganlığına karşı direniş mücadeleleriyle dolu bir yığın olaylarla geçecektir. Türkler, birçok halklarla temasta bulunmuşlar; ama ne Bizans, ne İran ve hatta ne de Sibiryalı Ugorlar, diplomatik manevralarla Türkler'i kendilerine bağlamayı denemedikleri gibi, kendi sınırlarını dahi koruyamadılar. Türkler, yeri geldiğinde, Persler ve Grekler'le silahlı çatışmalara girerek, kervan ticaretiyle ilişkili olan ekonomik ve siyasî amaçlarını gerçekleştirmeye çalıştılar. Bu çatışmalar, tarihî yönden kaçınılmazdı. Çünkü Büyük Bozkır'ı birleştiren Türkler, Büyük Hakanlığı'n bünyesine katılan halkların siyasî problemlerini de üzerlerine almışlardı.[19]

19 Artamonov M.İ. *İstoriya xazar*, s. 133 vd.

VI. Yüzyıldan itibaren, dış politikasının ana unsurunu Türk aleyhdarı faaliyetlerin teşkil ettiği Çin'le Türkler arasındaki münasebetler tamamen gerginleşmişti. Çinli feodallerle üst düzey bürokratların tek problemi, Han hanedanının gündeminde bile yer almamış olan Asya hakimiyeti idi. Herhangi bir uzlaşma yolu aramadıkları gibi, böyle bir şeyi düşünmüyorlardı bile. Hatta Sui hanedanının ülkeye ve halka yaydığı korku ve sefalet dahi,[20] Çinli feodalleri bu aptalca hülyalarından vazgeçiremiyordu.Tabgaçlar'ın sınır boylarında yaşayan savaşçı torunları, girdikleri iç savaştan galip çıkarak, gerek Türkler ve gerekse Çinliler için ilk dönemler makbul görünen T'ang hanedanını kurmuşlar; ancak onların entrikalar ve diplomatik kanallarla, suyu sabık mecrasına döndürmeye çalışmaları, Kutlug Elteres-han'ın[21] ve An Lu-shan'ın[22] isyanlarını müncer olmuş; Çin, yeniden kan deryasına dönmüştü. Bir sonraki yüzyıl boyunca (764-861) Çinliler, Büyük Bozkır'da ipleri elinde tutmak, yeniden hakimiyet sağlamak için hummalı bir gayrete düşmüşlerdi. Uygurlar, ülkelerinin bağımsızlığını savunmuşlar; Tibetliler ise, Shen-si'deki Çin başkentini zaptederek, en önemli rövanş imkanını ortadan kaldırmışlardı. Gerçi, gerek Uygur Hakanlığı ve gerekse Tibet monarşizmi T'ang hanedanından daha uzun ömürlü olmamışsa da, Çin saldırganlığı durdurulmuştu.

Bu şiddetli çatışmalar, İç Asya halklarının durağanlıklarının hayali olduğununun ifadesidir. Onlar, ne kabiliyet, ne insanlık ve ne de akıl yönünden Avrupalılardan geri idiler. Ama diğerlerinin, kültürle-

20 Yüe, *Oçerki,* s. 188-197.

21 Kaydetmek gerekir ki, T'ang İmparatorluğu'nun doğuda ve batıda yaptığı bütün fetihler, bu hanedanın gerçek kurucusuna, Türk asıllı olması hasebiyle (Biçurin, *Sobraniye*, I/355), "Tabgaç Hanı" adını veren göçebeler tarafından gerçekleştirilmiştir. (Bkz. Gumilëv, *Drevniye Tùrki*, s. 221. Bundan sonra: Gumilëv, *Drevniye*). Fakat onun halefi Kao-tsung, babasının büyük zahmetlerle meydana getirdiği her şeyi, geleneksel Çin yayılmacılığı görüşüne meyletmek suretiyle, yıkmıştır. Bu politikanın sonucu ise, İkinci Türk Hakanlığı'nın kuruluşu ve Çin'in geçici de olsa, Doğu Asya'da hakimiyeti kaybetmesi olmuştur. (Grumm-Grjimaylo G.Y. *Zapadnaya Mongoliya ve Uràhayski kray*. II/218. Bundan sonra: Grjimaylo, *Zapadnaya*).

22 Soğdiyanlı bir tacirle, bir Türk prensesinin oğlu olan An Lu-shan, T'ang ordusunda askerlikten generalliğe yükselmiş; 756'da göçebeler tarafından teşkil edilen ve ordunun en vurucu kısmını meydana getiren üç taburun başlattığı isyanın başına geçmiştir. İsyan 763'de bastırılmış olmasına rağmen, Çin, artık fetih politikasını sürdürmek şöyle dursun, kendisini müdafaa etmekten dahi âciz hale gelmişti.

rini geliştirmek için harcadıkları gücü, Türkler ve Uygurlar, çok nüfuslu, kurnaz ve acımasız düşmana karşı bağımsızlıklarını korumak için sarfetmişlerdi. Üç yüzyıl boyunca huzurla geçirdikleri bir dakikaları olmamış ama çarpışmalardan galip çıkarak, torunlarına, üzerinde yaşayacakları bir vatan bırakmışlardı.

Bütün Merkezî Asya halklarının, Çin kültürüne karşı genel bir antipati beslemeleri de oldukça dikkat çekici bir husustur. Türkler, Çinliler'in karşısına net bir şekilde diktikleri kendi ideolojik sistemlerine sahiptiler. İkinci Hakanlık'ın yıkılmasından sonra ise, Asya'da bir din değişim dönemi başlamıştır. Uygurlar, Maniheizmi; Karluklar, İslamı; Basmallar ve Öngütler, Nesturîliği; Tibetliler de Hint orjinli Budizmi benimsemişler; Çin ideolojisi ise, Büyük Seddin dışına taşamamıştır.

Bozkır Bizantizmi

"Bizans" kelimesi, her hangi bir açıklama ve ek anlam yüklemeden kullandığımız zaman, farklı manalar ifade eder. Denilebilir ki Bizans, bin yıl boyunca yavaş yavaş düşüş yolunda ilerleyen bir devin bakiyesi, Doğu Roma İmparatorluğu'dur. Bu devlete Bas-Empire adını veren E. Gibbon ve Charles Lebeau ve hatta Vladimir Solovyev'in, "Bizans" kelimesinden anladıkları bu idi. Belki de bu terimle, soysuzlaşan antikiteye karşı kendi özel tekamül ritmine, aydınlık ve karanlık yönlere sahip bir antitez olarak ortaya çıkan Grek Hükümdarlığı düşünülüyordu. Nitekim V. Uspenskiy, Kulakovskiy ve Charles Diehle'nin görüşü bu yöndedir.

Acaba Bizans, ticaret ve kültüre beşiklik eden, mavi denizin sahillerine nâzır; yarı vahşi halkların yüzyıllardır keçi güdüp, zeytin ve üzüm yetiştirdiği çıplak dağlarla çevrili büyük bir şehir miydi sadece? Bu da, terimin ifade ettiği makul anlamlardandır ama biz, bu çalışmamızda onun dördüncü anlamını kullanmak istiyoruz: Bizans, Konstantinopolis İmparatorluğu'nun devlet sınırlarının çok ötesine uzanan, tekrarsız ve çok yönlü bir kültürdür. Onun altunî parıltılarının hüzmeleri, İrlanda'nın yeşil vadilerine, Volga-ötesinin gür ormanlarına, Sana (Aksum) Gölü civarındaki tropikal eteklere ve üzerinde detaylı olarak duracağımız Büyük Avrasya Bozkırı'na kadar ulaşmıştır.

Bu bağlamda "Bizans" terimi, sadece Konstantinopolis şehri ve ona bağlı ülkeler, hatta sadece Khalkedon inançları değil, aynı zamanda Ortodoks ve rafızileri yani Monofizit, Nesturî, Ortodoks Hristiyan ve Gnostikleri de (üzerinde ayrıca durulacak olan Markionit ve Maniheistler) kucaklayan bir bütünlüktür. Bu sayılan fikir akımlarının birbiriyle boğuşması, terimin anlam mensubiyetine ters düşmez. Çünkü fikrî ve hatta siyasî çatışma da, bir ilişki türü ve tekamül şeklidir.

Hristiyanlık, doğuşundan itibaren, birçok kanala akmış; ancak, bunların çoğu kururken, bazıları güçlü çağlayanlara dönüşmüştür. Mesih'in zuhurunu önceden bilen küçük bir Jüdeo-Hristiyan yani Yahudi grup, hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolmuştu. Bilahere aziz Pavlos'un kültürlü putperestlere hitaben yaptığı vaaz, pekçok neofit [yeni dönme] buldu. Özellikle kötülük unsurlarının mevcudiyeti konusunda, kendilerine tamamıyla yabancı fikirlerin tesirinde kalan Helenler, bu unsurları farklı şekillerde yorumluyorlardı. En kültürlü olanlar ve mantıklı netice çıkarma istidadına sahip bulunanlar, dünyadaki bütün kötülüklerin ve mutsuzlukların sorumluluğunu bireye, onun yaratıcısına yükleyerek, kırgın bir şekilde, ona "demiurgos", yani sanatkâr adını verdiler. Onlara göre demiurgos, dünyayı ve insanı (Adem'i), Adem cehalet içinde yaşayıp, demiurgosun oyuncağı olsun diye yaratacak kadar büyük bir şeytan değildir. Ama bilge yılan, Adem'i aydınlatarak, ona hürriyetini elde etmesi konusunda yardım etmiş olduğundan, demiurgos da Adem ve Havva'nın torunlarına azap etmektedir.

Bu fikir akımı, bilahere bilgili ve kültürlü insanlara hitap eden ve dinî-felsefî bir konsepsiyon olan gnostisizmin (ki gnosis de bilgi demektir) ortaya çıkışına yol açmıştır. Gnostikler, Mısırlı Gnostikler, Suriyeli Gnostikler ve Markionitler olarak (Hristiyan Gnostik Markion'un adına izafeten) üç ana akıma ayrılırlar. Bunlardan ayrılan ve Hristiyanlık, Zerdüştizm ve hatta Hint dinlerini meczeden Pers düşünür Mani'nin (M.S. III. Yüzyıl) kurduğu Maniheizm üzerinde özellikle durmak gerekir. Mani'ye göre bir "sonsuz karanlık" yani ebedi karanlıklar ülkesi vardır. Ayrıca bu ülkede, o karanlığın imkanlarını engelleyen daha karanlık pıhtılar bulunur. Bu karanlık dalgalar, Brownian hareketli moleküller gibi düzensiz şekilde hareket ederlerken, tesadüfen kendi alanlarına yani "Ebedi Işık"ın sınırlarına yaklaşırlar ve "Aydınlık Hükümlarlığını" karartmak için oraya

sızmaya çalışırlar. Aydınlık kaynağını elinde tutan bir kişi, onlarla mücadele etmek için çıkar. Mani, buna "ilk insan" adını vermekte ve ona Ormuzd sıfatlarını atfetmektedir. Karanlık güçler galip gelirler ve "ilk insanı" parçalayarak, Işığın şu anda hâlâ esarette bulunan zerrelerini karanlık içine alırlar. Christ (İsa), Işığın bu zerrelerini yani ruhları kurtarmak için gelmiş, Kutsal Ruh Paraklet yani Teselli Verici'nin tecessüm etmiş şekli olan Mani de onu takip etmiştir. Onların zuhurlarının amacı, ruhu, maddenin yani kristalize karanlıkların elinden kurtarmaktır. İşte insanı dünyaya ve hayata yani günaha bağlayan bütün maddî şeyler buradan çıkmaktadır.

Dünyanın yaratıcısının "merhametli", kurduğu dünyanın da güzel olduğunu ileri süren Hristiyanlar, bu görüşe şiddetle karşı çıktılar. İşte bu muhaliflerden de, maddenin bir hiç (meon), dünyanın ise ilahî Prelemo'dan kopmuş bir fani olduğunu savunan Neo-Platonizm ile kıyamet günü ve mahşerden sonra, Tanrı'nın merhameti sayesinde iblisin affedileceğini savunan Origen öğretisi yanlısı Hristiyan Monizmi ortaya çıkmıştır.

Yukarıda sayılan konsepsiyonların belli unsurlarını alan Ortodoks görüş, IV. Yüzyılda özel bir felsefe geliştirdi. Ancak bu da, ekümenik konsillerde şiddetli kavgalara yol açan ve felsefî yanı bulunmayan salt tanrısal boyutlu yeni güçlükleri beraberinde getirdi.

Böylece dört yeni Hristiyanlık görüşü ortaya çıktı: German kabileleri arasında yayılan Aryanizm (Ariusçuluk); bizim konumuzda oldukça önemli bir yer tutan Nesturyanizm (Nesturîlik); Nesturîliğe karşı antitez olarak ortaya atılan Monofizm ve Bizans İmparatorluğu'nun dinî görüşünün ağır bastığı IV. konsilin yapıldığı yerden adını alan Khalkedonizm.

Kelimenin tam anlamıyla hür düşünce, Miladın ilk asırlarında Yakın Doğuda mevcuttu. IV. Yüzyıl başlarında İskenderiyeli presbyter (papaz) Arius, kendisi bir oğul olduğu ve dolayısıyla doğurulduğu cihetle, Christ'in, babasından daha az öneme sahip bir Logos sayılması gerektiğini ileri sürdü. Archbishop Aleksandros ve deaconu Afanasius, Arius'a itirazda bulunarak, tanrısal bir ruh için "doğurulmuş" kelimesinin kullanılamayacağını ileri sürüp, onu da, Christ'in sadece tanrısal hikmete sahip bir insan olduğunu savunan Samosatlı rafizi Pavlos gibi sapıklıkla suçladılar. Tabii, imparatorlardan kimisi Arius'u, kimisi diğer Ortodoksları tuttuğu için, bu tartışma, kısa

sürede iç savaşa dönüştü. Ayrıca bu arada Gnostik, Neo-Platonist ve Mitraist görüşler de birbiriyle boğuşmaktaydı.

Bütün bu görüşleri savunan insanların, propagandasını yaptıkları hususlarda samimi olmadıkları düşünülemez. O dönemde mantıklı dünya görüşlerine duyulan talep, hayli fazlaydı.[23] Bu arada en rasyonalist ve edebî dini dogmaların Antakya ekolü, felsefi olanların İskenderiye okulu ve duygusal-estetik olanların ise, halk arasında Helen unsurunun hakim bulunduğu Konstantinopolis'le bağlantılı olması, bir tesadüf değildir. Roma İmparatorluğu'nun kenar mahalle kavgaları sayılan bu dinî çatışmalar üzerinde daha fazla durmamız gerekmez ama bunlardan Uzak Doğuya ve uçsuz bucaksız Büyük Bozkır'a sıçrayarak, oradakilerin fikrine tesir eden bir akıma özellikle dikkat çekmemiz gerekiyor.[24]

277'de, İran şahının ikametgahının bulunduğu Hundişahpur'da, Christ ve Paraklet'in halefi olduğunu iddia eden, bu yüzden Zerdüştî ruhani môbedân tarafından işkence edilen düşünür ve yazar Mani, işkence tacını başına geçirdikten hemen sonra, taraftarları İran'dan kaçmak zorunda kalmışlardı. Ancak Batıda da Maniheizm sürekli takibat altına alınmış, bu yüzden, yeraltına çekilmeye mecbur olmuştu.[25] Doğuda ise, Maniheistler Transoxiana [Doğu İran] ve büyük ipek yolu boyunca uzanan vadilerde kendilerine bir sığınak bulabilmişlerdi.[26]

431'de Konstantinopolis patriği Nestorius'un, üzerinde dikkatlice düşünmeden "Tanrı maddî değildir" dediği anatheması, Efes'teki ekümenik konsile sunulmuştu. Bu görüşü savunanlar, hemen birbirlerine girdiler fakat Monofizitler gibi, Khalkedonist Ortodokslar da Nesturîliğe karşı aynı şekilde tahammülsüz idiler. Özellikle 484'de Bit-Zapata konsilinde Nesturîliğin, aralarında Merv metropolitanlı-

23 "Gerek Ariusçular ve gerekse Ortodokslar birbirlerini mantıksızlıkla suçladılar. Münakaşalarının özelliği akla hitap ediyor olmasıydı". (*İstoriya Vizantii*, I/169).

24 Hristiyanlık, Merkezî Asya'daki propagandalarına Ariusçuların münakaşalarına kadar devam etti. Çünkü ilk episkopun Merv şehrinde 334 yılında bulunduğu kaydedilmektedir. (Grousset R., *Histoire de l'Extrême-Orient,* I/353. Bundan sonra: Grousset, *L'Extrême-Orient*.) 420 yılından sonra ise bu episkopluk, metropolitanlık haline gelmiştir.

25 Cumont F. *La propagation du manicheism dans l'Empire Romain*. Poissy, 1909. Bundan sonra: Cumont, *La propagation.*

26 Bartol'd V.V. *O xristianstve v Turkestane v domongoslkiy period.* SPb., 1893. Bundan sonra: Bartold, *O xristianstve.*

ğının da bulunduğu Pers Hristiyanlarının resmî dini olarak tanınmasından sonra, bu tartışma daha da alevlendi. İran şahının Bizans Nesturîlerine destek vermesi bir felaket oldu. 489'da İmparator Zenon, Nesturîlerin yargılanmasını onaylayarak, dinî propaganda yapılan okullarının kapatılmasını emretti. Bunun üzerine okul, İran'ın Nizibus şehrine taşındı fakat 499'da, VI. Yüzyılda altın çağını yaşayacak olan Nesturî patrikhanesi, Ctésiphon'da açıldı.[27]

Nesturîlik, İran'dan başlayarak Doğu Asya'nın geniş bir alanına yayıldı. VI. Yüzyılda Hristiyanlar, göçebe Türkler arasında dinlerini yaymak için boş yere çırpınıp durdular. 591'deki Balyarat savaşı sırasında Bizanslılar tarafından esir alınan Türkler'in alınlarında haç şeklinde dövmeler vardı ve onlar bunun, öletlerden kurtulmak amacıyla aralarında yaşayan Hristiyanlar tarafından kendilerine öğretilmiş olduğunu belirttiler.[28] Bu olay, VI. Yüzyılda göçebe Türkler arasında Hristiyanlığın yayılmış olduğunu göstermez ise de, Hristiyanların bozkıra yönelmiş olduklarına bir delil teşkil eder.

635'de Nesturîlik, Çin'e kadar gelmiş ve orada baştaki yönetim tarafından oldukça hararetle karşılanmıştı.[29] İlk T'ang hanedanı imparatorları olan T'ai-tsung ve Kao-tsung, Hristiyanlara kol kanat gererek, klise açmalarına müsaate etmişlerdi. Ancak Budizm yanlısı zorba imparator Wu Tseu-t'ien zamanında Hristiyanlara karşı şiddetli bir takibat başlatılmışsa da, onun, çok geçmeden T'ang taraftarlarınca devrilmesiyle Hristiyanlar kurtulmuştu. 714'de tahta geçen T'ang hanedanı imparatoru Hsüan-tsung, Budizmi yasaklayan bir ferman yayınlamış; 745'de ise, Hristiyanlığı yasaklamıştır.[30] İşte bu tarihten itibaren Nesturîlik, T'ang hanedanı hakimiyeti altında bulunan Cungarya'da yayılmaya başlamış; göçebeler ve özellikle Basmallar arasında tâbiler bulmuştur ama bu başarısının uzun süre devam ettiği konusu kesin değildir.

Nesturîliğin yayılışı, Türk Hakanlığı'nın yıkılışından sonra inkiraza uğrayan yerli dinlerin değil, aksine, kendisi gibi proselit dinlerden olan Budizm, İslam, Maniheizm ve Bhonun muhalefetiyle karşı-

27 Pigulevskaya N. *Mar Aba I.*

28 Theophylacktos Simokattes. *İstoriya*, s. 130-131.

29 Pelliot P. *Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient.* T'oung Pao, 15, 1914. Bundan sonra: Pelliot, *Chrétiens.*

30 Örneğin bkz. Hennigue R. *Meçhul Topraklar*, s. 105; P.Y. Saeki. *The nestorian documents and reliefs in China.* Tokio, 1951, s. 457. Bundan sonra: Saeki, *Documents.*

laşmıştır. Bunlardan ilk ikisi, uzun bir süre bozkırda kendilerine tâbi bulamamıştı. Tonyukuk, Buda öğretilerinin insanlara zaaf ve hümanizm aşıladığını belirterek, Budizm propagandasını yasaklamış,[31] Türgiş (Türgeş) hanı Su-lu ise, Halife Hişam'ın elçisine şu cevabı vermişti: "Benim savaşçılarım arasında berberler, marangozlar ve terziler yok; eğer Müslüman olurlarsa, İslam'ın kurallarını uygulayacaklardır ama o zaman da, hayatlarını idame ettirecek parayı nereden bulacaklar?"[32] Göçebeler, İslamı daha ziyade bir şehir dini olarak görüyorlar ve onu, ancak bir yüzyıl önceki Arabistan bedevileri kadar kabul ediyorlardı. Bu yüzden 732'de Çin topraklarından İmparator Hsüan-tsung tarafından kovulan[33] Maniheistler, Uygurlar arasında taraftar bulmuşlar ve ağır iç savaş sırasında Moyançur-han'a destek vermişlerdir.[34]

Hristiyanlar, Uygur hanına karşı oldukları için, han, zaferden sonra kendisini destekleyen Maniheistlere meyletmişti. Bir süre sonra da Uyguristan, Maniheist cemaatin hakim olduğu teokratik bir devlete dönüşmüş; han ise, sadece savaş meselelerinde yetkili kılınmıştı.[35]

İktidarı ele geçiren Maniheistler, öylesine bir dinî hoşgörüsüzlük sergilediler ki,[36] sonunda bütün komşularıyla bozuştular. Tibetli Budistler, Bhon dini sâlikleri, Sibiryalı şamanlar, Müslümanlar, Çinliler ve tabii ki Nesturîlerle kanlı bıçaklı oldular. Burada elbette Uyguristan tarihi üzerinde duracak değiliz ama sadece 840-847 arasında Uygur Hakanlığı Kırgızlar tarafından yıkıldığında, onunla birlikte Maniheist cemaatin de yokolup gittiğini kaydetmek zorundayız.[37] Uygurlar'ın güneye çekilmesinden sonra boşalan bozkır, yavaş

31 Biçurin, *Sobraniye*, I/274.

32 Bartol'd, *O xristianstve*, s. 9.

33 Grousset, *L'Extrême-Orient,* I/352.

34 Gumilëv, *Drevniye*, s. 382.

35 Chavannes E. et Pelliot P. *Un traité manichéen retrouvé en Chine*. Journal Asiatique. 1913,I/352. Bundan sonra: Chavannes et Pelliot. *Un traité.*

36 Mesela Buda'ya şeytan adını vermişler (Chavannes et Pelliot. *Un traité*, s. 193) ve tapınaklarına Buda'nın ayaklarını yıkadığı şeytan suretleri çizmişlerdi. (Vasil'yev V.P. *Kitayskiye nadpisi v orxonskix pamàtnikax*. III/23. Bundan sonra:Vasil'yev, *Kitayskiye nadpisi*).

37 Gumilëv, *Drevniye,* s. 428-431. İbn Bahr da IX. Yüzyıl ortalarında Uygur başkentinde "Zerdüşti ve zındık" Türkler'in yaşadığını, X. Yüzyılda ise Uyguristan'daki Mani tapınağının istisnai bir olay olarak değerlendirildiğini kaydetmektedir. (Yakubovskiy A.Yu. *Arabskiye ve persidskiye istoçniki ob uygurskom Turfanskom knàjestve v IX-X vv*, s. 428, 435). Bundan sonra: Yakubovskiy, *Arabskiye*.

yavaş Moğol dilli kabileler tarafından işgal edilmeye başlanmıştı. Kültür geleneği, zaman içinde parçalanmıştı ama şu veya bu şekilde bir düzen sağlandıktan sonra, Nesturîlik, Merkezî Asya'yı kelimenin tam anlamıyla yakıp kavurdu.

Nesturîlik, 635'den itibaren müsamaha gördüğü Çin'de,[38] 945'de T'ang imparatorunun çıkardığı özel bir fermanla Budizm ve Maniheizmle birlikte kanun dışı ilan edildi. Ve bu olay, Uyguristan'ın yıkılmasıyla aynı ana rastladı. Çünkü o ana kadar Çin, bir müttefik olarak Uygur Hakanlığı'na ihtiyaç duyuyor ve bu ihtiyaç, Orta Vaha İmparatorluğunun sınırları dahilinde yaşayan göçebelerin çıkar ve hayatlarını garanti altına alıyordu.[39] Takibat fermanının çıkarılmasından sonra ise Hristiyanlar, Budist ve Maniheistlerden daha fazla muhalefetle karşı karşıya kalmışlardı. Ama artık Hristiyanlığın durumu Çin'de bir kez sarsılmıştı ve 987'de Uzak Doğu'dan Konstantinopolis'e dönen Hristiyan rahipler "Çin'de Hristiyanlığın ortadan kalktığını, çeşitli bahanelerle Hristiyanların yokedildiklerini ve ancak kendilerinin kurtulabildiklerini" anlatacaklardı.[40] Bu sözlerin bir miktar mübalağa içerdiği muhakkak. Çünkü XI. Yüzyılın başlarında Hristiyan propaganda dalgası, Uzak Doğu'ya doğru yeniden yayılmaya başladığında, Çin sınırları boyunca, orada burada Nesturî gruplara rastlanmıştı.

Budizm, bu hücum dalgasına karşı Hristiyanlıktan daha başarılı bir direniş göstermiş; Maniheizm ise, yalana başvurmak suretiyle bir süre ayakta kalmayı başarmışsa da, bütünüyle ezilmişti. Esasen bu, bariz bir mimikri idi. Çünkü dine yeni girecek bir kişiye, girdiği dinin Budizm maskesi altında gözükmesine rağmen, aslında sabık Maniheizm olduğu söylenemezdi! Zira böyle bir açıklama, neofiti soğutacağı gibi, ihanet etmesine dahi yol açabilirdi. Dolayısıyla kendini Budistlere teslim eden ve karşılaştıkları manzaranın tesiri altında kalan Çinli Maniheistler, yavaş yavaş onlarla kaynaşmış; hatta Birunî gibi üstadlar bile, sonunda onları birbirinden ayırdetmeye son vermişlerdir.[41] Yapılan kazılarda, Budist tapınaklarında, Hara-Hoto iko-

38 Pelliot, *Chrétiens*, s. 624.

39 Marquart L. *Guwaini's Bericht uber die Bekehrung der Uiguren.* Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 27. Berlin, 1912, s. 480. Bundan sonra: Marquart, *Guwaini's Bericht;* Chavannes et Pelliot, *Un traité,* s. 284 vd.

40 Moule A. *Christians in China before the Year 1550*. London-New York- Toronto, 1930, s. 76. Bundan sonra: Moule, *Christians*; Pelliot, *Chrétiens.*

41 Wittfogel and Feng. *History*, s. 308.

nalarının üzerinde Maniheistlerin kutsal kandillerine rastlanmış olması da, bu kaynaşmanın, bihahere Tankut hükümdarlığının kurulduğu bölgelerde, had safhaya ulaştığını göstermektedir.[42]

Göründüğü kadarıyla, dünya görüşlerinin çarpışma alanı olan bozkırda, Çin ve İslam kültürünün tesiri sınırlıydı ve kelimenin geniş anlamıyla, Bizans kültürü yerleşmişti. Bu olayın en ilginç yanı, "Bozkır Bizantizmi"nin yani Hristiyanlığın ve Meniheizmin bozkıra yayılış başarısının "kültürel etkinliker" adlı bir bölümde ele alınmamış olmasıdır.[43] Her etkinlik, gerek ahlakî, gerek kültürel ve gerekse duygusal bir takım dayatmalar sunar. Göçebelerse, dayatmanın her türlüsüne karşı son derece hassas idiler ve onları, kendilerinden kolaylıkla uzak tutabilirlerdi. Halbuki, Merkezî Asya bozkırından uzakta bulunan Bizans İmparatorluğu, zaten göçebelere herhangi bir dayatmada bulunamazdı. Ayrıca göçebeler arasındaki Hristiyanlık propagandası, bizzat Bizans'da zındık sayılan kişiler tarafından yürütülmüştü. Dolayısıyla, Hristiyanlığın bozkırda yayılışı bir " kültür etkinliği" değil, değerli bir fikrin aktarımı sayılırdı.

Hristiyanlığın, içinde "barbar, İskit, Helen ve Yahudi"lerin bulunmadığı üniversalizmi, göçebe dünyasında tutunabilmişti. Çünkü o, göçebelere değersiz insanlar nazarıyla bakmıyor ve onları "Göğün Oğlu" veya "Peygamberin halifesi" gibi yabancı bir hana itaat etmeye çağırmıyordu. Kaldı ki, kültüründeki yabancı unsurlardan kurtulmak isteyen "Çin hümanizmi",[44] korunmasız tebaalarla hesaplaşmayı denemiş ve bu yüzden de Çin Seddi'nin ötesine geçememişti.

1000 yılında Nesturîlik'ten Çin'de eser kalmamıştı.[45] Sung yönetimi, böyle bir din savaşı açmış ve kazanmıştı. Ama kime karşı? Tabii ki, bir avuç rahip ve huzur ve sükûnu arayan az sayıdaki sınır melezlerine karşı! Hayatta kalmayı başaran Çinli Nesturîler, bozkıra kaçmayı başardılar ve o günden sonra da Nesturîlik, takibat altına alındığı günkinden kat kat güçlü, Çin aleyhtarı bir grup haline geldi.

Şimdi esaslı bir soru soralım: Din propagandalarının ve görüşlerin kaderiyle bu kadar uğraşmamız gerekir mi? Bunun, yokolmak üzere bulunan Çin, isyan eden Mançurya, Uyguristanı tarkeden halk

42 Koçetova S.M. *Bovestva svetil v jivopisi Xara-xoto*, s. 471-502.
43 Konrad N.İ. *Zapad i Vostok*, s. 127.
44 Pelliot, Chrétiens, s. 626.
45 Biçurin, *Sobraniye*, I/338-339.

ve Tankut hükümdarlığını dolduran insanların kaderiyle ilgisi ne? Bu kitabta üstünkörü geçiştirilen sosyo-ekonomik ilişkiler yerine dinî faaliyetlerin incelenmesi bize ne verecek? Çok şey! Çünkü ideolojik sistemler, ekonomik, sosyal ve etno-genetik derin proseslerin göstergesinden başka bir şey değildir. Fantastik mitolojiler, su üzerindeki köpükler gibidir. Ama bizler, bu köpüklere bakarak, nehirlerin derinliğini ve akım hızını belirleriz. Bu, elbette dolambaçlı bir yol. Eğer yeterli bilgiler olmaması yüzünden, konuya doğrudan ulaşma imkanımız yoksa, ne yapmalı? Vakanüvislerin sükun işareti koyarak geçiştirdikleri X-XI. Yüzyıllara tevekkeli "karanlık çağ" denilmemiştir. Şu ana kadar kaynaklardaki yalanların ortaya çıkarılması meselesi üzerinde durduk ki, hiç de kolay iş değildir. Peki, bu sessizlik örtüsünü nasıl parçalayacağız? Yeterli doğrudan bilgiler olmadığında, araştırma için gerekli destek noktalarını nasıl bulacağız? İşte size, endüktiv metod için takatfersâ bir problem.

Sonra sıra dedüksiyon metoduna gelecektir. Eğer kuru bilgiler toplayıp, onları zaman ve mekana yani tarih haritalarına ve senkronik tablolara yayarsanız, o takdirde "beyaz lekeler"in kapladığı mesaha daralır ve böylece oralara takribi doldurma yapma imkanı doğar. Fakat bu amaca ulaşmak için göstergenin, yani düşünce ve istikrar düşmanı din vaizlerinin başarı grafiğinin gözlenmesi şarttır.

Daha sonra ikinci yani yardımcı meseleyi ortaya koyacağız: Bu kasıtlı suskunluğun sorumlusu kim? Yeterli tasvir yapmaya elverişli olaylar yaratmayan tarihî aktivitenin bizzat kendisi mi, yoksa üzerlerine düşen vazifeyi yapmaktan kaçınan vakanüvisler mi? Bu sorunun cevabı, henüz 874 yılında Çinli tarihçiler tarafından verilmiştir. "O günlerde Çin, başta bir yönetim bulunmamasından (yani T'ang hanedanının yıkılışı sebebiyle doğan iktidar boşluğundan,-L.G.) mütevellit kargaşalar başladığından, komşu halklara yönelik dış ilişkilerle uğraşacak pek az vakit bulabildi. (Asya'da hakimiyet sağlamak için didinen T'ang İmparatorluğu döneminde altın çağını yaşayan coğrafya biliminin yokolma noktasına geldiği ima edilmektedir.-L.G.) Bu yüzdendir ki, Çinliler'in Hoi-hu Yurdu'nun (Uyguristan'ın) kuruluşu konusundaki bilgileri yetersiz ve bölük-pörçüktür". Laf aramazda, Çin'de iktidar boşluğu giderildikten -960- sonra dahi, ta Çingis-han dönemine kadar, Çinliler'in göçebeler hakkındaki bilgileri son derece yetersizdir. Bizim seçtiğimiz dolambaçlı yol, tarihte-

ki bu boşluğu kısmen doldurma imkanı sağlayacaktır. Nasıl yaptığımızı göreceksiniz!

Her insanın sosyal durumu, ömrü boyunca birkaç kez değişirken, Çin'in sınıflı toplumunun 860-960 arasında oldukça buhranlı bir yüzyıl yaşaması, pek de nadir şeylerden değildir. Rütbesi indirilen bir kumandan, meteliksiz bir ırgat; kabiliyetli bir haydut, bir prens olur; bir zamanlar jurnalcilik yapan bir hizmetkâr, büyük bir derebeyi olabilir ama bir iktidar değişikliğiyle tekrar köylü olur.

Diğer yandan, her insan tek başınayken, kendini korunmasız hisseder. Jurnalciliğin sıradan bir olay sayıldığı dönemlerde, bir aileye veya belli bir çevreye, hatta siyasî bir partiye mensup olmanın hiçbir rolü yoksa, o takdirde insan, mânen kendisine yakın kişiler aramak zorunda kalır. Şu veya bu dinî cemaate girmekle, güvenebileceği insanlar arasına katılmış olur. Çünkü o, bu cemaati, kendi zevk ve eğilimlerine göre seçmiştir. Bu cemaatler, çoğu defa, muayyen mahallî ve siyasî teşekküllerle uyuşum içindedir. Örneğin, Budistler Tankut veya Kıtan, Hristiyanlar ise Uygur veya Sha-t'olar'a meyyaldiler. İncorporation, zaman içinde, etnik grupların yapısını tanınmayacak şekilde değiştirir. Dolayısıyla IX. Yüzyıl Asyasının etnoğrafik haritasını XIII. Yüzyıl haritasıyla karşılaştırdığımızda, ilk gözümüze çarpan şey, birbirlerine benzemezlikleridir. Elbette aradan geçen 300 yıl zarfında kabile göçleri olmuştur ama bu olay, sadece Büyük Bozkır'ın kuzey bölgelerinde vukû bulmuş; bozkırın etnik transformasyonu ise, tarihi kader yani ana hatları tarafımızdan belirlenen düzenli değişim mekanizması hesabına gelişmiştir.

Ancak, dinî hoşgörüsüzlüğü doğuran da, bizzat bu mekanizmadır. Bu hoşgörüsüzlük, karmaşık dogmalar ve geliştirilmiş teodisilerle değil, aksine, şahsi davranışlarda başka bir gruba karşı sergilenen sıradan antipatiyle stimüle edilmiş; bilahere dinî görüşlerin tamamına yayılmıştır. Bu konuda, Konfüçyanizmin müdafii ve Taoisizm de dahil olmak üzere her tür mistisizmin düşmanı olan Çinli milliyetçilerin davranışları, bilhassa aktif rol oynamıştır. Onların ne elde ettiklerini de göreceğiz.

KUŞ BAKIŞI

4. KARANLIK ÇAĞ (861-960)

Yüzyılın Sonu

İç Asya tarihinin, ancak 861 yılına kadar olan kısmı açık ve anlaşılır haldedir.[1] Çünkü bu tarihte, vukû bulan savaşlar neticesinde Doğu Asya'daki bütün devlet ve hükûmetler kendilerine ait belli sınırların olmasına ihtiyaç duyuyorlardı. Tibetliler, kendi dağ eteklerine dönmüşler; Çinliler, Büyük Sed'din arkasına çekilmişler; Uygurlar; Batı ucu vahalarına kapanmışlar; Batı Mançurya'da sekiz kabileden oluşan Kıtanlar bağımsızlıklarını elde etmişler ve Açina bâkiyeleri ise, Altay Dağları'na yerleşmişlerdi. Büyük Bozkır, kendisini elde tutmayı başaramayan Uygur ve Yenisey Kırgızları arasında, yarım asra yakın devam eden çarpışmalardan sonra, adamakıllı ıssızlaşmıştı. Laf aramızda, her iki taraf da burada tutunmayı istememişti. Bereketli Minusinsk Havzası'nda göçebe hayat tarzına alışmış olan Kırgızlar, Moğolistan bozkırlarını, sadece ganimet elde etmek amacıyla yapılacak savaş alanları olarak görmüşlerdi. Uygur bâkiyeleriyle Kırgızlar arasında koca bir çöl uzanıyordu. Uygur kadın ve çocukları Çinli savaşçıların terkettikleri kalelere sığınınca, savaşı sürdürmek, Kırgızlar için oldukça güçleşmiş ve böylece çarpışmalar resmen sona ermemekle birlikte, ritmini kaybetmişti.

Zengin Turfan, Karaşar ve Kuça vahalarının yerli sakinleriyle çok hızlı bir şekilde kaynaşan Uygurlar, daha sonraki nesillere kendi adlarını miras bıraktılar. Böylece, IX. Yüzyıldan itibaren T'ienshan eteklerinde yaşayanlara Uygur denilmeye başlandıysa da, aslında buralarda yaşayanlar, bu adı miras aldıkları savaşçı göçebelerle ilgili hiçbir şey hatırlamayan tacir, sanatkâr ve çiftçilerden meydana

1 Gumilëv, *Drevniye,* s. 433-434.

gelmişti. Uygurlar'ın Tankutlar karşısında maruz kaldıkları yenilgiye rağmen teşekkül eden yeni devlet, 874'de Çin tarafından resmen tanınmıştı.[2]

T'ien-shan eteklerinde kurulan Uyguristan, güneyde Lob-nor, batıda ise Manas Nehri ve Kuça Vahası'na kadar uzanıyordu.[3]

S.Y. Maloff tarafından yayınlanan Uygur tarihiyle ilgili resmî belgeler, X-XIII. Yüzyıllarda Turfan Vadisi'nde kiralama, kredi, köle ticareti, uzun süreli kölelik, borç-alacak anlaşmaları, tefecilik, komisyonculuk, hukukî sözleşmeler ve bunların resmî yetkililerce tasdik edilmesi gibi muamelelerin uygulandığını ortaya koymaktadır.[4] Bu dönem Uygur edebiyatı, sadece tercümeler vasıtasıyla zenginleşmiştir ama Süryanice, Farsça, Sanskritçe, Çince ve Tibetçeden çeviriler yapan Uygurlar, hemen hemen kendilerine ait hiçbir şey bırakmamışlardır. Göründüğü kadarıyla, bu kaynaşma öylesine büyük boyutlarda olmuştu ki, Turfan Vadisi'nde melez bir kültür şekillenmiş ve kadim Uygurlar'ın tarihî gelenekleri tersine çevrilmişti.

Uygurlar'ın IX. Yüzyıl sonu ile, X. Yüzyıl başlarına ait siyasî tarihleri muğlak ve karanlıktır. Gerçi Uygurlar, Karluklar'ın elinden Aksu ve Barshan şehirlerini yolup almışlar ve her ne kadar sonuncusunda bir Karluk vali görev yapmışsa da, ahali, Tokuz-oğuz[5] yani Uygurlar'dan teşekkül etmişti. Ne var ki, Kırgızlar çok geçmeden Aksu'yu zaptettiklerine göre, iki halk arasındaki çarpışmaların muntazaman devam ettiğini ve Uygurlar'ın batıya karşı sürdürdüğü saldırgan politikanın sona erdiğini kabul etmek gerekir. Ancak, göründüğü kadarıyla doğuya doğru yayılma politikası devam etmiş olmalıydı ki, 924'de Hang-chou yine Uygur hâkimiyetine girmişti.

Kısacası Çin'in Batı ucundaki hükümranlığını devralan Uygurlar, her ikisi de bir ölçüde zayıfladığı için hem Müslümanlar'a, hem de Çinliler'e karşı İç Asya'ya sızmayı önleyici bir bariyer vazifesi görmüşlerdir.

861'de Tibet ordusunun uğradığı hezimet, T'ang İmparatorluğu'nun kazandığı son zaferdi.[6] Çünkü bu tarihten sonra T'ang ha-

2 Biçurin, *Sobraniye*, I/339.
3 Grjimaylo, *Zapadnaya,* s. 362.
4 Malov S.Y. *Pamàtniki drevnèturdskoy pis'mennosti,* s. 200-220. Bundan sonra: Malov, *Drevnèturskoy.*
5 Bartol'd, *Oçerki istorii Semireç'ya*, s. 17-18. Bundan sonra: Bartol'd, *Semireç'ya.*
6 Biçurin, *Sobraniye*, I/339.

nedanı, yavaş yavaş ama sürekli olarak kan kaybedecekti. Toprak ağalarının sınır boylarındaki savaşçıları olan ve aynı zamanda 618'de kendi adamlarını iktidara taşıyan Tabgaçlar, 300 yıl boyunca halk kitleleri üzerinde hakimiyet sağlamış olmalarına rağmen, gerçek Çinliler, halkla bütünleşmeye çalışan T'ang hanedanına karşı hiçbir zaman sempati besleyemediler. Burada etno-psikolojinin oynadığı rol küçümsenemez. Her ne kadar T'ang hanedanının yıkılışı birçok eserde[7] etraflıca incelenmişse de, biz, bu dönemi "Çin rönesansı" veya "hümanizmi" olarak niteleyen N.İ. Conrad'ın kaydettiği etno-psikolojik devir üzerinde biraz durma hakkını kendimize tanıyalım.[8]

Bütün Asya'yı içine alan bir imparatorluk kurmak isteyen T'ang yöneticilerinin Budizm, Hristiyanlık ve hatta Maniheizm gibi Batıdan gelen bütün dinleri seve seve desteklediklerini hatırlayalım. İmparatorluk sarayındaki tiyatroda, gerçek bir Çinlinin kolay kolay alışamayacağı şekilde yarı çıplak danseden Hintli ve Soğdiyanalı rakkaselerin hünerlerini sergilemelerine izin verildi. Sarayın, boş zamanlarda ideolojik ve estetik ekzotizmle uğraşmaya başlamasının, Konfüçyanizm eğitimi almış devlet memurları için ne anlama geldiği tahmin edilebilir ama kendimizin de, XVIII. Yüzyılda eski âdetlere sahip olduğumuzu ve dekolte kıyafetlere karşı tutkularımız olduğunu hatırlayalım. İnsanlar, farklı çağlarda farklı duygu ve görüşlere sahip olurlar. Yine de, imparatorluğun kaprisleri, saraya bağlı devlet memurlarını dahi şaşkına çevirmiş ve onları muhalefet hareketlerine sevketmiştir. Örnek olması bakımından bir olayı aktaralım: 819'da Çin'in mutantan başkenti Ch'ang-an'a Hindistan'dan güya Buda'ya ait olan bir parmak kemiği getirilmişti. Bizzat imparator bu kutsal emanetin karşılanması törenine katılınca, Konfüçyanist filozof Han Yü, saraya şu raporu sunmuştu: "Gerçek şu ki, Buda öleli yıllar olmuştur. Bu, sadece çürümüş bir kemik. Öyleyse sarayda işi ne! Göğün Oğlu bir ceset önünde nasıl olur da eğilir!" Filozof, işin sonunun nereye varacağını bile bile, insafsızca saldırmıştı. Orta-Çağa ait bu etnik ayırım ve milliyetçilik dürtüsü, galiba akl-ı selime ve kariyer isteğine baskın çıkıyordu.

Geniş halk kitleleri üzerinde en fazla tesiri, felsefe ve bale değil, askerî reformlar yapmıştır. Orduya önce Türk giysi ve silahları geti-

7 Cordier H. *Histoire générale de la Chine*. Vol.I; Bundan sonra: Cordier, *Histoire*. Şan Yüe. *Oçerki istorii Kitaya;* Simonovskaya L.V., Erenburg G.B., Yür'yev M.F. *Oçerki istorii Kitaya.*

8 Konrad, *Zapad.*, s. 119-151.

rilmiş, arkasından eğitim şekli değiştirilmiş ve askerin geçmişteki hayat tarzı tamamıyla özgermiştir. Askerler ve siyasîler için böyle bir şey, sadece faydalı değil aynı zamanda gerekliydi ama sıradan bir köylüden üst düzey devlet memuruna kadar Çinli ahali için yabancı ve nefret edilecek bir şeydi. "Barbarlara" ait şeyler aşırı milliyetçiler için öylesine nahoştu ki, bunlara katlanmak şöyle dursun, Çin'in çevresini sarmalayan dünyaya karşı herhangi bir ilgi dahi kabul edilemez bir durumdu. Mesela, "Çin hümanizmi"nin kurucusu Han Yü, şöyle yazıyordu: "Ne yapmalıyız? Cevap veriyorum: Eğer Laotse ve Buda öğretilerine son vermezsek, varlığımızı dahi sürdüremeyiz. Eğer onların rahipleri laymanlara geri döndürülürse, eğer kitapları yakılırsa, sanem ve tapınakları kulubüye döndürülürse, eğer eski hükümdarların yolu yeniden aydınlatılır ve insanlar o yöne sevkedilirse, eğer tek başına yaşayan dul kadın ve erkekler, yetim çocuklar, devasız derde yakalanmış hastalar ve sakatlarla ilgilenilirse, işte bunlar yapılması gerekenlere daha yakın olacaktır."[9]

Han Yü, tezinde, "sadece bir profesör olduğu" için kendisine iktidar yolunun açılmadığından yakınıyordu.[10] Halbuki, kesinlikle haksızdı. Çünkü, ölümünden sonra koyduğu prensipleri uygulamaya geçiren devlet memurlarının eğitimi, ona nasip olmuştu.[11] Sonuçlar, kendini beklemeye mecbur bırakmaz. Nitekim imparatorluk yönetimi onun gösterdiği yöne kayınca, kendisini içinden çıkamayacağı bir açmazın ortasında buldu. Asker generallerin yerine üst düzey memurlar ve hadımlar getirildi. Tabii bunlar da kısa süre içinde başkentte bütün iktidarı ve çok büyük bir serveti ele geçirdiler. Eyaletlerdeki askerî valilere, kendilerini merkezî iktidara karşı bağımsız kılacak şekilde koltuklarını miras olarak bırakma hakkı sağlandı. Memurlar, yapılan imtahanı kazandıktan sonra görev alabilirlerdi ama kimse rüşvet vermeden veya bir torpil ayarlamadan memuriyet elde edemezdi. Birbiriyle boğuşan partiler kurulmuştu fakat bütün bu kanunsuz işlerin ceremesini ödediği vergilerle, köylüler çekiyordu. Hoşnutsuzluk, bütün kitlelere yayılmıştı... ve sonunda oluk oluk kan döküldü.

859-860'da Chê-chien eyaletinde vergi tahsildarları tarafından işkence ve infaz edilen köylüler, sonunda isyan bayrağını açtılar ve

9 Konrad, *Zapad*. s. 127, 140.
10 Age., s. 147-148.
11 Age., s. 149.

çıkan çatışmalarda 30 bin insan öldürüldü. İsyan, bozkırdaki düşmanlarından kaçarak Çin'e sığınan Uygur ve Tibetli askerlerin yardımlarıyla bastırılabilmişti. Ama 874'de bütün Çin, yeni bir isyan dalgasıyla sarsıldı. İsyana elebaşılık eden Huang Ch'ao, çocuğunun memurluk sınavına girmesi için gerekli parayı denkleştiremeyen fakir bir tuz tacirinin oğluydu. Bu isyanın detayları elbette tamamıyla Çin tarihini ilgilendirir ama 881'de Huang Ch'ao, Ch'ang-an'ı ele geçirip kendini imparator ilan ettiği için bizim konumuzla yakından alakası vardır. Ch'ao, kendisine bir titül alırken, aynı zamanda, ağır bir miras da devralmıştı: Morali sıfıra inmiş memurlar tabakası, eli kolu bağlı fakir köylüler ve hiyanet içinde bulunan generaller. 882'de Ch'ao'nun silah arkadaşlarından Tsu Wen, davaya ihanet ederek, T'ang imparatorundan askerî guvernatörlük pâyesi kopardı. Ama onun bu ihaneti yönetime sadık askerlere rahat bir nefes alma imkanı sağladı ve arkasından da göçebelerin devreye girmesi isyanın kırılmasına yol açtı.

Hunlar'ın son torunları olan Sha-t'o Türkleri, uzun süredir Cungarya'da yaşıyorlardı. Uygur-Tibet savaşlarına iştirak etmişler; sonunda Tibetliler'le yolları ayrılınca, Orta Vaha İmparatorluğu'na sığınmışlardı. Çin hükûmeti, Sha-t'olar'ı 878'de Ordos'a iskan etmişti. T'ang İmparatorluğu'nun yeniden doğuşuna yol açan olaylara fazla karışmamakla birlikte, bu hanedanın üç asır boyunca, üst düzey devlet memurlarının hilafına bozkırlılara iyi davrandığını ve onları vahşi hayvanlar olarak değil, bir insan gibi gördüğünü anlamışlardı.[12] Bu yüzden de, zorda kaldığı bir sırada T'ang hanedanına hiç düşünmeden yardıma koşmuşlardı. Daha sonra göreceğimiz gibi, Tankutlar da böyle yapacaklardı.

Sha-t'olar'ın genç kumandanı[13] Li Kê-yung, kabiliyetli bir asker olduğunu ispat etti ve 883'de ordusu Tankutlar'ın da yardımıyla âsileri Wei Nehri sahillerinde kılıçtan geçirerek, kaçanları doğraya doğraya, hepsini başkentten sürüp çıkardı. Huang Ch'ao'nun esasî gücünü tesirsiz hale getirmek için 17 bin Sha-t'o askeri fazla bile gelmişti. Ch'ao, 884'de intihar ederek hayatını noktalayınca, askerleri o yana bu yana dağılıp, 901'e kadar yönetimle çatışan partizan birlikler olarak varlıklarını sürdürdüler. Ama artık T'ang hanedanını eski

12 Çinliler Sha-t'olar'a "kara kargalar", kumandanlarına ise "tek gözlü ejderha" adını takmışlardı.

13 Henüz 28 yaşındaydı.

ihtişamına kavuşturmak mümkün değildi. Üst düzey memurlar ve hadımlar, eski düzeni yeniden kurmaya gayret ederken, iki askerî guvernatörün gerçekleştirdiği bir devlet darbesiyle 907'de çocuk yaştaki son T'ang monarşisti Ai-ti tahttan indirilmiş, hadımağaları öldürülmüş ve tahta da kendini yeni bir hanedanın, Muahhar Liang'ın imparatoru ilan ederek, hainliğini iki defa ispatlamış olan Tsu Wen geçmişti. İşte bu tarihten itibaren Çin tarihinde "Beş hanedan ve on hükümdar" adı verilen yeni bir dönem başlayacaktı.

Yeni Ritimler

Tarihçi H. Cordier, 907'de başlayan yeni dönemi anlatırken şöyle der: "Çin tarihinin bu dönemini, orta dereceli bir çıkar dönemi olarak kabul etmek gerekir. İmparator ünvanına susamış olan bu kumandanlar, komşularının topraklarını ele geçirmenin dışında başka bir hakka sahip olmadıklarından, genel bir fikir sahibi olmamakla birlikte gurur, çıkar ve askerî kahramanlık sergileme peşinde koşuyorlardı. Kaba, kültürsüz, batıl inanç sahibi; büyücü ve sihirbazların dışında kimseden korkmayan bu insanlar, uygun bir anını bulup üzerine atılmak için avının peşinde koşan, şatolarının depolarına yığdıkları ganimet için şehir ve köyleri yağmalayan feodalizm dönemi baronlarımızı anımsatmaktadırlar. Bunlar, amacı yağma ve cinayet olan hareketlerini yönlendiren kaba kuvvetten başka herhangi bir toplumsal düşünce, ahlakî bir değer ve saygı duyulacak bir fazilete sahip değillerdi. Eğer gaddarlıktan imtina etmişlerse, bu, samimi dinî duygularının tesiriyle değil, kesinlikle çok çekindikleri ve ne olduğunu anlamadıkları tabiat üstü güçler karşısında duydukları korkudan kaynaklanmıştır."[14]

Bu tasvirde bazı gerçekler ortaya konulmuşsa da, bazı hususlar da, genel kuralı yakalamak için olaylara çok yakından bakan yazar tarafından gözden kaçırılmıştır. Yıldızlarla dolu gökyüzünün mikroskopla gözlenmesi akla muhaldir. Bu yüzden biz, genel çerçeveyi gölgeleyen detayları bilerek bir yana bırakıyor ve dikkatimizi Çin'i oldukça aşağı bir seviyeye düşüren, buna karşılık o dönemde her iki yanında, yani doğusu ve batısında, büyük ama geçici devletler kurulurken, bozkırın boşalıp çölleşmesine yol açan tarihî gelişmelere teksif ediyoruz. Çünkü, gerçekten bu kuvvet taksimi Asya tarihinin "karanlık" dönemine damgasını vurmuştu.

14 Cordier H. *Histoire,* II/14.

XI. Yüzyılın 90 lı yıllarından itibaren, Yang-tse Havzası'ndaki şehirler merkezî yönetimden kopmaya başlayınca, vukû bulan hanedan değişikliği karşısında bütün Güney Çin, yeni yönetime itaat etmeyi reddetti. Böylece, güneyde dokuz bağımsız devlet şekillendi ve bu devletlerin başında bulunan yöneticiler, kendilerine "wang" (hükümdar) ve "ti" (imparator) ünvanları aldılar. Bu yüzden kuzeydeki yeni imparator, oldukça etkili bir görünümle kendini saydırmayı başardı. Üstün bir zekadan yoksun olduğu kadar, yönetim kabiliyetinden de mahrum olan bu hain, sefih ve cenk meydanından korkan imparator, böylesine nazik bir zamanda vahşi içgüdüleriyle hareket etmeyi dahi düşünmeyen ve kendisini terketmeyi akıllarından bile geçirmeyen en yakın silah arkadaşlarının tamamını saf dışı bıraktı. Dolayısıyla kumandanları "tek gözlü ejderha" Li Kê-yung'un gâsıba karşı savaş açtığı Sha-t'o Türkleri'nin dışında hiç kimse, T'ang hanedanı için kılını bile kıpırdatmadı.

Li Kê-yung, 905'de ittifak anlaşması yaptığı Çinli kumandan Yeh-lü Ambakan (Çince Apao-tse) dan yardım alacağını umuyordu. Fakat Yeh-lü, ona ihanet ederek, imparatorun, barbarların yardımı olmadan isyanın bastırılamayacağı düşüncesiyle kesinlikle reddettiği Tsu Wen'e ittifak teklifinde bulundu. Arkasından da, küçük Ordos'a iki büyük ordu sevketti fakat her iki ordu da, Li Kê-yung tarafından mağlup edildi. Bunun üzerine Sha-t'olar karşı saldırıya geçtiler ve kumandanlarını kaybetmelerine rağmen, bir sonraki 908 yılında, yeni bir zafer elde ettiler. Kahramanlıkta babası "tek gözlü ejderha"dan geri kalmayan oğlu Li Tsung-hsü, 923'de tam bir zafer sağlayarak, T'ang İmparatorluğu'nu yeniden ikame etti ve tahta bizzat kendisi oturduğu için, yeni hanedana "Muahhar T'ang" adı verildi.[15]

Bir kez daha görüyoruz ki, savaşların ve Çin'in parçalanmasının sebebi, sadece ikbalperest ve açgözlü kumandanlar değildi. Aksine çarpışmalar, Liang hanedanını destekleyen Çinli milliyetçilerle, bütünüyle Çinlileşmeyen ve T'ang hanedanı ideası için savaşa giden göçebeler arasında cereyan ediyordu. Dolayısıyla, Çin'in "beş hanedan dönemi" tarihi boyunca bu kızıl iğneyle çizilmiş savaş çizgisini görüyoruz.

Çarpışmaların son günlerine kadar gözümüze çarpan barbarlık da, ancak bu şekilde izah edilebilir. Yaralanıp, esir düşen Liang kumandanlarından biri, Muahhar T'ang tarafına geçmesi şartıyla ken-

15 Age., s. 8.

disine teklif edilen bağışlanma ve üst düzey bir memuriyet teklifini reddetmiş ve infazı tercih etmişti.[16] Böyle bir davranışın egoizmle izah edilebileceğini sanmam. Aksine, bir Çinli, kendisiyle savaştığı şeye karşı açıkça karşı idi. Ama H. Cordier, bir başka konuda haklıydı: Bir şey uğruna savaşmak için böyle olmak gerekirdi fakat tek başına bu da yeterli değildi. O dönemde "yüz verilince astarını isteyen askerler bir kumandanı öldürerek, başka bir kumandanın emrine giriyorlardı."[17] Çinli şovenistlerin tek pozitif proğramı, "hümanist" Han Yü'nün ütopik öğretisiydi. Gerçi, Sha-t'olar'ın edebî bir üslupla hazırlanmış tezleri yoktu ama Hunlar'dan miras aldıkları göçebe gelenekleri vardı. Bundan başka, henüz bozkırla olan bağlarını koparmadıkları için Tatabı, Kıtan, Tatar ve Togon [T'u-yü-hun] ların bayrağı altında birleşebiliyorlardı.[18] Bu kabilelerin tamamı, bir şekilde Çinliler tarafından küstürülmüştü. Savaşta esir almadıkları gibi, esir de düşmüyorlar ve bu yüzden galip geliyorlardı.

Hatta, 921'de gâsıp Yeh-lü Ambakan'ın tertiplediği Kıtan şaşırtma hareketi dahi, cephedeki durumu değiştiremedi. Ambakan, mağlup olmuştu ve kendi topraklarını zar zor savunurken, pek uzakta olmayan kabiledaşlarının bir kısmı ona karşı ilgisiz kalmıştı. Elbette buradaki ikbalperestliği, açgözlülüğü, inatçılığı ve şöhret düşkünlüğü biz de görüyoruz ama H. Cordier'in farkına vardığı bu duygular Çin'de, Mançurya'da, Ordos ve Tibet'te farklı şekillerde zaten vardı. İnsanlar, satranç tahtasındaki piyonlar değildirler; onlar, kendilerinin pek ayırdedemediği nüanslara aldırmadan, bazan daha iyisi, bazan da, daha kötüsü için savaşırlar ama tarihçi bu nüansları görmezlikten gelemez. Yenilmezlik, çağların sembolü haline geldiği için savaşlar devam edip durmuştur.

Üçüncü Güç

Kıtanlar, savaşçı bir halktı ama kalabalık değillerdi. Moğol dilli kabilelerin güney-doğu koluna mensuptular yani Siyenpiler'in torunlarıydılar ve Batı Mançurya'nın kuzeyde Nonni Nehri'nden güneyde Leao-ho Nehri'ne kadar uzanan bozkır bölgesinde yaşıyorlardı. İlk önceleri, avcılık ve balıkçılıkla geçiniyorlardı ama VII-IX.

16 Age., s. 17.
17 Yüe, *Oçerki,* s. 259.
18 Cordier, *Histoire*, II/14.

Yüzyıllarda Türkler'den çarvacılığı (hayvancılığı), Çinliler'den de çiftçiliği öğrenmişlerdi. Kendi başlarına bağımsız bir politika sergileyecek güçleri olmadığı için, bazan Türk ve Uygurlar'a bağlanmışlar, bazan da, birkaç yıl sonra tekrar kopmak üzere, T'ang İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmişlerdi. Ancak, IX. Yüzyılın ikinci yarısında bozkır Uyguristan'ı yıkılıp, akabinde T'ang hanedanı Huang Ch'ao isyanı sebebiyle zayıflayınca, Kıtanlar Doğu Asya'nın en güçlü ve birbirine tutkun halkı haline geldiler. Kıtan devleti, sekiz kabile federasyonundan teşekkül etmişti ve devlet, üç yıllığına seçilen bir reis tarafından yönetiliyordu. Ancak, tarihî gerçekler bu sürenin hiçbir zaman sonuna kadar kullanılmadığını, çünkü enerjik kumandanların, seçilen yöneticiden daha önce öldükleri veya ondan sonra kavga ettiklerini göstermektedir. Her halükarda, böyle bir kanun Kıtanlar'da mevcuttu.

Kıtanlar'ın kuzeyinde, Tatarlar'ın ataları olan kalabalık ve avcı Shih-wei kabileleri yaşıyorlardı. Batıda yani bugünkü Moğolistan'ın Dalai-Nur Gölü'ne kadar uzanan bozkır uçlarında ise, Çinliler'in Ku-mo-hi veya Hi (Ç. Hsi) dedikleri Tatabılar berhayat idiler. Gerek Shih-wei'ler ve gerekse Tatabılar, Moğol dilli halklardı ve Kıtanlar'la birlikte tek bir etnik kitle oluşturuyorlardı. Yine Kıtanlar'ın doğusunda, avcılıkla geçinen Curçen (Mançur) kabileleri yaşıyorlardı. Burada, bünyesinde Kore medeniyetini[19] taklit eden, çeşitli Koreli ve Mançuryalı kabileleri barındıran Po-hai hükümdarlığı vardı. Kıtanlar, güneyde de Çin'le komşu idiler ve Çin sınır muhafaza birlikleriyle sürekli fakat münavebeli başarılarla geçen kanlı, küçük savaşlar yapıyorlardı.

X. Yüzyılın başlarında, Kıtan kumandanlarından özellikle Yeh-lü Ambakan oldukça faal idi. İttifakla başkumandan seçildikten sonra, 903'de Curçenler'e karşı başarılı seferler düzenledi. Arkasından, kendisine iltihak eden Tatabılar'la saflarını güçlendirdikten sonra, Çin'in kuzey-doğu sınırlarına saldırdı. 904'de Çin'e tekrar hücum eden Yeh-lü, Yü ve Ho-pei şehirlerinden başka Shih-wei'lerin Amur boylarındaki topraklarına da girdi. 905'de Tsu Wen tarafından satın alınarak Çin'deki iç savaşa müdahele etti ve önce Sha-t'o Türkleri, daha sonra ise 907'de Liang hanedanı tarafında savaştı.

19 Şavkunov E.V. *Gosudarstvo Bohay i pamàtniki yego kul'turı v Primor'ye*. L., 1968, s. 51.

Ne var ki, Yeh-lü Ambakan çok değerli hediyeler almasına rağmen, müttefiklerinin yardımına koşmakta acele davranmıyor; aksine, dişine göre bulduğu Mançuryalı komşuları Tatabı ve Curçenler'le uğraşmayı tercih ediyordu. Hatta, 906'da onlara güçlü bir darbe indirmiş ve Çin'in Yü şehrini de bir güzel yağmalamıştı. Bu başarılarından ötürü askerler nezdindeki popülaritesi artmış ve 907'de tıpkı N. Machiavelli'nin yaptığı gibi bir devlet darbesi gerçekleştirme imkanını yakalamıştı. Esasen, mevcut geleneklere göre Yeh-lü Ambakan'ın üç yıllık süresi dolmuştu ve değiştirilmesi gerekiyordu. Ama o, diğer kumandanlara bir ziyafet tertipleyerek hepsinin kellesini kesip, sınıra bıraktı. Kendini "Gökyüzü İmparatoru", hatununu ise "yeryüzü imparatoriçesi"[20] ilan ettikten başka, Kuzey Mançurya'daki Shih-wei ve Wu-wan kabilelerini, Primorye'deki Curçenler'i itaat altına alarak, fetihlerine devam etti.

Ambakan'ın bundan sonraki fetih hareketleri de, yine komşularına yönelikti. Tatabılar 911'de, Amur boyunda yaşayan Wu-chi kabilesi 915'de itaat altına alınmıştı ama orman kabilelerinin tam olarak fethi, ancak 919 sonlarında gerçekleşecekti. Yeh-lü Ambakan, 912'de başkumandan Lü Shou-huan'ın kendini imparator ilan etmeye hazırlandığı Ho-pei'yi ele geçirmeyi denediyse de, kardeşlerinin kendisine karşı isyan etmeleri sebebiyle başarılı olamadı. Asi kardeşler, bir yıl sonra yakalanmışlardı ama bu arada sefer durdurulmuştu ve Sha-t'o kumandanı Li Tsung-hsü, Ho-pei'yi fethederek, gâsıp Lü Shou-huan'ı yakalamıştı.

İyice toparlanmış olan Yeh-lü Ambakan, 916 yılında batıda yaşayan halklarla barışmayı denedi. Bunlar, Sha-t'o Türkleri, T'u-hun (muhtemelen, Uyguristan'ın yıkılmasından sonra Çin topraklarında yaşayan Uygur kabilesi Hun) ve Tang-hsienler'di. (Bu sonuncular üzerinde etraflıca durulacaktır). Kıtan saray tarihi "Leao-shi"ye göre, Yeh-lü, böyle bir girişime mecbur kalmıştı. Çünkü, Sha-t'olar tarafından mağlup edilmiş ve hızla Mançurya'ya sığınmıştı.[21] Bu olay-

20 Wittfogel and Fêng, *History*, s. 398, 574. Wittfogel'in kitabında 20 yıl boyunca Japon arkeologlarının çalışmaları ve aynı zamanda Rus ve Avrupalıların araştırmaları sonucu sürekli büyüyen geniş bir bibliyografya yer almaktadır. Her ne kadar Kıtan tarihinin özel bir şekilde incelenmesi konumuz değilse de, Çingiziler dönemine kadar olan siyasî dinamikleri ve ideolojik güçleri iyi kavrayabilmek için bu konudan parantez arasında bahsetmeyi gerekli gördük.

21 Age., s. 528, 575; Cordier, *Histoire,* t. II.

dan sonra Kıtanlar, Sha-t'olar'a karşı aktif fakat değişik tarzda bir savaşa girerek, Sha-t'olar'dan değil, Çinliler'den teşekkül eden Ho-pei halkını yağmalayarak, köle edindiler. Sha-t'olar ise, Kıtanlar'a karşı cepheye giderken, Çinli köylüleri acımasız barbarlara karşı koruyormuş pozuna bürünmüşlerdi. İşin bu şekilde gelişmesini kendisi de istemeyen Yeh-lü Ambakan, hem Sha-t'o ordusunun zafer kazanmasına, hem de T'ang İmparatorluğu'nun 923'de Muahhar T'ang adı altında yeniden kurulmasına yardımcı oldu.

Ambakan, güneyde uğradığı başarısızlığı, bozkırda kazanacağı bir zaferle telafi etmeye karar verdi. 924'de güçlü bir orduyla Togon, Tang-hsien ve Tsu-pular'a[22] karşı batıya yöneldi. Burada onun, rakibi Muahhar T'ang İmparatorluğu'nun topraklarını kuzeyden ele geçirmeyi ve Sha-t'olar'ı Çin toprakları içine sıkıştırmayı amaçladığı düşünülebilir. Bu seferin, Leao hanedanı tarihindeki tasviri oldukça abartılıdır. Savaşın, Sukum Dağı'nda cereyan ettiği belirtilmektedir ama bu dağın nerede olduğu ve savaşın kiminle yapıldığı belli değildir. Açıklamaya göre, Tsu-pular'a karşı veliaht prens kumandasında ayrı bir birlik gönderilmiş; prens ve ordusu, Tsu-pular'ın oturduğu bölgeyi baştan sona yağmalamış; Kuo-mu-sho (?!) ve Teotut-shan sıradağlarındaki kabileleri itaat altına almıştır.[23]

Biraz varsayımlardan hareket ederek, buradaki Kuo-mu-sho'nun Hamar-daban olduğunu düşünürsek, Kıtan ordusunun, Uygur başkenti Karabalgasun harebelerine varmadan önce, bütün Doğu Moğolistan'ı yakıp yıktıkları sonucuna varabiliriz. Yeh-lü Ambakan, oradaki bir kayaya, kahramanlığını hikaye eden bir yazı kazınmasını emretmiş ve tarumar edilmiş bozkırda bir garnizon bile bırakmadan geri dönmüştür. Zaten, orasını kimseye karşı ve boşu boşuna koruması da gerekmezdi. Kendisinden bunu isteyen de yoktu. Böylece Ambakan'ın ordusu bozkırda Hang-chou'ya kadar giderek, orada, şehir Uygur ilteberi Bilge'yi esir aldı. Daha sonra Ambakan esiri serbest bırakarak, bir mektupla Uygur idıkutuna gönderdi ve kendisine ülkesine, yani Orhon Vadisi'ne dönebileceğini, esasen buranın Uygurlar'a veya Kıtanlar'a ait olmasının pek de önemli sayılmadığını bildirdi. Fakat Uygur idıkutu, halkının yeni ülkesine alıştığını ve

22 Göçebe çobanları işaret etmek için kullanılan bir lakapdır. Genelde Tatar kabilelerini çağrıştırmak için kullanılan bir etnonimdir. (Daha ileriye bkz.). Tatarlar bu yıllarda ilk defa tarihte zikredilmeye başlanmıştır.

23 Conon von der Gabelentz H. *Geschichte der Grossen Liao.* 1877, s. 25.

orada yeterince mutlu olduğunu belirterek, bu teklifi reddetti.[24] Dahası, Kırgızlar da bozkır üzerinde hak iddia etmiyorlardı ve zaten uzun süre önce bölgeyi terkederek, yerleşik düzende yaşayıp, tarım ve hayvancılıkla uğraşabilecekleri münbit Minusinsk Çukuru'na çekilmişlerdi.

IX. Yüzyıla kadar güçlü halklar arasında kıran kırana savaşlara sebep olan bozkırın, X. Yüzyılda, birden bire, komşu devletlerin ilgisini çekmeyen bir toprak parçasına dönüşmesi tuhaf değil mi? Bu soru hayli önemli olduğu için biz de özel bir ihtimam göstereceğiz.[25]

Yeh-lü Ambakan'ın son başarısı, Po-hai hükümdarlığının fethedilmesiydi.[26] Po-hai yönetimi, 926 yılı başlarında galiplerin merhametine sığınmış; sonbaharda ise, halkın başlattığı isyan bastırılmıştı. Kıtanlar, hükümdar boyunu bütünüyle kılıçtan geçirdikten başka, aristokrat kesimi kendi başkentlerine götürdüler. Sıradan insanları ise, ana vatanlarından koparak, boşaltılmış bölgelere bırakıverdiler. Yeh-lü Ambakan, 927 başlarında öldü. Halefi Tê-huan'a kabile ittifakına bağlı sınırlı bir iktidar değil, 916'dan itibaren imparatorluk olarak kabul edilen büyük bir hükümdarlığın tahtını miras bıraktı. Gerçi, bu yeni doğmuş imparatorluk oldukça güçlüydü ama düşmanları da bir hayli fazlaydı.

Her halükârda, Kıtanlar'ın en tehlikeli rakibi Sha-t'olar'dı. Liang hanedanının çöküşünden sonra Güney Çin'deki yöneticilerin, Sih-ch'uan'daki Shu prensliği hariç, tamamı, yeniden ihya edilen T'ang hanedanına itaat arzetmişlerdi. Shu'nun, varı yoğu otuz bin kişilik bir ordusu vardı ve o da, 925'de T'ang askerleri ufukta görününce, savaşsız teslim olmuştu. Güney Çinliler, savaşmayı öğrenmiş fakat iftiracılığı öğrenmemişlerdi. T'ang imparatoru Li Tsung-hsü, çevresindekilerin töhmetlerine inanarak, en sadık silah arkadaşlarını kat-

24 Grjimaylo, *Zapadnaya*, s. 371.

25 Kıtanlar'ın Yenisey Kırgızları'nı bozkırdan sürüp çıkardıkları görüşü ne dolaysız tarihî veriler, ne de olayların seyriyle desteklenmiş değildir. Çünkü Ambakan'ın düşmanları arasında Kırgızlar'ın bulunduğuna işaret edilmediği gibi, iki güçlü devletin kendisi için önemli saydığı bir toprak parçası üzerinde birbirine karşı hak iddia etmesi halinde çıkmaması mümkün olmayan bir savaşdan da bahsedilmemektedir. Kıtanlar'ın Kırgızlar'la savaştığı görüşü, kronoloji ve olayların seyrinde görülen boşluğu doldurmak isteyen XX. Yüzyıl tarihçilerinin muhayyelesinden ibarettir.

26 Okladnikov A.P. *Dalekoye proşloye Primor'ya*, s. 179 vd.

lettirmiş ve bu kıyımdan, sadece başkumandan Li Sih-yüan sağ kurtulmuştu. Sih-yüan, saraydaki hadım ve zâdegânlara karşı bir isyan başlatınca, 926'da ordu da onun yanında yer almış ve başkente girişte Li Shih-yüan'ın düzeni sağlamak için affetmesine rağmen, imparatoru ve sevgililerini öldürmüşlerdi. Ambakan, komşu ülkedeki bu kargaşadan faydalanmak amacıyla, Muahhar T'ang imparatorundan Ho-pei'i boşaltması şartıyla Sha-t'o elçisini alıkoymuşsa da, talebi reddedilmişti.[27] O tarihten itibaren, Çinlileşmiş iki barbar imparatorluğun karşı karşıya gelmesine kesin gözle bakılıyordu ama Ambakan'ın ölümü, bu çatışmayı ileri biri tarihe ertelemişti.

Şimdi, genel manzarayı gözönünde tutarak, şu önemli soruyu yöneltebiliriz: Kıtan devletini (kelimenin tam anlamıyla), Merkezî Asya'nın göçebe devletinin veliahtını veya Çin imparatorluğunun kenar mahalle kültürünü nasıl değerlendirebiliriz? Bizzat Çinliler, Kıtanlar'ı barbar olarak kabul ediyorlardı. Wittfogel dahi, adı geçen eserinde, bunları bir noktaya kadar Çinlileşmiş olarak nitelemekte ve o dönemde sayıları on olan eyalet imparatorlukları gibi, bu ikisini de Çinle aynı kültüre sahip topluluklar kefesine koymaktadır. Şu farkla ki, kendine Çince Leao ismini almış bulunan Kıtan imparatorluğu, X. Yüzyılın ikinci yarısında, diğer bütün devletler, Çin milliyetçiliği davası güden Sung İmparatorluğu'na boyun bükerken, sonuna kadar bağımsız kalmıştır. Acaba öyle mi?

Her şeyden önce, Kıtan hükümdarlığının, hakanların geleneklerini sürdürdüğü veya sürdürmeye can attığı görüşünü bir kenara atmalıyız. Bir defa, primitif kabile ittifakından teşekkül eden Kıtan devleti, askerî-demokrasiye sahip bir "el"[28] değil, feodal bir imparatorluktu. Halkın esasi meşgalesi de, hayvancılık değil, ziraatçılıktı. Moğolca konuşmalarına rağmen, Çin alfabesini, yani hiyeroğlif yazısını almışlardı.[29] Çin ideolojisi ve eğitim sisteminin reddi, bütün bozkırlılar için bir gelenek teşkil ettiğinden, Kıtan da, Çin kültürünün benimsenmesine, Çinli üstadlara görev verilmesine şiddetle karşı çıkmış ve Po-hai ile Kuzey Çin'in bir kısmını (bugünkü Pekin ve Yü-chou) sınırlarına ilhak etmek suretiyle, bu prosesi güçlendirmiştir. Güya K. Wittfogel haklıydı! Daha bitmedi.

Kıtan yönetimi, boy-kabile yapısı geleneklerini yıkmak ve kabile beylerinin gücünü ortadan kaldırmak amacıyla, kendi halkını zor-

27 Cordier, *Histoire*, II/24.
28 Gumilëv, *Drevniye*, s. 101-102.

la Çinlileştirme politikası takip etmiş, fakat bu politika, Kıtan toplumunun büyük bir kesimini yani aristokratları ve devleti teşkil eden kabileleri karşı karşıya getirmiştir. Böylece kitleler, bazan ellerine silah alarak isyan etmişler, bazan sadece Çin giysilerini giymeyi reddetmişler ve Çin eğitim sistemini baltalamışlardır. Sonuçta, ancak saray ve çevresi Çinlileşebildiği için, olay, saray içinde Çin geleneklerinin yaşanmasıyla sınırlı kalmış;[30] böylece, iktidarla halk birbirinden kopmuştur. İktidar, mevcut politikasını ısrarla sürdürmüş ama halk, kendi bildiği gibi davranmıştır. Gerçekte Kıtan halkı, Çinliler ve bozkır Türkleri, birbirlerine tamamen yabancı halklardı.

Mançurya ve Primorye'nin yağışlı ama soğuk iklimi, V.K. Arsen'yev'in başarılı tasvirinden de anlaşılacağı gibi, bu bölgelerde özel bir landşaft oluşumuna zemin hazırlamıştır. Moğol-Mançur ve Kore kabileleri, kendi rutubetli ormanlarına ve bol sulu nehirlerine mükemmelen uyum sağladıkları gibi, insanlara yaşam şartları sunan dağ ve tepeler arasındaki vadilere de alışmışlardı. X. Yüzyılda, Uzak Doğu halklarının ekonomisi, - ki biz bunu Çinli ve bozkırlıların ekonomilerinden farklı olarak bu şekilde adlandıracağız,- yükselme dönemindeydi ve evinde oturup, cepheye gitmeyenlerin askerlik yapanları rahatlıkla beslemelerine imkan sağlıyordu.

Peki, bu ordular kiminle ve ne için savaşıyorlardı? Orta Vaha T'ang İmparatorluğu, Leao-tung ve Kore'yi ele geçirmişti ve kendi görüşünü Merkezî Mançurya'ya doğru genişletiyordu. Sungari'den Amur'a kadar uzanan topraklarda yaşayan bütün kabileler, esaret altındaydı ve bu duruma, ancak güçlerini birleştirerek son verebilirlerdi. İşte Yeh-lü Ambakan da, olayların nereye gideceğini önceden kestirerek, insiyatifi ele geçirmişti.

Bize göre, Kıtan hükümdarlığı, Uzak Doğu etno-kültür bütünlüğünün bir ön karakolu durumundaydı. Farklı kabile ve halkların gelenekleri, bu hükümdarlıkta mükemmelen kaynaşmış; Po-hai çiftçileri, Curçen ve Shih-wei avcıları, Tatabı çobanları ve Wu-chi balıkçıları, orada kendilerine bir yer bulmuşlardı. Ama bu bütünlüğü Çin'in veya Büyük Bozkır'ın bir kenar mahalle kültürü olarak değil, aksine, X. Yüzyılda dünya tarih sahnesine ilk defa çıkmış "üçüncü bir güç" olarak kabul etmek gerekir. Çin, elinden geldiğince bu gü-

29 Çözülen bir Kıtan mektubunda kullanılan dile istinaden.

30 Vasil'yev V.P. İ*storiya i drevnosti vostoçnoy çasti Sredney Azii ot X do XIII veka*, s. 183.

cün oluşumuna karşı çıkmış, Büyük Bozkır ise sessiz kalmıştır. Neden?

* *
*

Konumuza girerken, Çin bozkırları ile, bozkır şeridini kuzeyden çevreleyen Sibirya taygalarıyla kesilen geniş yeşil alan arasındaki bu bölgelerin coğrafî şartlarına kısaca değinmiştik. Ele aldığımız "karanlık çağ"da, bu iki engel ortadan kaldırılmıştı. Çünkü, bir yandan Merkezî Asya göçebeleri-Kıtanlar, ana vatanlarını terkedip Çin içlerine geçerek, oraya yerleşmişler, diğer yandan Yakutlar'ın ataları Kurıkanlar Sibirya'ya yönelmişlerdi.

Her ne kadar Kıtan göçü, hemen bir "neden?" sorusunu çağrıştırmıyorsa da, (ki birçok tarihçi bozkırın cazibesinin farkında değildir), Kurıkanlar'ın Sibirya'ya yönelişleri, bir açıklama gerektirir. Sanırım burada, göçeden bir halkın gittiği yerde, daha önceki topraklarındaki çevre şartlarına benzer bir yerleşim alanı aradığı şeklindeki etno-coğrafya prensibi bozulmaktadır. Fakat, Kurıkanlar büyük Lena Nehri'ni akıntı yönünde hareket eden sallarla geçmiş ve göllerle kaplı vadilere ve sahil şeritlerine yerleşmişlerdir. Ne var ki, kuzey ikliminin sunduğu bu güzellikler, Kurıkanlar'ın, adamakıllı kurumuş Baykal-ötesi'ni terkeden Buryatlar'a [Büretler] bıraktıkları Baykal civarının büyüleyici bozkırlarını kaybetmenin verdiği zararı telafi edememiştir.[31]

O sıralar, Peçenekler'in Aral civarını, Karluklar'ın ise, Balhaş [Balkaş] çevresini terkettiklerini hatırlayalım. Bence burada olayların sıradan bir benzerliği değil, X. Yüzyıl Merkezî Asya'sı için geçerli genel kanunun işlerliği söz konusudur.

Demek ki biz, olayların sebeplerini değil, sonuçlarını biliyormuşuz. Elbette bir takım gelişmelerin yaşandığını ve bunun sonucu olarak, halkların değiştiğini kestirip atmak, işin en kolay yanıdır. Fakat, kesin ve tartışmasız olan şudur ki, sosyal tekamül, ekonomik gelişmeden ve teknolojik yükselmeden bağımsız ise, pastoral ekonominin gelişmesi nasıl mümkün olabilir? Kırbacın veya kemendin şeklini boş yere mi değiştiriyoruz ve şu durgunluk dediğimiz şey nedir?

31 Okladnikov A.P. *Yakutiya do prisoyedineniya k Russkomu gosudarstvu.* M.; L., 1955, s. 365. Bundan sonra: Okladnikov, *Yakutiya.*

Her halükarda, değişim devam etmiştir ve şayet eşit zaman dilimlerini, örneğin bir asrı, bir diğer asırla kıyaslayacak olursak, bu değişim, yerleşik düzende yaşayan ziraatçi ülkelerdeki değişimlerden ne fazla, ne de eksiktir. Tabii ilimlerde karşılıklı fonksiyoner ilişkilerin mukayesesinden anlaşılan budur ve sebep-sonuç ilişkilerinin yol açtığı tarihî olayların yanısıra, bu faydalı metodu bir yana atmak için hiçbir mesnedimiz yoktur. Dolayısıyla, meseleyi bu temele oturtarak aydınlatmaya çalışacağız.

Doğu Asya'daki Atlantik siklonları gibi, Hint Okyanusu musonları oluşur ve bunlar, güzergâhlarını değiştirirler. Bunlar, bazan Moğolistan'a yağmur taşırlar ve böylece Gobi Çölü daralıp, Hen-tei [Ken-tei] etekleri ormanlarla kaplanırken, Baykal da suyla dolar. Bazan da, kuzeye yönelirler ve Yablonov Sıradağları'nın etekleri üzerine kıvrılarak, Amur üzerinden geri dönerler ve üçüncü bir ihtimalle, yağmur yüklü bulutları Kamçatka'ya sağarlar. Musonların geçiş tarihleri, siklonların batı bozkırları üzerinden geçiş tarihleriyle aynı zamana rastlar. Baykal su seviyesinin % 50'sinin, bozkır bölgesi üzerinden dolaşan Selenge Nehri vasıtasıyla karşılanması da, bunun delilidir. Hazar Denizi'ne ters bir yönde bulunan Baykal, Aral ve Balhaş, aynı güzergâh üzerindedir.[32] Her ne kadar Baykal civarında yapılan erkeolojik çalışmalar, onun su seviyelerindeki tarihî değişiklikleri tesbit imkanı sağlamamışsa da, Hazar tarihi tarafımızdan etraflıca bilindiği noktasından hareketle, bozkırın kuraklaşma dönemlerini, hiç olmazsa tam olarak tesbit edebiliyoruz. Sözü edilen genel prensip sayesinde, IX. Yüzyılda bozkırın yüksek oranda yağmur alma döneminin, XI. Yüzyıl başlarında sona eren kuraklık dönemiyle yer değiştirdiği sonucuna varmak zor değildir. Bu dönemin bitiminde, Türk halkları, bozkırın merkezinden uç kısımlarına doğru göçetmiş; bilahere bölgeye göçeden Amur boyları halkları, yani bozkırda bereketli bir bölge bulan Moğollar'ın ve Moğol dilli Tatarlar'ın ataları, çoğalıp, güçlenmişlerdir.

Sözü edilen konuyla ilgili tarihî vâkıaların tedkiki, tabii çevreyi belirleyen coğrafî ortamın, Avrasya kıtasının orman-step bölgelerinde yaşayan halkların tarihî gelişiminde önemli bir rol oynadığını, bazan da, güçlü devletlerin kaderini etkileyen bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Kimi zaman, yöneticilerin kabiliyet ve kahramanlık-

32 Afanas'yev A.N. *Kolebaniya gidrometeorologiçeskogo rejima...* s. 38.

ları halklarını mahvolmaktan kurtaramazken, bazı hallerde, sıradan hanlar, kendi ordalarını güçlü durumda tutmayı başarmışlardır. Diğer benzer hallerde, kumandanların kabiliyet ve yiğitlikleri elbette önemli bir anlam ifade etmiştir ama Avrasya bölgesinin orman-step halklarının kaderini, yağmurlar ve yeşil bitki örtüsü tayin etmiştir.

Avrasya bozkırlarının doğu ve batı uçlarındaki coğrafî şartların sözü edilen benzerliğinden başka, bu iki kutup arasında, üzerinde durduğumuz konu açısından, mevsimlik yağmurlar gibi bir takım farklar da gözlenmektedir.

Batıda, Altaylar'dan T'ien-shan'a kadar uzanan bölgede, yazları hemen hemen hiç teressübat, kışın ise, Atlantik siklonlarının tesiri görülmez. Bunun anlamı, yazları bozkırın yanıp kavrulduğu, kışları ise, hayvanların bile yem bulamayacağı şekilde kalın kar tabakasıyla kaplandığıdır. Bu durumda, kısmî buz çözülmelerinin görüldüğü eteklerde buzlanma ortaya çıkar ve bu da, hayvanların toplu ölümlerine yol açar. Bu yüzden göçebeler bozkırı, ilkbaharda otlak olarak kullanır; yazları ise, sürülerini, sıradağlar arasındaki vadilerde, gür bitki örtüsünün bulunduğu dağlara çıkarırlar. Elbette kış için de yem tedarikinde bulunurlar.

Dağ vadilerinin her biri bir boya ait olduğundan, o bölgedeki göçebeler, yılın büyük kısmını kendi alanında geçirirler. Bu yüzden, aralarında geniş ölçüde sosyal ilişkiler gelişmez. Göçebeler, büyük ordalara bağlanmaktan ziyade, kendi aralarında teşkil ettikleri kabile veya boy ittifaklarını yeğlerler. Bu ittifaklar, dış düşmanlara karşı kendilerini savunma amacıyla teşkil edilirler ama savunmada nadiren başarılı olurlar.[33]

Moğolistan'da musonlar yazları yağış getirirler fakat kış aylarında bozkır, büyük antisiklonların merkezi haline dönüşür. Kış, açık güneşli günler ve rüzgarsız sakin havalarla geçer. Hafif rüzgarlar ise, sadece antisiklonların uç kısımlarında kendini gösterir. Kar, o kadar az yağar ki, hayvanlar yıl boyunca tırnakları altında daima ot bulabilirler. Ayrıca, Gobi'de geceleri atıştıran kar, gündüzleri gün ışığı altında erir gider.

Merkezî Asya'nın yazları aşırı sıcak geçtiğinden, burada kıta tropik iklimi oluşursa da, yağmurlar, yeşil bitki örtüsünün yükselmesi-

33 Gumilëv L.N. *Po povodu predmèta istoriçeskoy geografii*// Landşaft i etnos. III. Vestnik LGU. Nº 18, s. 119.

ni sağlayacak ölçüdedir ve bu yüzden sürüler ovalarda yeterli yeşillik bulurlar. Dolayısıyla, doğulu göçebeler sürekli olarak birbirleriyle geniş ölçüde sosyal münasebet kurarlar ve bunun tabii bir sonucu olarak, aralarında bir birlik teşkil ederek, en tehlikelisi Çin İmparatorluğu'ndan gelen yerleşik komşuların saldırılarını başarılı bir şekilde püskürtme imkanını yakalarlar. Çinliler, Hunlar'dan 20, Göktürkler'den ise, 50 kat daha kalabalıktılar ama göçebeler arasındaki bağlılık ve tesanüt duygusu, tehlikeli düşmanlarına karşı zafer kazanmalarını sağlamaktaydı.

Bununla birlikte, bozkırda güçlü savaşçı devletlerin olmayışının sebebi, ya ahalinin bütünüyle olmamasından, ya da, nüfus seyrekliğinden kaynaklanmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, bozkırda insan nüfusu, su miktarına bağlıdır. Dolayısıyla, X. Yüzyıla ait yazılı kaynakların, Moğolistan bölgesinde herhangi bir devletin mevcudiyetinden bahsetmemesi, burasının çölleştiğini ve ancak musonların güney güzergâhına geri dönmesinden sonra bozkırda yeni halklar ve devletlerin ortaya çıkmaya başladığını gösterir ki, zaten bu olaylar da, komşu ülkelerin tarihî kayıtlarında, derhal yerini almıştır.[34] XI. Yüzyılda, böyle bir olay olmuştur.

Biz, iki yoldan giderek, tek sonuca vardığımız bu analizi burada noktalıyoruz. Yani ulaştığımız sonuç doğrudur. Şimdi mesele, ulaştığımız bu sonucun bize ne gibi yararı olacağını ortaya koymaktır.

Rakipler

Her ne kadar Merkezî Asya'nın X. Yüzyıla kadar olan tarihini anlamanın püf noktası, genel anlamda Büyük Bozkır'da Çin'in üstünlüğüyle geçen savaşlara bağlı ise de, şimdi durum tamamıyla değişmiştir. Çünkü, artık Çin toplumu, sosyal bir krizin kurbanı olmuş ve kendilerine kan, dil ve kültür yönünden yabancı, az nüfuslu Sha-t'o kabilelerinin saldırılarını püskürtemeyecek kadar ruhî çöküntü dönemine girmiştir. Büyük Bozkır, çöle dönüşmüş; güneyli göçebeler, Sha-t'o prenslerinin savaşçı sayısını artırmış; kuzeyliler, Sibirya taygalarının uç kısımlarına sığınmış; sabık Hun ve Türk göçebeleri ise, artık henüz kurumamış su kaynaklarından faydalanabilmek için yüzlerce kilometre gidebilecek vahşi develer ve Kara-kol atları besler olmuşlardır.

34 O dönemdeki kuraklık için bkz. Gumilëv L.N.*İstoki ritma koçevoy kul'turı* ve *Otkrıtiye Hazarii*, s. 92.

Teressübatın azalmasını bir nimet olarak gören Mançurya halklarının gücü de, bu zeminde ortaya çıkmıştır. Çünkü, Mançurya'nın iklimi yeterince rutubetli olduğu için, su taşkınları ve gür bitki örtüsünün azalması, sadece köy ekonomisinin yararına olmuştur. Fakat bu güçlenmeyi, mutlak olarak kabul edemeyiz. Aksine, Kıtan İmparatorluğu tarafından birleştirilen Mançurya kabilelerinin gücü, yine önceki gibiydi ama rakip ve düşmanlarının gücü zayıfladığı için, Kıtanlar Doğu Asya'da hâkimiyet sağlama imkanı yakalayabilmişlerdir.

Kıtan İmparatorluğu'nun önündeki en büyük engel, geçmişin bir türlü ortadan kaldırılamayan kabile yaşantısı geleneği idi. Sadece Amur boyu ve Primorye'nin avcı ve balıkçı kabileleri (Shih-wei, T'ie-le, Wu-chi, Curçenler) ve Merkezî Mançurya (Po-hai)'ın ziraatçı sekenesi değil, fakat Kıtan toplumunu teşkil eden sekiz kabilenin büyük çoğunluğu da, Yeh-lü hanedanının büyümesi için hayat ve hürriyetlerini feda etmenin şart olduğunu anlamıyorlardı. Dahası, hükümdar ailesi içinde de, birlik yoktu. Kıtanlar'da kadınlar, toplum içinde oldukça önemli mevkiye sahipti ve askerî konular hariç, diğer bütün işlerde karar mekanizması durumundaydılar. Ambakan'ın ölümünden sonra kraliçe, sevgili, küçük oğlu Tê-huan'ı[35] tahta geçirince, kanunî veliaht olan büyük kardeş T'u-yü, Muahhar T'ang İmparatorluğu'na yani Sha-t'olar'a sığınıp, ülkesinin düşmanlarından yardım istemek zorunda kaldı. Ama artık kendini ölüme atmaktan başka yapacak ne kalmıştı?

Sha-t'o Türkleri'nde ise, tamamen başka bir problem vardı. Kuraklaşan Büyük Bozkır'ın son göçebe kuvvetlerini kullanarak, 923'de muhteşem bir zafer kazanmışlardı ama bozkır rezervleri tükenmişti ve milyonlarca insana sahip bir halkı itaat altında tutabilmek için Çinliler'i hoşnut edecek bir yönetim sergilemek gerekiyordu. Daha önce belirttiğimiz gibi, hanedanın kurucu Li Tsung-hsü, Çin tiyatrosuna düşkünlüğünün ve hadımlara inanmanın bedelini (çünkü aktörler imparatorun en sevdiği kişiler arasına girip yönetimi ele geçirmişlerdi) hayatıyla ödemişti. Yeni imparator Li Sih-yüan, kültürsüz ve korkaktı. Türk karakterine yakışmayacak şekilde, zeki ve mert biri değildi. Onu bekleyen tek problem, yukarıda belirttiğimiz husus değildi ve ondan daha karmaşık ve içinden çıkılamaz bir yenisi eşikte belirmişti. Güney şehirlerine yönetici olarak tayin edilen Sha-t'o

35 Kıtan dilindeki adı Okiçi idi. (Vasil'yev V.P. *İstoriya i drevnosti*... s. 16)

subayları, ister istemez çevresi Çinlilerce kuşatılmış bir ortamın içine düşmüşler ve esasen, kültürsüz oldukları için, yavaş yavaş ve hatta farkına varmadan, Çinli devlet memurlarını çevrelerine toplamışlardı. Zafer elde etmek, onu elde tutmaktan daha kolaydır.

Güney Çin'de merkezî iktidar hakimiyeti tamamıyla sembolikti, fakat böylesini dahi ayakta tutmak mümkün değildi. Nitekim, 927'de Shu (Sih-ch'uan) da teftiş yapmak için gönderilen bir müfettiş, bölge valisi tarafından infaz edilmiş ve hemen akabinde feodalist düzenlerde olduğu gibi, askerî güçlerin özgertirilmesi suretiyle bölge yönetimi el değiştirmiş; bu kargaşayı yerinde değerlendiren Wu (Güney Doğu Çin) valisi, kendini imparator ilan etmişti. Daha tehlikeli bir isyan, kuzey-doğuda meydana gelmişti. İstifa etmek zorunda kalmaktan korkan bölge valisi Wang T'u, sebat ederek, Kıtanlar'dan yardım istemiş ve bu durum, Sha-t'olar'la Kıtanlar yani Muahhar T'ang ile Leao arasında bir savaşın çıkmasına yol açmıştı.

Sha-t'olar galip gelmişler; âsi ve müttefikleri, Ting-chou kalesinde kuşatılmışlardı. Birkaç vatandaş kapıları açınca, kale düştü. Wang T'u kaldığı evde yanarak ölürken, teslim olan Kıtan kumandanı, kışanlanarak başkente götürülüp infaz edildi.

929'da Kıtanlar, Shan-si'ye bir işgal hareketi gerçekleştirerek, yakıp yıktılarsa da, pekçok ölü ve yaralı vererek, geri çekildiler. Subayların kendilerine bağlı birliklerle isyan ettiği Shu yeniden düştüğü için, Sha-t'olar başarılarını sürdüremediler. İsyanı bastırma teşebbüsü de, yönetim ordusunun mağlubiyetiyle sonuçlandı ve isyana sebep olarak gösterilen vezirin katledilmesiyle ancak 931'de olaylar yatıştı.

Sha-t'olar'da müdafaa amaçlı insan ve maddî imkanlar fazlaydı ama bunlar saldırı amaçlı olmadığı için, Kıtanlar'la barış yollarını aramaya başladılar. Böylece, 931'de sadece oldukça önemli bir şöhrete sahip Ch'ie La adlı bir subayın dışındaki bütün esirleri geri verdiler. Ama, Kıtanlar adı geçen subayın iade edilmemesini bahane göstererek, Çin'in kuzey-doğu bölgelerini tarumar ettiler. Bunun üzerine imparator, en kabiliyetli Sha-t'o kumandanı Shih Chin-t'ang'ı (Şi Kin-tang okunur) Ho-tung valisi tayin etti. Fakat bu da Yü (Pekin) şehri valisini endişelendirdi ve vali, şehirle birlikte bölgeyi de 932'de Kıtanlar'a teslim etti.

933'de iki yeni şanssızlık kendini gösterdi: Shu, yeniden düştü ve vali kendini imparator ilan ederken, Kan-su'daki Hsia-chou şehri valisi, yerine çocuk yaştaki oğlunu bırakarak öldü. İmparator, Hsia-chou'ya yeni bir vali atadı ama şehir sakinleri valiyi içeri sokmadıkları gibi, gönderilen ordunun muhasarasına karşı direnişe geçtiler. Bozkırdan âsilere yardım etmek için gelen 10 bin Tang-hsien,[36] bölgeyi yakıp yıktıktan başka, T'ang askerlerini kılıçtan geçirmekle yetinmeyip, kaçanları da tek tek yakalayarak parça parça ettiler. Bu durumda imparator, âsilerin liderini vali olarak tanımaya mecbur kaldı. Tang-hsienler'in güçlenmesi karşısında endişelenen Kıtanlar'ın, onlara karşı sembolik bir başarı dahi elde etmek için güçlü bir ordu[37] sevketmeyip, aksine kendi halkını korumak amacıyla bozkıra Tang-hsienler'i sürmesi karşısında, böylesi inanılmaz bir bozgunun sebebini kestirebilmek zor. Muahhar T'ang İmparatorluğu kurtulmuştu ama ne yazık ki, kendi can düşmanı sayesinde.

İmparator Li Sih-yüan hastalanır hastalanmaz, büyük oğlu, tahtı ele geçirmek için ordusuyla sarayı bastı. Hastayı koruma işini torunu Li Tsung-hou üzerine aldı ve tahta sadık askerlerin yardımıyla âsiler püskürtüldü. Çarpışmalar sırasında âsi prens ölmüş fakat imparator da terk-i dünya eylemişti.

Li Tsung-hou, tahta geçer geçmez yönetimi istikrara kavuşturmak amacıyla bazı guvernörleri başka görevlere atamaya karar verdi. Fakat rahat koltuklarına alışmış olan guvernörler, Li'nin emrine uymayı reddettiler. İsyanın başında müteveffa imparatorun Çin asıllı evlatlığı Wang vardı. Wang, evlat edinildikten sonra, Li Tsung-kuo adını almıştı. Tang-hsien ve Tibetliler'in saldırılarına karşı batı sınırlarını koruyan kalabalık bir ordunun da kumandanıydı. Bu kalabalık ordusuyla Lo-yang'a yönelen Li Tsung-kuo, hiçbir direnişle karşılaşmadı. Acaba sebep ne idi?

---

36 Tang-hsienler: Eski dönemlerde Kukunor Gölü'nün güneyinde yaşayan bir Tibet kabilesi. VII. Yüzyılda Nan-shan (Batı Kan-su) eteklerine göçederek, orada Hun, Türk ve Togon (Moğollar'ın güney kolu) bakiyeleriyle kaynaşmak suretiyle Tibetçe konuşan büyük ve güçlü bir halk haline geldiler. G. Y. Grumm-Grjimaylo, (bkz. *Materialı po etnologii Amdo*, s. 16-19) Batı Çin'den hiç ayrılmayan ve Çinlilerce imha edilen Ti halkını Tang-hsienler'in ataları olarak göstermektedir.

37 Wittfogel and Fêng. *History.*

Çin tarihinde, bu olayların doğrudan bir cevabı veya tahlili yoktur. Fakat en iyi Sha-t'o askerlerinin, Kıtan saldırılarını durduran Shih Chin-t'ang kumandasında, kuzey-doğu sınırlarına yerleştirildiğini hatırlayalım. Halbuki, Çinli askerler kendi hemşehrileriyle birlikte kalmayı tercih etmişlerdi. İşte böyle! 934'de meşrû imparator esir edilip, boğularak öldürülmüş; tahta ise, âsilerin lideri Wang geçmişti. Sonunda Çin imparatorluğunun başına bir Çinli geçmiş, bütün ülke onun hâkimiyetini kabul etmiş, kumandan Shih Chin-t'ang ve emrindeki Sha-t'o askerleri dahi boyun eğmişti.

Yeni imparatorun ilk işi, bölge guvernörlerini gizli takip altına aldırmak olmuştu. Çinli valiler, bu yeni düzenden memnundular ve her biri, "ben de imparator olsam aynı şeyi yapardım", diye düşünüyordu. Fakat Türkler için böyle bir sistem kabul edilemez bir şeydi. Shih Chin-t'ang, Wang'ın bir evlatlık olduğunu ve Sha-t'olar'la aynı soydan olmadığını belirterek, tahtın, boğularak öldürülen Li Tsung-hou'nun oğlu meşrû veliahta verilmesi teklifinde bulundu. Wang, bu ültimatoma Shih Chin-t'ang'ın sarayda bulunan iki oğlunu katlederek cevap verdi ve orduyu Ho-tung'a sevketti. Bu durum karşısında Shih Chin-t'ang sınırları açarak, Kıtan imparatoruna "babası" olarak kabul ettiğini bildirip, yardım istedi. O dönemin diplomasi dilinde bu davranış, bir hükümdarın tebalığına geçmek demekti. 50 bin kişilik Kıtan ordusu, bir tek ok bile atmadan muhkem Yai-men geçidinden geçerek, 936'da Shan-si vadilerinde Çin ordusunu kaçmaya mecbur bıraktı.

Bu olaydan sonra Tê-huan, Yü (Pekin) de dahil olmak üzere, 16 şehri Çin'den yolup aldı ve Shih Chin-t'ang'a beş bin süvari bırakarak, başlanılan savaşı sonuçlandırmasını istedi. Sha-t'o ve Kıtanlar, gâsıbın saklandığı Lo-yang'ı kuşattılar. Düşmanın eline geçmek istemeyen gâsıp, sarayını ateşe vererek, aile efradıyla birlikte hayatını noktaladı ve savaş da böylece sona erdi.

Yeni hanedana, Huang Ch'ao isyanının bastırılmasından sonra Sha-t'olar tarafından kurulan ilk prensliğin anısına, Muahhar Chin adı verildi. Chin prensleri, "tek gözlü ejderha" Li Kê-yung ve oğlu Li Tsung-hsü döneminin meşhur kişileriydiler. Hanedanın kendisine seçtiği bu isim, Türk geleneklerine yeniden dönüşü simgeliyordu ve bu yüzden de Çin'e karşı Kıtanlar'la müttefikti. Her halükârda, bu bir Türk imparatorluğu değildi. Çinlileşmemiş Sha-t'o Türkleri'nin

büyük kısmı, Çin Seddi'nin daha kuzeyine göçetmeye devam ediyordu ve Muahhar Chin İmparatorluğu tebasının önemli bir kesimi, Çinliler'den müteşekkildi. Bir devletin kendi tebaasına hesap vermemesi için ise, çok büyük bir güce sahip olması gerekirdi. Halbuki Shih Chin-t'ang, vassalı olduğu Kıtanlar'ı devletine ortak etmişti.

Böylece Kıtanlar, Doğu Asya'nın hâkimi haline geldiler ama bu, onların yiğitlikleri kadar, kuzey-doğunun başıbozukluğu, batının fakirliği sebebiyle morali bozulmuş güneyli komşuların aczi sayesinde mümkün olabilmiştir. Fakat bu dönemin en önemli olayı, ezelden beri Çin toprakları olan arazilerin bir kısmının yabancıların hâkimiyeti altına girmiş olmasıdır ki, bu durum, bundan sonraki tarihin seyrini de yüzyıllar boyu değiştirecektir.

Leao İmparatorluğu

Düşmanının tarafına geçmiş olmak, Shih Chin-t'ang'ın hayatını kurtarmıştı ama sonuna kadar değil. Mutantan bir imparatorluk ünvanı almış olmasına rağmen, esasen, Kıtan hanı Tê-huan'ın vassalı idi. Bölge valilerinin bir kısmı onun emirlerini hiçe sayarken, bir kısmı da, zâhiren itaat ediyor gözükmekle birlikte, kalpleri bir başka çarpıyordu. Kıtanlar'ın tebası haline gelen şehir sakinleri isyan edince, acımasız bir şekilde bastırılmışlardı; fakat bu isyan, daha sonraki isyanlar için maya vazifesi görecekti. 937'de Güney-Doğu Çin, imparatorluktan koparak, başında bulunan genel vali, kendisine Güney T'ang ünvanı aldı. Artık Çinliler de, bu meşhur adı kendilerine alem edinmişlerdi.

Muahhar Chin İmparatorluğu'ndaki başıbozuk düzen, 937'de Leao-tung'u işgal ederek, kendi kurdukları imparatorluğa Çince 'demir yapılı' anlamına gelen Leao adını veren Kıtanlar'a yaramıştı.[38]

Bozkırlılar ve Çinliler'in, kendilerini boyunduruk altında tutanlarla savaşmak için birleştiklerine bakılacak olursa, bu imparatorluk, itaat altına alınan halklara karşı gaddarlık sergileme konusunda gerçekten demir yumruk durumundaydı. 941'de bazı sınır kabileleri[39] Shih Chin-t'ang'a, Kıtanlar'a saldırmak için yüzbin kişilik bir ordu teşkil edilmesi teklifinde bulunmuşlarsa da, istekleri reddedildi. Bu

38 Cordier, *Histoire*, II/36.

39 Togonlar, Tang-hsienler, Türkler, Hunlar ve Sha-t'olar. (age., s. 37)

durum onların moralini bozduğu için, bazı kabileler kaçışırken, direnmeye çalışanlar, 942'de hezimete uğradılar. Ne var ki, hoşnutsuzluk çığ gibi büyümüştü ve Shih Chin-t'ang'ın ölümünden sonra tahta geçirilen oğlu alaşağı edilip, yerine imparatorun yeğeni Shih Chung-kui[40] geçti. Yeni imparator, hemen ülkesini boyunduruktan kurtarmak için kolları sıvadı. İlk iş olarak, ülkedeki Kıtan memurlarıyla tacirleri tutuklayıp, mallarını müsadere etti. Bunun tek anlamı, savaş ilanıydı.

Kıtanlar'ın 944'deki ilk hücumu, püskürtülmüştü; fakat 946'da Tê-huan, Çinli kumandanları satın alma hilesine başvurarak, Çin başkenti K'ai-feng'i ele geçirip, imparatoru esir aldı. Tê-huan, hiç düşünmeden tahta oturdu ve ikisi dışında, bütün valiler kendisine itaat etmekte zorluk çıkarmadılar. 947'de ülkesine geri dönerken, yanında bol miktarda Çinli esiri de götürdü. Bunlar, daha sonra Mançurya'ya iskan edilecek ve orada Kıtanlar'la kaynaşacaklardı. Chavannes ve Wittfogel, "Leao hanedanını kuran bu monarşistin aslında bir Çin hanedanı kurduğu"[41] görüşündedirler. Neyse, Tê-huan ülkesine dönerken, yolda terk-i dünya eyledi.

Evet, gerçekten de o tarihten itibaren, bu hanedan, bir Çinli hanedan gibi davranmıştı. Tê-huan, giysilerini Çinliler'in törenlerde giydikleri giysilerle değiştirmiş, çevresine Çinli memurları toplamış[42] ve ülkesinde, eski kabile düzeninden ziyade, erken feodalizmi andıran bir nizam tesis etmiş;[43] hatta zafer sarhoşluğuyla, 944'de Uygur hanı Arslan-han'ın ittifak teklifini bile reddetmişti. Bu durum, imparatorluğun kurucusu Ambakan'ın 916'da Budizme hüsn-ü ikbal gösterip, kabiledaşlarını da "Budizm bir Çin dini değildir"[44] sözüyle motive ettiği döneme benzemediği gibi, aradan otuz yıl geçtikten sonra Kıtanlar göçebe dünyasından kopmakla kalmamış, bir de ona düşman kesilmişlerdi.

Ama acaba olaylar, Kıtan halkını adam yerine bile koymayan Leao İmparatorluğu lehine mi gelişiyordu? Fâtih birlikler Mançurya'ya döner dönmez, Çin isyan bayrağını açıverdi. Ama bu defa, Çinliler

40 Metni daha kolay anlaşılır hale getirmek amacıyla imparatorların ölüm sonrası aldıkları ünvanlar verilmeyip, sadece isimleri zikredilmektedir.
41 Wittfogel and Fêng. *History,* s. 4.
42 Vasil'yev, *İstoriya i drevnosti*, s. 181.
43 Duman L.İ. *K istori gosudarstv Toba Wei i Lyao*, s. 28.
44 Wittfogel and Fêng. *History,* s.291, 293, 579.

ve Sha-t'olar birleşmişlerdi ve Ho-tung gümeştesi Li Ch'i-yüan, şehirlere dağılmış olan Kıtan memurlarını öldüren halkın aktif desteği sayesinde yabancıları ülkeden kovarak, yeni bir hanedan kurmuştu: Muahhar Han. Bununla birlikte, Çin-Türk ittifakı da pek sağlam görünmüyordu. 951'de Çinli Kuo Wei, halaskârının, babasının generallerini katletmeye başlamış bulunan oğlunu tahttan indirerek, yabancıların tamamına karşı şiddetli adavet gösteren yüzde yüz bir Çinli imparatorluk kurdu: Muahhar Chou. Sha-t'olar'ın bakiyeleri, Kıtanlar'la müttefik olması sayesinde 979'a kadar ayakta kalacak olan Kuzey Han hükümdarlığını kurdukları Shan-si'de muhalefet hazırlığına başladılar. Fakat onların kurdukları devletin hikayesi, tıpkı Leao ile 960'da Chou'nun yerine alan Sung İmparatorluğu arasındaki savaşlar gibi, Çin tarihini ilgilendirir. Çünkü bizim konumuz, Çin tesirinden uzakta bulunan göçebe dünyasının tarihidir.

Konumuzla önemli ilgisi bulanan birkaç ana noktaya temas edelim. Bunlardan ilki, kuvvetler dengesidir. X. Yüzyılın başlarında Çinliler, Sha-t'o Türkleri'ni koruyan geleneksel T'ang hanedanına karşı idiler. O zaman Sha-t'olar galip gelmişti. Fakat aradan çeyrek yüzyıl geçtikten ve Huang Ch'ao'nun torunları olan Çinliler iktidara geldikten sonra, Sha-t'olar eski topraklarına döndüler. Tarih göstergesi, 180 derece dersine dönmüştü.

İkincisi, Sha-t'o kuvvetlerinin önemli ölçüde zayıflaması ve iki nesil sonra yozlaşmalarıdır. Ama bu kabile, hâlâ bozkırlıların savaş taktiğini sürdüren bir Türk kabilesi olduğu için, galip gelmişti. Çinliler'le bir arada yaşamalarına rağmen, onlarla kaynaşmamışlardı. Sha-t'o imparatorları, hem ordu saflarını hem de yönetim kadrolarını yerli halkla doldurmak zorundaydılar. Bunun sonucu olarak, azınlık durumundaki Türkler'in yönettiği bir halklar konglomerası meydana geldi. Melez tabaka ise, Çinli halkı yönetiyordu. Elbette kabile gelenekleri kaybolmuş ve oraya buraya dağılmış halk, muhtemelen geniş kitleler nezdinde popüler olmayan, ama hâlâ az da olsa savaşçı ruhunu koruyan, göçebe yanlısı bir parti haline gelmişti.

Üçüncüsü ve en önemlisi, Çinli halkın baskıcı yabancılara karşı gösterdiği tepkidir. Birkaç önemli örnek verelim. Kuo Wei, bu fırtınalı döneme rağmen, kendisi kültürsüz bir kişi olmakla birlikte, klasik edebiyatın öğrenilmesini teşvik ediyordu. Fakat T'ang imparatorlarına ait 18 mezarı bozup, yağmaladı.[45] Nasıl bir politika izlendiği

45 Cordier, *Histoire*, II/48-49.

açık. Kuo Wei'in halefi Ch'ai Jung sadece, yaşlı rahip ve rahibeler için ayrılan 2694 manastıra dokunmadı ama geriye kalan 30 bin Budist tapınağını yıktırdı.[46] Bronz heykeller ise, eritilerek sikke kestirildi. "Çin hümanizmi"nin kurucusu Han Yü'nün[47] ortaya koyduğu tipik bir sekülarizasyon örneği! Daha sonraki Sung hanedanı döneminde bu gelenek daha da güçlendi ve böylece T'ang zamanında rağbette olan her tür kültür Çin'den dışlandı.[48] Bu durum karşısında, Budistler, X. Yüzyıl sonlarında Nan-shan etekleriyle Leao-ho Nehri sahillerine sığınırken, Nesturiler, Büyük Bozkır'a yöneldiler. Kovulanların kalbi, taş gibi katılaşmıştı. Artık Çin, akl-ı selim sahibi ve hayalperest tebanın yerine, zaptolunamayan ve barışa yanaşmayan düşmanlar edinmişti. Bu, fikir birliğinin olmadığı yerde tarihî kaderin vereceği ceza idi.

Biraz Ordan Biraz Burdan

Yukarıdan beri üzerinde kısaca durduğumuz olayları naklet-mekten tek amacımız, Çinli, Kıtan ve Sha-t'o Türkleri arasındaki ayrılığın mekanizmasını takip edebilmekti. Artık eserin ana başlığına dönebilir ve bu epizodun, XX. Yüzyıldaki Çinli tarihçinin sunuşuna nasıl yansıdığını gözden geçirebiliriz. Kıtanlar'ın zafer kazanmaları, bir genelkurmayın ihaneti sayesinde mümkün olmuştur denilebilir. Ne yazık ki, bu kumandan Sha-t'o Türkü değil, bir Çinliydi ve "utanmadan askere yalan söyleyip, onun silah bırakmasını sağlamış; askerin hüzünlü feryadı bütün vadiyi inletmişti."[49] Güya savaşmak isteyen, ama sonra, sayıca fazla olmayan düşmana ağlayarak teslim olan bu orduya ne olmuştu?

Bunu geçelim. Çünkü sonrası daha da acı: "(Yalnız buldukları devlet memurlarını öldüren- L.G.) halk kitlelerinin güçlü yürüyüşü, mevkebine dönerek 'Çin insanını itaat ettirmenin bu kadar güç olacağını bilmiyordum!' diyen Yeh-lü Tê-huan'ı korkutmuş, hatta ürkütmüştü. Yanına bol miktarda insan ve birçok mal alarak, kuzeye doğru panik içinde kaçtı.." Buradan itibaren olaylar kronolojisi de karışıktır. Tê-huan, önce yurduna dönüyor ve yolda ölüyor; sonra is-

46 Age., s. 50.
47 Yüe, *Oçerki,* s. 269.
48 Konrad, *Zapad,* s. 119 vd.
49 Gumilëv, *Drevniye*, s. 175-177.

yan çıkıyor. Üstelik de, Kıtan ordu saflarının iyice seyreldiği bir sırada.[50] Peki, fâtih kumandan bir sürü ganimetle yurduna dönerken, bu "panik" de neyin nesi? Halbuki onun fetih amacı, sadece bu ganimeti ele geçirmekti. Ayrıca, K'ai-feng'e şahnesini bıraktığı halde, neden "kaçıyordu?" Çin halkının gerçek kurtarıcısı olan ve şahneyi kovan Sha-t'o Li Ch'i-yüan hakkında ise sadece şöyle deniliyor: ".. o dönemde Ho-tung askerî valisi olan kişi, kendini T'ai-yüan'da imparator ilan etti". Ve Çinliler, kendi hâmilerinin hakkını ödediler! Askerler arasından generalliğe yükselen Kuo Wei, ihanet ederek, Li Ch'i-yüan'ın oğlunu öldürdü. Ama onun için "cefakar halk için bir semboldü" denildiği gibi, bir de, âlicenaplığı konusunda methiyeler yazıldı. Sha-t'o Türkleri'ni Kıtanlar'ın kolları arasına iten de o idi ama, bu yüzden Çin, sadece Shan-si'yi geri alabilmek için otuz yıl savaşmak zorunda kalmıştı. Okuyucu, burada, müellifin bütün gayretine rağmen, konuyu tamamıyla karıştırabilir. Ama bilinmelidir ki, tırnak içinde yaptığımız alıntılar, tarihî kaynaklardan alınmıştır. Peki n'olacak? Gerçeğin bilinmemesi daha kötü değil mi?

Diğer bir tehlikeli husus, bu tarihî kaynaklardan kuru bilgilerin aktarılmasıdır. R. Grousset ve H. Cordier'in eserleri, bu türdendir. Bu eserler, ön müracaat kaynağı olarak, faydalıdır ama sorular sorarak daha detaylı bilgiler almak istediğinizde isim, tarih ve vakıalar kaleidoskopu içinde boğulursunuz. Gutte'nin teknik bilgiler el kitabını öylesine okumak, ne kadar zor ve sıkıcıysa, bu kitapları okumak da, öyle zordur. Estetik bir zevk alamayacağınız gibi, zekanızı gereksiz yere yoracak, hiç bir işinize yaramayacak bilgileri hafızanıza stok edeceksiniz. Bunları yayınlamaya da, dükkanların vitrinlerinde sergilemeye de değmez.

Sha-t'o kabilelerinin şanlı tarihine farklı görüş açılarından bakılabilir. Onların zafer ve mahvoluş tarihi, esasen insanlık tarihinde farklı kültürlerin birbiriyle kaynaşmadığının, kendi landşaftını mecburen değiştiren bir etnosun, tarihî coğrafya açısından bakıldığında, başka bir landşafta adapte olamayacağının; biyolojik düzeyde, uygunsuz psikolojik şartlar dahilindeki bir melezliğin ve en nihayet, felsefe tarihi boyutunda, bir geri çekilişin hikayesidir. Her halükarda, bu çıkış, bilim kavşağına gider. Ama aynı olayların mantığının salt tarihî yanı da vardır. Mesela, düşmanın sınırdan içeri dalışı ya

50 Yüe, *Oçerki,* s. 267 (ve sadece bu kaynak). Yoksa diğer kaynakların kökü mü kurudu?

karşı koymayı, ya kaçmayı gerektirir; genel valinin hayatı çekilmez hale getirmesi, isyana veya ihanete; halkın yağmalanması, devletin fakirleşmesine; yabancının kayırılması, kendinden olanların gücendirilmesine yol açar vs. Bizim burada incelediğimiz IX-X. Yüzyıl olayları, XIX. Yüzyıl başlarında "eşyanın gücü" (A.S. Puşkin) olarak adlandırılan, şimdilerde ise, "zincirleme tepki" (B.F. Porşnèff) şeklinde adlandırılması teklif edilen farklı sebep ilişkilerinin sonuçlarıydı. İlk düzeni yani üretici gücün ve üretim ilişkisinin gelişimini, umumi kuralın üzerine koyarak, genel bir sonuç çıkarırsanız, bu kanunlar, tarihî bir analizin hareket noktasını teşkil eden olaylar kanaviçesini oluşturur. Bilinen olaylar, sadece gizli sebeplerin sonuçlarıdır. Savaşlar, anlaşmalar, kanunlar, reformlar ve senkronik tablolardaki bilgiler, sıkı bir analiz sayesinde tarihçiye, önce olayların mahiyetini anlama, arkasından da, tarihî bir araştırmanın bel kemiğini teşkil edecek olan süreç seyrinin sentezini yapma imkanı sağlar.

Sha-t'o ve Kıtanlar hakkında verilen kısa tanıtım bilgileri, lüzumsuz bulunabilir. Çünkü, Uzak-Doğu tarihi konusunda mütehassıs olanlar, bunları zaten bilirler ve hatta hafızalarında çok daha fazla bilgi birikimine sahiptirler. Ama diğer mütehassıslar, Yakın-Doğu tarihçileri, arkeologlar, türkologlar ve hatta Orta Asya tarihçileri, Uzak Doğu tarihi konusunda, doğrusunu söylemek gerekirse, ancak bir öğrenci eğitimi almışlardır. Tabii bunun istisnaları da vardır. Asya ve Avrupa tarihinin bir bütün halinde kavranması için gerekli bilgileri seçip sunmak, okuyucunun eline, her yerde bulup okuyamayacağı nadir kalın kitapları tutuşturmaktan, daha faydalıdır. Hatta, olaylar kaleidoskopundan seçmeler yaparken de, onu aynı şeyi yapmaya zorlamamak gerekir. Zira, bunun için profesnoyel melekeler gerekir. Halbuki onlar, farklı konularda uzman kişilerdir. Dolayısıyla, Kıtan İmparatorluğu'nun şekillenişinin kısa bir şekilde incelenmesi de, bir araştırma sayılmaz ama bu, bizim ele aldığımız konunun genel çerçevesi içinde, yükselecek duvarın köşetaşlarından biridir.

İkinci zaruri istinadgâhımız, göçebe dünyasının batı sınırıdır. Ama burada karşılaşacağımız problem daha basit. Çünkü okuyucu, çocukluğunda hiç duymadığı tanıdık isimler, âşina yerler ve olaylarla karşılaşacak. Bizim yapacağımız, tarihin "beyaz lekesi"ni mümkün olduğunca küçültmek için, sadece bu bilgileri gerektiği şekilde düzene koymasını hatırlatmaktır. Öncelikle, göçebe dünyasının en

önemli düşmanı, Bizans'ın gönülsüz müttefiki olan "İslam dünyası"dır. Fakat her ikisinin de amacı, Latin-o-Germen Batı Avrupa ve özellikle de, kâfir Ruslar'ın elinde bulunan toprakları işgal etmektir. Panorama metodunu uygulamak suretiyle bu kaleidoskopu biraz açmaya çalışalım.

Huang Ch'ao'nun T'ang hanedanının tahtını sarstığı, Tang-hsienler, Sha-t'olar ve Kıtanlar'ın ise, hiç de güçlü olmayan imparatorluğun sınırlarına ürkek adımlarla yaklaştığı bir sırada, Abbasi Halifeliği'nin gücü, sönüverdi. Bağdat'taki Türk hassa birlikleri, halifeleri keyiflerine göre değiştiriyorlardı. Kâfir haydutların reisi Yakub ibn Saffar, İran'ın doğu bölgelerini ele geçirip, şartlarını Peygamber'in halifesine dikte etmiş; Mâbeynennehreyn'in aşağı akımlarında, Zangibar köle pazarlarından getirilmiş gulamlar isyan etmiş; Grekler ise, müdafaadan hücuma geçerek, Müslümanlar'ın elinden Küçük Asya'yı yolup almışlardı. Yine aynı sıralarda, Yedisu'dan hareket eden Karluklar, 861'de Kaşkar'ı ele geçirmişler; Batıda ise, Carlos Magnus (Büyük Karl) İmparatorluğu önce Fransa, Lotaringia ve Germanya olmak üzere üç krallığa, daha sonra on krallığa bölünmüştü ve bölünme devam ediyordu. Bu çöküş, papalık iktidarının güçlenmesine yol açtı ve Papa Nikolaus I, Batı ile Hristiyan Doğu arasındaki uçurumun meydana gelmesine yol açacak şekilde, Patrik Photios'u kliseden afaroz etti.

Aradan yirmi yıl geçtikten sonra T'ang İmparatorluğu çökerken, sekiz Kıtan kabilesi birleşti. Bu arada, Yakın Doğu'da zenci isyanı bastırılmıştı fakat bu defa da, bütün Suriye ve Arabistan'ı hakimiyet altına alan Bahreyn bedevîleri Karmatîler, halifeye karşı harekete geçtiler. Orta Asya'da ise, haydut Saffarîler'in yerine, esasen bağımsız olmakla birlikte, halifeye sadık kalan güçlü Sâmânî Devleti vücut buldu. Sâmânîler, "kâfir Türkler"in Orta Asya'ya yayılmasını durdurabildiler ama aynı şeyi, Avrupalılar beceremediler. Madyarlar, Pannonya'ya girerek (895), kısa süre sonra onu Macaristan'a dönüştürdüler. Peçenekler, Guzlar'la tutuştukları savaşı kazanarak, Karadeniz civarındaki bozkırlara saçılıp (889), Tuna ağzına kadar ilerlediler (900). Bizans, Bolgar hücumlarını başarıyla durdurmuştu fakat bu defa da, Batı Avrupa, Norman ve Macarlar'ın saldırılarına maruz kaldı. Üstelik bu sonuncular, İspanya'ya kadar, iki de sefer tertiplediler. Bu durumda kabiliyetsiz Carolingue'lerin iktidarı kaybetmeleri mukarrerdi ve Paris'i Normanlar'ın elinden yolup alan Kont Eudes misali feodaller, savunma işini üzerlerine almışlardı.(886)

Aynı yıllarda, Leao İmparatorluğu'nu kuran Kıtan Tê-huan, Çin tahtına kendi gümeştesini oturtunca (936), bozkırın batı uçlarında, Karadeniz civarında, hem halifeliği, hem de muhkem Bizans'ı harabeye çeviren savaş, alabildiğine yayılmıştı. Araplar'a karşı planlı bir saldırıya geçen Grekler, Samosat [Sumaysat], Malatya ve Batı Ermenistan'ı yolup aldılar. Ama Araplar, yeni müttefikler edinerek, düşmana üst üste darbeler indirmeyi başardılar. İslam dinini kabul eden Volga Bolgarları´ (922) ve Yahudi Hazar yönetimi,Yakın-Doğu'nun Uz tacirleriyle ticarî ilişki halinde idiler ve Biarmia[51] veya Büyük Perm ormanlarından sağladıkları değerli kürkleri Müslümanlara satarak, iyi bir gelir kaynağı elde etmişlerdi. 932 civarında Hazarlar, Alanlar'ı Ortodoks inancından vazgeçmeye zorlamak amacıyla savaş açtılar. Bizans İmparatoru Romanos Lakapinos ise, buna cevap olarak Bizans'taki Yahudilere takibat başlatınca, buradakiler, olduğu gibi Hazar Devleti'ne göçettiler. 912'de Knàz İgor'un idaresindeki Ruslar, Bizans'ın yanında yer aldılar fakat henüz 915'de, Hazarlar Peçenekler'i Ruslar üzerinde saldırtmışlar, ancak 940'da Samkerts (Taman) kalesini zaptetmeyi deneyen Rus voyvoda Helgu, Hazar kumandanı Pesah'ın üstün kuvvetleri karşısında, kayıtsız şartsız teslim olmak zorunda kalmıştı. Ruslar, Grekler'e karşı askerî ittifak yapmak şartıyla serbest bırakılmışlardı[52] ve ayrıca Hazarlar, Peçenekleri de buna mecbur etmişlerdi. Ne var ki, 941'de İgor'un Konstantinopolis üzerine yaptığı birinci sefer tam bir hezimetle sona ermiş; ikincisi de, Peçenekler'in yardımına rağmen, boşa gitmişti.

O dönemde Ruslar'da dış politika konusunda ortak bir görüş olmadığı düşünülebilir. Çünkü İgor'un sefer düzenlediği aynı günlerde, Hazar üzerinden Volga'ya ulaşan bir Rus drujinası, Azerbaycan'daki Berdaa [Arran] şehrini yağmalamıştı. Çünkü, bu yürüyüş de, Ruslar'a zenginlik ve şöhret kazandırmamıştı. Epidemi yüzünden birçok asker ölmüş; sağ kalanlar ise, Müslüman askerler tarafından sıkılıp çıkarılmıştı. Şu var ki, Ruslar, Hazar Hakanlığı'nın müsaadesi olmadan, Kaspi'ye gelemezlerdi. Bu yüzden X. Yüzyılın 40'larında, Doğu Avrupa'da hâkimiyetin Hazarlar'ın elinde olduğunu kabul etmek gerekir.

---

51 Vasil'yev, *İstoriya i drevnosti*, s. 19.

52 Artamonov, *İstoriya Xazar,* s. 373-377.

Bizim burada anlattığımız olaylar, Hazar Hakanlığı ile Rus Oleg Knàzlığı arasındaki çatışmalar konusundaki suskunluğa istinad eden S.M. Solovyeff'in formüle ettiği genel kanıya terstir. Hassas tarihçi, olaylar zincirindeki bu eksikliği farketmiş ama elinde yeterince sağlam veri olmadığı için, Peçenek tehdidinin Hazarlar'ın elini kolunu bağladığı kanaatine varmıştır.[53] Günümüzde ise, M.İ. Artamonoff'un yaptığı umumî tedkikat sayesinde, Ruslar'ın Hazarlar'la girdikleri ilk çatışmayı kaybettikleri tebeyyün etmiştir.[54] Nitekim, İgor'un drujinaları, prenslerinin sefil haline acıyarak, onu, 946'da Drevlyan topraklarına bir intihar seferi düzenlemeye zorlamışlardır.

Genç Kiyef Knàzlığı, ancak 957'de Olga'nın vaftiz olmasından ve bizzat İmparator Konstantinos Porhyrogennetos'un vaftiz evlatlığını kabul etmesinden sonra Bizanslılar'la bir ittifak anlaşması yapması sayesinde, belini doğrultabilmiştir. Bu anlaşmadan sonra Bizans ordusu saflarında yer alan Rus birlikleri, 960-962 yılları arasında Grit ve Suriye'de savaşırken, Ruslar da, Hazar Hakanlığı'yla savaşa girmek için güçlerini topluyorlardı. Ne var ki, şans Ruslar'a X. Yüzyılın ancak 60'lı yıllarında gülecek ve Ruslar, o tarihe kadar vakanüvislerin susarak geçiştirmeyi tercih ettikleri zor bir dönem geçireceklerdi.

Kuvvetler dengesi, bütün dünyada değişmişti. Batı Avrupa güçlenmiş; German kıralı Otton I, Lehistan'da Macarlar'ı mağlup etmiş (955) ve ancak bundan sonra Avrupalılar dünyanın diğer bölgelerine karşı saldırıya geçebilmişlerdir.

Ya göçebeler? Onlar, bozkır kuruduğu için, ne pahasına olursa olsun, bir an önce, uç kısımlara ulaşmaya çalışıyorlardı. Sâmânîler'in Orta Asya'da silahla korudukları savunma hattını aşacak güçleri olmadığı için, sulak bölgelere ulaşabilmek amacıyla, İslam dinini kabul etmeye başlamışlardı. Önce Türkmen yani Selçukîler, arkasından Karluklar (960) ve en son olarak da Yağma kabilesi, (1000 yılı civarında) İslam'ı kabul ettiler. Dinyeper ve Tuna nehirleri sahillerine ulaşmaya can atanlar, sadece Peçeneklerdi. Çünkü arkalarında ot-

53 Solov'yev S.M. *İstoriya Rossii,* s. 149-150.

54 Artamonov, bizzat böyle bir hükme varmış değil (bkz.. s. 382-383) fakat onun bir takım özel verileri X. Yüzyıl ortalarındaki genel durumla kıyaslaması da gösteriyor ki, Hazar hakanı Yusuf, yazdığı mektupta sadece kendisinin Ruslar'la girdiği inatçı ve başarılı savaşların Bağdat'a kadar uzanan bütün İslam topraklarını yağmadan urtardığını kaydetmekte haklıydı. (Kokovtsev P.K. *Yevropeiysko-xazarskaya pèrépiska v X. v.*, s. 83-84, 102).

ları kurumuş, nehirleri kum yığını haline gelmiş, acımasız bir çöl uzanıyordu.

İşte size, vakanüvislerin X. Yüzyılda kıtanın merkezinde meydana gelen olaylar konusunda suskun olmalarının sebebi. Çünkü, orada uzun bir süre hiçbir olay vukû bulmamış ama olaylar yeniden kendini gösterince, vakanüvislerin kalemleri tekrar kağıt üzerinde oynamaya başlamışsa da, artık yeni bir çağa gelinmişti ki, bu konuya ileride değinilecektir.

5. BOZULAN SESSİZLİK (961-1100)

Çin Seddi Civarında

Bundan önceki bölümde, "Beş Hanedan" tarihinin, T'ang İmparatorluğu ile 960'da zafere ulaşan Çin milliyetçiliği arasındaki kozmopolit geleneklerin savaşı olarak algılanmasını teklif etmiştik. Sayesinde Çin topraklarında tutundukları T'ang gelenekleri uğruna savaşan Sha-t'o Türkleri'nin bâkiyeleri, Shan-si'nin kuzeyinde bir yer bulabilmişler, ama Kıtanlar'ın yardımına rağmen, bu hükümdarlık (P'ei-Han) 976'da ortadan kaldırılmıştı.

Topraklarının Sung orduları tarafından işgal edilmesi, hiç de hayra vesile olmadığı ve göçebe yaşantısı geleneklerini kaybettiklerinden, kuzeye de çekilemedikleri için, Çinlileşmiş bozkırlılar, ümitsiz bir ahvalde idiler. Dolayısıyla, bir direniş organize etmek, uygun bir ideoloji oturtmaya çalışmak ve Orta-Çağ Çin geleneklerinde olduğu gibi, sabık bir hanedanın halefliğini üstlenmek zorundaydılar. Direniş organizasyon girişimini, Ordos ve Alashan'da yaşayan birçok sınır kabilelerinin bakiyelerinin karışımından müteşekkil Tankutlar üstlendiler. Huang Ch'ao isyanının bastırılması sırasında, Tankutlar T'ang hanedanını korumaya çalışmışlar ve Sha-t'olar'la birlikte hareket ederek, üstünlük sağlamışlardı. Başlarında T'o-pa soyadını taşıyan prensler vardı ve bunlar, şecerelerini, 386'dan 557'ye kadar Kuzey Çin'i yöneten Wei hanedanına bağlıyorlardı.[1] Bu şecere, hayali[2]

1 Biçurin, *İstoriya Tibeta i Xuxunora,* SPb, 1833, II/28. Bundan sonra: Biçurin, *İstoriya Tibeta.*

2 Chavannes E. *Dix inscriptions chinoises de l'Asie Centrale.* Memoires présentés par divers savants à l'académie des Inscriptions et Belles-lettres de l'Institut de France. 1904. XI. 2, s. 205. Bundan sonra: Chavannes, *Dix inscriptions.*

veya gerçek[3] de olsa da, bekleneni vermişti.[4] Çinliler'in "Tang-hsien", Moğol ve Türkler'in "Tankut" dedikleri Tibet dilli Minyak kabileleri, VII. Yüzyılın ortalarında Tao-ho ve Wei-shui vadilerinden Ordos ve Alashan'a göçetmişler; burada çoğalıp, zenginleşmişler, hayvan beslemişler fakat bir devlet halinde birleşememişlerdi. Çahar'da yaşayan kuzey-doğu kabileleri, Kıtanlarca itaat altına alınmışlar; Kan-su'da yaşayan batı kabileleri ise, Çin'le müttefik olmuşlar ve sadece merkezî kesimdekiler bağımsızlık peşinde koşmuşlardı. 873'de Hsia-chou şehrini ele geçiren Tankutlar, 884'de Huang Ch'ao'ya karşı T'ang hanedanına yardım ettikleri için özerk bir vassal prenslik olarak tanınmışlardı. Muahhar T'ang İmparatorluğu bünyesinde yer aldıkları, fakat bu, sadece fiktif bir itaat olduğu için, formalite icabı Çin devlet memuru görünümündeki kendi prensleri tarafından yönetilmişlerdi. Sha-t'olar'la Çinliler arasındaki savaş sırasında ise, Tankutlar, bir kenara çekilip seyretmişler; bu sayede de güçlenip, kuvvetlenmişlerdi.

Bütün Çin'in Sung hanedanı tarafından birleştirilmesi, Tankutlar'ı iki tehlikeli alternatif karşısında bırakmıştı: Ya Çin mandası altına girecekler, ya da, bağımsızlıklarını ilan edeceklerdi. Manda taraftarı olan T'o-pa Tsi-pêng, K'ai-feng'e gelerek, itaat edeceklerini bildirmiş fakat akrabası T'o-pa Tsi-ch'ien, 982'de Tankut topraklarına yani Ordos'a gelmiş bulunan Çin ordusuna karşı bayrak açmıştı. İlk başlarda, başarısız olunca, canını kurtarmak için kaçmak zorunda kalmış fakat "T'o-pa boyuna sadık olan batı kabileleri kalabalık bir orduyla ona destek verince",[5] Çinliler hezimete uğramışlardı. 985'de Tankutlar'a karşı çok güçlü bir ordu sevkedilmiş; bu ordu, düşmanına ağır kayıplar verdirmekle birlikte, yine de, aynı yıl içinde tarumar edilmişti. Bu durumda Kıtanlar'la ittifak akteden Tankutlar, 987'de Çinliler'e tekrar bir darbe indirmişlerdi. Tankutlar'ın askerî faaliyetleri öylesine başarılıydı ki, sonunda imparator, Hsia-chou kalesini yerle bir ettiyse de, Batı Kan-su ve Ordos'u onlara bıraktı. Böylece 990'da kurulan yeni Tankut hükümdarlığı, Leao İmparatorluğu olarak tanındı ve o tarihten itibaren de müstakil mevcudiyetini sürdürmeye başladı.

Bizim üzerinde durduğumuz konunun dışında kaldığı ve meseleye yaklaşım tarzımıza uymadığı için, Tankutlar'la Çinliler arasında

3 Grjimaylo, *Zapadnaya,* s. 369.
4 *Tsi-yüan*' (Çince; Tibetçe'den B.İ. Kuznetsov çevirisi).
5 Biçurin, *İstoriya Tibeta,* s. 142.

vukû bulan sonu gelmez savaşlarla uğraşacak değiliz. Ancak, Çin-Tankut savaşlarının umumî tarih sürecinde oynadığı rolün belirtilmesi şarttır. Bir kere, Tankutlar kendilerini yarı yabancı P'ei-Wei ve T'ang hanedanlarının varisleri ve hatta Sha-t'olar'ın Muahhar (Hou) T'ang hanedanının da mirasçıları olarak görüyorlar; Çinliler tarafından hiçbir zaman ele geçirilmemiş topraklarda, Çinlileşmemiş halklar olarak, Çin devlet memurlarının değil, kendi prenslerinin hâkimiyeti altında tarihî geleneklerini muhafaza ederek, yaşama hakkına sahip olduklarını düşünüyorlardı. Ne var ki, Kan-su ve Amdo'da yaşayan Tibet kabileleri, kendilerine husûmet besliyordu. Kan-su Tibetlileri'yle yapılan savaşta, T'o-pa Tsi-ch'ien, yüzüne isabet eden bir okla ağır şekilde yaralanmış ve bir yıl sonra, 1004'de hayatını noktalamıştı. Oğlu T'o-pa Tê-ming, Sung İmparatorluğu ile müzakerelere başladı ve 1006'da barış anlaşması sağlandı. Sung yönetimi, ona askerî vali ve büyük prens ünvanı verdiği gibi, kendisini hükümran bir devlet başkanı olarak görmemesi şartıyla para, kumaş ve çay da gönderdi.[6]

Tankutlar, bu soluklanma döneminde, batı sınırlarını tahkim etmeye çalıştılar. Tê-ming'in oğlu, kabiliyetli kumandan Yüan-kao, 1028'de Uygurlar'ı Hang-chou'da mağlup ederek, 1035'de Tun-huang'ı ele geçirdi. Taraflar arasındaki savaşlar son derece acımasızdı ve bu yüzden, Uygurlar'la Tankutlar arasındaki kanlı adâvet,[7] bozkır halkları arasında siyasî olmaktan çok, iktisadî ve dinî rekabet olarak devam etti. Kesinlikle esir almıyorlardı ve "oluk, oluk kan akıyordu."[8] Fakat Tankutlar'ın batıdaki başarılı yükselişi, can düşmanları Tibetlilerce durduruldu. Nan-shan eteklerinde yaşayan Tibet kabileleri, Amdo dağlarında birleşmişler ve Kukunor Gölü sahillerinde Tubot hükümdarlığını teşkil etmişlerdi.

Eski Tibet hükümdarlarının torunu olan Hosray (Huo-sih-luo), birleştirilmiş kabilelerin başına geçerek, "Çin sarayından bir mükafaat ve titül beklentisiyle", Tankut hükümdarlığının karşısına dikilmişti.[9] Çok büyük bir ihtimalle burada, "düşmanımın düşmanı dostumdur" felsefesi hâkimdi. 1035'de Yüan-kao'nun Hosray'a karşı ter-

6 Age., s. 18.
7 Kıçanov Y.İ. *Oçerk istorii tangutskogo gosudartstva.* M., 1968, s. 78. Bundan sonra: Kıçanov, *Oçerk.*
8 Kıçanov Y.I. *Zvuçat liş' pis'mena,* s. 52.
9 Biçurin, *İstoriya Tibeta,* s. 142.

tiplediği saldırı başarısızlıkla sonuçlanmış, düşmanı püskürten Hosray, Tankut yönetiminden hoşnut olmayan Kan-su Tibetlileri ve Uygurlar'ın ilgi odağı haline gelmişti. Tankut saldırıları sırasında Turfan'a kaçmış bulunan Kan-su Uygurları, ülkelerini fâtihlerin elinden kurtarmaya giriştiler. Sha-chou Ovası'na saldırarak, Tankut garnizonunun bulunduğu kaleyi kuşattılar. Fakat Tankutlar en seçkin süvari ordusunu batıya gönderince, Uygurlar kuşatmayı kaldırarak, ıssız kum tepeleri ve sahranın yakıcı kumlarının kendilerini Tankut mızraklarına karşı koruduğu Turfan'a[10] dönmek zorunda kaldılar. Tankut ordusunun ters bir yönde avare olması, çiçeği burnundaki Tubot hükümdarlığını kurtarmıştı ama Hosray, dostları ve müttefikleri olmadığı için, Yüan-kao'nun düzenli ordusuyla başedemezdi. Dağ kalelerine çekilip müdafaada kalmak, arada bir de, Tankut hükümdarlığına yağma saldırıları düzenlemek zorunda kalmıştı.[11]

Birbirine bağlı iki hususun, Tankut gücünün şekillenmesine yol açtığı düşünülebilir. Bunlardan birincisi, pozitif bir siyasi proğramın mevcudiyeti, diğeri ise, bu efsunkâr proğramın teşkil ettiği insanlar. Prens Yüan-kao, barışsever babası Tê-ming'i "Deri ve koyun postu giyip hayvancılıkla uğraştın mı, göçebenin akrabası olursun. Kahraman doğan bir kişi, başkaları üzerinde hâkimiyet sağlamak zorundadır; ipekli kumaşlara ne gerek!" diyerek, barışın bedelini ipekle ödeyen Çin'e karşı savaşmaya teşvik etmişti. Tankutlar, Çin medeniyetini sünger gibi emen Kıtanlar'a kıyasla, daha belirgin ve bağımsız bir kültür proğramı uygulamışlardı: "Yen-ch'iler (Pekin civarında yaşa-

10 Tibetçe Hosray adı Çince kaynaklarda K'o-sih-luo (Biçurin, *İstoriya Tibeta)* veya o dönemin başka bir telaffuz şekliyle Chüe-sih-luo (Kıçanov, *Oçerk*) olarak geçmektedir. Fakat aslen Çince olmayan bir ismin, bugünkü hiyeroğlif transkripsiyonunda tam olarak nasıl yazılacağı, bizi fazla ilgilendirmez. Çünkü böyle bir şey, sadece zihinleri bulundırır ve esasen bu mesele anomastiklerin problemidir. Kıçakov, K'o-shih-luo (Chüe-sih-luo)'nun bir isim değil "Buda'nın oğlu" anlamında bir ünvan olduğunu (bkz. *Oçerk,* s. 137) kabul etmektedir. Ts. Damdinsuren ise (*İstoriçeskie korni Geseriadı)* adlı eserinde onu efsanevi kahraman Guesar ile özdeşleştirmektedir ama her iki ismin, gerek ortaya çıkış ve gerekse biyoğrafi açısından aynı döneme tekabül etmemesi sebebiyle, bu görüş, Guesar'ın torunlarının 950'de Ladak'ta prenslik yaptıklarını kaydeden Dalay kronistleri tarafından reddedilmektedir (A.N. Francke. *A History of Western Tibet,* s. 47). Tibetliler ise, Guesar'ın IV-V. Yüzyıllarda yaşadığını ileri sürmektedirler (Bell Ch. *The Religion of Tibet,* s. 14) ki, itimada en sezâvar olan görüş de budur. (bkz. Gumilëv L.N. *Dinlinskaya problema,* s. 24).

11 Kıçakov, *Oçerk,* s. 78.

yan Kıtanlar.-L.G.) giyim kuşam ve yeme içme konusunda Çinliler'i taklit ediyorlar. Tankutlar ise, Çin'i sevmezler fakat gerekli gördükleri zevk ve âdetleri benimserler."[12]

Bu patetik sözler boşuna söylenmemişti. Burada bütün çıplaklığıyla ortaya konulan şey, hayatın amacının mutlu bir yaşantı ve âsude bir huzur değil, göçebelerin ebedî düşmanına, ataların yani asla Baykal-ötesi bozkırından gelmeyen, bütün Çin'i ele geçirip, kendi tebaasının kurbanı olan T'o-pa Wei hanedanının düşmanına karşı mücadeledir. Bu, Sha-t'o Türkleri'nin proğramından daha geniş kapsamlı bir proğramdı ve bu yüzden de, mantığa daha uygundu. Yüan-kao, Çin kültürüyle uyuşmak yerine, her türlü Çin bağımlılığını ortadan kaldıracak bir dizi reformlar gerçekleştirdi. Mesela, Çin alfebesini bırakarak, kendi icat ettiği bir alfabe getirdi; kendisine verilen Çinli soyadını reddetti; Tankut memur kadrosu, Tankut ordusu, yine hiyeroğlif stilde olmasına rağmen, Çininkinden tamamen farklı Tankut alfabesi geliştirdi. En son olarak da, 1038'de bir riski göze alarak, kendine "Göğün Oğlu" oğlu ünvanını alıp, T'o-pa Wei hanedanından türediğinin altını çizerek, hükümdarlığına Batı Hsia İmparatorluğu adını verdi. Yeryüzünde, Orta Vaha İmparatorluğu'nun dışında başka bir imparatorluğun mevcudiyetine tahammül dahi etmek istemeyen Çin'e savaş açmak demekti bunun anlamı. Savaş, 1044'de kadar sürdü ve Yüan-kao'nun mutantan ünvandan vazgeçmesiyle sonuçlandı. Galip iktisatçıların kanunları, savaş ve zafer düşüncelerinden daha güçlüydü. Çay ve ipekli elbise bulamayan halk, mırıldanmaya başlamıştı. Bu durumda Yüan-kao, barış yapmaya ve sadece diplomatik yazışmalarda resmî davranışları bir yana bırakmayı uygun gördü.[13]

"Göğün Oğlu"ndan "hediyeler" yani çay, kumaş ve kadınları için ipek almaktan başka bir şey düşünmeyen muhteris, yari vahşi Tibetli dağlılar da, bu çıkışa katılabilirlerdi. Üstelik, fizikî cesaret ve savaşçılık konusunda da Tankutlar'dan aşağı değildiler ama küçük Tankut prensiliğine, Çin tahakkümünü kırıp, onlarınkinden hiç de eksiği olmayan kendi kültürlerini geliştirme imkanı veren o heyecan ve yaratıcı coşkudan yoksundular. Elbette bu iş, bozkırlı ve dağlılardan sadece birinin gücüyle başarılamazdı. Budistler ve Hristiyanlar

12 Vaszil'yev, *İstoriya i drevnosti,* s. 93.

13 Bartol'd V.V. *Turkèstan v epoxu mongol'skogo naşestviya.* SPb., 1900, s. 176. Bundan sonra: Barthol'd, *Turkèstan*.

başta olmak üzere, kendileri gibi düşünmeyen herkesi sınırları dışına atan Çinliler de, Tankutlar'a yardımcı olmuşlardı. Bu kovulanlardan Budistler, Tankut çadırlarında oldukça iyi karşılanmışlardı. Bunlar, Tankut hükümdarları için tablolar yapmışlar; heykeller yontmuşlar, şiirler ve medhiyeler yazmışlar ve ihtiyaç duyulduğu zaman da, diplomatik ve idari konularda faydalı nasihatler vermişlerdi.

Daha önce kendilerini küstüren Çinliler'e tahammül göstermeyen Budistler, Tankutlar'ın, müteveffa atalarının ve "kahinlerin ruhları"na tapınmalarına ses çıkarmıyorlardı. Tankutlar'a sığınanlar arasında Budistlerden başka, Daoistler de vardı ve ayrıca, Konfüçyanist öğretiler de yasaklanmamıştı. Bu müsamaha Tankutlar'ı öylesine güçlendirmişti ki, sadece Çin saldırganlığını durdurmakla kalmamış, ayrıca savunmasız Büyük Bozkır'ı da koruma altına almışlar ve bu sayede, hemen arka bahçelerinde Kara Tatar Hanlığı hiç zorlanmadan teşekkül etmişti. (Daha ileriye bkz.)

Yüan-kao, 1041'de öldü. Hanımını elinden çekip aldığı öz oğlu öldürmüştü onu. Böylece, askerler arasında fazla popüler olmayan Liang boyu beylerinin hakim olduğu bir kargaşa dönemi başladı. 1082'de Tankutlar'ın elinden Lian-chou kalesini yolup alan Çinliler, eski hanedanı işbaşına getirdiler. Yeni yöneticiler, 1106'da hemen Çin'le savaşa son vererek, bir barış anlaşması imzaladılar. Böylece Çin, Amdo Tibetliler'iyle ihtilafını noktalama ve Hosray hükümdarlığını yerle bir etme imkanını yakalamış oldu. Tankutlar, bire bir savaşlarda, güç yönünden Çin'le denk hale gelmişti.

Batı

Batı Türk Hakanlığı'nın yıkılmasından sonra Karluk yerleşim birimleri güneyde Issık Göl çevresine yayılmış, doğuda ise, Tarım Nehri sahillerine kadar saçılmıştı. IX. Yüzyılın sonlarında sınır şehirleri, Sırderya'nın sağ kolu Kasansay sahilinde yer alan Kasan ve Arıs Nehri[14] vadisindeki İsficab idi. X. Yüzyıl başlarında ise "Karluk Türkleri, İsficab'dan Fergana Vadisi'nin sınır şehirlerine kadar Mâverâünnehir'i hakimiyet altına almışlardı."[15] Burası, onların güney sınırı idi. Kuzeyde de, Yedisu ve İrtiş'in yukarı akımlarını elde tut-

14 Grjimaylo, *Zapadnaya,* s. 18.
15 Age., s. 256.

maya devam ediyorlar, bugünkü Kazakistan'ın doğu kesimleri dahi onların hakimiyetinde bulunuyordu. Argu (Basmallar'ın[16] torunları Argınlar) ve Yedisu'nun güney-batısında Türgişler'in bâkiyeleri olan Tuhsi kabileleri, Karluklar'a itaat etmişlerdi. Bunlar, büyük kısmı yerleşik düzene geçmiş en medenî Türk kabileleri idiler.

Ne var ki, Karluk yöneticileri "han" yerine "cabgu" ünvanı kullanıyorlardı ki, buna istinaden, Karluk devletinin fazla güçlü olmadığı hükmüne varabiliriz.

Gerçekten de, X. Yüzyıl başlarında, Karluk topraklarının kuzey sınırlarında Çigil ve Yağma adında iki yeni kabile ortaya çıkıyordu. Çigiller, Issık-Göl civarında ve gölün kuzey-doğu kesimlerinde göçebe hayatı yaşıyorlar; Yağmalar ise, Kaşkar havalisinde geziniyorlardı. Muhtemelen Karluklar bu bölgeleri, Aksu ve Barshan'ı geçici olarak istila eden Uygurlar'la girdikleri savaşlar ve oralardan Uygurlar'ı kovan Kırgızlar'la kaynaşma neticesinde kaybetmişlerdi.

Karluklar, Müslümanlar'la girdikleri savaşlarda da mağlup olmuşlardı. 840'da Nuh ibn Esed, İsficab'ı zaptederek, ziraat alanlarını göçebelere karşı korumak maksadıyla surlar inşâ etmişti. 893'de ise İsmail Sâmânî Talas'ı ele geçirdi. Sâmâni yönetimi, batıda da Karluklar'a karşı, "boylar" anlamına gelen "oğuzlar" ismini kullanan Türkmenler'in ataları Guzlar'ı ayaklandırdı.

X. Yüzyılda Parthlar'ın bu torunları* Sırderya'nın aşağı akımları ile Aral Gölü tegrelerine* saçıldılar. I. Göktürk Hakanlığı (Türküt) döneminde -muhtemelen Pehlevicenin bir lehçesi olan- dillerini Türkçeyle değiştirdilerse de, kendilerini Doğu İran'la bağlantılı olarak hissettiklerinden, Sâmâniler'le ittifak ederek, Karluklar'ı sıkıp çıkardılar. İslam'ı daha önce kabul etmekle, Karluklar'ı da 960'da aynı şeyi yapmaya zorladılar. Artık Karluklar bozkırda hâkimiyeti kaybetmişler ve hegemonya sırası savaşçı çarvacılar (hayvancılıkla uğraşanlar) Yağmalar'a gelmişti.

16 Biçurin, *Sobraniye,* III/300.

* Gumilëv, orta-çağdaki Parthları, orta Pehlevi dilini konuşan İranlılar olarak kabul etmekte; onları da Sasani İmparatorluğu'nun halefleri, kısmen Turanlı göçebelerden oluşan ve bir süre sonra kaynaklarda Türkmen adıyla geçen Türkmenler olarak görmektedir. Yine ona göre Parthlar'ın torunlarıyla bugünkü Türkmenler'in ataları arasında antropolojik yönden yakınlık vardır. (çev.)

* Tegre: Civar, çevre.

Görünüşe göre, Batı ucu bölgelerinin Türkleşmesi, henüz Batı Türk hakanları hâkimiyeti döneminde başlamıştı. VII. Yüzyılın sonlarında çizilen T'ang dönemi Çin haritalarında, eski Su-lê adı, yeni Kaşa yani Kaşkar (Kaşgar) adıyla birlikte zikrediliyordu. Batı Türk Hakanlığı'nın telaşlı yıkılma döneminde, Kaşgar-derya sahillerine, T'ien-shan'dan güneye doğru saçılan Türk dilli göçebe Nuşibiler'in göçettiklerini kabul etmek gerekir.[17] Yeni göçebeler, vahanın az nüfuslu yerleşik ahalisiyle yan yana yaşamış, sonra kaynaşarak, X. Yüzyıl başlarında adı duyulmaya başlayan yeni bir kabile yani Yağma'yı teşkil etmişlerdir. Dış fizikî görünümlerinin tasvirinde birbirini tutmayan çizgilerden bahsedilmesi, bu kabilelerde iki ırkî komponentin varolduğuna delalet eder. Arap seyyahı Ebû Zulefa, Yağmalar'ın uzun boylu, sakallı ve mavi gözlü olduklarını;[18] XI. Yüzyıl tarihçisi Utbî ise, 1008'de Belh açıklarında Türkler'in (ki bunlar Yağmalar'dı) "geniş yüzlü, küçük gözlü, kıygır burunlu, çenesi seyrek sakallı, çelik kılıç kullanan ve siyah elbiseler giyen" insanlar tarafından mağlup edildiklerini kaydederler.[19]

Ebû Zulefa'nın bizzat Kaşkar şehrinde bulunduğu ve vahanın eski avrupaoid halkının torunlarını gördüğü, Utbî'nin ise, civar şehirlerin sakinlerinden seçilmiş birçok savaşçıyla karşılaştığı gözönüne alınacak olursa, göz şekillerinin bu farklılığı tamamıyla anlaşılmış olur.

Yağmalar, İslam'ı Karluklar'dan daha önce -900 yılında- kabul etmişler ve böylece Orta Asya'nın batı yarısıyla bağlarını muhafaza etmişlerdi. Hakanlarının adı Boğra (Buğra)-han'dı ve Yağma halkına da, "Boğraçlar" deniliyordu.[20] Çağdaşları bu halkı kesinlikle Karluklar ve Uygurlar'la karıştırmamışlardır. Yusuf Balasagun'un 1069'da yazdığı Kutatku-bilik poeması da, S.Y. Maloff'un görüşüne göre, önce Arap alfabesiyle telif edilmiş, bilahere Uygur kalemiyle* yeniden yazılmıştır.[21] Poemanın dili de Uygurcadan farklıdır ve "Boğrahanca" olarak adlandırılır.[22] Demek ki, X. Yüzyılın başlarında sadece

17 Grjimaylo, *Zapadnaya,* s. 18; Biçurin, *Sobraniye*, III/300-301.

18 Debets G.F. *Paleoantropologiya SSSR*, s. 284-285. Bundan sonra: Debets, *Paleoantropologiya.*

19 Marquart J. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge,* s. 77.

20 Malov S.Y. *Pamàtniki drevnétùrskoy pis'mennosti,* M.-L., 1951, s.58. Bundan sonra: Malov, *Pamàtniki*.

* Alfabesiyle.

21 Age., s. 302.

22 Grjimaylo, *Zapadnaya,* s. 57; Gumilëv, *Drevniye,* s. 381.

Turfan ve Karaşar değil, aynı zamanda Kaşkar ve Yarkend de Türkleşmiş ve Batı bölgeleri, Doğu Türkistan haline gelmiştir.

Kuzey-Batı

Aral-Hazar havzasındaki bölge ve kuvvetlerin birbirinden sınırlarla ayrılışı, güneydekinden daha az değişiklik yaşamamıştır.

Batı Türk Hakanlığı'nın demir yumruğunun ortadan kalkması, sayıca az, ama savaşçı göçebe kabilelere stok edilmiş güçlerini izhar etme imkanı sağlamıştı. Ruslar'ın Peçenek dediği Kengeresler, Uraller'da yaşayan Ugorlar'a karşı savaşmaya başlamışlar ve IX. Yüzyılın başlarında onları Hazar Hakanlığı'nın hükümranlığı altında bulunan batıya doğru çekilmeye mecbur bırakmışlardı.

IX. Yüzyılın ikinci yarısında Hazarlar ve Guzlar ittifak aktederek, Peçenekler'i sıkıp çıkardılar. Üstyurt'ta yaşayan Peçenekler'in bir kısmı itaat ederek huzuru satın alırken, diğer bir kısmı, Karadeniz civarındaki bozkırlara saçılarak, 890'da Aşağı Tuna'yı aşıp, 915'de Ruslar, Bizanslılar ve Bolgarlar'la temasa geçtiler. Böylece Peçenekler'in Asya'daki toprakları Guzlar'a kaldı. (Ki onlar da artık Uzlar, Türkler ve Türkmenlerdi; sonuncu adlandırma, kesinkes bir etnonim olarak, sadece XI. Yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır).

Guzlar'ın doğusunda, İrtiş'den Tobol'a kadar uzanan orman-step şeritte Kimak [Kimek]lar oturuyorlardı. Gerek Çinli ve gerekse Müslüman doğulu yazarlar onlara Kıpçak derler. Kimaklar kalabalıktılar ve boy yapılarını koruyorlardı. Başlarında, 11 vergi tahsildarı yardımcısı olan bir hakan bulunurdu. Hakanın yazlık otağı Kamanya şehrindeydi. Bu şehrin yeri tesbit edilememiştir ve belki de keçe yurtlardan oluşan bir şehirdi. Kimaklar, XI. Yüzyıl ortalarında Dinyeper [Özü] civarında gözükmeye başlayınca, Ruslar onlara parlak saç renklerinden dolayı (polova kelimesi Rusça'da ince kıyılmış parlak saman demektir) "poloves" adını verdilerse de, Batı Avrupa dillerinde Koman [Kuman] adıyla zikredildiler. Bunlar, Orta Asya Hunları'nın torunları Çumugun [Çümügün], Kıpçaklar ve Kañlılar'dan mürekkep bir halk idiler.[23] Kañlılar, eski K'ang-chü halkının

23 Gumilëv, *Dinlinskaya*.

bâkiyeleri; Kıpçaklar ise, M.Ö. Minusinsk çanağında yaşamış Avrupaoid Ting-lingler'in batı koludurlar.[24] Her iki grup da, 200 yıl Türkler'in hâkimiyetinde kaldıkları için Türk dilli olmuşlar (ki bendenize göre Kıpçaklar zaten Türk dilli idiler) ve XIV. Yüzyıl coğrafyacısı Şihabeddin Yahya'ya göre "kendi dinleri, yiğitlikleri, çeviklikleri, güzel çehreleri, düzgün hatları ve asaletleriyle diğer Türkler'den" ayrılan[25] bir halk halinde kaynaşmışlardır.

Kıpçaklar, Guzlar'ı güneye, Peçenekler'i batıya, Karluklar'ı güney-doğuya ve Ugorlar'ı kuzeydeki orman içlerine ittikten sonra bütün eski K'ang-chü topraklarının sahibi oldular ve o tarihten itibaren de, bu bölgeye, Deşt-i Kıpçak yani Kıpçak Bozkırı denildi. XI. Yüzyıl ortalarında Rus knàzlarıyla çatışmalara giren Kıpçaklar, onlara birkaç ağır darbe indirdiler ve ancak 1115'de Vladimir Monomach'ın galibiyetiyle Rus toprakları için ciddi bir tehdit olmaktan çıktılar.

Kuzey Vahaları

Kısa süreli de olsa, bozkırın kuraklık döneminde tabii olarak, mikro-iklim şartlarının halka ekonomiyi muhafaza etme ve geliştirme imkanı sağladığı vahaların rolü büyümüştü. Çünkü, bozkır tarafından gelen sürekli tehdit, göçebe ekonomisinin fakirleşmesiyle birlikte zayıflamıştı. X. Yüzyıldaki bu şartlar, Uygur İdıkut devletiyle Orta Asya Sâmâni emîrliğini güçlendirmişti.

Bozkırın kuzey uçlarında iki halk oldukça iyi şartlara sahipti: Altay'ın güney eteklerindeki Kıpçaklar ve bizim için özellikle önemli olan Orta Onon Vadisi sakinleri.

Doğu Baykal-ötesi ile ona bitişik olan Doğu Moğolistan'ın büyük kısmı, düz bozkır alanlardan teşekkül etmektedir ama Onon'un çam ormanları,[26] yaklaşık binlerce km²'lik alanı kaplar. Burası arid iklim içinde kendini koruyabilen bir orman adasıdır ve onun sayesinde buradaki neogende büyük miktarda tatlı su kaynakları meydana gelmiştir...

24 Grjimaylo, *Zapadnaya,* s. 58.
25 Friş V.A. *Jemçujina yujnogo Zabaykal'ya*, s. 74-80.
26 Grjimaylo, *Kogda proizoşlo*.. s. 167-170; Gumilëv L.N. *O termine "etnos"* , s. 9-10.

Bu noktadan hareketle anlaşılmıştır ki, öncelikle Orta Onon halkı, ekonomi ve dolayısıyla kültür cihetinden, çevresini kuşatan bozkırlılardan ayrılmak zorundaydı. İkinci olarak, IX-X. Yüzyıllarda bozkırı felç eden kuraklık, en az Onon civarı sakinlerini etkilemiş; dolayısıyla da, orada yaşayan halk, birçok eski gelenekleri muhafaza etmiş; bir noktada bozkır kültürüne benzeyen ama kendi yerli kültüründen ayrılan, orjinal bir kültür yaratmıştır. İşte bunlar, "Moğol" dediğimiz insanlardı.

Moğollar, bağımsız bir etnos[27] olarak, M.S. I. Yüzyıldan beri bugünkü Baykal-ötesi, Kuzey-doğu Moğolistan ve Moğollar'ı Tatarlar'dan ayıran Kerulen Nehri'nin daha kuzey kesimlerinde yaşıyorlardı. "Moğol" kabilesi adı, oldukça uzun bir geçmişe sahip olmasına rağmen, Çin tarihî kaynaklarında çok az geçmiştir. Bunun da sebebi, Sibirya'nın, eski Çin coğrafyacılarının görüş alanının dışında bulunmasıdır. Öncelikle kaydedilmesi gereken husus, Moğollar'ın Hou Han-shu'da Curçenler'in ataları Su-shenler'in komşuları olarak zikredilmiş olduğudur.[28]

Moğol efsanesine göre, bu halkın ilk ataları, Tengis'i (iç deniz[29]) yüzerek geçip, Onon Vadisi'ne yerleşen Börte-çino (Bozkurt) ile Koa-maral (Beyaz dişi geyik) tir. Onikinci kuşak torunlardan geriye isimlerden başka hiçbir şey kalmaz ve boy reisinin oğluna Batu-Çihan (Yenilmez Beyaz) adı verilir. Eski bir hayvan efsanesinde geçen kurt ve alageyik adlarının, totemizmin bıraktığı bir miras mı, yoksa ölüm ruhlarının çocuk ruhlarını götürmedikleri şeklindeki inancın bıraktığı isimler mi olduğu konusunda bir şey söylemek zor. Moğol inanışına göre kötü ruhlar, belli özelliklere sahiptirler: Bazıları çocukları, bazıları kız çocuklarını, bazıları da hayvanları alıp götürürler vs. Dolayısıyla, kurt adını işiten ruh, erkek çocuğa dokunmaz; muhtemelen, karşısında bir insan bulan ve kurtlara dadanmış olan başka bir ruh, o insanı rahat bırakır. Her halükarda, vahşi hayvan isimlerinin seçilmesi, bu hayvan isimlerini alanların hayvan sayılmamakla birlikte, vahşi yırtıcı adlarının tercih edildiği eski Türkler'de olduğu gibi, tesadüfî değildi. Gerçi, yırtıcı adları alanların kurttan

27 Kozin S.A. *Sokrovennoye skazanie*. § 1. Bundan sonra: Kozin, *Sokrovennoye*; Ord. Prof. P'ing Ch'eng'e göre Tengis, Kosogol oymağında, yüzerek aşılması çok zor olan dağ nehri anlamındadır. (Yazara gönderilen şahsi mektup).

28 Gumilëv, *Drevniye*, s. 22

29 Şternberg L.Ya. *Pervobıtnaya religiya*..

veya parstan doğdukları izlenimini veren bir takım özelliklere sahip oldukları düşünülürdü ama bu nüans, bizi konumuzdan uzaklaştırabilecek primitif bir düşüncedir.[30]

Onikinci nesilin başından, halkın zihninde ve tarihî kaynaklarda saklanıp kalmış bazı olaylar geçmiştir. Moğollar'ın atalarının obasına, Horitumat kabilesi göçer gelir ve yaşlı Moğollar'dan Dobun-Mergan adında biri, Horitumatlar'dan Alan-koa adında güzel bir kadınla evlenir. Fakat kabile halkı, bu evliliği hoş karşılamaz ve böylece Dobun-Mergan'ın çocukları obadan ayrılmak zorunda kalırlar.

Alan-koa, kocası öldükten sonra üç çocuk doğurur ve söylediğine göre, çadırın duman deliğinden sarışın [altın gibi parlak] bir adam, sızan ışık vasıtasıyla girerek, karnını okşar; onun nuru vücuduna girer ve o da bu ışıktan hamile kalır.[31] Bu efsane, bir yandan şamanın kendi gücünü verdiği seçilmiş bir kadının ruhuyla seksi ilişkiye girdiği şeklindeki şamanî inancını çağrıştırmakta,[32] diğer yandan da, eski Moğollar'ın neden çevrelerindeki halklara bu kadar benzemedikleri hususunu aydınlatmak için tarihî kaynaklarda zikredilmektedir.[33]

Çağdaşların müşahedelerine göre Moğollar, Tatarlar'dan farklı olarak, uzun boylu, sakallı, parlak saçlı ve mavi gözlüdür. Onların torunları ise, kalabalık nüfuslu komşu halklarla evlilikler sebebiyle, kısa boylu, siyah saçlı ve siyah gözlü bir görünüme sahiptirler. Halbuki eski Moğollar dahi, Avrupa'ya göçeden sarışınlarla hiçbir ortak özelliğe sahip değillerdi. Nitekim, XIII. Yüzyıldaki Avrupalı seyyahlar, Moğollar'la kendileri arasında herhangi bir benzerlik bulamamışlardır.

Antropolojik yönden birinci kategoriye giren avrupaî tipe, üst paleolit dönemden itibaren, Merkezî Asya ve Sibirya'da rastlanır. Avrupa ve Yakın Doğu ırklarına paralel olarak gelişen ayrı bir kolun ortaya çıkışı da, genetik yönden kroman tipe kadar dayanır.[34] Amur

30 Kozin, *Sokrovennoye,* § 21.

31 Şternberg L.Ya. *Pervobıtnaya religiya*..

32 Septik Tibetliler, Börte-çino soyunun Dobun-Mergan'da son bulduğunu, dolayısıyla da Çingis-han'la hiçbir ilgisinin olamayacağı görüşündeler. Bununla birlikte, altın renkli genç hikayesini kabul etmekte ve Çingis-han'ın atalarının sarışın olduğunu varsaymaktadırlar. (*İstoriya Tibeta*, s. 119-122. Tibetçe'den B.İ. Kuznetstov çevirisi).

33 Debets, *Paleoantropologiya*, s. 83; Gumilëv, *Dinlinskaya*, s. 25.

Havzası'ndaki Mongoloid halkların, az da olsa avrupaî vasıflar yansıttığı şeklindeki kaydın temelinde ise, sanırım, sırtı sıvazlanmak için kullanılan ve satın alınan Orta-Çağ gözlemcileri vardır. Ama öyle veya böyle, bu vasıflar kendi başına ortaya çıkamayacağına göre, Avrupaoidliğin bir istisna değil, norm olduğu bir yerden taşınmış olmalıydılar. Moğollar'a herkesten daha yakın bir bölgede yaşayanlar, avrupaoid Yenisey Kırgızları'ydı ama Moğollar, çağdaş komşuları gibi, onları da çok iyi tanıyor olmalarına rağmen, akrabaları olarak kabul etmediler. Sanırım, yapılacak en kolay şey, bu görüşü bir yana bırakıp, bir yenisini aramaktır.

Eski tarihe dönelim. M.S. 67'de Hyung-nular ve Çinliler, Batı ucu dediğimiz Tarım Havzası vadileri için kıyasıya bir savaşa girdiler. Muvakkat bir zafer kazanan Çinliler ve müttefikleri, Hyung-nular'ın (Turfan Vadisi'ndeki) müttefiki Ch'e-shih Prensliği'ni yakıp yıktılar. Hyung-nu yabgusu, Ch'e-shihlerin kalıntılarını toplayarak, ülkesinin doğu uçlarına,[35] yani Baykal-ötesi'ne getirdi.

Ch'e-shihler, görünüş itibariyle doğu İranlılara benzeyen Hint-Avrupalıların doğu koluna mensuptular.[36] Kendi topraklarındayken fizikî görünümleriyle kimsenin dikkatini çekmiyorlardı ama tamamen yabancı bir çevreye gelince, civardakilerin dikkatlerini çekmek ve bir şekilde yerli halkla kaynaşmak zorundaydılar. VII veya VIII. Yüzyılda, bu küçük kabile, Türkler'in hâkimiyetine girmişti.[37] Uygur hâkimiyeti döneminde ise, varlıkları kimsenin dikkatini çekmedi ve ancak X. Yüzyılın sonlarında, Çingis-han'ın dokuzuncu kuşaktan büyük ataları ve Moğollar'ın bânileri Alan-koa'nın ve parlak ışık saçan ruhun oğlu Bodonçar dünyaya geldi. Moğol tarihçisi H. Perlee, onun doğum tarihini 970 olarak göstermektedir.[38] Gençlik çağına gelen Bodonçar, önceleri kartalla avlanır, daha sonra küçük bir yerli kabileye sığınır ve en son olarak da, Moğol boyunun temelini atar. Bodonçar'ın tarihen yaşadığını kabul etmek dahi zordur ama gerçekten yaşamıştır ve o dönemden itibaren de, Moğol tarihinin mitolojik dönemi bitmiş kabul edilebilir.

34 Biçurin, *Sobraniye*, I/83; Gumilëv, *Xunnu,* s. 156.
35 Grijimaylo G.Y. *Opisaniye puteşestviya,* s. 211-212.
36 Schott W. *Aelteste Nachrichten von Mongolen und Tataren,* s. 19, 22.
37 Perlee H. *Sobstvennomongol'skiye plemena v period Kidan'skoy imperii (907-1125)*, s. 314.
38 Biçurin, *Sobraniye*, I/376-377.

Bozkırlılar Göçebedir

Her ne kadar Moğollar, X. Yüzyıl başlarındaki katı kuraklık döneminde, tabii çevrelerinin optimal şartları sayesinde hayatta kalmayı başardılarsa da, aynı şartlar, bozkırlı komşuları için başka bir şekilde gelişmişti.

Musonlar önceki güzergâhlarına dönüp de, bozkır yeniden yeşerince, göçebeler, hayvancılık yapmak ve halk olarak çoğalabilmek için büyük imkanlara kavuştular. X. Yüzyıl sonlarından itibaren bozkır, yeni bir iskan hadisesi yaşıyordu fakat bu defa, göçedip gelenler Uzak Doğu, daha doğrusu Amur boyları sakinleriydi. Bu göçün sebebi, iklim değişiklikleri değil, Kıtan hanedanını kuran ve aynı zamanda, bütün gücüyle kendi hanlığını bir yana bırakıp, onun yerine Çince Leao adını alan bir imparatorluk tesisine can atması sebebiyle kendi mahvına sebep olan katı rejimlerin kabilevi düşmanlığı ve acımasızlığı idi.

Bu isim, bizi zorluyor. Zorla Çinlileştirme politikası, pek çok Kıtan'ın ve en çok da, onlar tarafından itaat altına alınmış bulunan kabilelerin tepkisine yol açmıştı. İmkanı olanlar, sırf nefret ettikleri rejime karşı mücadele verebilmek amacıyla, bozkıra çekilmişlerdi. Bunlar, daha önce Shih-wei denilen Tatar kabileleriydi. Tatarlar, henüz XI. Yüzyılın başlarında güneydeki Yin-shan dağına yönelmişler fakat fırsat bulunca, doğuda Kerulen'e kadar saçılmışlar ve 966'da Kıtanlar'a karşı cephe alan Sung İmparatorluğu ile ittifak akdetmişlerdi. Kıtanlar, elbette, Çinliler'in moral yönünden dahi olsa destek veremedikleri Tatarlar'dan çok daha güçlüydüler ama Amur boylarındaki bütün kabilelerin 965-967 yılları arasındaki isyanı, Kıtan ordusunun gücünü düşürmüştü. Bu olayı, 973'de Primorye Curçenleri'nin isyanı izledi. Gerçi Kıtanlar onların saldırılarını püskürtebilmişlerdi ama bu arada, Sha-t'olar'ın son kalesi ve Leao'nun müttefiki P'ei Han İmparatorluğu yıkılmıştı (979).[39]

Kıtanlar, iki cephede zor bir mücadele vermelerine rağmen, savaşlardan muzaffer olarak çıktılar. Çin ordusu, birkaç küçük başarıdan sonra kılıçtan geçirilmiş ve 979'daki sınırlarına itilmişti. 984-85 yıllarında Curçenler mağlup edilmiş ve aynı sıralarda batıya gönderilmiş bulunan Kıtan ordusu, Leao-shih yani Tsu-pu adlı göçebe it-

39 Cordier, *Histoire,* II/73-74,

tifakını kılıçtan geçirmiş; üstelik, göçebelerin Dalai-han ünvanı taşıyan kumandanları da ölmüştü.[40]

Kesinlikle bir etnik ad olmayan bu tuhaf Tsu-pu da ne demek? Birçok Çinli tarihçi, bu soruya cevap aramışlardır. Fêng Shêng-shung, Tsu-pu kelimesini birçok İç Asya halklarının ortak adı olarak kabul eder. Ona göre, Doğu Tsu-puları Celayir ve Tatarlar; Batı Tsu-puları Naymanlar, kuzeylileri Keraitlerdir ama kuzey-batıdakilerin kim olduğunu o da bilmiyor.[41]

Fang Kuo-wei ise, Tsu-pu'yu, Kıtanlar'ın Tatarlar'a verdiği bir isim olarak kabul ediyor. Çünkü bu adlandırma, Kıtanlar'la birlikte ortadan kayboluyor. Halbuki aynı bölgede, "sanki yerden mantar gibi biten tarihî isimler" yani Keraitler, Naymanlar ve Merkitler yaşıyorlardı.[42] L.L. Viktorova, Tsu-pu'nun Hunlar'ın torunları olan müstakil bir halk olduğu kanaatindedir. Ama bin yıllık kronolojik kesintiyi gözönüne almayan bu görüşe, itibar bile edilemez. İlk iki görüş de, ihtiraz kaydıyla kabul edilebilir. Çünkü, kesinlikle etnogenez gerçeğiyle bağdaşmamaktadır. Nayman ve Merkit gibi kabileler, en az XII. Yüzyıldan sonra şekillenmiş ve tarih sahnesine çıkmışlardır. Ama Tsu-pu kelimesini, sadece Tatarlar'la sınırlamak da olmaz. Çünkü bu birlikte, Moğollar'ın dışında bütün bozkır kabileleri yer alıyordu. Fang Kuo-wei, *Tatar* kelimesinin, Sung döneminde, Çin'de pejoratif bir anlam kesbettiğini ve bu yüzden Leao İmparatorluğu'nda istenmediklerini ileri sürmektedir. Bu etnonomin yerine, "çobanlar" veya "göçebeler" anlamına gelen, Tibet orjinli *sog-po* kelimesi kullanılıyordu. Wittfogel'in görüşüne göre, Kıtanlar'ın hoşuna giden bu kelime, Çince hiyeroğlifte *tsu-pu* şeklini alarak kullanıldı.

Türkizebân komşular, (Göktürkler ve Uygurlar) bunlara Tatar diyorlardı. Müslüman yazarlar ise, mecazî anlamda, Türkân-ı Çin (Çin Türkleri) adını verdiler. Kıtanlar'a gelince, onlar, etnik boy ve kültür farkını gözönünde tutarak, Amur boylarında yaşayan kendi kabiledaşları *Shih-wei* adını kullanmaya devam etmesine rağmen, kitaplarında bunlardan göçebeler adıyla bahsediyorlardı. Halbuki, Kıtanlar'ın kendileri de bu halkın üçüncü kolu idiler ve sadece güneye göçederek, orada Orta Vaha İmparatorluğu kültürünün bariz şe-

40 Wittfogel and Fêng, *History,* s. 581, 583.
41 Age., s. 102.
42 Age., s. 50.

kilde tesiri altına girmişler ve komşuları tarafından *Kıtay* adıyla anılmışlardır.

Kelimeler Aldatıcıdır

Acaba, çok iyi bildiğimiz ülkeleri, Çin gibi bir ad altında zikretme alışkanlığına kapılmamız, Çinliler'in öfkeli düşmanlarının adlarını gizliyorsa, Tatar etnonimi içinde hangi kamuflaj mevcuttur? VIII. Yüzyılda bu kelime, Kıtan ve Tatabılar'ın akrabaları ama onlardan farklı, küçük bir halkın adıydı. XII. Yüzyılda Tatarlar, bir süre bozkırlarda siyasî hegemonyayı ele geçirince, Çin Seddi'nden tâ Sibirya taygalarına kadar saçılmış bulunan bütün bozkır halklarına Tatar denilmeye başlandı. Halbuki bozkırlarda, kelimenin dar anlamıyla, Tatarlar'dan başka kabileler de yaşıyorlardı. Bunların bir kısmını biliyoruz ama birçoklarından geriye sadece Çin, daha doğrusu Kıtan tarihî kaynaklarında geçen isimler kaldı. Ne yazık ki, bu isimleri özdeşleştirmek mümkün değil. Öncelikle, bilinen göçebeler arasında henüz XI. Yüzyılda adı geçen Keraitler'i zikretmeliyiz. O dönemde Naymanlar yoktu fakat onların yerine Altay Dağları arasında gizlenen eski Türkler'in torunları Tikin halkı, göçebe olarak yaşıyordu. Savaşçı Merkitler ve Oyratlar, çoktandır Sayan sıradağlarının ormanlarla kaplı eteklerinde yaşıyorlardı fakat Cungarya'daki Basmallar, tekrar güçlenmişlerdi ve haklarında bilgi sahibi olmadığımız, ayrıca daha sonra ortadan kalkmış bulunan Dalidi kabilesi de onlarla birlikteydi. Katliamdan kurtulabilen Sha-t'olar, Çahar steplerine çekilmişler; Tankutlar'ın bünyesine girmek istemeyen Tang-hsienler, Ordos'un kuzeyine yerleşmişlerdi. Bu kabilelerin tamamına Kıtanlar "Tsu-pu", Çinliler *Ta-tan* yani "Tatarlar" diyorlardı.

Merkezî Asya'da etnik adların iki anlamı vardır: I) Etnik bir grubun (kabileler veya halklar) doğrudan aldıkları adlar; 2) Bünyesinde farklı etnik köke sahip kabileler olsa dahi, belirli bir kültür ve siyasî kompleks teşkil eden kabile grupları için kullanılan topluluk adları. Reşidüddin de bu konuya işaret etmiştir: "Birçok kabile, kendilerini Tatarlar'a mensup saymak ve Tatar adını almak suretiyle azamet ve onur elde ettiler. Tıpkı bunun gibi Naymanlar, Celayirler, Öngütler, Keraitler ve belli isimleri olan diğer kabileler, azamet ve şöhret kazandırmak maksadıyla, kendilerini Moğol olarak adlandır-

dılar. Bunların torunları ise, aslında geçmişte hiç sahip olmadıkları bu ismi, güya ezelden beri taşıyorlarmış havasına kapıldılar."

XII. Yüzyıla kadar Doğu Moğolistan kabileleri üzerinde hâkimiyet Tatarlar'a aitti ve bu yüzden de Çinli tarihçiler Moğollar'ı, topluluk adı olarak kabul ettikleri Tatarlar'ın bir kısmı gibi görüyorlardı. XIII. Yüzyılda durum değişti ve bu defa Tatarlar, kelimenin geniş anlamıyla, Moğollar'ın bir parçası olarak görülmeye başlandı. Dahası, Asya'da *Tatar* kelimesi tarihe karıştı ve zaman içinde bir etnonim haline geldiği Altın Orda'nın tebaası İtil boyu Türkleri'ne misafir oldu. XIII. Yüzyıl başlarında, *Moğol* ve *Tatar* adları birer sinonimdi. Çünkü öncelikle, Tatar kelimesi, alışılmış ve herkes tarafından bilinen bir kelimeydi. Moğol kelimesi ise, ikinci sırada yer alıyordu. Zira kalabalık Tatarlar, (kelimenin dar anlamıyla), kendilerini istemedikleri ve en tehlikeli yerlere yerleştirdikleri için, Moğol ordusunun öncü müfrezelerini teşkil ediyorlardı. Böylece de, ilk ağızda onlarla karşılaşan düşmanları, isim konusunda yanılgıya düşüyorlardı. Mesela Ermeni tarihçileri onlara Mungal-Tatarlar diyorlar; Novgorodlu bir vakanüvis ise, 6742 (1234) de şöyle yazıyordu: "O yaz, günahlarımız yüzünden kim olduklarını bilmediğimiz kafirler çıkageldiler. Kimse onlar hakkında bir şey bilmiyordu. Kimdiler ve nereden geliyorlardı, hangi dili konuşuyorlardı, hangi kabileye mensuptular ve neye inanıyorlardı, kimse bilmiyordu. Ama adları Tatar idi..." Moğol ordusuydu bu.

Orta-Çağ Çin tarihçileri, Tatar kelimesinin topluluk adı olmasından hareketle, doğulu göçebe halkları üç gruba ayırdılar: Beyaz, Kara ve Vahşi Tatarlar.

Çin Seddi boyunca, Gobi Çölü'nün güney kesiminde yaşayan göçebelere, Beyaz Tatarlar adı verildi. Bunların büyük kısmını, Türk dilli Öngütler (Sha-t'olar'ın torunları) teşkil ediyordu. Kendilerini fetheden Kıtanlar'dan ve komşuları Çinliler'den, kendi ayakları üzerinde durmalarını sağlayacak medeniyet unsurlarını ödünç almışlardı. İpekli elbise giyiyorlar, seramik ve gümüş kaplarda yemek yiyorlardı ve ayrıca Çin eğitimi görmüş, Konfüçyüs felsefesini okumuş, asil kumandanları vardı.

Aralarında Keraitler'in de bulunduğu Kara Tatarlar ise, kültür merkezinden uzaktaki bozkırlarda yaşıyorlardı. Göçebe hayvancılığı onlara yetiyordu ama fazla hayvanları yoktu. "Tabii hanlarına" itaat

etmeleri ise, kendilerine emniyet değil bağımsızlık sağlıyordu. Bozkırda hiç bitmeyen savaş, onları toplu halde yaşamaya mecbur etmişti. Geceleri arabalarını daire halinde çeviriyorlar (küren) ve çevreye nöbetçi dikiyorlardı. Ne var ki, Kara Tatarlar, Beyaz Tatarlar'ı horluyor ve onlara acıyorlardı. Çünkü bu berikiler, ipekli pılıpırtılar için hürriyetlerini yabancılara satmışlar ve onlara göre, bir tür kölelik mesabesindeki aşağılayıcı bir medeniyetin ürünlerini satın almışlardı.

Vahşi Tatarlar'a gelince; bunlar, Güney Sibirya'da yaşıyorlar; avcılık ve balıkçılıkla geçiniyorlardı. Başlarında hanları yoktu ve sadece, severek itaat ettikleri aksakallar tarafından yönetiliyorlardı. Sürekli açlık ve yokluk tehlikesiyle karşı karşıya idiler. Onlar da, hayvanların peşinde ömür tüketen, hanlarının emirlerini dinlemek ve kalabalık akrabalarıyla hesaplaşmak zorunda olan Kara Tatarlar'a acıyorlardı. Kara Tatar'la evlenen genç kızlar, şiddetle cezalandırılıyor; Kara Tatar kızları ise, bazan koyun gütme ve keçe tepme mecburiyeti canlarına yetince, intiharı tercih ediyorlardı. Moğollar da, Kara ve Vahşi Tatarlar arasındaki sınırda, bir bağlantı halkası vazifesi görerek yaşıyorlardı.

"Vahşi" kabileler, yani avcılar ve balıkçılar arasında, Doğu Sibirya'da yaşayan eski Uranhalar, Amur boylarında yaşayan Wu-chiler ve ayrıca Sayan sıradağlarının kuzey kesimlerindeki ormanlarda yaşayan kalabalık ve dağınık kabileler de vardı. Görünüşe göre bu sonuncular, Tsu-pu kapsamı içine girmiyorlardı ama yukarıdan beri adları sayılanların tamamı, kayıtsız şartsız Tsu-pu yani göçebe sayılıyor; kendilerini yöneten kumandanlarına siyasî sorumluluk yüklüyorlardı. Şimdi, bunun onlara neye malolduğunu göreceğiz.

Özgürlük Savaşı

Kıtanlar, iç karışıklıklara son verir vermez, bakışlarını göçebelere çevirdiler. 1000 yılında, göçebe kumandanı Kunan yakalanıp, kellesi vurulmuştu. Kunan'ın halefi, kendine bağlı kabilelerle birlikte Leao İmparatorluğu'na itaat etmiş ve 1003'de Kıtanlar, göçebeleri kontrol altında tutmak amacıyla, Orhon Nehri sahiline Kotun kalesini kurmuşlardı. 1005'de Tokuz-Tatarlar, Kıtanlar'a vergi göndermişler; 1007'de ise, Kıtan tenkil müfrezesi bozkırlı göçebeleri (Tsu-pu) kovaladıktan sonra, bugünkü Kan-su bölgesindeki Uygur yerle-

şim birimlerine saldırmış, ancak Kıtan vahşeti, tenkil müfrezesinin arkasında kalan bütün bozkırlı kabileleri isyana sevketmişti. 1013'de isyan eden Tatar ve Tang-hsienler, dişe dokunur bir başarı sağlayamamışlarsa da, bozkırın iç kesimlerine çekilerek, yeniden bağımsız hale gelmişlerdi.

Ne var ki, Kıtan saldırganlığı öylesine had safhaya ulaşmıştı ki, göçebeler batıya çekilmek zorunda kaldılar ve 1013 sonları ile 1014 başlarında Yarkend'e saldırdılar. Burada karşılarına, artık İslamiyeti kabul etmiş olan Karluklar çıkacaktı. Dört yıl devam eden çarpışmalardan sonra Karluklar, göçebeleri tekrar bozkıra sürmeye muvaffak oldular. Göçebeleri, Kıtanlar'ın intikam ve hesaplaşmasından, sadece iki yıl devam eden Amur boyu kabilelerinin birbirini takip eden isyanları ve Kıtan ordusunun Koreliler'le girdiği savaşta ağır bir yenilgiye uğraması kurtarmıştır.

Bu acımasız savaşlar sonunda Leao İmparatorluğu'ndaki Budistler, Sung İmparatorluğu'ndaki Konfüçyanistler ve Orta Asya Müslümanları göçebelere düşman kesilince, onlar da, bir süre önce Çin'den kovulan ve sığınacak başka bir yer bulamayan rahiplerin yönlendirmesiyle, kabileler arası ihtilafları ortadan kaldırıp, bir araya gelmelerini sağlayan bir fikir sancağı altında toplandılar.

1009'da Keraitler, Nesturî mübeşşirler tarafından vaftiz edilmeyi kabullenmişlerdi. Keraitler, Merkezî Asya halkları arasında Orhon, Tola ve Ongin nehirleri sahillerinde, yani bir zamanlar Hunlar, Türkler ve Uygurlar'ın devletlerini bir türlü ayakta tutamadıkları topraklarda yaşayan, en büyük ve en kültürlü Moğol dilli halk idiler. Yetişkin Keraitler'in XI. Yüzyıl başları itibariyle sayısı 200 bin kişi olarak gösterilmiştir ki, efsaneye göre, Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Buna çocukları ve yaşlıları da ilave edersek, rakam iki misli daha artacaktır.

Efsaneye göre Keraitler'in vaftiz oluşu, çölde yolunu kaybeden Kerait hanına aziz Sergiy'in görünüp, yolu tarif etmesi sonucu gerçekleşir. Halkıyla birlikte Hristiyanlığı kabul eden han, kendisine de Marcus (Mark) adını alır. Bu olay Mervli metropolit tarafından hemen duyurulunca, kendisine şu soru sorulur: Hiç bir şey ekip dikmeyen göçebelere nasıl oruç tutturacaksınız? Metropolit de, bu önemli dinî meselenin nasıl halledilmesi gerektiği konusunu Bağdat'taki Başpatrik Yohannes VI'e (ö. 1011) sorar. Başpatrik verdiği cevapta, göçebelerin oruç sırasında sadece et yememelerini, süt mahsüllerini ise yiyebileceklerini belirtir.

Hemen hemen aynı sıralarda, Hunlar'ın son bâkiyeleri savaşçı Sha-t'o Türkleri'nin torunları Türkizebân Öngütler de, Hristiyanlığı kabul ettiler. Öngütler, Çin Seddi boyunca, Yin-shan dağlarında yaşıyorlar ve Mançur Kin (Chin) hanedanı imparatorluğunda sınır devriye muhafızlığı görevini yerine getiriyorlardı. Diğer birçok göçebe kabilesi gibi Öngütler de, Çinliler'in maddî medeniyet eşyalarını alıyorlar fakat kategorik olarak, Çin manevî kültürü ile ideolojisine sıcak bakmıyorlardı. Bu yüzden Nesturîlik, Öngütler arasında, sâdık ve âteşîn taraftarlar bulabilmiştir. Yine aynı dönemde, Guzlar ve Çigiller'in bir kısmı da vaftiz olmuşlardı. Uygurlar'ın, hayatta kalmayı başarıp da, Turfan, Karaşar ve Kuça'ya yerleşmiş bulunanları arasındaki Maniheist kalıntıları, Hristiyanlık tarafından kovuldu. Hatta bizzat Kıtanlar ve onlara bağlı Batı Mançurya kabileleri arasında da "bazı Hristiyan unsurlar" mevcut olmalıydı ki, bu durum, Orta-Çağ Avrupası'nda ilk rahip-kıral Yohannes efsanesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Hatta Angara Vadisi'nde, çorak sulu, kıvrımlı Ungi sahillerinde, A.P. Okladnikoff'un Orta Asya Nesturî mezarlarında Avrupaoid antropolojik tip izlerini araması, oldukça enteresandır. XI-XII. Yüzyıllarda burası, özgürlüğüne düşkün Merkitler'in vatanı idi. Doğu Hristiyan birliğinin dışında ise, sadece Onon ve Kerulen nehirleri arasında yaşayan Moğollar kalmıştı.

Yönetimin büyük çapta destek vermesine rağmen, Sibirya'daki Rus Ortodoks misyoner faaliyetlerinin, ancak arpa boyu kadar yol katettiği bilinmektedir. Halbuki, birçok riski ve ölümü göze alarak yola çıkan Nesturî din mübeşşirlerinin elde ettiği neticeler, şaşırtıcıydı. Bu mübeşşirler, farklı dilleri konuşan halklar arasında bir birlik tesis etme konusunda en büyük zorluğu aşmışlar; yani, yerli halkın dillerinde, Nesturîliğin karmaşık inanç sistemlerini karşılayabilecek kelimeler bulmuşlardır.[43] Bu yüzden, Güney Sibiryalı çobanlar, onları kendilerinden saymışlar, akrabaları gibi görmüşler; onlar da, Nesturî misyonerlerinde hiç rastlanmayan dayatmalara başvurmadan, öğretilerini benimsetme yolunu seçmişlerdir.

1014 yılında Leao İmparatorluğu'nun karşılaştığı güçlükler ve göçebelerin, diğer bütün milletlerin (Ruslar, Franklar ve Anglosaksonlar)[44] tamamında olduğu gibi, Hristiyanlığın kabûlünden sonra

43 Viktorova L.L. *Ranniy etap etnogeneza mongolov*, s. 12. Bundon sonra: Viktorova, *Ranniy etap*.

44 Büyük Rus Ortodoks allamesi N.S.Leskoff "Işığın Kenarında" adlı meşhur eserinde haklı olarak Sibirya'daki Ortodoks misyonerlerin başarısızlıkları-

vukû bulan konsolidasyonları, Kıtan yönetimini adımlarını dikkatli atmak ve hükümdar ünvanı alan göçebe kumandanı Uba'yı[45] bağışlamak mecburiyetinde bırakmıştı. Atılan bu adımdan sonra barış hüküm sürmeye başlamıştı ama o da, yine oniki yıl sonra, Kıtanlar tarafından bozulacaktı. 1020'de Kore ile barış anlaşması sağlayıp, iki ülke arasında Yalu Nehri'ni sınır tesbit eden Kıtanlar, bakışlarını tekrar batıya çevirdiler. Ama bu defa, daha ziyade dikkatlerini Tankutlar'ın güçlenmesine teksif etmişlerdi fakat yine de, onların çevresini çelik bir kafesle örmeden, bir kavgaya çanak tutmak istemiyorlardı.[46] Bu amaçla, önce Gazneli Mahmud'u sıkıştırmayı denediler ama bu tecrübenin anlamsızlığını farkederek, ordularını Uygurlar üzerine çevirip, 1020'de Hang-chou şehrini ele geçirdiler. Tankutlar, yardıma gelerek, Kıtan ordusunu kılıçtan geçirdiler ama bu defa onlar Hang-chou şehrini kendi sınırlarına kattılar.[47] Kıtan ordusu ise, Mançurya'dan bozkır yoluyla Kan-su'ya yönelirken, muhtemelen yerli ahaliyi yağmalamış olmalıydı ki, birleşik göçebeler geri çekilmekte olan Kıtanlar'a saldırıp, adamakıllı bir tekme indirdiler.[48] Kazandıkları zaferin coşkusuyla, Kıtanlar'ın elinde bulunan eski topraklarına dönmeyi denedilerse de, düzenli ordular tarafından geri çekilmeye mecbur bırakıldılar (1027). Bu olaydan sonra uzun süreli bir barış sağlandı. Çünkü Kıtan ordusu, Po-hai isyanlarını (1029-1030) bastırmak için gönderilmişti.[49]

Göçebeler, kesinlikle savaş heveslisi değildiler ve Kıtanlar'ın 1049'da Tankutlar'la girdikleri münavebe savaşında, sadece Kıtan ordusuna ispirlik yapmışlardı. Zaten o dönemde göçebelerin başında "büyük hükümdar"[50] vardı, yani bozkırın birleştirilmesi işi tamamlanmıştı.

nın sebebini, yerli halkın dillerinde Hristiyanlık doktrinlerini rahatça anlatabilecek ortak muayyen terimler bulamamalarına bağlar. Nesturî mübeşşirler ise bu güçlüğü aşabilmişlerdir.

45 Amur civarında yaşayan bütün kabilelerin isyanı, askere yakışmayan davranışlarda bulunanlara karşıdır.

46 Hristiyanlığın kabulü, ülkelerin politik birliğini teşvik ettiği kadar, onu benimseyenlerin etnik birliğini sağlamaya çalışıyor; bu yüzden de kabileler arasındaki farklılık klan kültleriyle ayakta tutuluyordu. Genel propaganda amacıyla faaliyetleri koordine etmek ve hatta başka inançlara karşı çıkan etnosların siyasi olarak ortadan kaldırılması amacıyla bir üs kurulmuştu. Bkz. Gumilëv L.N. *Po povodu predmeta istoriçeskoy geografii*, s. 115.

47 Mailla, *Histoire générale*, s. 188-189.

48 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, II/21.

49 Wittfogel and Fêng, *History*, s. 588.

50 Okladnikov K.A. *Dalekoye proşloye Primor'ya*, s. 209.

Bugünkü Kazakistan'da göçebe hayat süren onbin çadır Türk'ün İslamiyet'e geçişlerini tasvir eden Müslüman müelliflerin, Tsu-pu ve Tatarlar konusundaki aynı görüşleri destekleyerek, "sadece Tatar ve Kata (Kıtan) ların[51] iman etmediklerini" kaydetmeleri, oldukça enteresandır. Muhtemelen, burada geçen "Tatar" kelimesi, Karluklar'dan farklı olarak, İslamiyeti kabul etmeyen Kerait ve Basmallar'ı da teşmil ediyordu ki, bu da, "Tatar" kelimesinin, artık topluluk ismi haline geldiğini gösterir.

"Leao-shih"nin kaydına göre, göçebelerin bir sonraki isyanı, daha doğrusu, Leao İmparatorluğu ile girdikleri savaş, 1069'da patladı.[52] Ne var ki, Kıtanlar, göçebelerin kumandanını yakalayıp, kendi kuzey-batı topraklarında infaz etmek için alıkoymayı başardılar.

Ancak savaş, batı ordusunu kumanda eden Kıtan prensi Yeh-lü Jen-hsien'in, "Tsu-pu kumandanına dostça davranması" yolunda bir emir aldığı 1086 yılında sona erdi ve Tsu-pu kumandanı Leao İmparatorluğu'yla barış anlaşması akdetti.[53]

Savaşın son aşaması ise, Kıtan prensi Yeh-lü Alusaoku'nun bilinmeyen bir sebeple kuzey Tsu-pularına (Keraitler) saldırmasıyla başladı. 1089'da tahta geçen bütün göçebe birliğinin kumandanı Muok'u-sih, darbeye bir darbeyle karşılık verdi. Muo-k'u-sih, Cungarya'dan Basmallar'ı yardıma çağırdıktan başka, Amur boylarında yaşayan Wu-chi kabilesini isyan ettirdi ve ayrıca, yardımcılarından biri, Kıtanlar'ın batı sınırlarında otlayan sığır ve yılkı sürülerini sürüp götürdü (1094). Ama bütün bu etkili hareketlere rağmen, Kıtanlar'ın bozkır sınırından içeri dalıp, pekçok kadın ve çocuğu esir almasına mani olamadı. Bu arada, göçebelere bir sırt darbesi indiren Tankutlar da, Basmal savaşçılarını mağlup ettiler ve böylece savaş 1099'da sona erdi.[54]

İyi eğitilmiş düzenli bir ordu, fıtraten çok iyi okçu ve binici olsalar bile, gönüllü savaşçılardan daima daha güçlüdür. Her konuda olduğu gibi, savaşta da profesyonellik, amatorlükten daha öndedir. Dolayısıyla, 1097'de Yeh-lü Alusaoku ordusunun erişemeyeceği bir yerde bulunan çeşitli göçebe kabile kumandanlarının, barış isteye-

51 Wittfogel and Fêng, *History,* s. 591.

52 İbn al-Asir i Abulfeda- bkz. Bartol'd, *O xristianstve*, s. 22-23.

53 O zaman Leao imparatoru Tsu-pu ve Uygurlar'a demir satışlarını yasaklamıştı. (Grigor'yev, *Vostoçnıy,* s. 276)

54 Wittfogel and Fêng, *History,* s. 593.

rek Kıtanlarca ele geçirilen toprakların iadesini talep etmeleri, bilgece bir hareket değildir. 1100'de halkı tarafından terkedilen Muo-k'u-sih, esir edilip, Leao İmparatorluğu'nun Orta Vaha başkentine götürülmüştü. Muo-k'u-sih, burada zafer münasebetiyle tertiplenen şenlik dolayısıyla, pazar yerine toplanan kalabalık bir halk yığınının gözleri önünde, parça parça edildi.

Bir Çin kaynağı, bu kanlı dönemi şu şekilde tasvir etmekte:"Bu dönem, 'huzur' kelimesiyle izah edilebilir. Hem kuzeyde, hem güneyde savaş nutukları kesilmiş; herkes, sadece kendi iç iktidarını koruma ve sınır ihtilaflarını halletme derdine düşmüştü ve güleryüzle, yabancıları kendine çekmeye, atalarından mevrus bilgeliğini sergilemeye çalışıyordu. Denilebilir ki, bu dönemde [Kıtanlar] mükemmelliğin zirvesine ulaşmışlardı."[55]

Hayır, burada bilinçli bir aldatmaca yok! Vakanüvis, o dönemi bu şekilde algılamış. Ama esarette inleyen, bozkırda yaralanıp, ölen göçebeler; onların, sürüden ve çadırdan mahrum kalan aileleri ve herkesin gözü önünde işkence edilen kumandanlarına gelince, herhalde, her bir insan, çevresinde yaşanan ızdırapları anlatabilecek güce sahiptir. Klasik Çin tarih eğitimi almış bir tarihçi, Keraitler'le yapılan savaşı, vahşi hayvanların avlanması şeklinde görmeye bayılır. Ama biz, onları insan olarak görürüz ve bu yüzden, Çinlileşmiş Leao İmparatorluğu'nda, haklının güçlü olduğu görüşünün yerini, güçlünün haklı olduğu prensibine bıraktığı sonucunu çıkarabiliriz. Kıtanlar, sonunda zafere ulaşmışlardı ama bu zafer, onlara çok pahalıya malolmuştu. Ülkeleri Çinlileştirme ve mahallî gelenekleri yoketme politikası güden hanedanın, düşmesi mukarrerdi. Göçebe kabileler birliği dağılmışsa da, küçük çarpışmalar 1119'a, yani Leao İmparatorluğu 1114'de isyan eden Curçenler'in darbeleriyle parçalanıncağa kadar devam edecekti.

A.P. Okladnikoff konu üzerinde yeterince detaylı bir şekilde durduğu[56] için, bu savaşların tafsilatı bizim konumuz değil. Bu yüzden, olayları uzun uzun tasvir eden Leao hanedanı tarihiyle ilgili kaynaktan coşkulu bir alıntı yapmakla yetineceğiz: "Kıtanlar, bütün Yen eyaletlerini ele geçirip, tüm yabancıları itaat altına aldıklarında, ne kadar güçlü olduklarını ispat ettiler. Fakat çocuk yaştaki geri ze-

55 Kıçanov, *Oçerk*, s. 219.
56 Vasil'yev, *İstoriya drevnosti*, s. 174.

kalı hükümdar T'ien-chuo döneminde, (1101-1125) Nü-chiler (Curçenler.-L.G.) ellerini kollarını sallayarak Kıtan sınırlarından içeri dalıp, nâralarından monarşistin sarayı yerle bir olduğunda, ne kadar zayıf oldukları ortaya çıktı. Ancak unutmamalıyız ki, savaşın talihsiz sebepleri vardır ve gökyüzü de, herhalde iktidarın bir elden başka bir ele geçmesini takdir etmiştir. Kemalden sonra, zeval başlar ve bu her şey için geçerli bir kanundur. Dolayısıyla, Kıtanlar'ın yükselişi ne kadar hızlı olmuşsa, düşüşü de, öyle âni olmuştur. Yazık!"[57]

Gerçekten de Leao İmparatorluğu'nun, kendi halkının geleneklerini yıkan bir hanedanın iç kargaşalarla çatırdaması, onu, Curçenler'e karşı son derece zayıf bir duruma düşürmüş ve kendi arasında parçalanmış göçebeleri yeni ve güçlü bir düşmanın pençesine bırakarak, 1125'de son nefesini vermiştir.

Yohannes Hükümdarlığının Prototipi

Biz, "Tsu-pu" veya "Tatar" göçebe birliğinin tarihini laf olsun diye gözden geçirmedik. Ne de olsa bu, rahip-kıral Yohannes efsanesinin çıktığı ana çekirdekti. Her şey birbiriyle örtüşüyor ama hiçbiri, diğerine benzemiyor. Hristiyanlık inancının bütün düşmanlarına karşı güçlü ve katı bir imparatorluk yerine, bağımsızlığını ve kendi hayat tarzını kahramanca savunan göçebeler topluluğu; tabiatın sunduğu nimetler yerine, çölün uç kısımları; en önemlisi ise, hiçbir Avrupalı'nın bu dindaşlarından herhangi bir fayda görmemesi. İşte size, gerek Katolik ve gerekse Ortodoks Avrupası'nda, VII. Yüzyılın ortalarına kadar Uzak Doğu'ya karşı neden herhangi bir ilgi duyulmadığı sorusunun cevabı. Halbuki, bölük-pörçük bilgiler almak zor değildi. Çünkü, Çin'den Bağdat'a, oradan da Bizans'a düzenli olarak kervanlar gidip geliyordu. Müslüman tâcirler, tâ Sibirya'ya kadar varmışlar; Nesturî tâcirler ise, Orta Asya-Çin ticaretini tekellerine almışlardı. Bilgi alış-verişi mümkündü ama tecrübeli ve zeki Avrupalılarda bu tür bilgi alış verişlerine karşı bir ilgi yoktu. Çünkü, gırtlaklarına kadar kargaşa içine gömülmüşlerdi.

Batıda, Normanlar Fransa'nın bir kısmını, arkasından İngiltere ve Güney İtalya'yı ele geçirmişler; Mukaddes Roma İmparatorluğu'nda imparator, bazan papanın önünde diz çökmek için Kanos-

57 Okladnikov, *Dalekoye,* s.221-225.

sa'ya gitmiş, bazan da, papayı Ebedî Şehir'den kovarak, feodallerin gerçek iktidar sahibi olarak tanımak istemedikleri bir kuklayı yerine geçirmişti. Bizans ise, zaferden zafere koşuyordu. Ruslar'ın yardımıyla Bulgarlar'la hesaplaşmış, Peçenekler'in yardımıyla da, Ruslar'ın işini bitirmişti. Sırbistan, Ermenistan ve Gürcistan'ı sınırlarına ilhak etmiş; Latinler'in doğuya yayılmalarını engellemekle uğraşmak yerine, askerî başarılarını Ruslar'ın vaftiz edilmesiyle süslemiş; güçlü ve gelişen bir ülkeyi, kendi kültür alanı içine sokmuştu. İdeolojik sızma, görünüşe göre, herhangi bir yeri fiilen savaş yoluyla ele geçirmekten daha az masraflıydı.

XI. Yüzyılda Ortodoksluk Orta Asya'ya girmişti. Merv'de Ortodoks metropolitanlığı açılmıştı fakat ondan fazla uzakta olmayan Semerkand'da Nesturî metropolitanlığı mevcuttu. 4 Temmuz'da Meryem'in J. Christ'e hamile kalışı münasebetiyle düzenlenen kilise âyinine çiçekler getirmeleri gözönünde bulundurulacak olursa, bir miktar Ortodoks Harezm'e de ayak basmıştı.[58] Görünüşe göre Ortodokslarla Nesturîler arasında bir soğuk savaş başlamıştı. 1142'de Yakubîler, Nesturîlere katılmıştı ve bu dinî grupların birleşmesine, Bizans ortodoksiyasına karşı duyulan müşterek nefret sebep olmuştu.

Araplar, tabii olarak, 987'den itibaren halifeyi desteklemekte olan Nesturî Katoliklerin yanında yer almışlardı. Nitekim 1062-1072'de Yakubî (Monofist) ve Melkit (Ortodoks) manastır rahiplerininin Nesturî Katoliklerine bağlanmaları konusunda bir menşur göndermişti. Grekler'le yapılan savaşlar sırasında Araplar, Nesturîleri müttefikleri olarak görüyorlar ve kendi zaferleri için dua etmelerini istiyorlardı.[59] Esasen, Avrupalılar uzun süredir Asya Hristiyanlarını ciddî bir güç olarak görmüyorlardı. Nesturîler'i ise, sadece ehl-i salibe karşı verilen savaşta Araplar'ın zayıf ve dikkate sezavâr olmayan yardakçıları gibi değerlendiriyorlardı.

Fakat Nesturîlik giderek yayılıyordu ve XII. Yüzyılın sonlarına doğru, siyasî yönden parçalanmış olsalar bile, kültürlü bir toplum meydana getirmişlerdi. Curçenler'in zaferi ve Kin (bugünkü okuyuşa göre Chin) İmparatorluğu'nun şekillenişi, göçebelere indirilmiş ağır bir darbe idi fakat düşmanlarının ana gücü Çinliler'e dayanıyordu ve XII. Yüzyıl başlarında Curçenler, bozkırla oldukça aktif bir ilişkiye girmişlerdi. Ne var ki, 1135'de göçebelere karşı savaş ilan et-

58 Vasil'yev, *İstoriya drevnosti*, s. 175.
59 Bartol'd, *O xristianstve*, s. 11, 19, 23.

mişlerdi ama bu defa, onların başında Moğollar vardı. 1139'da Moğollar, Curçenler'e Haylin Dağı'nda ağır bir darbe indirdiler ve böylece Curçenler, Çin'e yaptıkları saldırıları durdurmak zorunda kaldıkları gibi, ordunun bir kısmını da, kuzey sınırlarına kaydırdılar. Laf aramızda, bu darbe, 1141'de Kin İmparatorluğu'nun vassallığını kabul eden Sung İmparatorluğu'nu kurtarmıştı. Curçenler, Çinliler'i mağlup ettikten sonra, 1147'ye kadar devam eden ve Nesturî kiliseleriyle bezenmiş Büyük Bozkır'ın müdafaasını üstlenen Moğollar'a tekrar saldırdılar.

Etnolojik Genelleştirme Denemesi

Şimdi de, aynı sıralarda Avrupa'da meydana gelen olaylara bir göz atalım. Bu, elbette kuşbakışı bir gezinti olacak. Çünkü ele aldığımız konuda, olayların genel seyri önemlidir yani detayların mütekabil şekilde yer değiştirebileceği bir yaklaşım seviyesi esastır. Bu durumda bizi sadece tek bir olay ilgilendiriyor: Kiliselerin parçalanması ve Romano-Germen doldurmasıyla yeni bir süper-etnik bütünlüğün ortaya çıkışı şeklinde kendini gösteren Avrupa etnik kütlesinin etno-kültür değişimi.

Doğu Avrupa'yı, hâkimiyeti ele geçiren Yahudi Hazarlar'ın şahika döneminde bırakmıştık. Olayların çetrefil bir hal almasından rahatsız olan Ruslar, kendilerine bir müttefik arıyorlardı ve 961'de Otton I'in elçisi episkop Adalbert, Kiyef'e gelmişti.[60] Elçi, Knàginya (Düşes) Olga tarafından kabul edilmişti ama getirdiği teklife sıcak bakılmamıştı. Çünkü, gerek Kiyef ve gerekse Konstantinopolis'in çıkarları örtüştüğü için, Ruslar, Bizans siyasîlerinin dümen suyunda gidiyorlardı.

Svàtoslav, 965'de düzenlediği bir seferle, Müslüman doğunun sadık müttefiki Yahudi Hazar yönetiminin işini bitirmişti. Ama Rus knàzı, fethedilen topraklarda tutunmayı başaramadı: Aşağı Volga, Harezmliler'in hâkimiyetine geçmiş; bol sulu bozkırlar Guzlar tarafından zaptedilmişti. Halk tarafından tutulmayan yönetimin elinden Ruslar'ın kurtardığı Hazarlar ise, Don ve Terek vadilerini ellerinde tutmaya devam ediyorlardı.[61] Birleştirici bir liderden mahrum olan bozkır, Rus devletinin mevcudiyeti için tehdit olmaktan çıkmış; bu da, Svàtoslav'a, Bizans'ın verdiği ikinci vazifeyi becerme imkanı sağ-

60 Altheim F. *Geschichte der Hunnen*, Berlin, 1961, III/100. Bundan sonra: Alltheim, *Hunnen*.

61 Grékov B.D. *Kiyevskaya Rus'*, s. 458-459.

lamıştı. Bu vazife, Bolgarlar'ın tarumar edilmesiydi. Fakat kazandığı başarıların coşkusuyla Yohannes Simiskiy'le savaşa girince, mağlup olmuş ve 972'de Kiyef'e dönerken, Peçenekler tarafından öldürülmüştü. Ruslar, bu yenilgiden dolayı, herhangi bir toprak kaybına uğramadılar. Çünkü, Balkanlar'daki maceracı politikayı reddeden Vladimir Krasnoye Solnişko, Rusya'nın sınırlarını adamakıllı tahkim ettiği gibi, ekonomik ve kültürel büyümesini de sağladı.

Bizans'ın, bir damla kan akıtmadan, 988-989 yılları arasında kazandığı en muhteşem zafer, aynı zamanda en sonuncusuydu. Kiyef Büyük Prensi [Kiyef Dükü] Vladimir, vaftiz olmayı ve onunla birlikte Grek rahiplerinin sunduğu kültürü kabul etmişti ama Bizans, Batı Avrupa'daki pozisyonunu kaybetmişti.

962'de Alman Kralı Otton I, Roma'da imparatorluk tacı giymişti. Bu olay ne kadar gerçekse, bir o kadar da, Carlos Magnus'dan sonra Romano-Germen Avrupası'nın ve Bizans'la eşit oluşunun yeni sembolü idi. Otton I'in taçlanması, ne ilkti, ne de son. Fakat, Batı kültür dünyasının ayrılma sürecinin dönüm noktasıydı ve esasen, X. Yüzyıl bu parçalanmanın hazırlığı ile geçmişti. Beyaz papaz cüppeleri giymiş traşlı father [katolik rahip] ler, siyah cüppeli, sakallı rahiplerin kâfir olduklarını, Slavyan ve Macar ruhu taşıdıklarını iddia ediyorlardı.

Kliselerin 1054'de kesinkes ayrıldıkları tarih, karşılıklı afarozları da beraberinde getirdi. Esasen afarozların kesinlikle hiçbir teolojik dayanağı yoktu fakat sosyo-ekonomik, politik ve ideolojik sebepler, bu toplu rafiziliğe (schism) zemin hazırlamıştı. Hassas barometre klise, Doğu ile Batı arasında etnik ve süper-etnik ayrılık sürecini yeniden etkilemiş fakat her iki tarafta, aralarında imparatorlar ve krallar, vatandaşlar, şovalyeler ve bilhassa köylülerin de bulunduğu insanlar, burjuvalara has âtıl düşünce tarzlarıyla, tek tip bir Hristiyanlığın bittiğini uzun süre anlıyamadılar. Ve bu tabii atâlet, ilk haçlı seferini doğuran olaylarla gerçek çehresini gösterdi. İlk Haçlılar, kliselerin bölünmesi konusuna kafa bile yormadan, Hristiyan Grekler'in yardımına gittiler. Halbuki bu berikiler, kendi Batılı dindaşlarından yardım bekliyorlardı. Sonunda, söz konusu parçalanmanın sadece klise ve politikadan değil, daha ziyade etnik, hatta cemaat bilincinin psikolojik dominantından kaynaklandığı gerçeğinin anlaşılabilmesi için, aradan bir yüzyılın geçmesi gerekecekti. Ama biz, bu konudan yeri geldiğinde bahsedeceğiz.

6. BİR EFSANE KAHRAMANININ PROTOTİPİ (1100-1143)

Bir Gezinti Daha

Önceki 150 yıllık karanlık ve boş dönemden farklı olarak, XII. Yüzyılın ilk yarısında Büyük Bozkır, tarihî olaylar, kahramanlar ve korkaklar, yer ve halk adları, hatta ahlakî değerler yönünden hayli zengindir. Elbette bu, çağın ritmini anlamak için gerekli malzemenin de bol olduğu anlamına gelmez. Hatta aksine, mevcut materyalların vuzuhiyeti kifayetsiz ise de, elimizdeki malzeme, tarihî tekamülün genel seyrinden daha fazlasını vermeye yeterlidir. Artık olayların sebep-sonuç ilişkileri üzerine eğilebiliriz.

Bu dönemle ilgili tarihî kaynaklar, hayli farklı ve değişik özelliklere sahiptir. Burada, doğru fakat yetersiz bilgiler veren, kuru ve kuralcı Leao-shih hanedan vakayinamesi; ötede, içinde şaşırtıcı şekilde bölük pörçük detaylar ve tesadüfî cemiyetlerle ilgili değerli ve önemli bilgiler bulunan birkaç yardımcı Çin külliyatı; beride ise, Acem ve Arap tarih derlemeleri. En nihayet, Latin ve Rus rivayetlerinde rahip-kıral Yohannes'le ilgili efsanenin kendisi.

Bir tarihçi için mutlaka gerekli olan bütün bilgileri tarayıp, sistematize etmeye bir insanın ömrü yetmez. Ama ne yazık ki, bu çalışma için iki insanın ömrü gitmiştir: K. A. Wittfogel ve Fêng Hsia-shèng. Bu ikisi, olayların bir derlemesini yaparak, birkaç başarılı bilgi tablosu ortaya koymayı başardılar.[1] Bu tablolar ve içerdiği notlar, üzerine duvarları yükseltebileceğimiz temel taşları durumundadır. Duvarların altına araştırmamızın orta halkasını teşkil eden olaylarla

1 Wittfogel and Fêng, *History,* s. 593.

ilgili bağlantı kirişleri atacağız. Üzerini de, neden ve ne gereği var sorularıyla kapattık mı, çatısı bitmiş bir ev ortaya çıkacak. Fakat elimizde olanlarla yetinerek, doğru yoldan ayrılmayacağız.

Bir Prensin Kariyeri

Kahramanımız Yeh-lü Ta-shih, (Yelü Daşi okunur) Leao imparatorluk ailesinde 1087'de dünya geldi. Hanedanın kurucusu Yeh-lü Ambakan'ın 8. kuşaktan torunuydu. Genç prens, bir görev ve sorumluluk almadan önce, Han-lin Akademisi'nde Çince ve Kıtanca kurslarına devam etmek zorundaydı. Orada çok iyi bir edebiyat eğitimi almış olmasına rağmen, bu durum onun fevkalede bir binici ve ok atıcı olmasını engellemedi. Onun başka ne gibi özelliklere sahip olduğunu kestirmek zor.

1115'de devlette görev alan Yeh-lü Ta-shih, T'ai ve Hsia-chou'ya (bugünkü Shan-si eyaletinde) vali olarak atandı. Asi Curçenler'le yapılan savaş, olabildiğince çetin geçmişti ve ordu kuzeyde Mançurya içlerine kadar ilerlemesine rağmen, 28 yaşındaki vali, çarpışmalara bizzat iştirak etmemişti. Sadece 1122'de, Curçenler'i ezip geçen kişiden korkan ve kendisini güneydeki başkentinde kabul eden Leao hanedanının yeni imparatoruyla karşılaşma fırsatı buldu.[2] Fakat imparator, güçlü bir devletin başında bulunuyor olmasına rağmen, orada kendisini emniyette hissetmeyecek ve kaçarak ülkenin ücra bir köşesine çekilecek ama 1125'de esir edilip, sürgünde ölecekti.

Uzak siyasî görüşten mahrum olduğunu daha önce de defalarca ispat eden Sung İmparatorluğu yönetimi, Kıtanlar'ın içinde bulunduğu zor durumdan faydalanmak isteyerek, bir sırt darbesi indirmeye karar vermişti. Çin elçileri Curçenler'le Leao'nun güney bölgelerine birlikte saldırma konusunda anlaştılar ve saldırının, Çinli kumandan Tung Kuan'ın büyük bir orduyla harekete geçeceği aynı ana tesadüf etmesini istediler. Yeh-lü Ta-shih, bu orduyu ancak Kıtan ve Tatabı süvarilerinden oluşan 2000 kişilik bir kuvvetle karşıladı. Laf aramızda, bu dahi düşmanı perişan etmeye fazlasıyla yetti. Zaferden sonra Yeh-lü'nün ordusu, yönetimi altında bulunan ve Kıtan cesaretine inanan halkın desteğiyle 30 bin süvariye ulaştı.

2 Bretschneider bu olayın 1120 yılında olduğunu varsayıyor. Bu konuda Wittfogel'in tashihine (age., s. 627) bkz.

Sung yönetimi, birkaç kez daha Kıtanlar'a saldırı teşebbüsünde bulundu ama her seferinde, Çinli askerlerin cesetleri Hsüang ve Muo (Kuzey Çin'de) bölgeleri arasındaki toprakları halı gibi kapladı. Bu bilgi doğru olabilir. Çünkü Çin ordusunun sayısı, ilk yenilgiden sonra yarım milyona çıkarılmıştı. Aşikârdır ki, bu ordunun büyük kısmı, hayatta eline kılıç almamış köylülerden teşekkül ediyordu ve onların Yeh-lü Ta-shih'nin tecrübeli gazilerine yem olması tabiidir.

Elde edilen zaferlere rağmen, Leao İmparatorluğu'nun ayakta durması zordu. Neyse ki, daha önce 1099'da Tsu-pular'a karşı Kıtan ordusuyla birleşen; daha sonra, (1104) sıhrî bağlarla tahkim edilmiş bir ittifak akteden Tankutlar, Kıtanlar'ın hâlâ zafer kazanabileceklerini göstermek ister gibi, dostlarını korumak amacıyla harekete geçtiler. Kıtan topraklarına dalan 30 bin kişilik Tankut ordusu, Curçen öncü birliklerini kılıçtan geçirdiyse de, Yih-shui Nehri'nde vukû bulan çarpışmada mağlup edilerek, Huang-ho gerisine çekildi.[3]

Uğradığı korkunç hezimete rağmen Tankutlar yine de batı da, yani Leao İmparatorluğu'nun uç kısımlarını teşkil eden çölde, sıkışıp kalmış Kıtan ordusuna yardım vermeye devam ettiler. Kıtanlar'a erzak yardımı göndermenin dışında, iltica edenlere kapılarını açıp, onları Yeh-lü Ta-shih ve Hsiao Kan başta olduğu sürece bir karşı saldırı gerçekleştirebilecekleri konusunda ümitlendirdiler.

Ne var ki, Curçenler Leao İmparatorluğu'nun güneyinde beliriverince, durum tamamıyla değişti. İmparatorun mevkebi ve yardımcıları, ülkenin batı kesimine kaçtılar. Yeh-lü Ta-shih'in silah arkadaşı kumandan Hsiao Kan, savaşçı Tatabılar'dan asker toplayarak yeni bir cephe kurulmasını teklif etti fakat Yeh-lü, İmparator Yen-hsi'yle birleşmeyi uygun gördü. 1123'de 7 bin kişilik ordusuyla Hsü-yüan'ın batısına geldi. Bu sırada Hsiao Kan, Çinliler'in Tatabılar'ın savaşçı kabilesi dedikleri "Hi"lerin başına geçerek, kendini Büyük Hi imparatoru ilan etti. Silah arkadaşlarının yolları ayrılmıştı.

Curçenler, sadece cesur savaşçılar değil, aynı zamanda usta birer dippomattılar. Kıtan-Tankut ittifakını bozmak için, tarafsız kalmalarına karşılık, Tankutlar'a Kıtan topraklarının bazı sınır şehirlerini vermeyi teklif ettiler. Tankutlar, bu teklifi severek kabul ettiler ama "hediye edilen" şehirler zaten Curçenler'in müttifiki Sung İm-

3 Kıçanov, *Oçerk,* s. 228-229.

paratorluğu ordularınca istila edilmişti. Tankutlar, Çin ordusuyla savaşa girmeyip, Curçen monarşistine vaatlerini yerine getirmediği konusunda şikayetlerini bildirmekle yetindiler. Böylece hâlâ silahlarını bırakmamış olan Kıtanlar'a yardım konusuyla ilgili müzakereler hayli uzadı.

İmparator Yen-hsi, kendi askerî kampında yeni bir düzenlemeye girişti ve önce cepheden kaçan mevkebini katlettirdi. Yeh-lü Ta-shih'ye de görevini bırakması konusunda serzenişte bulundu. Fakat o, haklı olduğunu ispat edince, tekrar ülkenin doğu kesimini savunmak için Çahar'da bulunan ordunun başına getirildi. Ne var ki, orada, Curçen öncü birlikleriyle girdiği çatışmada mağlup ve esir edildi.

Curçen ordusu, Kıtan imparatorunun gırtlağını sıkmaya hazırlandığı bir sırada, bataklık bir araziye saplanıp kalınca, yürüyüşü devam ettirmeye muvaffak olamadı. Bunun üzerine Curçen prensi Tsung-wang, esiri Ta-shih'ye orduyu Leao imparatorunun karargahına götürmesini emretti. Ta-shih, orduya rehberlik edip karargaha gelince, imparator kaçmaya muvaffak olduysa da haremi, çocukları, kızları, dayıları ve üst düzey memurları düşman tarafından ele geçirildi. Curçen imparatoru Agüda (A-chü-ta), bu ihanetinden dolayı Yeh-lü Ta-shih'yi onurlandırarak, bir kadın hediye etti. Fakat kader, kendini koruma konusunda fazla sıkıştırılmayan bu zeki prense gülümsüyordu.

Bir gün, imparatorluğun sabık batı başkenti civarındaki askerî kampta, Yeh-lü Ta-shih, birlikte kumar oynadığı başkumandanı fena şekilde yendi. Kumandan yenilgiyi hazmedemeyince aralarında münakaşa çıktı. Ta-shih, bu yeni arkadaşının karakterini çok iyi biliyordu. Hiç vakit kaybetmeden hanımını bırakıp, beş çocuğunu yanına alarak, kamptan kaçtı. Sabahleyin Ta-shih'nin gaiplere karıştığı anlaşılınca, bırakıp gittiği karısını askerlerden birine verdiler. Fakat kadın buna itiraz edince, oklayarak öldürdüler.

Bir zamanlar Ta-shih'nin ihaneti yüzünden en yakın adamlarını katlettiren Kıtan imparatoru, şimdi bu kaçak prensi gururla bağrına basıyordu. Çünkü o sırada Kıtanlar'da, doğu ve batı başkentlerindeki Curçenler'i söküp atmak için yeni bir sefer planlanlanmıştı ve düşman kampının durumunu iyi bilen her insan, imparator için değerliydi. Durumu iyi bir şekilde gözler önüne seren Ta-shih, hazırla-

nan plana şiddetle karşı çıktı. Ülkenin doğu bölgelerinin düşman tarafından istila edildiğini, dağ geçitlerinin savaşsız elden çıkarıldığını ve zamanında savunmaya hazırlanmayan imparatorun orduyu kumanda etmesinin tabii olarak, imparatorluğu düşmanın eline teslim ettiğini gösterdikten sonra kendi planını açıkladı. Buna göre, orduyu sıkı bir eğitimden geçirip, uygun zamanı beklemeliydi. Tabii, kimse onu dinlemedi. İmparator Yen-hsi, saldırıya geçti ve hatta 50 bin kişilik bir Tatar süvari ordusunun da Kıtanlar'a destek vermesine rağmen, savaş tam bir hezimetle sonuçlandı. Hastalık bahanesiyle savaşa katılmayan Ta-shih, bir kez daha imparatoru aklını başına devşirmesi konusunda uyarmayı denediyse de, umduğunu bulamadı. Bir sonraki 1125 yılında, kendine çok güvenen imparatorun Curçenler'e esir düştüğü ve Leao İmparatorluğu'nun mevcudiyetinin sona erdiği gözönünde bulundurulacak olursa, Ta-shih'nin durumu çok iyi değerlendirdiği anlaşılacaktır. Ama bu olay, onun bundan sonraki davranışlarını tarihî ve ahlakî boyutta oldukça etkilemiştir.

Kaçınılmaz felaketlerin gelmesini beklemek istemeyen Yeh-lü Ta-shih 1124'de, karşı saldırıya hazırlanmayan ve bu konuda yardımcı olmak istemeyen iki veziri öldürerek, kendini han ilan etti ve bir gece, sadece 200 sadık savaşçıyı yanına alarak, batıya kaçtı. Üç gün sonra "Kara Nehri"[4] geçerek, kendisine 400 at, 20 deve ve 1000 koyun hediye eden Öngütler'in ortasına düştü. Bunlar, çöle ulaşabilmek için zar zor yetecek yardımlardı. Her savaşçı bir savaş atı, bir yedek ve bir de yük atı aldı. Savaş techizatı ve sıcak tutacak giysiler develere yüklenebilirdi. Koyunlar ise, çölde savaşçıların seyyar yiyecek deposu durumundaydı. Öngütler'in yardımı sayesinde Gobi Çölü'nü cebri yürüyüş yapmadan üç günde geçmeyi başaran Yeh-lü Ta-shih, Kıtan İmparatorluğu'nun en batı ucunda yer alan Orhon Nehri üzerindeki Kotun kalesine ulaştı. Stratejik önemine binaen 20 bin kişilik bir garnizon bulunan bu kale, hiçbir itirazda bulunmadan Yeh-lü Ta-shih'nin emrine girdi. Başka ne yapabilirlerdi ki? Sadece kurtulma ümidi kalmayan devleti değil, hayatta kalabilen Kıtanlar'ın canını ve hürriyetini kurtarabilecek plan ve proğrama sahip tek Kıtan prensi, Yeh-lü Ta-shih idi. Üstelik, bunlardan hiçbiri ölmek de istemiyordu. Yeh-lü Ta-shih, kale ve garnizondan başka devlet mülkü olan yılkı sürülerini de teslim aldı ve bu sayede, kendisini de kurtaracak bir "ordu hazırlamayı" başardı.

4 Şimdiki Hara-müren. Bkz. Wittfogel and Fêng, *History*, s. 631, dn. 13.

Yeni proğram neler içeriyordu? Her şeyden önce ünvanların değişmesi gerekiyordu. Çünkü imparatorluğun kurucusu Ambakan, önce Kıtanlar'ın hanı olduğunu duyurmuştu. Daha sonra, 916'dan 947'ye kadar kendisi ve oğlu Tê-huan, kendilerini imparator ilan etmişler; 947'den itibaren ise, Wu-yün Leao imparatoru olduğunu ilan etmişti.[5] Demek ki, bir göçebe devleti Çin devleti haline gelmiş ve bu şekilde bütün selefleri gibi 1125'de ortadan kalkmıştı. Böylece kendisine "Gür-han" ünvanı alan Yeh-lü Ta-shih Çin'le olan geçmişini silip atmıştı.[6] İş bu kadarla bitmedi ve tebaasıyla silah arkadaşı, vassallarıyla müttefik ve hassa ordusuyla da "dost" haline geldi. Bunun neticesi hemen görüldü ve durum ümitsiz olmasına rağmen savaş ve zafer peşinde koşan bir güç ortaya çıktı.

Hanın Kaderi

XII. Yüzyılda göçebeler ve avcılar nezdindeki "han" kelimesi, şimdiki bizim kulakları sağır medenî insanlarımızın bilmediği, tamamen değişik bir anlam ifade ediyordu. Göçebeler o dönemde, iktidarın özelliğine bağlı bu terminolojinin nüanslarını mükemmelen ayırmışlardı. Mesela bizim hiç de yerinde olmadığı halde "imparator" anlamında kullandığımız "Huang-ti" kelimesi, göçebe için doğuda Çin'in, batıda Arabın dıştan tesiriyle bir çağrışım yapmaktadır. Bunun anlamı Çin'de "Gök"ün aracısı, İslam dünyasında ise "halifesi" (yani Peygamber vekili) dir. Moğollar ve Türkler ise "Gök"le aralarına bir lider koymadan bağlantı kurmayı tercih ediyorlardı.*

"Hükümdar" (Çar) (çince 'wang', farsça 'şah') kelimesi, babadan oğula geçen taht tevarüs sistemiyle bağlantılı yani amcanın yeğenden daha üstün sayıldığı bozkır prensibiyle doğrudan ilişkiliydi. Biraz mondenlik olsa da, hükümdar iktidarı, tebaa üzerinde kuvvete dayalı bir şekil olarak değerlendiriliyordu ve bu yüzden de bozkırda rağbet görmemiş, dolayısıyla orduların başında bir "han" bulunmuştur. Bunlar, XX. Yüzyıl demokrasi anlayışına göre yapılmış seçimler

5 Grousset, *L'Empire*, s. 182.

6 Wittfogel and Fêng, *History*, s. 632, dn. 3.

* Bu satırlar, yazarın İslamiyet hakkında tamamen yanlış bilgilendirilmiş olmasının bir delili durumundadır. Çünkü İslam dininde ruhban sınıfı olmadığı için, halifenin mü'minlerle Tanrı arasında bağlantı vazifesi görmesi zaten söz konusu olamaz. Kaldı ki Peygamber Efendimiz dahi kul ile Allah arasına giremezdi. (çev.).

değillerdi. Parlamentarizm ve ahlaksızlık, savaş karargahında ve çevresine kurulan çadırlarda kendine yer bulamazdı. Genel olarak, han torunu olan kişi han olmuştur ama iktidarı, ancak savaşçılar tarafından keçe yolluk üzerine koyulup havaya kaldırıldığı ve klikler, savaş sırasında kendisine itaat edeceğini belirttikleri zaman, devralmıştır. Barış zamanlarında ise, şayet kellesini omuzları arasında muhafaza etmek istiyorsa, herhangi bir çoban gibi hanın dahi uyduğu âdetler geçerli olmuştur. Kendini bir hükümdar veya imparator değil, han olarak ilan eden Yeh-lü Ta-shih, iktidarını önemli ölçüde kaybetmiş ve kendisine sadık küçük bir grup dostla başbaşa kalmıştı. Ne de olsa, "han" kelimesi "kabile beyi" demekti ve bozkırda da kabileden bol bir şey yoktu.

Kabilevî bölünme, göçebe dünyasında nefretle karşılanırdı. Mera kavgaları, sürülerin çalınması, kız kaçırma ve kan davaları, bütün bunlar, kabilenin yabancı bir kabileye karşı müdafaasını zayıflatacağı için, separatizmin daha kötü sonuçlarına nisbetle sıradan nahoş şeylerdi. Bu yüzdendir ki, kabile ittifakları, istikrarlı yapılar ve özellikle savaş şartlarında geçerli şeyler olmadığı için, ancak güçlü bir düşman çıktığı zaman, güçlü bir iktidara duyulan ihtiyaç birden artıyordu. XII. Yüzyılda Curçenler işte böyle bir düşmandı.

Benzeri bir durum, VII-VIII. Yüzyıllarda Türkler'de yaşanmış ve kamu menfaati için "başı olanlar baş eğdirilmiş, dizi olanlar diz çöktürülmüş"tür.[7] Buna "il" sistemi deniliyordu.[8] Fakat sistemin katılığı, hem halk tarafından benimsenmesini engellemiş, hem de, bizzat sistemin çökmesine yol açmıştır. Demek ki, barış zamanlarında bu sistemin yerini kabile federasyonları almış; ama savaş zamanlarında savaşın yürütülmesi için, güçlü iktidarlara ihtiyaç duyulmuştur. Gür-han denilen başbuğ yani kabile konfederasyonlarının hanı, kurultayla seçilir. Bu durum, iki tarafın birbirini sınırlaması şeklinde gerçekleştirilmesi dolayısıyla çift yönlüdür: İktidar ve tebaa. Yeh-lü Ta-shih, ancak âtıl halde bekleyen bozkırlı güçlerini Çin'e bağlanmış bulunan Curçenler'e terketmek suretiyle ülkesini kurtarma ümidini koruyabileceğini anlayacak kadar zeki ve iyi eğitimliydi. Doğru; her ihtimale karşı imparator ünvanını da muhafaza ediyordu ama bu ünvanı kullanmayı düşünmüyordu. Çünkü Curçenler, bu ünvanın kullanıldığı dönemlerde zaferden zafere koşmuşlardı.

7 Malov, *Pàmatniki*, s. 36.

8 Gumilëv, *Drevniye*, s. 101-102.

Curçen başkumandanı, imparatoruna Yeh-lü Ta-shih hakkında duyduklarını anlatarak, ordudan on bin kişilik bir süvari birliği ayırmıştı. İmparator, Curçen ordusunun esasi gücünün kuzeyde Kıtan imparatoru Yen-hsi'ye karşı gönderilmiş olması sebebiyle, saldırı için beklenmesini uygun görüyordu. İki taraf arasındaki bu anlaşmazlıktan faydalanan Ta-shih, Kıtan imparatorunu desteklemek amacıyla, birlikte Curçenler'e saldırma konusunda Tankutlar'la anlaşmayı başardı. Ama müttefikler geç kalmışlardı. İmparator Yen-hsi, esir edilmiş ve kurtarılacak hiç kimse ve hiçbir şey kalmamıştı.

1126'da Ta-shih'nin ordusu, muhtemelen düşmana boyun bükmemek için kendisine iltihak eden, kaçak Kıtan askerleri sayesinde büyüdü. Çinliler, Ta-shih'nin asker sayısını 100 bin kişi olarak gösteriyorlar ama elbette bu, savaşçı özelliği olan Kıtan gazilerinin sayısı gözönünde bulundurulduğunda, teorik bir rakamdır. Gerçekte ise, bu rakam oldukça azdı ve hatta Tankut kuvvetleriyle ittifak yapılması halinde dahi, Curçenler'le savaşı sürdürebilmek için yeterli değildi. Bu yüzden Yeh-lü Ta-shih, güneyden Curçenler'e saldırmayı kabul etmesi halinde yaptığı ihaneti unutacağını vaadederek, Sung İmparatorluğu'yla müzakerelere başladı. Kendisi de kuzey-batıdan yapılacak saldırıları kumanda edecekti.

Ama Curçenler de uyumuyordu. 1125-26'da 60 bin kişilik bir orduyla bizzat kendileri güneye saldırıp, Çin'in başkenti K'ai-feng'i kuşatma altına aldılar. Şehrin müdafaası için Çin ordusundan 200 bin kişiden aşkın, en seçme asker bırakılmıştı. Bu arada Çin'de iki akım ortaya çıkmıştı: Savaş yanlıları ve "barış savaşçıları". İkinci gruptakiler, Curçenler'e haraç ve bir miktar toprak vermek suretiyle, çekip gitmelerinin sağlanmasından yanaydılar. Kuzey Çin neredeyse tamamen boşalmıştı ama bu durum, Tatarlar'la temasa geçerek, onları Curçenler'e at satmamaları konusunda ikna etmeyi başaran Yeh-lü Ta-shih'ye rahat biri nefes alma imkanı sağlamıştı. Öfkeden küplere binen Curçenler, Tatarlar'a baskı yapmak amacıyla, kendileriyle görüşmeye gelen Tatar başbuğunun naibini tutukladılar. Bu davranışları, bozkırda Curçenler'e hiç de iyi bir not getirmediyse de, Tatarlar, kendi boylarını kurtarmak amacıyla, 1128'de Yeh-lü Ta-shih'ye karşı harekete geçen Curçen ordusuna rehberlik yapmayı kabul ettiler. Ordu, fatih tarafa itaat eden Kıtanlar'dan teşekkül etmişti ve başında da Yeh-lü ailesinden bir prens vardı. Yeh-lü Ta-shih, gerçekten tecrit edilmişti.

Yapacak ne kalmıştı? Curçen ordusunun gücünü ve cesaretini, Çinlileşmiş kendi kabiledaşlarının disiplinsizliğini ve maceracılığını, Tankutlar'ın ümitsizliğini ve Tatarlar'ın egoistliğini çok iyi biliyordu. Ne savaşta başarı ümidi, ne de kaleyi savunacak kimse kalmıştı. Bu durumda Yeh-lü Ta-shih, tek ve kesin bir karar aldı: Tekrar batıya gidecekti. Curçenler onu takip edemedikleri gibi, bu konuda bir gayret de göstermediler. Çünkü, Ta-shih onlar için artık tehlike olmaktan çıkmıştı ve ilgilerini çekmiyordu. Halbuki saray ve bahçelerinde keyf-ü sefa sürmek için kendi halkını seve seve kurban etmek isteyen grubun yol açtığı iktidar kargaşası içinde kıvranan Çin'i fethetmek çok daha perspektifti.

Ocak 1127'de K'ai-feng düştü. Çin imparatoru esir alınmıştı ama kardeşi, Kuzey Çin halkını düşmanın yağmasına terkederek, başkenti güneye taşıdı. Fâtihlere karşı koymaya çalışan savaş taraftarı kesim ise, görünüşe göre hem yönetim, hem de halk tarafından kaderiyle başbaşa bırakılmıştı. Bu grubun kumandanı olan meşhur Yio Fêi, kariyerini Tung-ting-hu Gölü civarındaki halk isyanını (1130-1135)[9] bastırmakla sağlayacak, fakat daha sonra saray entrikalarının kurbanı olacaktı. Zaferin kolaylığı ve yağmalama yoluyla zengin olma imkanı, Curçenler'i hayli iştahlandırmıştı fakat bu olay, Kıtanlar'ın başına gelen felaketin onların da başına gelmesine zemin hazırlamıştı. O güne kadar Çin kültürü onlar için yabancıydı. Şimdi ise, sefahat kültürüyle tam anlamıyla kucak kucağa gelmişlerdi. Bu durumdan, ancak bir yüz yıl sonra Moğollar faydalanacaklardı. Neyse biz şimdi bunları bir yana bırakıp, tekrar konumuza ve kahramanımıza dönelim.

1129'da Yeh-lü Ta-shih, kendine sadık Kıtan savaşçılarını yanına alarak, Kotun kalesini terketti. Kendisiyle beraber olanların sayısı 40 bin süvariydi ama bir yıl gibi kısa bir zamanda bu rakam 100 bine ulaştı. Bu rakama, savaşçı olmayanlar da dahildi. Göründüğü kadarıyla, bütün Kıtanlar ülkeyi terketmeye yanaşmamış, birçokları düşmana itaati, sürgündeki hürriyete tercih etmişti.

Yeh-lü Ta-shih, Bişbalık şehrine (Güney Cungarya'da) gelince, ordusunu saydı. T'ien-shan bölgesindeki yedi yerleşik kabilenin - muhtemelen Uygurlar- reisleri ve onsekiz kabilenin kumandanı, kendisine iltihak etmişti. Sonuncuların kimliği, oldukça dikkat çe-

9 Smolin G.Ya. *Krest'yanskoye vosstaniye.*

kiciydi. Bu kabilelerin çoğunun adı, Amur sahillerinde yaşayan Sarı Shih-wei ve T'ie-le[10], sonra bunların komşuları Wu-chi[11] ve Pi-k'u-to[12] idi. Bunları Ongırat, Cacirat, Yisut,[13] Nirun,[14] Targutay,[15] Tamgalık,[16] Merkit, Kuşin[17] [Kaşin] kabileleri takip ediyor, onların arkasından da bildiğimiz Tsu-pu (muhtemelen bunlardan 30 yıl önce yıkılan ordaların bakiyeleri) ve Yeh-lü Ta-shih, Hsia hükümdarlığıyla ittifakını bozmadığı için, Tankutlar geliyordu. Ve nihayet ne benim, ne de Wittfogel'in kim oldukları konusunda bir şey diyemediğimiz dört kabile: Pusuvın, Humus, Si-di ve Hü-er-bi.

İşte tarihî kaynakların bize yardımcı olamadığının bir örneği daha. Kıtan hükümdarının müttefikleri olan kabilelerin kimliğini belirlemek oldukça önemlidir ama 800 yıl ötesinden elimize ulaşan bilgiler, özel tarihî analiz yardımı olmadan, çözülemeyecek bir problem durumundadır.

Biz de üzelerek, ne olduğu meçhul dört etnonimi bir yana bırakıp, onlarla özdeşleştirebileklerimiz üzerinde duralım.

Tankutlar malum. Müttefik Hsi-hsia devletinin yardımcı bölüğü. Tsu-pu, Kıtanlar'a teslim olan ve orduya katılan Tatarlar ki, düşman tarafına yani Curçenler'e de gönülle olarak katıldıkları kaydedilmektedir.

Dört kabileye -Sarı Shih-wei, T'ie-le, Pi-k'u-to ve Uranha- gelince, bunlar göçebe değildir. Muhtemelen Curçenler'le yan-yana yaşıyan, onlarla çarpışan ve aralarında kan bağı olduğu için takipten kurtulmak zorunda bulunan kabilelerdi bunlar. Yedi kabile reisinin de saf kan Moğol olması, oldukça önemli bir nokta. Bunların, Tatarlar'la aralarındaki geleneksel düşmanlık sebebiyle Kıtanlar'la müttefik olduklarını kabul etmek gerekir. Şimdiyse üstünlük düşmanları-

10 Metinde ti-la ise de, tie-lieh ile aynı şeydir. Bkz. Wittfogel and Fêng, *History*, s. 50.
11 Wi-Ku-li : IX. Yüzyıla kadar Wu-chi denilen ve avcılık ve balıkçılık yapan Uranhalar'ın adı. Bkz. Biçurin, *Sobraniye*, II/69-72.
12 Wittfogel and Fêng, *History*, s. 98.
13 Raşid ed-Din. Sbornik letopisi, I/193. Bundan sonra: Raşid ed-Din: *Sbornik*.
14 Ni-la yani nirat. Kanaatimce Moğol kabileleri içinde en aristokrat kesimi de bunlardı.
15 Da-la-Kuai. Bkz. Raşid ed-Din. Sbornik, I/118.
16 Age., s. 77.
17 Age., s. 171.

na geçince, bozkırdaki vatanlarını terketmek zorunda kalmışlardı. Ancak, Moğollar arasında bir Merkit bölüğünün ne işi olduğu sorusuna, ben de cevap bulamıyorum. Ne yapalım, böyle bölük pörçük bilgilerle bu düğüm çözülmez. Ama Moğollar'a katılanlar, kabilenin tamamı değil, bileğine sağlam reislerini takip eden belli bir kısmıydı. Dolayısıyla bunlar, büyük bir ihtimalle, Moğolistan'da XIII. Yüzyılda kendi yerlerinde kalan kabilelerdir. Buradan şu sonuca varmak mümkün: Yeh-lü Ta-shih'ye iltihak edenler, gönüllü kabileler değil, Ta-shih'nin yiğitliğini takdir eden gönüllü ordulardı.

Bişbalık şehir ve kalesini işgal eden Ta-shih, kumandanlarını toplayarak nehir boyuna getirdi. Onlara halkının tarumar olduğunu, Leao İmparatorluğu'nun bir felaketle yıkıldığını belirttikten sonra, son imparatorun kaçtığını haber verdi. Fakat imparator henüz esir düşmeyip, savaşmaya devam ettiği için bu haberler gerçeği yansıtmıyordu. Muhtemelen Ta-shih, çevresinde toplanan kabile reislerinden bu detayları gizlemeyi tercih etmişti. Daha sonra batıya yönelip, vatan topraklarını kurtarmak amacıyla Büyük Bozkır'ın göçebe kabilelerinden faydalanmak niyetinde olduğunu belirtti. Yaptığı bu çağırıya, iyi eğitilmiş ve tam techizatlanmış on bin savaşçı olumlu yanıt verdi.[18]

Fakat burada dostları kadar, düşmanları da vardı. Kırgızlar'la yapılan çarpışmalar, Sibirya yolunun kapalı olduğunu ortaya koymuştu. Kaşkar'a saldırı teşebbüsü tam bir başarısızlıkla sonuçlanmış ve Orta Asya vahalarının Müslüman halkıyla olan ilişkileri büsbütün gerginleştirmişti. Kıtanlar, sadece İmil Nehri vadisinde ve Yedisu'da tutunabilmişler, o da Kañlılar'la Karluklar'ın Balasagun hanıyla girdikleri iç savaşa iştirak etmeleri sayesinde mümkün olabilmişti. Gerçi Yeh-lü Ta-shih hanlık gücünü kaybetmişti ama "Türkleri yönetme" görevini muhafaza etmişti.

Bu başarı, Yeh-lü Ta-shih'ye gerekli olan desteği sağlamıştı. Ne de olsa, Orta Asya'ya gelen ilk Kıtan o değildi. Yıllarca süren ve başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar, zaferden ümit kesip Mâverâünnehir'in Müslüman beyliklerine sığınmak zorunda kalan birçok insanı Orta Asya'ya atmıştı. Mesela, henüz 1128'de, Semerkand hâkiminin topraklarında 16 bin Kıtan çadırı vardı ve o bu göçmenleri doğu sınırlarının muhafazasında kullanıyordu. Ama Yeh-lü Ta-shih Balasa-

18 Wittfogel and Fêng, *History*, s. 635.

gun'a gelince, bunların hepsi, onun saflarına koşarak asker sayısını artırmışlardı. Yedisu'nun gür meraları, Kıtan atlarının beslenebilmesi için oldukça uygundu ve ayrıca zafer ibresi de onlardan yana dönmüştü. 1129 sonlarında Yeh-lü Ta-shih, Kañlı kabilesini itaat altına alarak, tekrar Kaşkar ve Hoten'a saldırıp, iki kaleyi de ele geçirdi.

İtaat altına alınmayan son Kıtan prensini takip için gönderilen Curçen ordusu, bozkıra ulaşıncağa kadar gücünü kaybetmişti. Orada kendilerine at ve rehberler gerekliydi fakat göçebe kabile reisleri, Curçenler'in emrine girmeyi reddediyorlardı. Dahası, o sıralar Habul-han tarafından birleştirilen Moğollar, Curçenler'e savaş ilan ederek, onları Mançurya'ya dönmeye mecbur bırakmış; Tankutlar ise, Yeh-lü Ta-shih'nin nerede olduğunu bilmedikleri cevabını vermişlerdi. Kısacası 1130 seferi, fiyaskoyla sonuçlanmıştı.

1131'de tekrar Kotun'a saldıran Curçenler, iaşe sıkıntısı ve aşırı soğuklar sebebiyle, geri dönmek zorunda kaldılar. Zaten peşinde oldukları kumandan da Curçen imparatorunun elinin ulaşamayacağı uzak bir yere, batıya gittiğine göre, orada yapılacak fazla bir şey yoktu. Orhon'da kalan Kıtanlar, tabiatıyla esir edilmişlerdi. Bundan başka Uygurlar, Ho-chou'da bazı Kıtanlar'ı yakalayarak doğrudan Curçenler'e teslim etmişler, böylece tenkil ordusunun dönek kumandanını son ganimetlerden mahrum bırakmışlardı.[19] Bu kumandan, onca başarısızlıktan sonra düşmanla temasa geçtiğinden şüphelenilince, isyan etmek ve bu isyanın bedelini kellesiyle ödemek zorunda kalmıştı. (1132).

Bu durum, Yeh-lü Ta-shih'de vatanını ve halkını kurtarma hülyasını gerçekleştirmek için uygun anın geldiği kanaatini uyandırdı.

1134'de Leao'nun geçmişteki itibarını yeniden canlandırmak maksadıyla, çöl üzerinden 70 bin kişilik bir orduyu doğuya gönderdi. Fakat çöl, her ordu için bir engel durumundaydı. Kıtan ordusu, yolda o kadar çok at ve öküz kaybetti ki, sonunda yarıyoldan göre dönmek zorunda kaldı. Yeh-lü Ta-shih, bu durum karşısında, "Ne yapalım, Gök bana müzahir olmuyor!" diye bağıracaktı.[20] Doğu se-

19 Bu olay Uygur idıkutunun Kıtan gür'hanının sadık bir müttefiki olmadığını gösterir. Büyük bir ihtimalle idıkut kendi ticaretini ve çıkarlarını düşünerek, Kıtanlar'ın vurucu gücünü Müslümanlara karşı kullanmak istemiş; bu yüzden de, onların bozkırın doğusuna geri dönmelerini önlemeye çalışmıştır.

20 Wittfogel and Fêng, *History*, s. 638.

feri böylece bitmişti ama bu, herhalde Büyük Bozkır'ın batı uçlarını yeni bir güçle yakıp kavurmak içindi.

Rahip Kıralın Orta Çıkışı

Olayların bundan sonraki seyrine geçmeden önce, biraz soluklanarak, şöyle birkaç şaşırtıcı soru soralım. Yukarıda, Yeh-lü Ta-shih'nin 10 bin kişilik bir kuvvetle Cungarya'ya geçtiğini ve orada vaktiyle batıya kaçmış bulunan Kıtanlar'ın iltihakıyla bu rakamın arttığını belirtmiştik. Demek ki, 20 bin kişilik bir ordusu vardı. Hadi 30 bin olsun. Yeh-lü Ta-shih, Kaşkar ve Hoten'i zaptetmekle bütün İslam dünyasını; Kañlı kabilesini itaat altına almakla da, Deşt-i Kıpçak'ı karşısına aldı. Bir başka deyişle, Kara-Kıtay hanlığının (artık yeni bir adla anılıyorlardı) batı uçlarında durum oldukça gergindi. Üstelik, küçük Müslüman beyliklerin arkasında da, Yakın Doğu'nun en güçlü ordusuna sahip Selçuklu hükümdarı Sencer vardı. Peki, gür-han doğu seferine gönderdiği 70 bin askeri nereden bulmuştu? Çünkü bu rakam, gür-han, ülkesinin batı bölgelerindeki bütün askerleri bir araya toplasa dahi, sahip olacağı güçten üç misli daha fazlaydı. Göründüğü kadarıyla, 1130-1135 arasında Yeh-lü Ta-shih'nin kuvvetleri büyük bir rakama bâliğ olmuştu ama neyin ve kimin hesabına?

Tarihî kaynaklara dönelim.[21] Çin kaynakları suskun. İbn el-Esir, Sultan Sencer tarafından desteklenen Semerkand hâkimi Arslanhan'la bozuşan Karluk ve Guz paralı askerlerinin, gür-hana kaçtıklarını kaydediyor. Fakat İbn el-Esir'de bu konuda verilen rakam yüzbinlerce kişi değil, birkaç bin kişiden ibaret. Cuveyni, gür-hanın 1131'de Fergana ve Mâverâünnehir'e saldırarak, iki şehri fethettiğini belirtiyor. Bu rivayet de Mâverâünnehir'in durumunu tam olarak açıklamıyor. Çünkü Semerkand zaptedilmiş değildi ve Hocend de Müslümanlardaydı. Muhtemelen bunlar mevcut durumu gerginleştiren ama kuvvetler dengesini değiştirmeyen sıradan saldırılardı.

Sonrası, altı yıllık bir sessizlik. Hiçbir olay yok! Müslümanların, böyle pasif bir tavır takınmalarının sebebi malum. Muhtemelen onlar bu olayı, "kâfir Türkler"in kurdukları küçük bir beyliğin faaliyetleri olarak değerlendiriyorlardı. Fakat bu arada, Yeh-lü Ta-shih, ha-

21 Agy.

zırlıklarını sürdürüyordu ve 1137'de Hocend açıklarında Rukneddin Mahmud-han'ın ordusunu hezimete uğrattı. Rukneddin, 1130'da Sultan Sencer'in tahta oturttuğu Arslan-han'ı başarılı bir entrikayla tahttan indirerek yerine geçmişti.

Fakat bu defa Müslümanlar telaşlanmışlar; "her yeri, korku ve endişe kaplamıştı." Yine de, dört yıl boyunca herhangi bir olay olmadı. Yeh-lü Ta-shih, Mahmud-han, bilahere gür-hana destek vermek için kaçan Karluk kabilesi askerleriyle savaş halinde olmasına rağmen, elde ettiği zaferin meyvelerini toplayamadı. 1141'de vukû bulan yeni savaş, daha büyük boyutlardaydı. Çünkü bu defa kâfirlere karşı cenk meydanına Horasan, Sicistan, Gur, Gazne ve Mazenderân'dan yardımcı kuvvetler alan Sultan Sencer düşmüştü. Müslüman ordusu, daha önce Bizanslılara ve haçlılara karşı savaşarak tecrübe edinmiş; o zamanın en gelişmiş teknik imkanlarıyla donatılmış askerlere sahipti. Sultan Sencer'in emrinde yüzbin süvari vardı ki, haçlılara karşı dahi bu kadar büyük bir ordu çıkarılmamıştı.

Tarihî kaynakların verdikleri bölük-pörçük malumatlara bakılırsa, Sultan Sencer ve çevresindekiler, bu defaki savaşı, amaçları yağmalamadan ibaret olan sıradan göçebe saldırılarını defetme operasyonu olarak görmüyorlardı. Peki onları meseleye bu kadar önem vermeye iten ne idi?

Ya Yeh-lü Ta-shih ne gibi hazırlık yapmıştı? İbn el-Esir'e göre, güya "Kıtan, Türk ve Çinliler'den müteşekkil" 300 bin kişilik bir ordu toplamıştı.[22] Bu cümle de neyin nesi? Kıtanlar'ın süvari sayısı 30 binden azdı. Türkler, daha çok Balhaş'ın kuzey ve batı taraflarında yani Kara-Kıtaylar'ın sınırında yaşıyorlardı. Ayrıca oralarda hiçbir Çinli de olamazdı. Doğulu göçebe Moğollar ve hatta Tankutlar, o sıralar, Curçenler'le fiili savaş halindeydiler. Kısacası, Müslümanlara karşı yapılacak savaş için hiçbir yerden destek bulmak mümkün değildi ve ayrıca, zaten doğulu bozkırlılar da, kendilerinden kaçan bir hana destek vermezlerdi.

Bütün bunlara rağmen, 1141'de Yeh-lü Ta-shih, Hocend'le Semerkand arasındaki Katvan Vadisi'nde ordusunu üç kola ayırıp, Dirgam (Zerafşan kollarından biri) Ovası'nda Müslümanları püskürterek, öylesine ağır bir darbe indirdi ki, bunu ne Karl Martell, ne Leo İsauri ve ne de Godefroi de Buillon başarabilmişti. Sultan Sencer,

22 Grjimaylo, *Zapadnaya*, s. 398.

kaçmayı başarmıştı ama hanımı ve silah arkadaşları esir düşmüş; 30 bin en seçkin Selçuklu askeri kahramanca savaşarak, hayatını kaybetmişti. İşte gerçek! Netice kesin; ama, nasıl böyle oldu, ne ile başarıldı sorularına cevap bulunamıyor. Demek ki, bir izah tarzı aramak gerekiyor. Bakalım: Yeh-lü Ta-shih, birkaç başarılı zaferden sonra dikkatini Semerkand ve Buhara üzerine teksif etmiş, hatta bir Kıtan bölüğü Harezm Ovası'nı yağmalamıştı. Bu arada Harezmşah, her yıl aynî yardımın dışında 30 bin altın dinar ödeyeceği vaadiyle gürhanla anlaştı. Kıtanlar, Orta Asya'da fethettikleri bütün şehirleri gürhana önemsiz bir vergi ödeme koşuluyla yerli yöneticilere bırakmışlardı. Gür-han, askerlerine maaş ödeme konusunda had safhada sıkıntı içinde olmasına rağmen, böyle bir davranış neyle izah edilebilir? Kaynaklar bu konuda suskun.

Acaba, mevcut durumla ilgili bilgilerden hareket ederek ve sağlıklı bir durum değerlendirmesi yaparak, soruyu başka bir şekilde sorarsak ne olur? Önce bilinenlerden başlayalım: Savaş için para ve asker gerekir. Leao İmparatorluğu'nun bütün hazinesi fâtihlerin eline geçtiği için, Yeh-lü Ta-shih'de para yoktu. XII. Yüzyılda ise, bozkır ağzına kadar insan doluydu ve bunların hepsi de kendi kabileleriyle yakın bağlarını koparmışlardı. Burada iki faktör rol oynuyordu: 1) Bozkırda sadece meraları genişletip, sürüleri artırmakla kalmayan, ama aynı zamanda çocuk beslemenin problem olmaktan çıkması dolayısıyla, savaşçı sayısının artamasına yol açan yağmur derdi bitmişti.[23] 2) Her kabilenin kendi muayyen bölgesine sahip olmasına ve böylece o bölgenin biyosenozuna girmesine imkan sağlayan göçebe hayat tarzı. Artık her ailenin, mahdut miktarda da olsa, merası ve suyu, dolayısıyla sürüsü ve atları vardı. S.İ. Rudenko'nun hesabına göre hayvancılıkla uğraşan beş kişilik vasat bir ailenin, asgari ihtiyaçlarını karşılamak için kelle başına bir sığır ve 25 atı olması gerekiyordu. Buna göre her yetişkin at 5-6 baş sığıra, 6 koyun veya keçiye tekabül ediyordu. İki yaşındaki bir tay I/2 ata, bir yaşındaki tay I/4 ata denkti. Buna nakliye hayvanlarını da ila etmek gerekir: Her bir çadır için 4-6 koşum atı, muhtevasıyla birlikte büyük bir yurt için 10-12 at.[24] Dolayısıyla bir göçebe ailesinin, kendine ait topraklarda ekonomik yönden zenginleşebilmesi için sadece günlük ih-

23 Gumilëv L.N. *İstoki ritma koçevoy kul'turı*, s. 91-92.

24 Rudenko S.İ. *K voprosu o formax skotovodçeskogo xozàystva i o koçevnikax*, s. 5.

tiyaçların karşılanması değil, aynı zamanda ahalinin istikrarı da gerekliydi. Kuraklık zamanlarında çocuk ölüm oranı yükseldiği için, bozkırda yetişkin insan sayısı düşüyordu. Şimdi ise, çocuk sayısı artmıştı ve hayvancılıkla geçinen kabile reisleri bu artıştan memnundular. Gür-han da bu insanlara kapısını açıyor ve ona gidenler geri dönmüyorlardı.

Bir kabileyi olduğu gibi alıp götürmenin mümkün olmadığı hallerde, kabilenin kendisine sunduğu şartlarda yaşamak istemeyen ve askerî hizmet için yeterince eğitim almış bulunan en cevvalleri seçiliyordu. Tek bir problem vardı: Yarı paralı asker olan bu insanlar ve özellikle de reisleri, ele avuca sığmaz tiplerdi. Bu yüzden Yeh-lü Tashih yeni bir kural koydu ki, buna göre, herhangi bir kumandan, yüzden fazla askere sahip olamayacak ve bütün yüzbaşılar, doğrudan gür-hanın kendisine bağlı olacaktı.

Fakat bu gönüllüleri toplamakla, iş bitmiyordu. Karınlarını doyurmak, silahlandırmak, eğitmek gerekiyordu ve bunlar parayla olacak işlerdi fakat o da gür-handa yoktu. Birilerinin bu parayı ödemesi gerekiyordu ama bunlar kim olabilirdi? Bunlar, gür-hanın Müslümanla savaşmasından çıkarı olan kimselerdi. XIII. Yüzyılda ise para, kervanları Çin'den Avrupa'ya gidip gelen tacirlerde vardı sadece. Müslüman tâcirler, tabii olarak bundan müstesna idiler. Çünkü önemli bir mübadele merkezi, 965'deki İtil bozgunuyla birlikte ortadan kalkmış ve Avrupa ile olan ticaret ölmüştü. Geriye sadece, bir kısmı Budist, diğer bir kısmı da Nesturî olan Uygurlar kalıyordu.

Rahiplerin altın, gümüş ve kadınlarla ilgilenmesini yasaklayan akide sebebiyle Budizm, Uygurlar arasında güçlenmişti. Bu yüzden, manastırları hayli zengin olmasına rağmen, gerçek Budistler ticarete ilgi duymuyorlardı. Dolayısıyla her yerde ticaretle uğraşanlar, Nesturîlerdi ve bunlar da tabiatları gereği, Müslümanlardan alabildiğince nefret ediyorlardı. Şimdi bu mütalaadan bir sonuç çıkaralım. Kaçak gür-hanı, başkentleri Bişbalık'ta bağırlarına basan Uygurlar, ona ordusunu yeniden tanzim etmek, hatta ileride saflarını bozkırlı yiğitlerle doldurmak için her türlü imkanı sağlamışlardı. Bu yardımlarının karşılığını bir şekilde almalıydılar. Himaye ettikleri kişi, Semerkand, Fergana, Kaşkar ve Hoten'deki rakiplerini ortadan kaldıracak ve böylece onlar da kervan ticaretini tekellerine alacaklardı. Nitekim Katvan savaşıyla birlikte Uygur şehirleri gelişmeye başlamış ama

oralarda iktidar Hristiyanların eline geçmiş; Müslüman tacirler ise, vergi ödemek zorunda kalmışlardı.[25]

Ama biz, şayet konfessiyonal dönemi gözden geçirmezsek, en önemli noktalardan birini atlamış oluruz. Sulçuklu Sultanlığı'nda Hristiyanlara ses çıkarılmıyorsa da, elbette Müslümanlar her türlü maddî imkana sahiptiler. Diğer yandan, en müsamahasız kişiler olan ve kâfirlere karşı açılacak bir savaş için varını yoğunu hiç düşünmeden ortaya döken Nesturîler, askerî bir kumandana ihtiyaç duyuyorlardı. Yeh-lü Ta-shih, onların aradıkları bütün özelliklere sahipti: Kâfirlikten uzak durmak için yeterli kültüre sahipti ve Budist bahşısı olamayacak kadar da sosyetikti. Sultan Sencer'e beslediği düşmanlık sebebiyle, İslamı kabul etmeyi dahi düşünemezdi. Henüz 1130'larda Kıtanlar'ın Gök, Yer ve atalara kurban takdim geleneğini yerine getirerek, bir boz öküzle, beyaz at kurban ettiğine göre, onu hristiyanlaştırmak da mümkün değildi. Gerçi gençlik yıllarında aldığı Konfüçyanizm eğitimi, bu tür şeylerin bilinç altında kalmasını engellememişse de, o, bu işleri, daha ziyade savaşçılarına karşı gösteriş olsun diye yapmıştı. En mühimi, yerli ahalinin bir kısmı Nesturî de olsa, yeni bir ülkede tutunabilmek için tebaasıyla iyi geçinmek zorunda olduğunu anlayacak siyasî bir tecrübeye sahip bulunmasıydı. Nitekim Buhara hâkimine yazdığı mektuba, Müslümanlar'ın memnun olacağı bir cümle yani "Bismillahirrahmanirrahim" ile başlıyordu[26] ve halefi de bir Hristiyan adı olan "İ-lieh" ismini almıştı. Bu arada Filistin ve Suriye'deki Haçlılar, İran'ın doğusunda bir Hristiyan hükümdarlığın varlığına inanıyorlardı.

Esasen böyle bir devlet yoktu ama varolduğu, olması gerektiği ve hatta olabileceği düşüncesi ortaya çıkmış; Asya'nın siyasî ve askerî tarihinde rol oynamıştır. Başında bir rahip-kıralın bulunacağı Hristiyan devleti, sadece doğulu Hristiyanların hülyasıydı ama bu hülya, kısmen gerçekleşmiş gibi görünüyordu da. Nitekim Yeh-lü Ta-shih'nin ölümüne yakın bir sırada, birçok şey gerçekleşme safhasına girmiş gibiydi ve bu hülyalar sayesinde, daha önce birbirine düşman olan Nesturîler ve Yakubîler (Monofizitler), aralarındaki husûmete son vermişlerdi. Bu iki klisenin, dogmatik inançlar tamamıyla bir yana atılarak birleştirilmesi de, yine 1142'de Yeh-lü Ta-shih hayattayken gerçekleşmişti.[27]

25 Bartol'd, *O xristiantsve*, s. 21.
26 Wittfogel and Fêng, *History*, s. 642.
27 Bartol'd, *O xristiantsve*, s. 11.

Yohannes Hükümdarlığı

Yeh-lü Ta-shih 1143'de öldü. Oğlu İ-lieh henüz çocuk yaşta olduğu için, iktidar, gür-hanın ölmeden önce naibe olarak tayin ettiği hanşa-ananın eline geçti. Fakat onun ölümünden sonra Moğollar ve aynı şekilde Uzak Doğunun iki, yani Curçen Kin ve Çin Sung imparatorluğu da, Ta-shih'nin halefini tıpkı kendisi gibi görüyorlar ve ona Kara-Kıtay hükümdarı gibi muamele ediyorlardı.

Aradan geçen on yıl zarfında, hâkimiyet altına aldığı Kıtanlar'la çoktan barışmış olan Kin İmparatorluğu, batıya kaçanlarla da ilişkilerini düzeltmek istiyordu. Fakat 1144'da gür-hanın huzuruna gelen Curçen elçisi, avlanmış muslar hediye ettikten sonra, imparator mektubunu dinlemek için attan inmesini isteyince, onu yolarcasına eyerden alıp öldürdüler.

1151'de İ-lieh tahta çıktı ve ülkesini 1161'e kadar huzur içinde yönetti. Bu süre zarfında Kıtanlar, Harezm'le sadece bir defa çatışmaya girdilerse de, Kıtan ordusu Harezm ordusuyla boy ölçüşecek güçte olmadığı için olay tatlıya bağlantı (1158). İ-lieh'nin ölümünden sonra tahta küçük kızkardeşi geçti ve 1177'ye kadar ülkeyi yönetti. Onun ölümünün de romantik bir hikayesi var. Bu kadının bir sevgilisi vardı ve bir gün mâşuk, hanşadan kocasını öldürmesini istedi. Maktulün babası, hemen silah arkadaşlarıyla atlanarak, hanşa ve sevgilisini yakalayıp öldürdü. Böylece 1178'de tahta İ-lieh'in oğlu Çulku (Çurka yani Yürka, Yüri) tahta çıktı ve 1213'e kadar hüküm sürdü. Hükümranlığının ilk yarısı, dedesinin Orta Asya'da fethetmiş olduğu yerleri muhafaza etmek için verilen mücadelelerle geçti ve bu amaçla patrik, İ-lieh III'ün "Kaşkar ve Nevaket (Yedisu)" Nesturî metropollüğünü kurmasına yardım etti.[28] İktidarının ikinci yarısında ise, Çingis-han'ın savaşlarıyla ilgili bir siyaset takip etmek zorunda kaldı ama biz Kara-Kıtay devletinin ortadan kaldırılmasına yol açan bu olayları başka bir bölümde anlatacağız.

Kara-Kıtay devletinin kurucusu tarafından fethedilip, muhkem hale getirilen topraklar, onun ölümünden önce üç büyük bölgeyi içine alıyordu. Doğrudan gür-han yönetiminde bulunan topraklar, kuzeyde İmil Nehri'nden başlayarak Batı Cungarya, güneyde ise Çu Nehri'ne kadar uzanan Yedisu bölgeleriydi.[29] Bu topraklar, göçebe ve

28 Age., s. 26.

29 Grjimaylo, *Zapadnaya,* s. 399.

yarıgöçebeler için son derece uygun topraklardı ve tabiatın sunduğu nimetler, yerli Türk ahali de dahil olmak üzere, 84500 çadırı beslemekteydi. Normal hallerde 10 bin, gür-hanın umumi seferberlik emri halinde, 30-40 bin arası asker çıkarmaktaydı.[30]

Başkent, daha doğrusu orda, Issık-Göl'den fazla uzakta olmayan bir mesafede, Çu Nehri'nin yukarı akımlarındaydı. İkinci şehir İmil, Balhaş'ın doğu uçlarındaydı. Bu, küçük, fakir ama cıvıl cıvıl bölge, mahut "Rahip Yohannes hükümdarlığı" idi.[31]

Çu Nehri ve Merkezî T'ien-shan'ın güney kesiminde, gür-han'ın fetih yoluyla ele geçirdiği, oldukça geniş bir bölge uzanıyordu. Güney tarafı Amur Nehri'nin dagaları, batısı Harezmşahlar'ın gür-hanın hâkimiyetine verdiği Aral Gölü, doğusu zengin Hoten Vadisi'yle çevriliydi. Daha önce müstakil beylikler olan Kaşkar, Semerkand, Buhara, Termiz ve hatta Harezm ve Hoten, Katvan Savaşı'ndan sonra gürhana sembolik vergiler ödüyorlar; böylece hem huzurlarını satın alıyorlar, hem de kuzey sınırlarını savunma külfetinden kurtuluyorlardı. Uygur idıkutu da gür-hanın vassalları arasındaydı fakat bu fiilî bir itaatten ziyade, müphem bir bağımlılıktı. Gerçekten de Uygurlar, Kıtanlar'la olan münasebetlerinde oldukça bağımsızdılar.

Şimdi, "Rahip Yohannes Hükümdarlığı"nın gerçek sınırlarını tesbit ederken, bugüne kadar hiç müracaat etmediğimiz "Hint hükümdarlığı bahsi" adı altındaki Rusça metne bir göz atmamızda fayda vardır. Daha önce zikredilen Latince tasvirden farklı olarak, Rusça metinde dikkatimizi doğrudan çeken bazı enteresan detaylar var.

Öncelikle bu metin de, Orta-Çağın "fantastik ilimleri"nden hâli değildir. Onda da üç ayaklı insanlar, üç bacaklı devler, yarı kuş, yarı at yaratıklar, timsahlar ve zümrüd-ü anka kuşları vardır. Ama enteresan olanı, bir takım coğrafî bilgilerin de yer almasıdır.

"Hükümdarlığın" ortasında "asla sabit bir yerde durmayan kum gölü vardır. Burada esen rüzgarın çıkardığı dalgalar kıyıdan 300 fersah ileriye sıçrar". Bu, elbette üzerinde kum tepeleri bulunan bir çöl parçasının tasviridir ama sadece müellifin Takla-Makan'ı mı, yoksa Merkezî Cungarya Çölü'nü mü kastettiği açık değildir. Devam edelim. "Bu denize üç günlük mesafede, yüksek dağlar vardır. Bu dağ-

30 Wittfogel and Fêng, *History*, s. 659.

31 Bu bölgede eski Hristiyanlıkla ilgili arkeolojik yeni bulgular için bkz. Senigova T.N. *Voprosı ideologii i kul'tov Semireç'ya*, s. 62-67.

lardan taşlı nehir akar ve irili ufaklı taşlar, üç günlük mesafeye yuvarlanır. Bu taşların bazıları bizim topraklarımıza kadar gelir; bir kısmı da, kum denizine ulaşır ve deniz üzerini kaplar. Bu nehire bir günlük mesafede yüksek çöl dağları vardır. Bu dağların tepesine hiçbir insan ulaşamaz. Bu nehir, o günden beri toprağın altına akar."

Bu, T'ien-shan'ın güney eteklerinin tasviridir. Gerçekten de, burada kum çölünün üzerine yayılan nehir kollarının sürekli olarak taşıdığı taş parçacıkları ve kayşaklar, sürüklenerek akarlar. Buraya sadece Kuça, Kurla, Aksu vb. Uyguristan vahalarını yerleştirmek yeterlidir. Metnin bundan sonraki kısmında, nehir yataklarında bulunan değerli taşlardan söz edilmekte. Yeri gelmişken Hoten'in nefrit ve yeşim yatağı olduğunu hatırlatalım. Hatta bu civardaki dağlar da rubin, safir ve mavi lapis (lapis lazuri) in ana vatanıdır. En son olarak, küçük nehirlerin, büyük nehire koşulduğunu da kaydedelim. Çünkü rutubetli olduğu için bu büyük nehirde bol miktarda balık bulunur. Bu nehirin adı Tarım'dır. Demek ki, bu fantastik bilgiler arasında, Uyguristan'daki başruhanînin hükümdarlığıyla ilgili oldukça değerli detaylar da bulabiliyoruz.

Gür-han ve göçebe savaşçılarının otağları T'ien-shan'ın kuzey kesimlerinde kurulduğu için, ilk bakışta bu bilgiler, tarihî gerçeklerle ters düşmektedir ama kılı kırk yarma hastalığı, yukarıda da belirttiğimiz gibi, çoğu defa insanı hataya düşürür. Nitekim "Hint hükümdarlığı bahsi"nin yazarı da, gerçeklikle daha az ilgilenmektedir. Onun için şekil ve fikir önemlidir. Bu yüzden de, Budizm ve İslama karşı çıkan doğu Hristiyan kültüründen esinlenen doğu Nesturîliğinin merkezindeki bir ülkenin haritasını çizmektedir. Bu tasvir, Selçuklu Sultanlığı'nın bir daha toparlanamasını imkansız kılan darbenin yani "sarı haçlı seferi"nin başlatıcılarının Uygurlar olduğu şeklindeki tahminimizi teyit etmektedir.

Meseleye bu nokta-i nazardan bakıldığında, kaynağın müellifinin haklı olduğu ve muhtemelen çağdaşları tarafından anlaşıldığı düşünülebilir. Biz ise, dil meselesine ve istatistiki dakikliğe alışık olduğumuz için, Orta-Çağ okuyucusuna âyan metaforlar arkasındaki gerçek muhtevayı, timsal ve birlik sistemlerini anlıyamıyoruz. Yani tercüme zorluğu, sadece kelime ve cümlelerin tam karşılığının verilmesi meselesinde değil, daha ziyade, anlatılan şeyin tarz ve anlamının kavranmasında yaşanıyor.

Dahası da var! Tarihî bir gerçek, cafcaflı bir çeviri anlayışıyla kısmen yerinden oynatılmıştı. Kara-Kıtay hanlığının kuzey sınırlarıyla ilgili meseleye gözattığımızda, buna kanaat getireceğiz.

Güney ve batı sınırlarından farklı olarak, Kara-Kıtay hanlığının kuzey uçları, yeterince inandırıcı bir şekilde belirlenmemiştir. Kabul edilmelidir ki, bu sınır, İmil Nehri'ne kadar uzanıyordu. Daha kuzey kesimi olan İrtiş Havzası'nda ise, bugüne kadar kim oldukları ve hangi etnik gruba mensup bulundukları tam olarak cevaplandırılamayan güçlü Nayman kabilesi yaşıyordu.[32] Naymanlar'ın tarihi tam olarak, Çingis-han döneminden itibaren yani XII. Yüzyılın ikinci yarısından sonra külliyen bilinmektedir.[33] Problem de, orada derinleşiyor. Asya bozkırlarında yaşayan göçebe kabilelerin büyük kısmı, X. Yüzyıl sonu veya XI. Yüzyıl başından itibaren, tarihçilerin malumudur. Bu kabileler arasında en büyüğü, en güçlüsü ve kültürlüsü olan Naymanlar hakkındaki bilgiler ise, ancak XII. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkıyor.

Tarihsiz bir halk ve kültür olamayacağına göre, Naymanlar'ın ataları da, herhangi başka bir etnosa mensuptu ve kuvvetle muhtemeldir ki, bunlar Kıtanlardı.

İç Asya'da her halkın etnik adının dışında, bir de teşekkül ettiği kabile sayısına göre aldığı etnonim vardı. Örneğin Uygurlar'a "Tokuz-oğuz" yani "dokuz kabile"; Karluklar'a "Üç-oğuz" veya "üç-kabile", Basmallar'a "kırk kabile", Tankutlar'a "yedi-kabile" de deniliyordu. Sekiz kabileli halk Kıtanlar'dı. "Nayma" kelimesi ise Moğolca "sekiz" demektir. Nayman dilinden geriye sadece bazı özel isimler ve "kültürlü kelimesi" kalmıştır. Bu ve benzerleri, daha ziyade komşu kabilelerce alınıp, kullanılmıştır. Hatta Naymanlar'ın Kerait ve Moğollar'la temasları sırasında, onlarla fasih bir dille konuşmalarından, Moğol dilli olduklarını anlıyoruz. Peki acaba XII.Yüzyılın ikinci yarısında, Moğol dilli göçebeler Altaylar'a nereden gelmiş olabilirlerdi? Ancak Kıtanlar'la, daha doğrusu onların bir kısmı yani Yeh-lü Ta-shih'nin silah arkadaşları olarak gelmiş olabilirler. Böyle kabul ediliyor ama şimdi tarihî kaynaklara bir kez daha müracaat etme vakti geldi.

Önce Reşidüddin'i dinleyelim: "Çingis-han'ın erken döneminde Naymanlar'ın reisleri Nakrış-Tayang [Torluk] ve Eniat-kaan idi..

32 Viktorova L.G. *K voprosu o naymanskoy teorii.*. s. 137-140.

33 Wittfogel and Fêng, *History*, s. 50.

bunlar Kırgız kabilesini yendiler.. Buyuruk ve Tayang (Çingis-han'ın akranları-L.G.) Eniat-kaan'ın (bundan sonra İnanç-bilge Buku-han olarak geçecek.-L.G.) oğullarıydılar.. Nayman kabileleri göçebeydi; bazıları dağlık bölgelerde, bazıları da vahalarda yaşarlardı.. büyük ve güçlü bir orduları vardı; âdet ve görenekleri Moğollarınki gibiydi."[34]

Müslüman yazarın verdiği bilgilere, Moğollar'a elçi olarak gönderilen Hristiyan rahip W. Rubruck'un yazdıklarını ilave edelim: "Franklar'ın Antiochia'yı zaptettikleri sırada (Temmuz 1098) kuzey ülkelerinin hâkimiyeti Kon-ham (iki kelime "han" ve "kam" yani kahin, birbirine karıştırılmış–L.G.) adında birine aitti. Bu Kon, Karakatay'dı. (1098'de Katay kelimesi henüz ikiye ayrılmamıştı//Kıtanlar ve Kara-kataylar. XIII. Yüzyıl müellifi, yeni bir kelime öneriyor). Bu Kataylar (Kara-Kıtanlar) benim üzerinden aştığım dağlarda (yazar İç Asya'nın Altay sıradağları ve T'ien-shan arasında uzanan batı ve iç kesimlerindeki üç geçitten birini geçmiştir[35]) yaşıyorlardı. Bu dağlar arasındaki bir vadide, Nesturî Hristiyanlara mensup Nayman adında bir halka liderlik eden güçlü bir Nesturî papaz (pastör) vardı. (Kara-Kıtay gür-hanı Yeh-lü Ta-shih'nin ülkesi Batı Cungarya kastedilmektedir.–L.G.). Kon-ham'ın (Leao hanedanı imparatoru.–L.G.) ölümü üzerine bu Nesturî (papaz), kendini kıral ilan etti; Nesturîler de ona Kıral Yohannes adını verdiler. Onun hakkında her şeyi, gerçeğinden on misli abartarak anlatıyorlardı. Bu ülkede yaşayan Nesturîler, gerçekten böyle yapıyorlar ve ceviz kabuğunu doldurmayacak şeyler üzerine uzun uzun sohbet ediyorlardı."[36]

Burada kronoloji karıştırılmış ama tesadüfen değil. Antiochia'nın fetih tarihi, Tsu-puların Kıtanlar tarafından mağlup edilip, itaat altına alındığı ve Büyük Bozkır'ın doğu kesimlerinin Leao İmparatorluğu'na katıldığı tarihle aynıdır. Bu olaylar, Rubruck'un kendilerinden birbuçuk asır sonra bilgi aldığı göçebelerin hatıralarından silinmiş olamaz.

Şimdi metinleri karşılaştıralım. İki metin arasında bazı tenakuzlar olmasına rağmen, birbirlerinin eksik yönlerini tamamlıyorlar. Rubruck, Yeh-lü Ta-shih ve Nayman hanlığı adını verdiği topraklarını belirgin şekilde tasvir ediyor. Reşidüddin ise, XIII. Yüzyıl sonlarına kadar Naymanlar'da sadece tek bir hükümdar olduğuna işaret

34 Raşid ad-Din. *Sbornik*, I/135-140.

35 Obruçev V.A. *İzbrannıye rabotı po geografii Azii*, s. 386.

36 "*Puteşestviye v vostoçnıye stranı Plano Karpini i Rubruka*", s. 115-116.

ediyor: Eniat veya İnanç-han. Bu isim, ya basit bir şekilde "İohannes"e delalet ediyordu, ya da "İohannes" adı Eniat'a dönüşmüştür.

Kırgızlar'la yapılan savaşa gelince; Kıtanlar'ın onlarla 1129'da çarpıştıkları zaten malumumuz. Kırgızlar, kendilerini savunabildiler ama Sayan sıradağlarının güney kesiminde yer alan Batı Moğolistan bozkırları, kesin olarak Kıtanlar'a kaldı. Çünkü Yeh-lü Ta-shih, Selçuklu sultanını 1141'deki savaşta mağlup eden orduyu, ancak bu zengin bozkırda yaşayan insanlardan faydalanarak toplayabilirdi. Yeh-lü Ta-shih, bu zaferden sonra başruhanî-hükümdar adını aldı. Fakat 1143'de ölümünden sonra hükümdarlık çöküntü dönemine girdi ve Türkçe İnanç-bilge Buku-han (buradaki Buku güçlü anlamındadır[37]) lakaplı Eniat, Moğolistan Altaylarıyla çevrelenmiş topraklarda, kendi birliklerinin başında müstakil bir hayat sürdü. Daha sonra da saltanatı, adları bilinmeyen iki oğlu arasında taksim etti. Bunların adları bilinmiyorsa da, ünvanları bizce malum: Büyük olanın ünvanı Tayang-han, küçük olanınki ise Buyuruk-han'dı. Naymanlar Türkçe ünvanlar kullanmakla birlikte Moğol dilini muhafaza etmişlerdi.[38]

Demek ki, başlangıçta Avrupa'da "Rahip Yohannes Kırallığı" denilen hanlığın kuzey sınırları, Sayan sıradağlarına kadar uzanıyordu. Fakat kuzey topraklarında, büyük bir ihtimalle 1177 kargaşası sırasında, devlet işlerine kadınların zayıf elleri karışınca, devletin sınırları artık yaşamasına imkan sağlamayacak şekilde küçüldü. Demek ki, çenesi düşük Avrupalıların görüşleri, gerçekten uzaktı ama biz bir sonuca ulaşıyoruz. Görüldüğü gibi, en fantastik bilgilerde bile bazan hakikat kırıntıları bulunabiliyormuş.

Ve nihayet, öyle tepeden bakılmaması gereken olayların sonuna geldik. Şimdi, bozkır kurganı üzerindeki bulutlara tırmanıp, bölgeyi tepeden tırnağa bir süzelim. Çünkü neyi nerede arayacağımızı bildiğimiz için, artık böyle bir lükse hakkımız var.

37 Gumilëv, *Drevniye*, s. 198.

38 Nayman dilinde ve bazı Moğol lehçelerinde bu kelime "kişat" şeklinde yazılmıştır ama Moğollar "kiçat" derlerdi. (Raşid ed-Din, *Sbornik*, I,II/124)

KURGAN TEPESİNDEN

7. "KRAL DAVİD"İN YİĞİTLİĞİ VE ÖLÜMÜ (1143-1218)

Aynaya Aksedenler

Tarihçi, herhangi bir dönemi, olayı veya epizodu anlatırken, istemeyerek o konuya tek taraflı yaklaşır. Bu, ne tarafgirlik, ne peşin hükümlülük, ne de adaletsizliktir. Aksine, bakış açısı seçiminin tabii kanunu ve insanî idrakin bir özelliğidir. Zaten ele alınan konu, araştırmaya belli bir tekyönlülük getirir ki, bu da genel olarak, mesleğin sırrına vakıf olmayan bigane kişilerin haksız muahezelerine zemin hazırlar.

Bizim ele aldığımız konuda da, durum budur. Çingis-han tarafından birleştirilen Moğollar, dünyanın yarısına sahip bir devlet kurdular. Dolayısıyla, bütün güç ve emeğini XIII. Yüzyılın araştırılmasına hasreden tarihçilerin neredeyse tamamı, Moğollar'ın tarihini ve fetihlerini yazmışlardır. Fakat incelediğimiz konu, bizi başka bir yöne çektiğinden, biz de, Naymanlar'ın ve mağlubiyetlerinin tarihini yazmayı deneyeceğiz. Ele alacağımız vakıalar, tarihî kaynaklarda anlatılanların aynısı olacak; araştırma metodu da değişmeyecek ama buna rağmen biz, konulara değişik bir açıdan bakacağımız için, olayları başka bir şekilde değerlendirebileceğiz.

Öncelikle göçebe feodalizminin şekillenme meselesine değişik bir açıdan bakacağız. Mançurya'daki Kıtanlar, Çinli münevverlerden ve hatta tebaa sınıflarından teşekkül eden bürokrasiye sahip, teşkilatlı bir feodal devlet kurmuşlardı.[1] Yeh-lü Ta-shih'nin batıya götür-

1 Duman L.İ. *K istorii gosudarstv Toba Vêy i Lyao i ix svàzey s Kitayem*//Uhenye zapiski Instituta vostokovedeniq. M., 1955, s. 20-36. Bundan sonra: Duman, *K istorii*.

düğü askerler, sadece elementer askerî teşkilatı muhafaza etmişler, fakat bellerindeki kılıçlarının dışında herhangi bir mal varlıkları, toprak parçası veya kaleleri olmamıştır. Elbette, kazanılan zaferlerden sonra Müslüman şehirlerinden, vergi adı altında alınan bazı gelir kaynakları ve yerli ahalinin elinden yolup aldıkları meraları da olmuştur. Muhtemelen, orada burada mağlup Kañlı ve Kıpçaklar'ın kalelerine dönmelerini sağlamak şartıyla, lüks saraylarını ve paralarını da çekip alıyorlardı. Ama Yeh-lü Ta-shih, o kadar aptal değildi. Çünkü o çok iyi biliyordu ki, kendi askerlerinin sayısı az, ama düşman hayli kalabalıktı ve onu ayakta tutabilecek tek şey, yerli ahalinin sempatisini kazanmaktı. Bu yüzden, kendi halkına da bozkır ve dağ eteklerinde yer açılması için, yerli ahaliyi birazcık çekilmeye zorlamıştır. XII. Yüzyılda Avrasya bozkır bölgesi, bol miktarda yağış aldığı[2] ve tabii şartların değişmesi sebebiyle meralar genişlediği için, bu konuda önemli bir sıkıntı yaşamadı.[3] Gerçekten de, bu iklim değişikliği sayesinde bozkırda hem barış sağlanmış, hem de göçebelerin konsolidasyonu mümkün olabilmiştir.

Gür-hanın aristokrasinin oluşumunu engelemesi, ilgi çekicidir. Hiçbir kumandan, emrinde yüzden fazla savaşçı bulunduramazdı. Curçenler'in zaferini kolaylaştıran disiplin bozukluğu sebebiyle Leao İmparatorluğu'nun yıkılması, oldukça taze ve acı bir tecrübeydi. İtaatkar askerleri, artık gür-han bizzat kumanda ediyordu. Bunun neresi feodalizmdi? Feodaller, zâdegânlar, toprak ağaları ve silsile-i meratip yok; sadece, aileleriyle birlikte bulunan askerler vardı.

Görünüşe göre, yüzbaşılıkla tatmin olmayan, aşırı ikbalperest İnanç-han, kesinlikle feodal bir görünüm arzediyordu. Her zaman bir şeflikle yetinmeyen insanlar çıkar. Moğolistan Altayları'nın ötesinde, Kara-Kıtay düzeninin geçerli olduğu bölgelerin sınırında, bu tip insanlar mevcuttu. Fakat onların bahtına, buralarda insan azdı. Bunlar, kesinlikle güçsüz ve soysuzlaşmış Tikin kabileleriydi.[4] Naymanlar (ki komşuları etnik lakaplarının yerine onları bu adla çağırıyorlardı), yeni topraklarında çevrelerinin güçlü ve yabancı halklarla kuşatıldığını bildiklerinden, toprakla birlikte aralarına Tikinlerin

2 Gumilëv, *Geteroxronnost'*, s. 82.

3 Gumilëv, *İstoki*, s. 92.

4 Raşid ed-Din. *Sbornik*. I,I/139. Berezin'in çevirisinde "bikin" yazılı ise de, muhtemelen bunlar Türkütler'in Altay kolunun bakiyeleri olduğu için "tikin" tercih edilmiştir. Bkz. Gumilëv, *Altayskaya vetv' tùrok-tukù,* s. 105 vd.

bâkiyelerini de almışlardı. Zaten, ordu saflarını dolduracak insanlara, her zaman ihtiyaç vardı.

İnanç-han 1201-1202'de ölünce, ordusu, oğulları Tayang-han ve Buyuruk-han tarafından yönetilen iki parçaya ayrılmıştı. Kardeşler, aralarında anlaşamıyorlardı ama bunun sebebi, sadece sahip oldukları karakterleri değil, bir o kadar da, askerlerinin arzusuydu. Askerî demokrasilerde hanlar, askerlerin hanın kaprislerine katlanmalarından daha fazla onların keyiflerine bağımlıdırlar. Kıtanlar, eskiden beri, "kabile ittifakı" denilen boy düzenine ve adem-i merkeziyetçiliğe alışmışlardı. Yeh-lü Ta-shih'nin kararlılığı yüzünden her ikisinden de mahrum kalınca, imparatorlara dönüşen hanlara itaat etmeye mecbur olmuşlardı. Ama imparatorluk yıkılıp da, iktidar sıradan kabile üyelerinin eline geçince, Kıtan kaçaklar, eskiden alışmış oldukları toplum düzenine döndüler ve (aslında sekiz ama adam yetmezliğinden) iki hanlığa bölündüler.

Buradan, Kıtanlar'ın kılıçlarından kurtulanlar arasında hayat tarzı, kültür ve toplumsal ilişkilerin iptidaileşme sürecenin başladığı sonucuna varabiliriz. Bu insanlar, tabii hallerine dönmüşler; cesur avcılar ve çobanlar haline gelmişler; Çin kültürünü unutmuşlar ama okuma yazmaya ihtiyaç duydukları için Uygur alfabesini, daha doğrusu yazı stilinden ziyade, kendi dillerine uygun düşen alfebeyi almışlardır. Alfabeyle birlikte, halk arasında ciddi olarak tutunamamış, diğer inanç kalıntılarını hızlı bir şekilde saf dışı bırakan ideoloji yani Nesturîlik de geldi. Anlaşılan, hükümdarlığın yıkılışının ilk sonucu, gür-han Çulku ile İnanç-bilge Buku-han'ın birbirinin önünü kesip, kalabalık düşmanları karşısında eli kolu bağlı oturmak yerine, elele verip bağımsız bir politika izlemeleri idi.

Kara-Kıtay gür-han var gücüyle, o dönemde Harezmşahlar'ın güçlendiği Orta Asya'da tutunabilmeye çalışıyordu. Tarihin bu sayfası, yeterince detaylı yazıldığı[5] için, biz bu konu üzerine eğilmeyeceğiz.

Naymanlar'a dönelim. Batı sınırları, Altaylar sayesinde güvenilir bir sığınaktı. Naymanlar, Altaylar'ın batısında yaşayan Kıpçaklar'la dostane ilişkiler kurmuşlardı ve iki taraf da, birbirini rahatsız etmiyordu. Ama doğuda durum oldukça gergindi. Moğolistan'ın merkezî kesiminde, henüz 1007-1008 yıllarında Nesturîliği kabul etmiş

5 Bartol'd, *Turkéstan*, II/182-344.

bulunan, Keraitler yaşıyorlardı. Keraitler'in XII. Yüzyıla kadar olan tarihleri, kaynaklarda yeterince aydınlatılmamıştır. İlk tarihî tesbite göre, Buyuruk-han[6] ünvanı taşıyan Markuz (Mark)-hanın efsanevî şeceresi, anne tarafından Moğollar'ın torunu- Alan-kua'ya dayanır.[7] Keraitler'in kendilerini Moğollar'ın yakın akrabaları kabul ettikleri hususu bizim için daha önemli olduğundan, efsanenin bir ölçüye kadar tarihle uyuştuğu inancıyla, bu meselenin üzerine fazla gitmeyeceğiz. Çingis-han'ın büyük ceddi Habul-han'ın ölümünden sonra,[8] Markuz, Curçenler'le savaşmak için göçebelerin başına geçti ama kader, ona karşı hayli acımasızdı. Tatarlar tarafından esir alınarak, Çurçenler'e teslim edildi ve bir ağaça çivilenerek, öldürüldü. Tarih, XII. Yüzyılın 50. yılının başlarını gösteriyordu.[9]

Markuz'un iki oğlu vardı: Biri, görünüşe göre, zaten Keraitler'i yöneten Hurçahus-Buyuruk-han, diğeri, -o tarihten itibaren Moğollar'ın da artık bir hükümdarı olduğu için Moğol-Kerait ittifakının -"gür-han"ı[10] ünvanını taşıyan Khutula-hakan. Hurçahus, 1171 civarında öldü[11] ve yerine amcasını katlederek, törenle tahta geçen, Toğrul (Tooril) geldi. Ancak, onun bu davranışı halk arasında infiale sebep olunca, "gür-han", Moğollar'dan yardım isteyecek olan yeğenini alaşağı etti. O sıralarda Çingis-han'ın birleşik Moğol kabilelerinin başında bulunan babası Yesugai-ba'atur, tahttan uzaklaştırılan prensin yardımına gelerek, yerine oturttu. Gobi Çölü'nün güneyindeki Tankutlar'a[12] kaçan gür-han, taraftarlarının Tankut ülkesinde yaşamasına izin kopardı.

---

6 Raşid ed-Din. *Sbornik*. I, I/130.

7 *Sokrovennoye skazaniye*.. (Moğolların Gizli Tarihi), s. 82-84. Bundan sonra: *Gizli Tarih*.

8 Grumm-Grjimaylo G.Y. *Kogda proizoşlo i çem bılo vızvano raspadeniye mongolov na vostoçnıx i zapadnıx,* s. 169.

9 Barthold, Markuz'un Yeh-lü Ta-shin'in çağdaşı olabileceği görüşündedir. (Bkz. *O xristianstve*, s. 25) Fakat o da 1147'da yaşamış bulunan Habulhan'ın vefatından sonra ölmüştü.

10 Bkz. Raşid ed-Din, age., s. 130; "gür-han" ünvanı, kabileler birliğinin kumandanı anlamındadır ve söz konusu dönemde sadece Moğol-Kerait ittifakı mevcuttu.

11 Bu bilgi, şu yakınlarda çıkan Hsi-Hsia Üzerine Tarihi Notlar külliyatındaki kronolojik bilgilerin tashih edilmesi gerektiği görüşünü savunan Palladi Katafrov'a istinaden verilmiştir. (Palladi. *Starinnoye mongol'skoye skazaniye o Çingis-hane*, s. 199).

12 Metinde Kaçin. Bu kelime, Moğollar'ın Çince "Ho-hsi"- Batı Nehirleri kelimesine karşılık olarak kullandıkları bir sözdür. Kuzeyde'deki Huang-ho'-

Bu müphem epizodda, ilk bakışta, tarihî olayların seyrine tesir eden iki çizgi göze çarpıyor: Asya'nın genel politikasına has, devletçi çizgi ve Kerait hanı Toğrul'un karakterini yansıtan şahsiyeti. Ancak bu iki çizginin analizi, genel manzarayı aydınlığa kavuşturabileceği için, ayrı ayrı ve sırasıyla ele almak gerekecektir.

1170 cıvarında durumu anlama ve değerlendirme yetisine sahip bütün bozkırlılar, ülkelerine yönelik, ciddi bir tehlikenin mevcudiyetini anlamışlardı. Kin yani "Altın" İmparatorluğu'nu kuran zaptolunmaz Curçenler, aradan beş yüz geçtikten sonra gelen torunları Mançurlar'a dahi, Asya üzerinde hakimiyet sağlamaları fikrini aşılamışlardı. Nitekim, işbirliği yaptıkları Lama tapınaklarının etkisini kullanarak, hiç zorlanmadan, XVII. Yüzyıla ulaşan Mançurlar, daha XII. Yüzyılda iken, (takriben 1000 yılında) Çin takibinin acılarını tadan Nesturî kiliselerine karşı güçlü bir direniş gösterdiler. Dolayısıyla, Tatarlar'ın dışında kalan bütün göçebeler, Curçenler'in bozkırda yayılmasına karşı çıkıyorlardı. Hatta, kesinlikle Hristiyan olmamasına rağmen, Moğollar dahi Nesturî kanadı fiilen desteklemekteydiler.* Curçenler'in ana kuvvetleri Çin'e götürüldüğü için, Moğol gücü, tek başına bu tehlikeyi durdurmaya yetiyordu. Fakat bozkırda ortaya çıkan bazı engeller yüzünden, bu aktif savunma, gücünü kaybedecekti.

Konuyu biraz açalım. Görünüşe göre, göçebe ve yerleşik Hristiyanların çevresinde kenetlenebileceği yegane lider, Kara-Kıtay gür-

---

nun batı kıvrımına düşen Alashan ve Nan-shan eteklerine bu ad verilmişti. Oldukça karmaşık ahali yapısına sahip olan bu bölge Tankut devletinin kalbiydi. (Çince Hsi-hsia).

* Yazarın bu görüşüne katılıyorum. Çünkü Moğollar Yakın Doğu'ya geldikleri sırada "içlerinde Hristiyan unsurlar bulunduğu" düşüncesiyle Ermeniler tarafından desteklenmiş ve Ermeni kontluğu, Moğollar arasındaki bu Hristiyan unsurların yardımını devreye sokmak suretiyle Anadolu Selçukluları'nı sıkıştırmaya çalışmışlar; ayrıca o dönemde Bizans'la Moğol İlhanlı Devleti arasında çok sıkı dostane ilişkiler kurulduğu gibi, Antakya, Urfa ve Kudüs civarında Haçlı seferleri sırasında kurulan Hristiyan prenslikler de yine Moğollar arasındaki Hristiyan (Nesturî) unsurları kullanarak İslam'a darbe vurma çarelerini aramışlardır. Moğollar'ın gerek Orta Asya'da ve gerekse Yakın Doğu'da İslam'a karşı takındıkları menfi tavır yüzünden Müslümanlar gerçekten çok acı çekmişlerdir. Hatta Mâverâünnehir kendisine ülüş olarak verilen Çağatay-han öylesine aşırı İslam düşmanıydı ki, çevresindekilere "bugün filan camiye girip namaz kılmakta olan yedi müslümanı kılıçla doğradım" diyerek anlatmaktan büyük bir zevk alırdı.(Çev.)

hanı idi fakat Yeh-lü Ta-shih ölmüş; halefleri ise, kapitalist Uygur tâcirlerinin yönlendirdiği politikanın dümen suyuna girmişlerdi.[13]

Başta bulunan herhangi bir yönetim, kendileri için ne kadar zararlı olursa olsun, Çin'e karşı açılacak bir savaş, Uygurlar için ölümle denkti. Çünkü Uygurlar, nakliyecilik ve kervan ticareti sayesinde zenginleşmişlerdi ve bir savaşın çıkması halinde, ihtiyaç duydukları malları alamayacaklardı. Bu yüzden, Kara-Kıtaylar'ın darbesini, Orta Asya'da kendilerine rakip olan Müslümanlar üzerine çevirmişler ve onların silahlarını doğuya yöneltme denemelerini finanse etmemişlerdi.

Tankutlar'da durum, daha da çetrefildi. Çin'le uzun yıllardır devam eden savaş, geleneksel düşmanlık haline dönüşmüş fakat güçlü Curçen ordusunun sahneye çıkışı ve ittifak anlaşmalarına binaen, Curçenlerin oldukça serbest dolaşımı, Tankut yönetimini durumu yeniden gözden geçirmek, hem güneyde Çin'de, hem de kuzeyde, bozkırda Curçen karşıtı kuvvetleri desteklemek mecburiyetinde bırakmıştı. Bu yüzden onlar, birleşik göçebe kuvvetlerini kumanda edebilecek yegane kişi olan Kerait gür-hanına müzahir olmuşlardı. Bununla birlikte, Tankut hükümdarlığında da, görüş birliği yoktu. Rakipleri Sung İmparatorluğu ve Moğollar'a karşı Kin (Chin) İmparatorluğu'yla bir ittifak anlaşması yapmamışlarsa da, Çin'le ittifak taraftarı olanlar, 1168'de Curçenler'in isteği üzerine katledilmişlerdi.[14]

Ne var ki, göçebelerin birleşmesini en çok engelleyen unsur, var güçleriyle savundukları kabile düzeniydi. Burada, halklarının hürriyeti kendilerine bağımlı olan göçebe kumandanlarının şahsi sempati veya antipatisini aşma vakti gelmişti. Çünkü bu kumandanların her biri, genel durumu kavramış veya kavramamış olsun, şahsî çıkarları olan kişilerdi ve sadece toplumla uyuşum halinde olma taraftarıydılar. Diğer yandan, özellikle hayatını ortaya koymak söz konusu olduğunda, kimse kendini kurban etmek istemiyor; daha doğrusu, aradan onlarca yıl geçtikten sonra, bozkırın mücerret hürriyetinin, Curçen ikbalperestliğinin kurbanı olmaması için, düşman okunun hedefi olmayı düşünmüyordu. Toğrul (To'oril) de, böyle biriydi.

13 Cenova, Venedik ve Florence'ın ekonomik gücü de Kuça ve Turfan'daki olayın bir benzeri ve eşzamanlısıydı. Bu yüzden burada verilen terim bir modernizasyon sayılmaz.

14 Biçurin, *İstoriya Tibeta*, II/108-110.

Naymanlar ve Keraitler

Toğrul'un hayat hikayesi, oldukça karışık. Henüz yedi yaşındayken, Merkitler'e esir düşmüş ve bir han oğlu olmasına rağmen, Merkit kapılarında mısır öğütmüştü. Çünkü savaş esirlerinin ev işlerinde çalıştırılması, normal karşılanıyordu. Neyseki, babası Merkitler'e saldırarak, oğlunu kurtarmıştı. Aradan altı yıl geçtikten sonra, Toğrul bu defa annesiyle birlikte Tatarlar'a esir düşmüş, deve otlatmış; fakat bu kez, evden gelecek yardımı beklemeden kaçarak, yurduna dönmüştü. Bu iki olay, Kerait ordasında durumun o kadar da iyi olmadığını gösteriyor. Hanın oğlunun iki defa esir düşmesi, ancak han akrabaları ve beylerin gözyummaları sayesinde mümkün olabilirdi. Nitekim daha sonraları, Toğrul'un öz amcalarını katletmesi, ancak böyle bir öfkenin dışavurumu olabilirdi. 1171'de tahtından alaşağı edilince, sadece Moğol kumandan Yesugai-ba'atur'un yardımıyla tekrar hakkını elde edebilmiş; fakat bu arada, aynı yıl Tatarlar tarafından zehirlenen tek dostunu da kaybetmiştir. Bu kısa açıklamadan dahi, Kerait otağında kabile birliğinin çoktan bozulduğunu, iktidarın ise, kumandanların öfkeli veya merhametli yaklaşımlarıyla yönlendirilen silah arkadaşlarının mızraklarıyla ayakta tutulduğunu görmek mümkün. Keraitler, kuzeyden kâfir Moğollar, güneyden ise, Budist Tankutlar tarafından kuşatılmış olduklarından, dağınık halk kitlelerini ancak bir inanç birbirine kenetleyebilirdi. Ayrıca bu sıralarda batıda dindaşları Nayman hanlığının ortaya çıkması, durumu iyice karmaşık hale getirmişti.

Toğrul'un düşmanları, kendilerine bir istinat noktası bulmuşlardı. XII. Yüzyılın en bariz nişaneleri olan ahlak ve vazife anlayışı açısından, hiçbir Kerait beyi, menfur Curçenler'in düşmanı Hristiyan hanın hislerini kınayamazdı. Keraitler arasında Toğrul'a karşı muhalefet başlamıştı ve İnanç, bu durumu, siyasî amaçları yani Batı Sayan eteklerinde yaşayan Oyratlar ile Baykal'ın güney sahillerinde berhayat olan Merkitler gibi kuzeyin güçlü kabileleriyle ittifak akdetmek için kullanıyordu. Görünüşe göre, Curçenler'le hırlaşabilecek Tatarlar'ı da kualisyona almaya ve Çin Seddi boyuna, Ordos'la Kingan arasına göçetmiş bulunan, cesur Sha-t'olar'ın torunları Öngütler yahut "Beyaz Tatarlar"la diplomatik ilişki kurmaya muvaffak olmuştu.

Toğrul, tecrit edilmiş bir haldeydi ve Moğollar arasından kendine destek aramaya mecbur kalmıştı ama Moğol halkı, o sırada zaten

ağır bir parçalanma dönemi yaşıyor ve bir birlik arzetmekten oldukça uzak görünüyordu. Moğollar'ın, Tayçi'ut kabilesinin hakimiyeti altındaki büyük kısmı, Naymanlar'la dosttu ve başarı şansı bulunmayan Kerait hanına yardım için kılını kıpırdatmıyordu. Fakat Yesugai-ba'atur'un, 1182'de Çingis-han ünvanı alan oğlu Temucin çevresinde toplanmış bulunan diğer kısmı, Toğrul'u destekliyordu. Beklenmedik şekilde tersine gelişen olayların sebepleri o kadar önemlidir ki, bunların yol açtığı sosyal gelişmelerin hususi bir tahlilini yapmamız gerekiyor. Şimdilik, Toğrul ve Temucin'in, Çince Kin İmparatorluğu'nun Moğol dilindeki karşılığı olan Curçen imparatoru Altan-han'la, geçici bir ittifak yapma konusunda fikir birliği ettikleri gerçeğini belirtmekle yetinelim.

1183'de müttefikler, Curçenler'in, sürekli yağma saldırılarından vazgeçirmek maksadıyla, düzenli olarak hırpalayıp durdukları Tatarlar'ın perişan durumundan faydalanmaya çalıştılar. Geri çekilmekte olan Tatarlar'a, bir darbe de Temucin ve Toğrul indirerek, kumandanlarını öldürdükten başka, esirleri aralarında bölüştüler. Çinliler'in Kin dedikleri Curçen İmparatorluğu nezdinde yaptıkları bu yardımdan dolayı minnetle karşılandılar.[15] O günden sonra Toğrul'a "wang" ünvanı verildi fakat "kıral" anlamına gelen bu kelime, göçebelere yabancı olduğu için, onlar, buna bir de "han" kelimesi ilave ettiler. Böylece, Avrupalıların "Kıral İvan" şeklinde algıladıkları Wang-han ünvanı ortaya çıktı.[16]

Naymanlar, bu olaya nasıl bir tepki gösterebilirlerdi? Sadece, şiddetli bir menfi tavırla! İşgalci ve mütecaviz Curçenler'e karşı hareket eden göçebeler arası bir Hristiyan ittifakı yerine, iki lider - Wang-han ve Çingis-han- yüzünden, Curçen yanlısı Moğol-Kerait ittifakı kurulmuştu. Böylece Çingis-han, Tatarlar'a karşı zafer kazandıktan sonra, buluşma yerine geç kaldıkları için savaş sırasında kendisine yardımcı olmayan güçlü ve kalabalık Cürki [Cürkin] leri, bütünüyle ortadan kaldırdı.

Gerçekte bu, pek de gerekli bir davranış değildi ama katı bir disipline alışmış olan Moğollar, hatalı bir kabilenin tamamıyla ortadan kaldırılmasını, suçlunun fiiline bakılmaksızın verilmiş bir ceza olarak değerlendirdiler. Ne var ki, 18 yıl boyunca korkutulmuş olan Moğol kabileleri, Çingis-han ordasına dokunmayacaklardı.

15 R. Grousset, olayın tarihini yanlış veriyor. (Bkz. *L'empire*, s. 259)
16 Hennig R. *Meçhul Topraklar*, II/446 vd.

Wang-han'ın otağında durum bir süredir sakindi ama Naymanlar'ın entrikaları, üzerine düşen rolü oynayacaktı. 1194'de Wang-han'ın küçük kardeşi Erke-khara, hayatından endişe ettiğini belirterek, Naymanlar'a sığınmıştı. İnanç-han'ın hemen Kerait göçebeleri üzerine ordu sevkettiğine bakılırsa, muhtemelen, Erke-han, Nayman yanlısı grubun lideriydi. Fakat hiçbir çatışma çıkmadı ve kimse, kendi hanını korumak için müdahillere karşı eline silah almadı. Muhtemelen, halkının moralinin ne merkezde olduğunu gören Wang-han, kendisine sadık olan ve aynı zamanda Naymanlar'dan bir iyilik beklemeyen bir miktar insanı yanına alarak, 1196 sonbaharında Tankutlar'a kaçtı.[17]

Kerait hanına karşı âtıfî duygular besleyen Tankut hükümdarı, iaşe yardımında bulunarak, en güvenilir yegane yol olan Uyguristan üzerinden Kara-Kıtaylar'a gönderdi.Gür-han Çulku'nun tüm müzaheretine rağmen, Toğrul, bir yıl sonra kaçmak zorunda kaldı. Burada, onun sabık bir misafir olarak, herhangi bir dolap çevirmeye kalkıştığını düşünmek zor. 1197'de Toğrul tekrar Tankutlar'a geldi fakat çölden geçerken, hayli aç kalmış olan yol arkadaşları halkı yağmalamaya başlayınca, Tankutlar, ona topu topu beş sağmal keçi ve bir deve vererek, tekrar geldiği kuzey bozkırlarına yolladılar. Toğrul, yolda açlıktan ölmemek için devenin kanını içmek zorunda kaldı.

Fakat kader, bu sürgüne bir kez daha gülümsüyordu. Yaşlı bir dostunun oğlu ve aynı zamanda kendi dostu olan Çingis-han, onu karşılamaya çıkmış, karnını doyurmuş ve 1198 sonbaharında, baba ve dedesinin tahtına iclas etmişti. Çingis-han, bu hareketiyle, Keraitler'le olan ittifakını pekiştirmişti. Çünkü minnet borcu, göçebelerde ve imparatorun ahlak kategorisinde, çok önemli bir yer tutar.

17 Bu olayların kronolojisi belli değildir. R. Grousset'ye göre (*L'Empire*, s. 259) Wang-han'ın kaçış ve geri dönüşü 1194-1196 arasında gerçekleşmiştir ama Wittfogel (*History*, s. 648) bu görüşe karşı çıkarak olayın 1196-98 yılları arasında geçtiğini ileri sürmektedir. İnanç-han'ın, Wang-han'ın savaşsız kaçmasını sağlayacak şekilde güçlü bir ordu toplamak için zamana ihtiyacı olduğu düşünülürse Wittfogel'in iddiası şaşırtıcı görünüyor. Eğer buna birbuçuk yıl daha ilave edilirse o zaman her şey yerli yerine oturacaktır. Ayrıca esasi olaylar tavuk yılında (1201) yani ikinci görüşe göre Wang-han'ın dönüşünden üç yıl sonra vukû bulmuştur. Yoksa altı yıl sonra değil. Çünkü bu süre olayları kendi arasında birbiriyle bağdaştırmak için oldukça uzun bir zaman dilimidir.

Ne var ki ,Toğrul'un silah arkadaşlarından çoğu, ona karşı menfi bir tavır takınarak, utanmadan, düşmanlık beslemeye başlamışlardı. Han, kendisine karşı suikast girişimi hazırlandığını öğrenince, komplocuların tutuklanmasını emretti. Huzuruna getirilen komplocular a, sadakatsizliklerinden dolayı sitemler yağdıran han, her birinin yüzüne tek tek tükürmekle yetindi. Sonra da hepsini serbest bıraktı fakat durumdan memnun olmayan biri -ki hanın küçük kardeşiydi bu,- Naymanlar'a kaçtı ve orada hüsn-ü kabul gördü. Böylece bozkırda, biri Moğol-Kerait, diğeri Nayman-Merkit-Moğol ittifakı olmak üzere, iki kamp teşekkül etti. Çünkü Moğol ve Tatarlar'ın bir kısmı, Naymanlar'ı destekliyorlardı.

Moğol tarihinde yer alan olayların bundan sonraki kısmı, hayli bölük-pörçüktür. Bu konuda bazı tahminlerde bulunmadan önce, tam bir asır boyu, Kerait ve Naymanlar kadar, bütün Avrasya halkları arasında birinci sırayı işgal eden bu halkın kim olduğu konusuna kaçamak bir bakış yapmak şarttır. Elbette, burada derinlemesine bir sosyolojik analiz yapacak değiliz. Çünkü, XII. Yüzyıl sonlarında, Moğollar'da görülen düzenlemelerle ilgili kısa bir tasvir dahi, bizim konumuzda yeterlidir.

XII. Yüzyıl Moğolları

Eski Moğol toplumunun temel unsuru, bozulma aşamasında bulunan boy (oboh) idi. Kalabalık boyların başında aristokratlar, zenginler ve nüfuzlu kişiler bulunuyordu. Boy reisleri, saygıdeğer isimler taşırlardı: Ba'atur/bahadur (bogatır), noyon [noyan] (efendi, asilzâde) seçen (bilge) ve tayşi (prens veya boyun ileri gelen bir kişisi). Ba'aturların ve noyonların ana gailesi, mera ve sürüleriyle, yurtlarına bakacak yeterli sayıda işçi temin etmekti. Aristokratlar, alt tabakaları yönetirlerdi: Nökerler (muhafızlar), kharaçular veya kharaular (avam tabakası) ve bogollar (köleler). Bu son gruba, sadece savaş esirleri arasından seçilen köleler değil, fethedilen zayıf kabilelerin veya kendi istekleriyle Moğollar'a katılan boyların (unagan-bogol) tamamı da girebiliyordu.[18] Bu sonuncular, kişisel hürriyetlerinden mahrum değildiler ve aslında, sosyal ilişkiler konusunda, efendilerinden biraz daha az imtiyazlıydılar. Müstahsil gücün düşük olu-

18 Unagan-bogol: B.Ya. Vladimirtsov'un literatüre girmiş olan okuyuş şekli. N.Ts. Munkuyev ise "ötêkü-bogol" şeklinde okumaktadır.

şu ve takas şeklinde de olsa, ticaretin, son derece az gelişmiş olması, göçebe çarvacılığında köle emeğinin kullanılmasına imkan sağlamıyordu. Kölelere, daha ziyade ayak işleri gibi ev ekonomisinde ihtiyaç duyulduğundan, müstahsil ilişkilerin gelişmesine bir katkıları olmuyor; böylece de, boy yapısının temel unsurları muhafaza ediliyordu. Meraların ortak kullanımı, atalara kurban takdimi, kan davaları ve ona bağlı olarak kabileler arası savaşlar - bütün bunlar tek başına şahısların değil, kabilenin hep birlikte karar vereceği hususlardı. Moğollar'da sosyal hayatın bir esası olarak, kollektif kabile yaşantısının kökleşmesi, klan üyelerinden herhangi birinin kaderi konusunda kollektif karar alınması ve karşılıklı yardımlaşmanın, sosyal davranışların tek dominantı olarak kabul edilmesi de, bu hususta kaynaklanmıştır. Birlikte yaşadığı toplumun her zaman desteğini hisseden klan üyesi, bu kollektif yaşamın omuzuna yüklediği vazifesini yerine getirmeye daima hazırdı.

Fakat Moğol boyları, Moğolistan'daki bütün kabileleri idea cihetinden teşmil ediyorlardı. Bununla birlikte, gerçek iktidarın kabile aksakallarına, tâli mevkilerin ise, ikinci dereceden görevlerle yetinebilen kişilere ait bulunduğu klan cemaatleri disiplinine bir türlü alışamamış bağımsız kişiler de, her zaman bulunmuştur. Zorunlu hayat tarzında, merdivenin en alt basamağında bulunmak istemeyen bu bahadırlar veya yiğitler, kabile cemaatinden ayrılıyor; kürenlerini terkediyor ve "başına buyruk" veya "bağımsız" (utu duri-yin gü'ün) hale geliyorlardı ki, bunlara Çinçede "P'ai-shen" (ak kemik) yani "aksüyek" deniliyordu.[19]

Bu tip kişilerin kaderleri de genelde trajikti. Klan desteğini kaybetmiş olduklarından, karınlarını ormanlarda avcılıkla, balıkçılıkla ve hatta bazan haydutlukla doyurmak zorundaydılar ama bozkırda saklanacak bir yer olmadığı için, haydutluğun sonu ölümle bitiyordu. Zamanla bunlar, kabiledaşlarının organize güçlerine karşı durabilmek için, bağımsız müfrezeler teşkil edip, klanlarla ve boy birlikleriyle savaşabilmek maksadıyla, kendilerine kabiliyetli kumandanlar aramaya başladılar. Bu insanların sayıları, sürekli arttı ve sonunda, toplum içindeki mevkiini kaybetmiş bir Moğol hanının torunu, aynı zamanda ölmüş bir kabile reisinin oğlu ve Borcigin boyunun önde gelen bir üyesi olan ve bilahere Çingis-han ünvanı alan Temucin, bu insanlar arasından sivrilip çıktı.

19 Kozin, *Sokrovennoye skazaniye,* s. 54.

Çileli Yıllar

Temucin, bugünkü Sovyet Moğolistan'ı sınırının sekiz km. kuzeyindeki Deli'un-boldah [Deligün-boldağ] tepesinde dünyaya geldi. Doğum tarihi, farklı kaynaklarda, farklı yıllarla gösterilir. Reşidüddin, Çingis-han'ın "domuz [toñuz] yılında" yani 1152-1153'de dünyaya geldiğini fakat 1227'de öldüğünde 72 yaşında olduğunu kaydeder ki, bu durumda, doğum yılının 1155 olması gerekir. Muhtemelen, Yüan-shi'nin zikrettiği 1162 "at yılı", daha dakik bir tarihtir ve efsanevî Moğol trajedisiyle, Temucin'in izdivaç tarihi hesabıyla ve oğulları Cuçi, Çağatay, Ügeday ve Toluy'un büyüme yıllarıyla uyuşmaktadır.[20]

1147'den sonra, Tatarlar'ın da iştirak ettiği Moğol-Curçen savaşı, Moğollar için hayat-memat meselesiydi. 1161'de Tatarlar,[21] Buyir-nor Gölü sahillerinde, Moğollar'a ağır bir darbe indirdiler. Savaş sonunda, eski Moğol hanlığı çöktüyse de, halk savaşmaya devam etti. En faal Moğol kabile birliği -Tayçi'utlar- ın başına Habul-han'ın torunu, Yesugai-ba'atur geçmişti. Yesugai, Tatar saldırılarını durdurup, Tatar bahadırı Temucin'i esir almaya muvaffak oldu. Daha sonra da, onun adını yeni doğan oğluna verdi. Naymanlar'a dayanarak, dedesi gürhana karşı taht mücadelesi veren Kerait prensi Toğrul'a yardım veren Yesugai, nüfuzlu bir dost edinmişti. Ne var ki Yesugai, bilahere Temucin ve Khasar'ın annesi olacak olan, bir Merkit kumandanının hanımı, Ho'elun-ucin'i yolup aldığı için Merkitler'le bozuşmuştu.

Bu romantik epizodun kabile âdetlerine göre, Merkitler'le Moğollar arasında bir savaş çıkması kaçınılmazdı ve çıkan savaşta da, o

20 1200'e kadar olan olaylar "ömür kronolojisi"ne göre hesaplandığı için Çingis-han'ın doğumu ve evlenmesi genel kabul gören tarihleme sistemiyle uyuşmamaktadır.

21 R. Grousset (*L'empire*, s. 253; *L'Empire Mongol*, s. 47), Boil (*The Encyclopaedia of Islam*, yeni bas. Leiden-London, 1960, "*Çingiz-khan*" maddesi), P. Kafarov (*Starinnoye mongol'skoye skazaniye*, s. 173), V.V. Bartol'd (*Soçineniye*, T.I, M., 163, s. 447) ve diğer yazarlar Moğollar'ın Çurçenler tarafından hezimete uğratılmasından bahsetmektedirler. Fakat Wang Kuo-wei (*Mêng-hukao. İssledovaniye o mongolax*, s. 8 a-b) Çurçen hâkimi Hayling-wang'ın (1149-1161) sadece Moğollar'ı cezalandırma niyetinde olduğunu duyurduğunu; ancak, bir sefer tertiplenmediğini ileri sürmektedir. Muhtemelen Moğollar'ın mağlup edilmesi için Çurçenler'in müttefiki Tatarlar'ın yeterince askeri vardı. Wang Kuo-wei'in bu görüşlerini bana N.Ts. Munkuyev tarafından nakledilmiştir. Kendisine şükranlarımı sunarım.

zamanın geleneklerine göre, diğer kabileler, haksızlığa uğrayan kabilelerin yanında yer almak zorundaydılar. Yesugai, Tatar ve Merkitler'le yapılacak savaşta kendine destek temin edebilmek amacıyla, dokuz yaşındaki oğlu Temucin'i, güçlü Moğol kabilesi Kongiratlar'ın reisinin kızı Börte ile nişanladı fakat geri dönerken, yolda kendisini sofraya davet eden Tatarlar tarafından zehirlenerek öldü. Yesugai'ın ölümü üzerine başında bulunduğu kabile birliği, kısa sürede dağıldı ve daha önce Tayci'ut kabilelerinden gelmiş bulunanlar, kumandanlarının ailesini perişan bir halde bırakarak, bütün sürüyü alıp götürdüler. Dul kadın ve yetimleri, avcılık ve balıkçılık yaparak, hayatlarını güçlükle devam ettirmeye çalıştılar. O sıralar, balıkçılık yapmak, Moğollar arasında fakirliğin bir üst basamağı anlamına gelirdi. "Kendi başına buyruk insanlar" böyle yaşarlardı.

Temucin, gençlik çağına ulaştığında, Borcigin göçebelerine saldırı düzenleyen Tayci'ut kumandan Tarhutai Kiriltuh, onu esir alarak, boynuna bukağı vurdu. Fakat Temucin, bir süre sonra kaçmayı başardı. Kabiledaşlarının elinden kurtulduktan sonra, Börte adlı nişanlısıyla evlendi ve onun sayesinde kız tarafı kabilenin desteğini sağladı. Temucin, gelinin çeyiz olarak getirdiği kara samur kürkü alıp, doğruca, bir zamanlar Yesugai ile dost olduklarını hatırlayan Kerait hanına götürdü. Kerait hanı, Temucin'i kanatları altına alacağını vaadetti. Temucin, bundan başka, Cacirat kabilesi kumandanı Camuha-seçen'le de *anda** oldu. Böylece, güçlü dostluklar kurduktan sonra, Tayci'utlardan daha fazla korkması için sebep kalmamıştı.

Eski Moğollar'da, müheyyiç bir kardeşlik geleneği vardı. Çocuklar veya gençler, birbirlerine karşılıklı hediye verirler ve böylece *anda* yani *kardeş* olurlar; anda kardeşliği, kan kardeşliğinden daha üstün kabul edilirdi. Andalar, tek bir ruh gibidirler; birbirlerini asla terketmezler ve daima birbirlerini ölümcül tehlikelerden kurtarırlar. Aleksandr Nevski de, bu gelenekten faydalanmıştır. Batu-han'ın oğlu Sartak'la anda olduktan sonra, hanın akrabası sayıldığından, Rus topraklarından birçok belayı uzaklaştırabilmiştir.

* Metnin orjinalinde geçen *anda ke'eldugu* tabiri konusunda Prof. Dr. Ahmet TEMİR şu izahatı vermektedir: *Anda ke'eldugu* "anda söylemek, anda olmak, anda tesis etmek" dost, yeminli dostluk anlamındadır. Moğollar'da iki ayrı kabileye ait olan kimseler dostluk için ittifak aktederler ve mutlaka karşılıklı hediye alıp verirler ve bu suretle *anda* olurlardı. (Bkz. Moğolların Gizli Tarihi, s. 37). (Çev.).

Temucin, 11 yaşını doldurduğunda, ("Gizli Tarih"in müellifi, tarih gösterirken, ömür kronolojisini kullanmaktadır.[22]) yani 1172-1173'de, Camuha'yla Onon Nehri kenarında oyun oynarlarken, ilk defa birbirlerine karşılıklı olarak hediye verirler ve aynı yılın ilkbaharında da anda yemini ederler.[23] Fakat bu olaydan sonra, yedi yıl birbirleriyle hiç görüşmezler. Bu süre zarfında, Temucin üvey kardeşi Bekter'i öldürür, esir düşer, kaçar, evlenir, Kerait hanı Wang [Ong]-han'la dost olur ve görünüşe göre, bazı Moğol boyları Habulhan ve Yesugai-ba'atur'un halefini kendi tabii liderleri olarak gördüklerinden, şahsi nökerler edinir. Bütün bu olayların geçtiği yıllarda, Camuha'nın adı hiç zikredilmez.

Nihayet 1180'de, sonuçları Moğol İmparatorluğu'nun ortaya çıkışına zemin hazırlayan reaksiyon zincirine başlangıç olacak bir olay vukû bulur. Aslında bu, sıradan bir olaydır: Merkitler, Borcigin göçebelerine saldırarak, Temucin'in genç hanımı Börte'yi kaçırırlar. Temucin, Wang-han'a giderek yardım ister fakat han, ona tekrar Camuha'ya gitmesini tavsiye eder. Gerçekten de, Camuha aralarındaki andaya sadık kalır. Keraitler ve Caciratlar, birlikte Merkitler'e saldırıp, birçok savaşçıyı öldürürler, kadınları yakalarlar ve Börte'yi kurtarırlar. Moğolistan steplerinde geçen bu "üçlü savaş", Temucin'e çok büyük bir prestij kazandırır ki, o da, bu avantajı hızlı bir şekilde kullanmaya başlar.

Bu arada tuhaf bir olay meydana gelir: Temucin ve Camuha, birbuçuk yıl boyunca birbirlerinden ayrılmazlar ama bir an gelir ki Camuha, özellikle Börte'nin ve Temucin'in dikkatini çeken, anlamsız bir cümle sarfeder. Bu cümle, andayla sağlamlaştırılmış dostluğu, birkaç dakika içinde bozar. Bu cümleye, "Camuha'nın göçebe muamması" deniliyor. Bundan sonra vukû bulacak olayların sebebini onda aramak gerekir[24] ama biz, burada başka bir soru soracağız. Şa-

22 Gumilëv L.N. *Etnos i kategoriya vremeni.*

23 Gizli Tarih § 116

24 Gizli Tarih metninin, ağzaki olarak söylenmesinden 58 yıl sonra yazıldığını unutmamak gerekir. Eğer bu doğruysa o halde metinde kaydedilen şeylerin hiçbiri mot-a-mot doğru olmayabilir.
....Araştırmacılar (filologlar ve tarihçiler) bu mektubu savaş durumunun başlamasının müsebbibi olarak gösteriyorlar ama çok farklı bir şekilde tercüme ediyorlar. Mesela "Gizli Tarih"i Çincesinden tercüme eden P. Kafarov, bu muammalı cümleyi şu şekilde aktarmış: "Camuha dedi: 'Bugün eğer dağda konaklarsak yılkı çobanları çadırlara girsinler, eğer dere boyunda

hitlerin olmadığı bir yerde, iki kişi arasında geçen bu cümle hakkındaki bilgi kaynağı nedir? "Gizli Tarih"in metni. Peki bu tarihî kaynağın müellifi, sarfedilen o cümleyi nereden öğrenmiş olabilir? Ancak doğrudan Temucin'in kendisinden veya hanımından. Demek ki, bu durumda müellif, Temucin'in otağında, ona yakın olanlardan biriydi. Eğer böyleyse, önceden düşünülmüş bir iblağ metninin arasına muammalı bir cümle sokarken, neden anlamını apaçık belirtmedi? Eğer burada bir şeyi ima etmek istemişse, bu ne olabilir? Her şey, öylesine üstü kapalı bir şekilde ifade edilmiş ki, belki Temucin ve hanımı dahi söylenen cümlenin anlamını, ancak ses tonundan ve içinde bulundukları durumun etkisiyle anlamışlardır.

Eğer bu, eski literatürde sık sık görülen, "yazarın fikrini kahramanın zikrine bağlama" geleneği değilse, nedir? Fakat bu durumda da, metinde özellikle muamma şeklinde sunulan siyasî bir gizlilik göze çarpıyor. Şurasını kaydetmeliyiz ki, burada, kesinlikle açık olmayan bir anlam söz konusudur ve bizim de işimiz, onu açmaktır. Diğer bir önemli nokta: Birbiriyle tartışmayan dostlar, vedalaşarak ayrılırlar. Aradan bir gün geçtikten sonra, başlarında hanları bulunan birçok insan, Temucin'in çevresinde toplanır. Camuha, olayı tuhaf bir uyuşuklukla karşılar ama Temucin'in nökerlerinden biri,

konaklarsak koyun ve kuzu çobanları tıka basa karınlarını doyursunlar". (Palladi Kafarov, *Starinnoye mongol'skoye skazaniye*, s. 59). Metni orijinalinden çeviren S.A. Kozin, başka bir variyant teklif ediyor: "Dağın yakınına konalım— yılkı çobanlarımız için çadırlar hazır. Dere boyuna konalım— koyun çobanlarımız için karınlarını doyuracak (yemek) hazır". (*Gizli Tarih*, § 118). L. Ligeti ise başka türlü anlamış: "Aynı dağın eteğinde çalışan yılkı çobanlarımız ağıl bulsunlar (veya: dağ onlara ağıl olsun). Aynı nehrin sahilinde, orada konaklıyalım, koyun çobanlarımız orada karınlarını doyuracak yiyecek bulsunlar." (L. Ligeti. *A Mongolok titkos tortenete,* s. 239). Başka çeviriler de var fakat bu kadar örnek yeter. Çünkü cümlenin anlamını kavramadan doğru bir çeviri yapılamaz ama gerçekten de burada anlam açık değil. Ancak bu önemli noktayı tesbit ettikten sonra "Camuha'nın göçebe bilmecesi"ni Moğol ulusunun teşekkül sebebi (krş. Bartol'd V. *Obrazovaniye imperii Çingis-hana*//Zapiski Vostohnogo otdeleniq Rossijskogo arxeologiheskogo obJestva. X. 1896), veya "ağaların can sıkıcı.. öylesine söylenmiş bir lakırdısı" (Kozin S. a. *Yüan-Çao bi-şi kak pamàtnik literaturı*//Sokrovennoye skazaniye, s. 40) gibi görmeye çalışma denemesinden vazgeçilebilir ve hatta vazgeçmek gerekir. Burada bizim estetik normlarımız ve sosyal sistemlerimiz, XIII. Yüzyıl Moğollarınınkinden farklı olduğu için, "Gizli Tarih"in anlayamadığımız edebî bir esprisi söz konusu olabilir. Çünkü bir söz, ancak söylendiği dönemdeki farklı şartlar ve vurgulama usulüne göre geçerlidir.

onun at çalmaya çalışan küçük kardeşini oklayınca, Camuha, Çingis-han'a saldırır ve esirleri öldürerek, evine döner. Moğol hayat tarzına göre, bütün bunlar, sıradan olaylardır. Çünkü bu olaydan sonraki 18 yıl boyunca, andalar arasında herhangi bir çatışma vukû bulmaz. Ama bu süre zarfında, o güne kadar hiç olmayan bir şey yüzeye gelir ve Moğollar arasında iç savaş çıkar. Dolayısıyla, daha ileriye gitmeden, anlattığımız olayların açıklamasını yapmaya çalışalım.

Tarihçi Gözüyle Bakınca

1180-83 yılları arasında geçen bu yavan dönem, Camuha'nın Temucin'le olan ikili ilişkilerine bağlı olarak, yakınlıktan dostluğa, dostluktan düşmanlığa, daha sonra da silahlı çatışmaya doğru bir seyir takip etmesi şeklinde karşımıza çıkıyor. Belirtmeliyiz ki, bu dönemin bir diğer özelliği de, Moğol tarihinin (kabileler arası veya tesadüfî olmayan) sürekli siyasi kavgalarının, Camuha ile Temucin arasındaki çekişmelerle başlamış olduğudur. Çünkü bu çekişmenin başlangıcına kadar olan çatışmalar, genelde bir tür şahsî sebeplerle çıkmıştı. Mesela, Merkitler üzerine yürüyüşün sebebi, sadece Börte'nin kurtarılmasıydı. Nitekim, Temucin'in, Börte'yi kurtardıktan sonra, Merkitler'in sonuna kadar takip edilmesi teklifi karşısında, "Ben aradığımı buldum"[25] dediği; yürüyüşü devam ettirdikleri fakat bunun sonucunda, tarihî kaynakların da kaydettiği gibi, sadece düşmanı tepeden tırnağa yağmaladıkları görülüyor. Hatta bu sefer nihayetinde oldukça zenginleşen Toğrul, dostlarından ayrılarak, sürekli yaşadığı yere, Karanlık çam ormanlarının bulunduğu Tola Nehri sahillerine gitmiştir.

Temucin ve Camuha, çocukluktan kardeş olmuşlar fakat o günden sonra da, uzun süre birbirinden ayrı kalmışlardı. Merkitler'e karşı gerçekleştirilen seferden sonra aralarındaki andayı yenileme ihtiyacını hissettiler. Temucin, -Toğrul'un yardımıyla- Camuha'dan yardım isterken, o gün andasını herhangi bir davranışla pekiştirmediğini belirtir. Bu karşılıklı soğukluk, - daha doğrusu birbirini unutma,- Camuha'nın, buluşma yerine üç gün geciken Temucin ve Toğrul'a sert bir tonla sitem etmesinden anlaşılıyor. Ayrıca onun çocukluk arkadaşının ricasını yerine getirmeye giderken, ordularını kesinlikle dağıtmayı düşünmediği, aksine (Toğrul'un teklifine binaen)

25 *Gizli Tarih*, § 110.

ikisine ait iki tümenle hareket etmek istediği, "yolda" kendisine "Onon'un yukarı kısımlarında anda ulusuna mensup insanlar bulunduğu"nun hatırlatılması üzerine "Anda ulusundan bir tümen teşkil edileceğini, buradan alınacak bir tümenle toplam iki tümen olacağını"[26] ve sefere, birisi kendisine ait bu iki tümenle çıkılacağını belirtir. Temucin ile Camuha arasındaki ilişkilerin ikinci dönemi, böyle başlar. Camuha'yı davranışlarında yönlendiren şeyin ne olduğunu, hatta gelişen olayları nasıl değerlendirdiği ve ne gibi bir planı bulunduğunu da bilmiyoruz. Onun, Merkitler'e yapılan sefer sırasında, Temucin'e karşı sergilediği davranışı konusunda yargılanması doğru değildir. Çünkü onlar, gerçekte birbirlerini henüz doğru dürüst tanımıyorlar bile. Savaştan sonra, bu tür ortak hareketlerde daima görüldüğü gibi, herkes payını alıp, önceki hayatına dönmek üzere geldiği yere çekip gitmiyor. Aksine Toğrul, Camuha ve Temucin, andalarını yenileyerek, "birbirlerine karşı sevgi ile bir seneyi ve ikinci senenin yarısını" birlikte geçirdiler.[27]

Camuha ile Temucin'in böyle davranmasının sebebi ne idi? Dostluk olabilir mi? Halbuki Camuha'nın (ve hatta Temucin'in) samimiyeti şüpheli görünüyor. Bu dostluk, daha ziyade savaş sırasında kendini gösteren askerî-siyasî bir ittifakın pekiştirilmesine benziyordu.

Camuha ve Temucin'i o döneme göre böylesi alışılmamış bir ittifak aktetmeye neyin sevkettiğini bilmiyoruz. Belki de birden ortaya çıkan dostluk tutkusuyla serilenmiş bir hareketti. Ama olaya ikisinin dışında objektif bir noktadan bakınca, bu dostluğun toplumsal bir gerçeğin ifadesi olduğu görülüyor. Temucin ve Camuha'nın kendi topraklarına gitmek üzere birbirinden ayrılmasının, Moğollar arasına yerleştirdiği büyük siyasi rezonans da bunun delilidir.

Andaların birbirinden kopması, beklenilmeyen bir şeydi. Bunun sebeplerini "Gizli Tarih"e dayanarak açıklamaya çalışma denemesi de, kimseyi tatmin etmeyecektir. Ancak, bu ayrılış anıyla ilgili metinler sadece İç Asya değil, aynı zamanda bütün dünya tarihinin iki kilit meselesini anlama babında oldukça önemlidir: 1) Moğol İmparatorluğu nasıl ve niçin teşekkül etti, 2) Moğollar'ın göçebe komşuları olan Naymanlar, Keraitler, Merkitler ve Tatarlar onlarla girdikle-

26 Age., § 106, s. 101.
27 Age., § 118.

ri savaşı neden kaybettiler? Aşağıda da göreceğimiz gibi Camuha'nın bu konuda oynadığı rol, Temucin'inkinden daha az değildi. Ne var ki XX. Yüzyıl tarihçileri, ancak tarih bilimi cevap verecek olsa da, neden ve nasıl sorularına cevap vermiyorlar. R. Grousset, içinde aradığımız cevabı bulamadığımız tarihî kaynakların rivayetleriyle yetiniyor.[28] İş başa düştü. Olaylara müracaat edeceğiz.

1182 yılı içinde Camuha, Temucin'in Çingis-han olarak seçildiği haberini alır almaz, bu ayrılığın ana sorumluları olarak gördüğü önde gelen iki Moğol beyi Altan ve Huçar'a çıkışır: "Siz, Altan ve Huçar, neden işlerimize burnunuzu sokarak bizi andamızdan ayırdınız?"[29] Çingis'e değil, doğrudan iki beye yöneltilen bu sitem ve suçlama, farklı şekillerde yorumlanabilir. Camuha'nın henüz Çingis'e karşı meydan okumaya karar vermediği görülüyor ama bu sözlerden dedikodularıyla andalar arasını açan insanlara kırıldığı sonucu çıkarılabilir. Altan ve Huçar'ın kim oldukları konusunda "Gizli Tarih"de bazı bilgiler veriliyor. "Khutula-han'ın oğlu Altan-otçigin bir kürenle, Nekun-tayci'nin oğlu Huçar-beki bir kürenle gelip" Temucin'e komşu olurlar.[30] Eğer onların han çocukları olduğu gözönünde bulundurulursa, gelip Temucin'e komşu olmakla kendi kabilelerinden ayrılmış oldukları anlaşılır. Metnin daha ileriki kısmında, Altan ile Huçar'ın neden Temucin'le Camuha'nın arasını açtıkları sorusuna cevap verilmemiş olsaydı, tek başına bu keyfiyet fazla bir anlam ifade etmez.

Andalar arasında o olayın geçtiği gecenin sabahında, "Gizli Tarih"in müellifinin anlattığı gibi, Temucin'e pekçok insan gelir. Müellif, olayı anlatırken Altan ve Huçar'ın kürenleri gibi başka kürenlerin de geldiğini kaydediyor. Eğer bu rivayette çok derin bir anlam gizli değilse, onların aynı anda gelişleri, sadece bir eşzamanlılıktan ibarettir. Metin şöyle: "Onlar bütün gece yürüdüler. Gün ağardıkan sonra Celayirler'den Tohura'un ailesinden Haçi'un-tohura'un, Harakah-tohura'un ve Hahalday-tohura'un isminde üç kardeşin kendilerine yaklaşarak, bütün gece birlikte yürümüş olduklarını gördüler. Sonra Tarhudlar'dan Hada'an-daldurhan, hepsi Tarhudlu beş kardeş oldukları halde, gelip iltihak ettiler. Sonra Muñgetu-kiyan'ın oğlu Ungur ve başkaları, Çangşi'ut ve Baya'ud (kabileleri) ile birlikte geldiler. Baru-

28 Grousset, *L'empire Mongol*, s. 72-75.
29 *Gizli Tarih*, § 127.
30 Age., § 122.

las [Barlas] lardan Hubilay ve Hudus adında (iki) kardeş, Manghudlar'dan Cetay ve Doholhu-çerbi adında iki kardeş geldiler..." vd. Görüldüğü gibi, burada kabilelerin tamamı değil, bir kısmı söz konusu ediliyor. Yani babalar, oğullar ve kardeşler arasındaki ailevi ilişkiye bağlı olan kişiler. Hatta kabilelerden bu kopma olayına neyin sebep olduğu sorusuna da açık bir cevap yok. Mesela "Bo'orçu'nun küçük kardeşi Ogolen-çerbi Aruladlar'dan ayrılarak, büyük kardeşi Bo'orcu'nun peşinden geldi. Celme'nin küçük kardeşi Ça'urhan ve Sube'ataj-ba'atur, Uranhalar'dan ayrılarak Celme'nin yanına geldiler.."[31] sözleri Temucin'e kabilelerin değil, bazı aile veya kürenlerin- bahadırlar ve aristokratlar gibi savaşçı birimlerin geldiğini gösteriyor.

Burada birbirinden ayrı düşünülemeyecek iki proğram söz konusuydu. Kabile aksakalları, seçilmiş bir hanın liderliği altında kabileler konfederasyonu kurulmasını istiyorlardı. Bu makam içinde en uygun kişi, kabiliyetli bir savaşçı ve usta bir siyasetçi olan Camuha idi. Bu proğramın başarılı olması halinde, "başına buyruk insanlara" yaşayabilecekleri bir yer kalmayacaktı. Bu yüzden sonuncular, aslında kendilerinden biri olan Temucin'in çevresinde toplandılar. Artık bir yönetim darbesine çoktan hazırlanmış olan Temucin, Camuha'dan ayrılmış ve çevresinde 13 bin savaşçı toplanmıştı. Bu savaşçılar 1182'de Temucin'i yemin ederek Çingis adıyla başlarına han seçtiler. Gizli Tarih'te konuyla ilgili şu satırları buluyoruz: "Temucin, sen han olursan, biz düşmanlara karşı öncü olarak yürürüz. Onların en güzel kadın ve kızlarını, saraylarını, devlet ve milletlerini, güzel yanaklı kadın ve kızlarını, güzel bacaklı beygirlerini, dört nala koşturarak sana getiririz. Vahşi hayvan avına çıktığın zaman, önde giderek onları sana doğru süreriz. Sürek avı sırasında avlananların yarısını sana getiririz. Savaş günlerinde emirlerine itaat etmezsek, bizi mal ve mülkümüzden, kadın ve eşlerimizden ayırarak, kara kafalarımızı yere fırlat. Sulh günlerinde ittifakı bozarsak, bizi kendi adamlarımızdan, kadın ve çocuklarımızdan ayırarak sahipsiz memlekete sür!.."[32] Burada ganimetlerin taksimi ve disiplini bozanlara verilecek cezanın şekli belirtiliyor: Savaş zamanında infaz, sulh zamanında sürgün. Askerî organizasyonun kurulması için gerekli olan tipik şartlar.

Temucin'in han seçilmesi, Keraitler tarafından memnunlukla karşılanmış ama büyük kısmı ona iltihak etmemiş bulunan ve Ca-

31 Age., § 120.
32 Age., § 123 (muhtasaran).

muha çevresinde toplanan Moğollar'ın çoğunluğu tarafından muhalefetle karşılanmıştı. Mukadder çarpışma, Camuha'nın Çingisîlerin sürüsünden at çalmaya çalışan kardeşinin öldürülmesi sebebiyle başlamıştı. Camuha, kendi istekleriyle iltihak edenlerden 30 bin süvari hazırlamış; Çingis-han ise, farklı boy ve kabilelerden ancak 13 bin atlı toplayabilmişti.[33] Dalan-balçut'da vukû bulan savaşta Camuha, Çingis-han'ın kuvvetlerini geri atarak, Onun Nehri yakınlarındaki boğazda sıkıştırdı.[34] Fakat mevcut kabileler arası savaş geleneklerine göre esirleri öldüren Camuha, ordusunu geri çekti ve böylece Çingis-han hayatta kaldığı gibi, 18 yıl boyunca dinlenerek, kaçınılmaz yeni bir savaşa hazırlandı.

Burada bir soru ortaya çıkıyor: Kime karşı? Göründüğü kadarıyla, herkes karşı! Çingis-han'ın düşmanları Moğollar'a karşı! Çünkü ordası, sahip oldukları imkanları başkalarını huzursuz etmek için kullanan ve kendilerini üzen zengin akrabalarıya görülecek şahsî hesapları bulunan "başına buyruk" insanlarla doluydu. Çingis-han'ın babasını zehirleyen komşu Tatarlar'a, hanımının namusunu kirleten Merkitler'e, kazandığı zaferleri prestijini artırmak için kullanmaya canatan Kerait Wang-han'a, bir süre sonra "Gökte nasıl iki güneş yoksa, bir halkın da iki hükümdarı olamaz"[35] diyerek siyasî durumu bu şekilde değerlendiren Nayman hanına karşı.. Görüldüğü gibi bu önemli cümle, Hunlar tarafından konulan, Türkler tarafından geliştirilen ve teorik olarak Tsu-pu denilen Moğol dilli Tatar kabile birliklerince de sürdürülen bozkır birliği geleneğinin, XIII. Yüzyılda dahi bozulmadığını ortaya koymaktadır. Artık göçebe kültürü binasının çatısını tamamlama vakti geldi. Bilinmeyen, sadece, Naymanlar veya Moğollar'ın ne yaptığı idi.

Bir Tahlil Denemesi

Camuha, "Gizli Tarih"in sayfaları arasında, Temucin'in Çingis-han olarak seçilmesi üzerine Dalan-balçut savaşıyla tekrar ortaya çı-

33 Raşid ad-Din. Sbornik, I, 2/87-88; *Gizli Tarih*'e göre kuvvetler birbirine denkti, s. 129.

34 Tarihî kaynakların bu konuda verdikleri bilgiler birbirini tutmuyor. "Gizli Tarih", olayları burada belirtilen şekilde kaydediyor (Bkz. *Gizli Tarih.* § 129). Reşidüddin (*Sbornik*, I, 2, s. 88) ve Yüan-shi (Biçurin, *İstoriya pervıx çetırex hanov*, s. 9) zaferi Çingis-han'ın kazandığınını ileri sürüyorlar. Farklı görüşler için daha aşağıya bkz.

35 Biçurin, *İstoriya pervıx çetırex hanov*, s. 31.

kıyor. Bu savaşla ilgili şu satırları okuyoruz metinde: "Hepsi on üç kabile teşkil eden Camuha ve başka Cadaranlar... harekete geçtiler ve üç tümenlik bir kuvvetle.. Çingis-han'a karşı sefere çıktılar...Çingis-han'ın kuvveti de on üç kürenden iberetti ki, bu da üç tümen teşkil ediyordu. Bu durumda Camuha'ya karşı sefer etti."[36] Bu satırlardan anlıyoruz ki, her iki tarafta da üç tümen asker vardı fakat Camuha'nın ordusu onüç kabileden, Çingis-han'ın ordusu ise onüç kürenden teşkil edilmişti. Bu çok büyük bir fark. Küren, kabilenin sinonimi değildir. Metnin gelişine göre savaşçı birimdir ve hatta bir kabile, bir kürenden de teşekkül edebilir.[37] "Gizli Tarih"de Camuha'nın gür-han seçilmesi, bunun akabinde 1182'den 1200'e kadar 18 yıllık bir sükunet dönemi yaşandığı yolundaki açıklama da, bu kesin hükme varmamıza imkan vermektedir. Elbette Camuha'yı gür-han olarak seçenler, bu ittifakı Çingis-han'a karşı yönlendiren aristokratlardır. (".. onlar Çingis-han ve Wang-han'a karşı bir sefere çıkma konusunda anlaştılar"[38]).

Yukarıda anlatılanlardan şöyle bir sonuç çıkarabiliriz: Söz konusu dönemde Moğol kabilesi, bir parçalanma süreci yaşamıştır; bu sürecin belli başlı özelliği, kabile aristokratlarıyla boy beylerinin tahakkümü altında yaşamak istemeyen başına buyruk kişiler arasındaki ilişkilerin aşırı şekilde gerginleşmesidir. Bu süreç, öylesine uç noktaya varmıştır ki, bilahere kabilelerden kopan başına buyruk kişilerin önüne boy sisteminin işlemesi için lazım-ı mutlak olan birlik problemini çıkarmıştır. Başına buyruk kişilerin kabile üst düzey yöneticileriyle olan gergin ilişkilerinin, ancak askerî yoldan düzeltileceği anlaşılmıştır. İşte Temucin çevresinde toplanan kürenler birliği ile Camuha çevresinde toplanan "kabileler" birliğinin yansıttığı pratik gerçek bu idi.

Temucin'le Camuha'nın birbirinden kopmalarına yol açan durumlardan birine daha dönelim: "Başına buyruk kişiler"in tamamı, Temucin'in Camuha'dan ayrılmasından hemen sonra onun çevresinde toplanan çeşitli kabilelere mensup insanlardır. Bir diğer yandan, bu insanların Temucin'e aynı anda gelmeleri, insanın aklına, onların daha önce de Temucin'den uzak olmadıklarını ve sadece iki dostun

36 *Gizli Tarih*. § 141, s. 116.

37 Küren : Düşman saldırısı halinde konak alanının bulunduğu yeri çevreleyen müdafaa çemberi.

38 *Gizli Tarih*. § 129.

aralarının açılmasına tepki duyarak kabilelerini terkettikleri düşüncesini getiriyor. Onların bu harekete hazır oldukları ve böyle bir ayrılığı bekledikleri hususu ise, olaydan hemen sonra sadece Temucin'in yanında yer almalarıyla izah edilebilir. İşte bu noktada Altan ile Huçar'ın bütün bu olaylarda oynadıkları rol, yani Temucin'le kendilerinin de mensup olduğu "başına buyruk kişiler" arasındaki aracıların rolü anlaşılır hale gelmektedir. Camuha, onlara sitem etmekte son derece haklıydı.

Bu dönem, hem "Gizli Tarih" ve hem de Reşidüddin'de anlatılan Dalan-balçut savaşıdır. Fakat bu savaş, Reşuddüdin'de birinci kaynaktan tamamen başka bir şekilde anlatılır. "Gizli Tarih", Camuha'nın galip geldiğini, "Çingis'i boğaza çekilmeye mecbur bıraktığını, Çonos* prenslerini yetmiş kazanda kaynatarak öldürdükten sonra çekip gittiğini" kaydeder. Reşidüddin ise, tamamen aksini savunur. Ona göre Çingis-han galip gelmiş, düşmanlarını aynı şekilde öldürmüştür. Hangisine inanacağız? Öncelikle, olayların gerçek yönünü tahrif etmekle ilgilenmeyen "Gizli Tarih"in müellifine. Çünkü Çingis-han'ın düşmanları karşısında zor duruma düşmesi, onun problemi değildi. Bir de Camuha'ya karşı besleyeceği şahsî sempatiden, onun iyi ve kötü yönlerini olduğu gibi yansıtmaktan, herhangi bir menfaati olmayan kişiye. Halbuki Reşidüddin'in gerçekleri saptırmaktan doğrudan doğruya çıkarı vardı. Çingis-han'ı yüceltme mecburiyeti, kahramanının, düşmanın karşısında zelil bir duruma düştüğünü göstermesine engeldi. Dolayısıyla Reşidüddin'de bu meydan savaşının detaylarına rastlayamadığımız gibi, şu harcı âlem cümleyi okuyoruz: "Çingis-han'ın baht güneşinin tesirinden düşmanları tıpkı havada uçuşan toz parçaları gibi darmadağın oldular."[39]

Dalan-balçut savaşının tasvirinde, Camuha'nın davranışlarındaki paradoks halkalarından ilkine rastlıyoruz: Tam Çingis-han'ı bütünüyle mağlup edecekken, birden peşini bırakıp, şu cümleyi sarfederek savaş meydanından çekiliyor: "Neyse, onları Onon boyundaki Cerene geçidine kadar çekilmeye mecbur ettik!"[40] Bu davranışın sebebi ne idi?

Şimdi, Temucin ile Camuha'nın sergiledikleri davranışlarda, toplumsal güçlerin inasıl bir tezat teşkil ettiği anlaşıldıktan sonra,

* Prof. Dr. Ahmet Temir'in çevirisinde "Çinos" (çev.).

39 Raşid ed-Din, *Sbornik*, I/88.

40 *Gizli Tarih*. § 129.

her ikisinin de şahsî çıkarlarının kendi tarafında olanların çıkarlarıyla ne ölçüye kadar çakıştığı meselesi üzerinde durmayı deneyebiliriz. Toplumsal çıkarları, cemiyeti birbirine düşman iki kampa bölen menfaatleri motive eden unsurları bir yana bırakarak, bunu yapmak mümkün; çünkü kalanları kişisel şeylerdir.

"Gizli Tarih", Camuha ile Çingis-han arasındaki ilk çatışmayı şu şekilde tasvir eder: Kardeşinin Çingisîlerden biri tarafından öldürüldüğü haberini alan Camuha, hemen Altan ve Huçar yüzünden araları açılan andasına karşı atlanır. Camuha'nın üzerine geldiğini öğrenen Çingis-han da, derhal savaşçılarını toplayarak onu karşılamaya çıkar. Dalan-balçut'da vukû bulan çarpışma sırasında, Camuha düşmanını boğaza çekilmeye mecbur bırakır. Eğer Camuha, Temucin'le olan sabık dostluğunu unutup ordusuyla üzerine yürümüşse, demek ki onu hezimete uğratmak istiyordu. Fakat burada anlaşılmayan şey, bir adım daha atsa onu mahvedebileceği halde, bunu yapmayıp, geri çekilmesidir. Burada iki farklı kişilik görüyoruz. Biri, savaşın başlaması emrini veriyor; diğeri, cenk meydanından çekilmeyi. Fakat olaylar zincirini biri kişisel, diğeri toplumsal boyutta anlamaya çalışırsak, burada hangi iradenin etkili olduğu anlaşılır.

Temucin'i han ilan eden "başına buyruk" insanların birleşmelerine apaçık bir tepki olarak, onüç kabilenin Camuha etrafında kenetlenmesi, zaten olayı çatışma noktasına getirmişti ama bu arada Camuha'nın kardeşinin öldürülmesi bardağı taşıran damla olmuştur. Camuha'nın bu sefere çıkarken neyi amaçladığı bilinmiyor ama bu saldırı, "kabileler" kualisyonunun isteği kesin. Düşman taraflar ancak ve ancak ülke çapında bir savaşa hazırlandığı; düşmanın gücü bilinmediği hallerde, en saldırgan olan ve savaşa can atan taraf, bir canlının diğerini yiyerek varlığına son verdiği geleneksel hakimiyet taraftarıdır. Camuha'nın çevresindekiler ise, sadece ganimet elde etme amacıyla bu savaşı istiyorlardı. Bu yüzden de, gördüğümüz gibi, Çingis-han taraftarlarının yokedilmesi amacı güdülmemiştir. Dolayısıyla geri çekilme emri, sadece Camuha'nın şahsî tutumudur. Savaştan sonra Camuha'da aradıklarını bulamayan bazı kabilelerin Temucin'in safına geçmeleri ise, onunla zafer elde etmekten ümit kestiklerini gösterir ki, onların bu kamp değiştirmeleri bir atamanı hakim-i mutlak haline getirmiştir..

Temucin ve Camuha

Kabileler arasında görülen sürekli iç savaşlar, akınlar, karşılıklı sürü aşırma ve diğer "cemileler", Moğollar arasında da yaşanmaktaydı. Fakat bunlara bir de dış tehdit ilave edilince, birleşme ihtiyacı, hemen herkesi ilgilendirmeye başladı. Kuzeyden Merkitler bir süre önce maruz kaldıkları yenilginin acısını almaya hazırlanıyor; güneyden Curçenler tarafından tahrik edilen Tatarlar, atlarını eyerliyorlardı. Batıda ise, Wang-han'ın muvakkaten ortadan kaybolması üzerine, Moğolların ittifakını yıkmak amacıyla Kerait hanlığı tahtına başka bir aday bulmuş olan Naymanlar hareketlenmişlerdi. Moğollar'ın çevresi kuşatılmış görünüyordu ve Moğol birliği, bu açmazdan ancak halkın büyük çoğunluğunun desteklediği bir proğramla kurtulabilirdi ama ortada böyle bir problem yoktu.

Çingis-han'ın bahtına, zeki ve uzak görüşlü bir kişi olan İnançhan, ömrünün son beş yılında pek ortalarda gözükmüyordu. Kimi zaman hasta, kimi zaman yaşlılığın verdiği yorgunlukla, bitkin olduğu söyleniyordu ve belki de, onun kadar kabiliyetli ve erdemli olmayan çocukları kendisini engelliyorlardı. İnanç-han 1201'de ölüpde ülkesi, açıkça düşman olmasalar bile, birbirinden nefret eden iki hanlığa bölününce, kabileler arasında acımasız bir savaş çıkmıştı.

1201'de 16 kabile reisi,[41] kurultay toplayarak Çingis ve Wang-han'a karşı savaşmak amacıyla Camuha'yı gür-han olarak seçtiler. Naymanlar'ı Buyiruk-han temsil ediyordu. Koiten [Köyten] açıkla-

41 Çingis-han'ın yanında yer alan bahadırlar arasından, hanın, ancak on kabile temsilcisinin seçtiğinin altını çizelim. Tayci'ut ve Tatarlar, Naymanlar iki temsilciye sahiptiler. Camuha ise, özel bir mevkiye sahipti. Caciratlar'ın kabilesi listete gösterilmemiştir. Altı kabile ise, kelimenin tam anlamıyla Moğol kabileleriydi: Unggiratlar, İkiresler, Horolaslar (Gorloslar), Hadaginler, Salci'utlar ve Tayci'utlar. Bunlardan son üç tanesi, Nirunlar'ın kollarıydılar ve dolayısıyla Çingis-han'la akrabalıkları vardı. Naymanlar, Oyratlar, Merkitler ve Tatarlar, gördüğümüz gibi, müttefik olarak çağırılmışlardı ki, bu da savaşın kabileler arası bir savaş değil, iç ve sosyal bir çatışma olduğunu gösterir. Bu yüzdendir ki, kabileler arasında bölünmeler devam etmiş; öfkeli asker de, Çingis-han'a gelerek, kendisine karşı bir komplo hazırlandığını haber vermiştir. Ama bu durum tarihî kaynaklarda o askerin saflarında savaşacağı tarafı zaten seçtiği için ihanet olarak değerlendirilir (*Gizli Tarih*. § 141)...
Moğollar'ın etnik sistemi, çağdaş Çin ve Avrupa sistemlerinden hayli farklıydı ve çatışmalar genelde karşılıklı anlayışsızlıktan kaynaklanıyordu ki, örneğin Moğol'a göre suç sayılan bir fiil, Avrupalıya göre normal bir davranıştı veya aksi.

rında vukû bulan savaşta, âniden bir fırtına çıkması sebebiyle, Camuha'nın çeşitli kabilelerden oluşan ordusu birbiriyle bağlantıyı kaybedince, Çingis ve Wang-han tarafından kolayca mağlup edildiler. "Camuha'ya gelince, kendisini han intihap eden halkları yağmada ettikten sonra"[42] müttefiklerini bırakarak çekip gitti. Kazandığı zaferle coşkuya kapılan Çingis-han Onon Nehri sahillerinde Tayci'utlar'ı da tepeledi ve bir sonraki yıl (1202) da Tatarlar'a nihaî darbeyi indirdi. Bu arada, Merkitler üzerine bir sefer tertipleyen Wang-han da onları Baykal'ın batısına itmiş ve çok büyük çapta ganimet toplamıştı. Bu olayları müteakiben; müttefikler bir araya gelerek Nayman hanı Buyiruh-han'a [Buyuruk-han] saldırdılar. Buyiruh-han, savaşı kabul etmeyip kaçtıysa da, Urungu Nehri'nin aşağı akımında yakalanarak öldürüldü.[43]

Fakat Naymanlar, bütün hatlarıyla savaş alanındaydılar ve başkumandan Kökse'u-sabrah, Baidarah-belçir civarında bir saldırı ile Kerait ve Moğollar'ın çıkış yolunu tıkadı. Geceleyin Wang-han her nedense Çingis-han'dan ayrılıp, Camuha'yla birleşerek çekip gitti. Yalnız kaldığını gören Çingis-han da başka bir tarafa yöneldi. Wang-han'ı takip etmeye koyulan Naymanlar, bir çok esir aldılar. Çingis, bunu işitince Wang-han'ı kurtarmak için ordu gönderdi ve onun esaretten kurtulmasını sağladı. Böylece Wang-han, Çingis'i evlatlık edindi.[44]

Görünüşe göre ittifakın pekişmesi gerekiyordu; ama, Kerait beyleri ve Prens Hilha-Sengu, Çingis'e karşı bir suikast tertiplediler. Onu tuzağa düşürüp öldürmeyi planlamışlardı. Fakat her nedense, Wang-han'ın otağında başdanışman olan ve savaş kışkırtıcılığı yapan Camuha, bu defa cenge katılmayı reddetmişti.[45] Keraitler karşı Mo-

42 *Gizli Tarih*. § 144.

43 Tarihî kaynakların bir tezatı daha. Burada Gizli Tarih'in verdiği versiyon alınmıştır (*Gizli Tarih*. § 158). Reşidüddin ise, Buyiruk-han'ın biri sürek avı esnasında yakalanarak öldürüldüğünü (*Sbornik*, I, 2, s. 135) kaydeder. Yüan-shi versiyonu da bu yöndedir (Biçurin, *İstoriya pervıx çetırex xanov*, s. 36) ki, bu da Çin ve İran varyantlarının, açıkça Moğol kaynağına istinat ettiğini gösterir.

44 *Gizli Tarih*. § 164.

45 Camuha'nın her iki savaş sırasında da sergilediği tavır, özel bir şekilde incelenmeyi gerektirecek kadar tuhaftır. Geçmişteki tarihî kaynaklar, bu trajedinin baş aktörlerinden olan bir kahramanın davranışlarındaki mantıksızlığa dikkat etmemişlerse de, XX. Yüzyıl tarihçileri, burada apaçık bir istikrarsız tutumun söz konusu olduğu kanaatindedirler. Biz bu konu üzerinde ayrıca duracağız. Bkz. Bl. XI.

ğollar'ın gafletinden faydalanmayı düşünerek bir saldırı hazırlığı yaptılar; fakat, olayı zamanında haber vererek bir ödül alacağını sanan kaçkın çobanlar,[46] durumu Çingis-han'a bildirdiler. Moğol kadın ve çocukları güvenli bir bölgeye çekilirken, erkekler de hemen savaş hazırlığına başladı. Halagun-ola'da vukû bulan çarpışma sırasında Kerait saldırısını durduran Uru'ut kumandanı Huyildar'ın aptalca cesareti sayesinde, Moğollar ağır bir hezimetten kurtulmayı başardılar. Çingis-han, gece karanlığından faydalanarak sağ kalan topu topu 2600 süvariyi toplayıp, ustaca bir manevrayla ikinci bir saldırıdan kurtuldu. Sonra müzakerelerle Keraitler'i oyalayıp, Celce'er (Tola ile Kerulen kolları arasında) dağlarında yıpratma hücumlarıyla nihayet 1203 sonbaharında bir gece baskını düzenleyerek düşmanın işini bitirdi. Wang-han Naymanlar'a kaçtı ama onu şahsen tanımayan ve karşısındaki insanın gerçekten böylesi önemli biri olacağına inanmayan Nayman sınır nöbetçisi tarafından öldürüldü.[47] Böylece Keraitler'in geri kalan kısmı, Wang-han'ın oğlu Sengum kumandasında kaçarak Hoten'e ulaşmayı başardılarsa da, orada Kalaç kabilelerinin reisi Sengum'u yakalayarak öldürdü.[48]

Böylece, Merkezî Asya'nın en güçlü ve en eski Hristiyan hanlığı, kafirlerin kurbanı olarak son nefesini vermiş oldu; ama, işin garibi olayın bu yanına tarihî kaynaklarda hiç değinilmemesidir.* Reşidüddin, konuyla ilgili ihzari anlatımında "İsa'nın -ona selam olsun!- daveti bize kadar ulaştı ve onlar ona inandılar"[49] diyerek hiçbir hüküm çıkarılamayacak bir cümle sarfetmektedir. "Gizli Tarih"te ise, sadece Kerait duası "abay-babay"* yani "Havva — Baba... "sından bahsedi-

46 Her iki tarafa da sığınanlar vardı fakat Çingis-han'a kaçan çobanlar yani aranlar (çoğ. arat) Altan, Huçar ve ve hatta Çingis'in kardeşi Khasar gibi Wang-han'ın nezdinde bulunan minnettar noyonlardır. Dolayısıyla Moğollar'la Keraitler arasındaki çarpışma, kabileler arası bir savaş değil, daha ziyade sosyal bir çatışmadır ki bu, bir noktada zaferden sonra noyon olan "başına buyruk insanlar"la boy beyleri arasındaki ölüm kalım savaşıydı. Binaenaleyh, "Moğol göçebe feodalizmi" tezinin gerçeklere ters düşmeyen açıklaması da bu şekilde olabilir.

47 *Gizli Tarih*. § 188.

48 Raşid ed-Din, *Sbornik*, I, 2/134.

* Müellifin "Eski Ruslar ve Büyük Bozkır"adlı eserinin "Moğollar'ın XII. Yüzyıldaki İşleri bölümünde bu konuda detaylı bilgi verilmektedir.

49 Age., I, I/127.

* Metin'de "Oğlun henüz dünyaya gelmemişken, onu isteyerek,
Büyü yapmış, dua kılmış,
'Abay', 'babay' diyerek
Onun için yalvarmıştık..şeklinde. (çev.).

lir.[50] Bu kayıttan sadece Moğollar'ın dinler arasındaki farka önem vermedikleri neticesi çıkmaktadır.[51]

Bu görüş noktası, Keraitler'in bizzat ne gibi bir görüşe sahip olduklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Sibirya vakayinamelerinde, Kerait hanlığının yıkılışının oldukça muharref bir versiyonu muhafaza edilmiştir. Vakayiname, birazcık deforme olmuşsa da, hiçbir araştırmacı XIII. Yüzyıl olayları için ona gözatmayı dahi düşünmemiş. İşte metin[52] :"Müslüman hükümdarının adı Ong" (Yesipov vakayinamesinde böyle), İvan (Stroganov vakayinamesinde) veya Ong-Som-han (Remizov vakayinamesi) idi. Çingi adındaki sıradan insanlar onun devletine isyan ettiler ve çapulcular onun üzerine yürüdüler... ve Çingi'nin bizzat kendisi Ong'u öldürüp hükümdarlığın başına geçti."

Burada bir hayli karışıklık göze çarpıyor. Öncelikle, unutulan Nesturîlik yerine Müslümanlık kelimesi konulmuş. Çingis-han sıradan bir kafir olarak gösterilmiş, ama; bizim için önemli olan onlarca elden geçerek gelen rivayette, sosyal kavramın muhafaza edilmiş olmasıdır. Düşmanları "başına buyruk insanların" kumandanının da çabulcu atamanı olarak zikredilmesi gerekirdi. Tarihî kaynak, bu temel unsuru gözden kaçırmamış. Ancak biz, gazel yığınları arasında kaybolmuş bir inci tanesini bulmak için, tarihî olayları çok iyi tedkik etmeye mecburuz. Çünkü, bir araştırmacı, ancak bu özellikleriyle birleştirici sistemin sınırlarına ulaşabilir.

Keraitler ve Moğollar, o dönemde yaygın hale gelmiş umumi geleneklere sahip olduklarından, teorik olarak Tsu-pu denilen umum göçebe birliklerine dahil ediliyorlardı. Naymanlar ise tamamen başka bir halktı ve bu yüzden onlarla Moğollar arasında çıkan savaş, kabileler arası bir savaş olarak değerlendirilmek zorundaydı. Elimizdeki kaynaklar, ittifaka Öngütler'i de katmayı deneyen Nayman hanı Tayang-han'ın savaşta üstünlüğü elde tuttuğunu, ancak; Öngütler'in bu teklifi kesinkes reddederek, durumu Çingis-han'a bildirdiklerini müttefiken kaydetmektedirler. Diğer yandan Çingisîlerin zaferinden sonra sağ kalan ve Çingis-han'a tabi olan Tatar, Merkit ve Moğol halkları Camuha taraftarı idiler. Kalanları savaşı sürdürmek için

50 *Gizli Tarih*. § 174.

51 "Kniga Marko Polo", M., 1955, s. 85-87.

52 *Sibirskiye letopisi,* s. 36; Miller G.F. *İstoriya Sibiri,* I/190-191. Daha detaylı bilgiler ve isimler için bkz. Safargaliyev M.G. *Raspad Zolotoy Ordı*, s. 220.

Nayman hanının safına geçmişlerdi. 1204'de iki ordu Hangay [Hanghai] Dağı'nda karşı karşıya gelir. Savaşın kaderinin söz konusu olduğu bir sırada; Camuha kendi birliklerini geri çekince Naymanlar mağlup olurlar. Tayang-han ölür, hanımı esir düşer. Oğlu Küçlük ise Altay ötesindeki İrtiş Vadisine çekilmeyi başaran Merkitler'e kaçar. Bozkır, bir defa daha Göktürk ve Uygur hanları dönemindeki gibi yeniden birleştirilmişti.

Çingis-han'ın henüz mağlup olmayan son bir düşmanı kalmıştı: Onun sözde kardeşi ve ilk rakibi Camuha-seçen. Ne var ki, o da 1205'de kendi savaşçıları tarafından yakalanak Çingis-han'a teslim edilecek ve öldürülecekti.

Büyük Kurultay

1206'da Onon Nehri sahillerinde, kendi kabiledaşlarıyla yapılan savaşlarda "dokuz tuğlu beyaz sancağı" koruyan bütün savaşçılar toplanmıştı. Kurultay adı verilen bu toplantı, en üst yönetim organı idi. Bundan sonra han olacak kişinin hakimiyet yetkilerini belirleme hakkına da ancak kurultay sahipti. Han seçilen kişi, çevresini saran kalabalık tarafından keçe üzerine oturtularak, baş hizasından yukarı kaldırılıyor ve çığlıklar arasında kendisine itaat edeceklerini belirtiyorlardı. Temucin'in ikinci defa han seçildiği ve kurultay kararıyla Çingis-han ünvanı verildiği biliniyor. Geriye, aileleri ve ev halkıyla birlikte Çingis-han'ın sadık taraftarlarının özünü teşkil eden halka bir isim verilmesi meselesi kalmıştı. Böylece, ona da "Moğollar" adı verildi. Ve bu ad, yeniden şekillendirilmiş savaşçı bir halkın resmi ismi olarak tescil edildi.

Burada en kayda değer husus; 13 bin kişilik Moğol ordusunun gönüllülerin katılımıyla 110 bin kişiye çıkıp, düzenli bir ordu olmasıdır. Bu rakamın, mağlup Kerait ve Naymanlar'ın saflara alınmasıyla sağlandığı kesin. Ne var ki, insanlar satranç tahtasındaki piyonlar değildirler. Fatih kişinin ordu saflarına katılmış olmakla birlikte, bu insanların yeni hana hemen bağlanmadıkları düşünülecek olursa, demek ki onlara makul hayat şartları sağlanmıştı. Her Moğol gazisinin emrine, kendi kabile hanlarına dahi isyan etmeye alışmış on yeni seçme savaş esiri verilmişti. Moğol ordusunun esasî gücünü mağlup askerler teşkil ediyordu, ama onlar kısa sürede gerçek tebaa haline gelmişlerdi. Denilebilir ki burada Curçen, Tankut ve Müslü-

manlar gibi yerleşik düzende yaşayan halklara karşı koyabilecek güçlü bir merkezî yönetime sahip olma şeklindeki bozkır geleneği önemli rol oynamıştır. Bu insanlar, küçültücü "Tsu-pu" adını, şerefli "Moğol" adıyla değiştirmekle hiçbir şey kaybetmemişler; merkezî bir devletin hakimiyeti altında yaşamak istemeyenler ise, savaşa devam etmek üzere batıya gitmişlerdi. Bunlar yenilgiyi kabul etmeyen Merkitler ve bir kısım Naymanlar'dı. Diğer kalan küçük birimler, Çingis-han'a sempati besliyorlardı.

Boy düzeni, kısa sürede bilinçli olarak bozulmuştu. Kumandanlar, doğuştan verilmiş bir hak olarak değil, yaptıkları üstün hizmetler karşılığı ödüllendiriliyorlardı. Askerler, onluk, yüzlük, binlik birimlere ayrılmışlardı ve ondört yaşından başlayarak yetmiş yaşına kadar hizmet etmek zorundaydılar. Düzeni sağlamak için kurulan yüzbinlik ordunun dışında, bir de han otağını korumak için onbin kişilik hassa ordusu teşkil edilmişti. Kanun olarak ise, Çingis-han'ın ordu için koyduğu "yasa" uygulanıyordu. Kanunu bozanlara iki tür ceza verilirdi: Ya infaz, ya da Sibirya'ya sürgün. Bu yasanın en önemli özelliklerinden biri de, zor durumda kalan silah arkaşına yardım etmeyi redden kişiye ceza öngörmesiydi. Yasa koruyucusu (başsavcı) olarak ise, Çingis-han'ın ikinci oğlu Çağatay tayin edilmişti. Savaşçılar tarafından kurulan ve savaş için varolan yeni imparatorluk, sayıları hâlâ pek de az olmayan kişiler için bir vesile idi.

Farklı kabilelerden teşekkül eden savaşçı insan kitlelerini, sıkı bir disiplin içinde tutmak şarttı ve bunun için de daima gerçek bir güce ihtiyaç vardı. Çingis-han, bu kitle arasından en güvenilir olanlarını seçmiş; onları gece ve gündüz nöbetlerinde kullanmıştır. Bunlar, otağın çevresini çember içine alıyorlar; sadece hanı tanıyor, sadece ona itaat ediyorlardı. Esasen bu, ordu yönetiminin dışında kurulmuş suni bir Moğol idare birimiydi ve hassa birliği mensupları, rütbe olarak binbaşıdan yüksekti.[53] Binbaşıların sayısı ise, "devletin kurulmasında emeği geçen" 95 noyondan ibaretti.[54] "Başına buyruk kişiler"den de, askerî elit tabaka teşkil edilmişti. Bunları aristokrat, oligarşi veya demokrat olarak kabul etmek mümkün değil. Çünkü bu, eski Göktürk Hakanlığı ordasıydı[55] ama Büyük Bozkır'ın tamamını hakimiyet altına almış ve bütün kabileleri sünger gibi emmişti.

53 *Gizli Tarih*. § 228.
54 *Gizli Tarih*. § 202.
55 Gumilëv, *Drevniye*, s. 60.

Orda, bir ulus-ordudur. Askerî kumandanlar, verdikleri hizmete göre, atandıkları ve yapacakları hatalardan ötürü haklarında dava açılabildiği için, aristokrat olarak nitelendirilemezler. Bütün Moğollar'ın boy şeceresi, tek bir asıla bağlanır: Alan-koa. Kitleler çok sıkı bir disipline tabi oldukları için, bu sisteme demokrasi de denilemez. En üst merci han olduğu için, bu, bir tür oligarşi idi. Ona monarşizm diyenler varsa da, bu oldukça şüpheli bir durumdur. Çünkü han, gerektiğinde hesap vermek zorunda olduğu bütün askerler tarafından seçilen ömür boyu devlet başkanıdır. Ayrıca bu sisteme, yargı mercii -yasa- yargıyı icra edecek olan handan ayrıldığından, tiranizm de denilemez. Kabul edilen düzene göre han, kanunun gözetilmesini taleb hakkına sahip, ama; onu bozma hakkına malik değildi. Nitekim daha sonraları 1312'de Özbek-han tebaasına İslam'ı kabul etmesini teklif ettiğinde; ona şu cevabı vereceklerdi:"Bizim boyun bükmemizi ve itaat etmemizi isteyebilirsin, ama inançlarımıza ne hakla karışır, Çingis-han'ın kanun ve yasağını terkedip; Araplar'ın dinine geçmemizi nasıl istersin?"[56]

Gördüğümüz gibi, hanın iktidarı, Avrupa'nın feodal krallarının iktidarından çok daha fazla sınırlıydı. Zâdegân sınıfı yoktu ve herkes toprak köleliği sınıfına giriyordu.

Moğol gazileri, verdikleri hizmet karşılığında, en iyi görev ve mevkileri elbette alıyorlardı. Bu husus, Moğollarda daha sonraları teşekkül edecek olan feodalizmin başlangıcı için yeterli bir karine olarak kabul edilebilirmiş. Hiç de değil! Daha ileride görüleceği üzere; bu gaziler, hiçbir zaman kazandıkları zaferin nimetlerinden faydalanamadıkları gibi, çocuklarına iyi bir mevki ve servet sağlayamadılar. Her kazanılan zafer, Moğol gazilerinin sayısını azaltıyor; onların yerini ise, ordu saflarına katılan ve böylece ordada yarım haklara sahip üye sayısını artıran mağlup savaşçılar alıyordu. Ordu saflarındaki Moğol, gayr-ı Moğol oranı fâtihlerin aleyhine olarak değişiyordu.

En büyük problem ise, Moğollar'ın ekonomik birliğinde ortaya çıkmış gözüküyordu. Altı yıl devam eden iç savaşın, halkın hayvancılık yönünden kendine yeterli olması hususuna zarar vermemesi mümkün değildi. Çünkü savaşlar sırasında, halk ne kadar sığır besliyorsa, o kadarını da yiyordu. Dolayısıyla, sınırlarda daima düşmanlar olduğundan, terhis edilmesi imkansız orduyu besleyebilmek için

56 Tizengauzen V.G. *Sbornik materialov*, s. 100, 141.

savaşın sürdürülmesi şarttı. Bu durumda, sınır ötesine giden ordu, kendi yiyeceğini kendisi buluyor; sürüleri ise, kurtların saldırısına karşı çocuklar ve köpekler koruyordu. Ne var ki, bu durumda halk, sürekli gerginlik halinde kalmak, dinlenmeye vakit bulamamak zorundaydı. Yönetime gelince, eğer o da ayakta kalmak istiyorsa, belinde kılıç, elinde ok-yayı bulunan kalabalık halk kitlesinin büyük kesiminin sadakatini sağlamak mecburiyetindeydi.

Parası olmayan hiçbir yönetim, varlığını sürdüremez. Halbuki, daha önce gördüğümüz gibi, ulus-ordudan hiçbir şey toplanamazdı; aksine yiyecek ve silah temini için ona bir şeyler ödemek gerekiyordu. Moğol yönetimi, Moğolların uyguladığı uluslararası sağlam politikanın verdiği güvenle dolaşan kervanlardan alınan gümrük vergileriyle bu problemi çözüyordu ve elbette bu politikayı sürdürebilmek için, güçlü ve merkezî idareye sahip bir yönetimin bulunması gerekiyordu.

Peki; acaba Çingis-han, özgür yaşamaya alışmış yeni tebaalarıyla uçsuz bucaksız imparatorluğunu nasıl uzlaştırıyordu? Konfessiyonal siyasi primatla değişen inançlara saygı gösterilmesinin, bu konuda önemli rol oynadığı şeklindeki sabık görüşe karşı çıkmayalım mı? Doğru olduğu için hayır! Çingis-han, oğullarını Hristiyanlarla evlendirmişti. Örneğin Ügeday'ı [Ogodai, Oktay] Merkit Turakine, Toluy'u Kerait prensesi Sorkaktani-beki ile. Nesturî ruhanîleri, hanın otağına girip çıkıyorlardı ve Çingis-han'ın torunları da Hristiyanlığa karşı saygılıydılar.

Hadim ve şamanları zor yıllarında Çingis-han'ın destekçileri arasında yeralan Moğol "kara din"ine[57] gelince, her ne kadar ortadan kaldırılmadıysa da, imkanları oldukça sınırlandı. Moğol din adamlarının başkanı, gelecekten haber veren şaman Kokoçu [Teb-Tenggeri], bazı prensleri de ayartarak devlet işlerine müdahele etmek ve insan toplamak gibi teşebbüslerde bulununca, han otağına çağırılıp orada bel kemiği kırılmış, böylece taraftarları da faaliyetlerini durdurmuşlardı.[58]

"Kara din"in sınırlandırılması, elbette Nesturîliğin devlet dini olduğu veya böyle bir şans yakalayacağı demek değildi. Bununla bir-

57 Nesturîliğe karşı rakip olan eski Moğol dininin doğmasıyla ilgili çetrefil mesele XII. bl. de detaylı olarak ele alınacaktır.

58 *Gizli Tarih*. § 246.

likte Nesturîler bazı devlet kademelerinde görev aldıklarından, yeni doğan bir imparatorluğun politikasını yönlendirme imkanını yakaladılar. Dolayısıyl,a Kıpçaklar'dan destek gördükleri Altaylar'ın ötesine giden Nayman prensi Küçlük ve Merkit prensi Tokta-beki'nin tecrit edilmesinde onların da rolü olmuştur ama bu cesur insanlar kılıçlarını kınlarına sokmadılar.

Şöhret ve Ölüm

1207'de savaş yeniden başladı. Çingis'in büyük oğlu Cuçi, çıktığı bir sefer sırasında ciddi bir dirençle karşılaşmayınca, Moğol ulusunun arkasını sağlama almak amacıyla Güney Sibirya'daki "orman halklarını" itaat altına aldı. Bir sonraki yıl, Moğol kumandan Sube'etai, İrtiş Vadisi'nde Nayman ve Merkitler'e yetişerek onları Buhtarma kaynağında savaşı kabul etmek zorunda bıraktı. Savaş sırasında Merkit kumandanı Tokta ölünce, oğulları Kıpçaklar'a (bugünkü Kazakistan) kaçarken, Nayman prensi Küçlük, kabiledaşlarıyla birlikte Yedisu'ya geldi ve orada, o sıralarda Harezmşah Muhammed'le girdiği savaşta askere ihtiyacı bulunan gür-han Çulku tarafından hararetle karşılandı. Neticede Küçlük, basiretli ve mantıklı bir şekilde insan toplayan gür-hanın en samimi dostu haline geldi ve hatta gürhanın kızıyla da evlendi.

1209 yılı, gür-hana büyük bir acı getirdi. Küçük Kara-Kıtay devletinin, handan Müslüman rakiplerini saf dışı bırakmasını isteyen Uygur tacirleri tarafından finanse edildiğini daha önce belirtmiştik. Ancak gür-han bu isteği yerine getirmeyince, Uygurlar Kıtan memurlarını öldürerek Çingis-han'a itaat arzettiler. Bu anlaşma her iki tarafın da çıkarınaydı. Çünkü, Curçenler'le savaşmak zorunda olan Moğol hanı, bütün bozkırın desteğini sağlamak durumundaydı. Savaşın sürdürülmesi için gerekli parayı ise Uygurlar vereceklerdi.

Uygur tacirlerinin alıp satmak için mala ihtiyaçları vardı. Kendileri monopol olduklarından, Moğol askerlerinin elinde bulunan ganimet mallarını çok ucuza kapatabiliyorlardı. Ayrıca, Moğollar'ın da okuma yazma bilen insanlara ihtiyaçları vardı. Hatta bu tür mevkiler, Nayman esirlerine bile teklif edilmişti. Kültürlü Uygurlar hemen bu vazifelere talip oldular ve neticede, ticari işlerden elde ettikleri kazançtan daha düşük olmayan gelirlere kavuştular. Artık Kin İmpa-

ratorluğu'yla savaşı kızıştırmak için başka bir sebep gerekli değildi ve 1211'de savaş başladı.

Moğollar, ilk darbeyi Tankut hükümdarlığına indirdiler. Büyük bir ihtimalle bu askerî ve siyasî bir yükselişti. 1209'da Tankut ordusunun yarısını imha eden Moğollar, büyük çapta sığır ve deve sürüleri ele geçirmişlerdi; ama Tankutlar baraj seddini yıkarak Huang-ho şehri civarını su altında bıraktıklarından başkentin muhasarasını kaldırmak zorunda kalmışlardı. Böylece Moğollar, asıl savaş için askerlerini dağıtmaksızın, barış ve karşılıklı askerî yardım anlaşması imzalayarak geri çekildiler.

Kaçınılmaz savaşı başlatma anı, oldukça düşünülerek belirlenmişti. Çünkü Kin İmparatorluğu, üç cephede birden savaşıyordu: Sung İmparatorluğu, Tankutlar ve yabancı hakimiyetine karşı mücadele eden "Kızıl Kaftanlılar" cephesi. Fakat düşmanın sayıca üstün olmasına rağmen, Çurçenler bütün cephelerde zafer kazanıyorlardı. 1211 yılında Moğollar Wu-sha sınır kalesini ele geçirdiler. Kısa süre sonra, Curçenler'in çekilmez göçebeler olarak milleti canından usandırdıkları birkaç kale daha düştü. Pekin'e kadar bütün şehirler boşaltılmıştı. Kıtan askerleri, Moğollar'la kan kardeşi oldukları iddiasıyla isyan ederek onların safına geçtiler. Sonunda, 1215'de Pekin de düştü ve Çingis-han, batıda durum oldukça karıştığı için barış anlaşması imzalamak zorunda kaldı.

1208'de Altay ve Tarbagatay eteklerine çekilmiş olan Merkitler, batıda Poloves denilen Kıpçaklar'dan yardım görmüşlerdi. Bu sayede 1216'da hayli güç toplayarak Moğollar'a bir sırt darbesi indirmeyi denediler. Alelacel Merkezî Moğolistan'dan Prens Cuçi kumandasında yola çıkan iki Moğol tümeni, düşmanı durdurarak, geri atmayı başardı. Moğollar, Küçlük tarafından terkedilen Merkitler'e Irgız Nehri'nde yetişerek son ferdine kadar kılıçtan geçirdilerse de, kafirlerle cihat etmekten büyük zevk duyan Harezmşah Muhammed'le girdikleri çatışma sonunda geri çekilmek zorunda kaldılar.

Kara-Kıtay [Kıtan] hanlığında ise işler oldukça kötüye gidiyordu. Gür-hanın, Harezmşah Muhammed'le dalaşması, sadece Harezm'in güçlenmesine vesile olmuştu. 1208'de gür-hana haraç vermeyi kesen Muhammed, Hoten hâkimini de tarafına çekerek, Buhara ile Semerkand'ı zaptetmiş; Kara-Kıtay valileri ve vergi tahsildarları tarafından inim inim inletilen Müslüman ahali Harezmlileri bir halaskâr olarak

bağrına basmıştı. İşte böyle bir anda gür-han, Küçlük'ün Çingis-han'ın sabık düşmanları arasından seçtiği askerlere ihtiyaç duymuştu. Fakat Küçlük bir maceraya atılmış ve kayınpederini kurtaracağı yerde gür-hanın Özgend'deki hazinesini ele geçirmiş, ayrıca Kara-Kıtay ordusunun büyük kısmının Müslümanlarla savaş halinde, olduğunu öğrenince de, bizzat gür-hanın tahtına göz dikmişti. Ne var ki bu çılgınca hareket başarılı olamayacak ve ordusunu toplayan gür-han, Küçlük'ü mağlup edecekti. Bu esnada, diğer bir Kara-Kıtay ordusu Semerkand'ı istirdat etmiş, ama çarpışmalar henüz bitmemişti. Hatta tekrar toparlanıp karşı saldırıya geçen Müslümanlar, ancak Balasagun'da durdurulabilmişti, ama bu şüpheli bir başarıydı.

Fakat, o arada halk kitleleri politikaya karışmış ve başlarında bulunan yöneticilerin bütün kartlarını altüst etmişlerdi. Mâverâünnehir'in Müslüman halkı, kendisiyle aynı inancı paylayan Harezmliler'in boyunduruğunun kafir boyunduruğundan daha kötü olduğu kanaatine varmıştı. Semerkand'da, iktidarın birkaç âni değişikliğinden sonra Harezmliler kılıçtan geçirilmiş, üstelik katledilen kişilerin cesetleri pazarlarda sergilenmişti.[59] Öte tarafta ise, Küçlük'ün elinden hazineyi kurtaran Kara-Kıtay ordusu isyan bayrağı açarak, hazineyi gür-hana teslim etmeyip, kendi arasında paylaşmıştı. Bu durum karşısında; Küçlük macerasına kaldığı yerden devam etmeye karar vererek, âsilerin başına geçti ve 1211'de Kaşkar'da berkinmeye çalışan gür-hanı tutukladı. Gür-hanın ünvanına ve hükümdarlık alametlerine dokunulmadı. Ama Küçlük, tahtın hemen yanıbaşında durarak, bütün işleri çekip çevirmeye başladı. Gür-hanı kabiliyetsiz bulan Kara-Kıtay beyleri, çökmek üzere olan devleti kurtarabilecek kabiliyete sahip bulunduğuna inandıkları Küçlük'e karşı sempati besliyorlardı. Gür-han Çulku 1213'de öldü ve Küçlük de Kara-Kıtay gür-hanı olarak tahta oturdu.

Burada anlatılan olaylar, Nayman meselesinin ne olduğu konusunu aydınlatmaktadır. Gördüğümüz gibi Naymanlar, Moğollar'dan kurtulmak için, bir akraba sıfatıyla Kara-Kıtaylar'a sığınmış; orada da onlardan biri gibi karşılanmıştı. Gerçi Küçlük tahtı Kara-Kıtay beylerinin yardımıyla ele geçirmiştir; ama yabancı kökenli biri olsaydı, böyle bir şey mümkün olamazdı. Açıkcası Kara-Kıtaylar'la Naymanlar arasındaki fark, etnik yönden değil, siyasî cihettendir ve bu da, olaylarla ilgili ileri sürdüğümüz ilk görüşümüzü desteklemektedir.

59 Bartol'd, *Turkéstan*, s. 382 vd.

En önemli problem, din konusundaydı. Mevcut bütün belgelere göre, Küçlük başlangıçta Nesturî idi; tahtı ele geçirdikten sonra Hristiyan olan ilk hanımını terkedip, kendisini "tuhaf tanrılara [belki de Buda'ya] ibadet etmeye"[60] tergib eden Kara-Kıtan hanının kızına âşık olmuştur.[61]

Moğol ordusunun Çin'le meşgul olması, Küçlük'e Kara-Kıtay devletinin sınırlarını yeniden çizmeye fırsatı vermiştir. Önce Harezmliler'i güneye itmeyi başarmış, arkasından Moğollar'ın himayesine girmiş bulunan Almalık hariç Doğu Türkistan prensliklerini itaat altına almıştı. Ne var ki iyi bir kumandan olmasına rağmen, iyi bir politikacıı olmayan Küçlük, Nesturî ve Budistlerin, Kata-Kıtay devleti tebaasının büyük kısmını teşkil eden Müslümanlara dinî takibat başlatmasına göz yummuştu. Tabiatıyla bu durum, halkın çoğunluğunu, kendisinden yüz çevirerek, o sıralar Müslümanlara karşı müsamahakar davranan Moğol hanına sempati beslemeye sevketti.

1218'de beklenmedik bir anda Almalık prensliğini işgal eden Küçlük, şehri kuşattı. Şehrin müdafaasını ise, beyin hanımı ve aynı zamanda Çingis-han'ın kız torunu olan bir kadın üstlenmişti. Moğollar, vakit geçirmeden yardıma gelince, Küçlük geri çekilmek zorunda kaldı. Moğollar'ın yardıma geldiği haberi duyulunca, Müslüman ahali, saklanma imkanı bulamayan Küçlük taraftarlarını öldürmeye başladılar. Bu durumda Küçlük ülkenin güneyindeki Sarıkol'a

60 Bu konuda XII. Yüzyılda yaşayan Suriyeli tabip ve fizikçi Bar Hebraeus'un meşhur kroniğinde açıklama vardır, "*The Chronography of Gregori Abu'l Faraj, the son of Aaron, the Hebreuv Physician commonly known as Bar Hebreus*" (trad. from Siriak by E.A. Wales Busge, London, 1932) fakat her şey birbirine karıştırılmıştır. İşte metin: "Ung-han, Hristiyan kıral İvan, Krit (Kerait) isimli barbar Hun kabilesinin hükümdarı, Çin halklarından Karaketa (Kara-Kıtay) denilen kabileden bir hanım aldı. Atalarının dinini terkedip tuhaf tanrılara tapınmaya başladı." (Wittfgel and Fêng, *History*, s. 653). Bar Hebraeus Naymanlar'la Keraitler'i karıştırdığından Küçlük'le Wang-han'ı da birbirine karıştırmış. "Kıral İvan", arkasından da "Kıral David" tipi bu şekilde ortaya çıkmıştır. Hayır, sanırım biz tarihi eski tarihçilerden daha iyi biliyoruz ve kadim müelliflerin yorumlarına körü körüne bağlanmaktansa, onların tarih külliyatlarının tenkidiyle ortaya çıkan hilafsız vakıalara dayanıyoruz.

61 Wittfogel and Fêng, *History*, s. 653, dn. 31. Bu şüpheli bir konu. Çünkü Reşidüddin, Naymanlar'a göre "Küçlük böyle bir gücü devler ve perilerin yardımıyla elde etmiş, onların sütünü sağarak bir tür kımız hazırlamıştır" (*Sbornik*, I, 2/112) diye açıklamaktadır. O dönemdeki ezoterik şeytana tapınma olayı bize Budizmden daha açık değildir.

kaçtıysa da, orada Moğollar'ın eline düştü ve öldürüldü. Kara-Kıtaylar, [Kıtanlar] karşı koymayı bir yana bırakarak Moğollar'a itaat ettiler ve böylece özel Moğol birlikleriyle eşit haklara sahip, ayrı bir onbin kişilik birim halinde ulus-ordu bünyesinde yer aldılar.

1218'den sonra bozkırda Moğollar'ın düşmanı olarak sadece Merkitler'e yardım veren Kıpçaklar yani doğu Polovesleri kalmıştı. Kıpçaklar'la yapılan savaşlar, Moğollar'ın Volga ve Yayık nehirlerinin aşağı akımlarında yer alan Saksın halkını itaat altına aldığı 1229 yılına kadar devam edecekti. Karadeniz ve Aral civarında yaşayan Polovesler'in bir kısmı batıya kaçarken, diğer kısmı Moğollar'a itaat edip, ordu saflarını doldurdular.

Küçlük hayatını kaybetmişti ama sağlığındayken hayal ve haketmediği bir üne kavuşmuştu. Müslümanlara karşı başlattığı dinî takip, XIV. Ludwig'in dragonadlarının Asya'nın batı uçlarında beklenmedik bir rezonans sağlaması gibi, oldukça saçma bir hareketti. Küçlük ilk başta, Harezmşahlar'la yıldızı bir türlü barışmayan Bağdat halifesinin yapmak istediğini gerçekleştirmeye girişmişti. Hatta; 1217'de Bağdat'ta yaşayaşan Nesturî patriği, halifenin isteği üzerine, Harezm'e karşı giriştiği hareketi tamamlaması isteğiyle "Kıral David"e elçi olarak gelmişti.[62] Fakat o sıralar Hristiyanlıktan yüz çeviren Küçlük, Orta Asya'yla uğraşmayı bir yana bırakarak, bütün dikkatini Cungarya üzerine teksif etmişti. Maamafih bu olayın haberleri çok uzaklara kadar yayılmış ve 1218'de Kuzey Mısır'daki Dimyat'ı kuşatma altına alan haçlıların kulağına kadar gitmişti. Haçlıların bir kısmı, daha doğrusu Kıral Andreas II kumandasındaki Macarlar, Akra'ya kadar ilerlemişler ve zengin ticaret şehrinde biraz eylenerek geri dönmüşlerdi. Diğer haçlılardan, kurnaz İtalyan tacirleriyle temas halinde bulunan papalık legatı Pelagi tarafından kışkırtılan Germanlar, Frizler, Datçalılar ve Norveçliler ise, 1218 mayısında Mısır'a yönelmişlerdi. Başlangıçta bazı çarpışmaları kazamış ve hatta Dimyat'ı ele geçirmiş, ama savaşı daha fazla sürdürmeyi gereksiz gördüklerinden, 1221'de Mısır'ı terketmişlerdi.

İşte tam bu sıralarda, doğulu müttefiklerle ilgili haberler oralara kadar ulaşmış ve şu şekilde yayılmıştı: "Bütün Hristiyan âleminde duyulduğuna göre; büyük bir orduyla yaklaşmakta olan Rahip Yohannes adlı Hindistanlı Kıral David, İran'ı, Media'yı (yani Orta Asya'yı) ve diğer birçok Sarasin topraklarını fethederek, Bağdat halife-

62 Bartol'd, *Turkéstan*, s. 403.

si yani Sarasinlerin başpiskoposu Ballah'a, Hristiyanlığa geçmemesi halinde ona ve bütün kafirlere karşı savaşmak istediğini bildirdi. Damiet [Dimyat] açıklarında ve Jerusalem ülkesindeki Hristiyan ordusuna da yardıma geleceğini vaadetti."[63]

"Halk tarafından Papa Yohannes denilen Kıral David"le ilgili yayılan daha heyecan verici bir başka şayia ise; Akka piskoposu Jacques de Vitry'nin Honoria III'e gönderdiği mektupta; onun "tıpkı İsrail'in kutsal kıralı David [Davud] gibi.. Tanrı'nın iradesiyle taç giydiği" şeklinde tanıtılmasıydı. Mektubun tarihi 18 Nisan 1221. Halbuki bu tarihte Küçlük'ün kemikleri çoktan çürümeye başlamıştı; ama, onun yardıma geleceği ümidi Avrupalılar'ın akıllarında yer etmişti. De Vitry'nin mektubunda belirtilen diğer saçmalıklar arasında bir de; "Kıral David'in Antioche [Antakya] dan 15 günlük mesafede bulunduğu, İsa'nın mezarını ziyaret etmek ve Mukaddes krallığı (yani Salahaddin'in 1187'de zaptettiği Kudüs krallığı) yeniden kurmak için Arz-ı Mev'ud'a bir an önce gelmeye çalıştığı" kaydıydı vardı. Piskopos, mektubunda verdiği bu bilgileri, Akka savaşı sırasında Müslümanlar'a esir düştükten sonra Bağdat'a gönderilen, fakat bunların Hristiyan olduğunu öğrenen halife tarafından "Kıral David"e iade edilip, serbest bırakılarak Antioche'a yollanan askerlerden almıştı.[64]

Bu son detay, her ne kadar çok az itimada sayan ise de, birazcık daha inanılır gibi görünüyor. Çünkü Hristiyan savaş esirlerinin, o sıralarda Harezmşahlar'ı tarumar eden Moğollar'ın hareket bölgesi içinde bulunmuş olmaları mümkündür. Bu esirlerin, isterse kaçmış olsunlar, Moğollar'ın eline düşmüş ve onlar arasında askerî hizmet veren Hristiyan Kerait veya Naymanlar'a rastlamış olmaları da uzak bir ihtimal değildir. Moğollar'ın da düşmanlarının düşmanına yardım etmeleri ve kendi saflarına katılmalarına ses çıkarmamalarında inanılmayacak bir şey yoktur. Bütün bunlar, yazılmamış bir tarihî romanın detaylarıdır elbette. Ama tarihle uğraşan herkes bilir ki, henüz karanlıkta kalan pekçok şey vardır. Her halükârda, sözü edilen metin, efsane ve aldatıcı ümidlerin kronolojik bir sonucudur. XIII. Yüzyılda, kendilerini ayıltan önemli bir gerçek, Avrupalılara âyân olmuştu.

63 Redulphus de Coggeshale. *Chronicon Anglicanum* ed. J. Stevenson'dan nakleden Hennigue R. *Meçhul Topraklar*, III/28-29.

64 Spicilegium sive Collectio veterum aliquot scriptorum, qui in Galliae bibliothecis delituerant, Paris, 1723, III/591 vd. a istinaden Hennigue R. *Meçhul Topraklar*, III/26-27.

8. KAYBOLAN ÜMİTLER (1218-1259)

Kurgan Tepesinden Görünenler

Gördüğümüz gibi, her oranlama derecesi bize yeni bir konu yakalama imkanı sağlıyor. Fakat; elde ettiğimiz şeyler nisbetinde de ne çok şey kaybettiğimiz ortaya çıkıyor. Konuya "kuş bakışı" veya 2,5 oranlamasıyla yaklaşmak suretiyle, Asya'da olmayan bir Hristiyan devletin coğrafî yerini ve hatta bir Orta-Çağ efsanesinin yaratılmasına yol açan olayların geçtiği dönemi ortaya çıkarabildik. Bununla birlikte takip ettiğimiz bu yolla, değil olayların detaylarını; ekonomik, sosyal, siyasî ve ideolojik sebeplerini dahi tesbit etme durumunda değiliz. Reel tarihî seyir içinde tali derecede öneme sahip olan bu sonuncular, eşyanın derin tabiatınının ortaya çıkarılması konusunda önemli bir göstergeç sayılırlar. Ancak; Nesturîlikle Konfüçyanizm, Budizm, Daosizm, Mitraizm, şamanizm ve hatta sufizm arasındaki edebî polemikler muhafaza edilerek günümüze kadar yetip gelmediği için yapılacak sathî bir tasvir kesinlikle yetersizdi.

Bu yüzden biz, hâdisât zincirinin en önemli halkasını ele alırken, meseleyi daha detaylı şekilde inceledik ve bu sayede "eşyanın gücü" veya daha akademik bir dille bazı hâdisât mantığı kanunlarını ortaya çıkarabildik. Puslu ufukta, eşyalar yeterli netlikte görülemez ve zaten başka türlü de olamaz. Eğer Avrupa, Bizans, Halifelik ve Çin tarihi bu oranlama dahilinde verilecekse, o zaman Kara-Kıtan, Nayman ve hatta Moğol tarihleri, olaylar denizinde oldukça enteresan, ama; göğün yerle birleştiğini zannetiğimiz ufukta bir devenin uzaktan görünüşü gibi de, konumuzla fazla bağlantısı olmayan şeylerdir. Ne var ki, Avrasya Kıtası ve Kuzey Afrika'nın her yerinde vukû bulan olaylar arasında elle tutular bağlar olduğu için, perpek-

tifsiz davranmak da olmaz. Bu yüzden biz, uzak ama abrisler veya metaforik bir ifadeyle siluetler gibi bariz olaylara değinmek suretiyle, bir çıkış yolu bulmaya çalışacağız.

Teorik olarak "Tsu-pu" diye bilinen göçebe birliğinin çökmesinden Onon Nehri'nde yeni bir göçebe imparatorluğunun kurulduğu büyük kurultaya kadar geçen 108 yıllık süre zarfında; Avrupa ve Ön Asya, tanınmayacak kadar değişmişti. Birinci haçlı seferi, feodal Kudüs Kırallığı'nın kurulmasına yol açmış; ikincisi ise, Kudüs'ü fethedip, Mısır'la Suriye'yi üçüncü haçlı seferine katılan kıralların ve hatta şovalyelerin geçmesine imkan vermeyen bir set halinde birleştiren dahi Kürt Eyüp oğlu Yusuf'u, yani Salahaddin'in âlem-i ervahdaki ruhunu, dünyaya davet etmişti.

Frank-Grek düşmanlığı, gün be gün değil, saat be saat artıyordu. Epir ve Tesalonya'nın Sicilyalı Normanlar tarafından boşaltılması, Frankların dostları Haçlıların yaptıkları yağmalar ve İtalyan tacirlerinin yine Konstantinopolis'deki terbiyesizlikleri; Grekler'in haklı infialine yol açmıştı. Grekler'in, haçlı milis kumandanlarının Bizans imparatorunun omuzuna yüklediği iaşe temini mecburiyetini reddetmeleri, yapılan bir dizi yeminler, Peçenek ve Türkler'in, Godefroi de Bouillon ve Friedrich Barbarossa'nın Avrupalı ordularının saflarına çekilmesi, bütün Katolik dünyasını öfkelendirmişti. Haçlı seferlerinin başarısızlığının faturası Grekler'e kesilmişti ve tarihçi yazar Geoffroi de Villehardouin "Deniz ötesi ülkesinin (Filistin) Persler'le Bizanslılar arasında sıkışıp kaldığını" yazacaktı. İçlerinden biri Hristiyan olmasına rağmen, bölgenin her iki kültürü de, -ona eşit şekilde düşmandı. Etno-kültürel kopma, dogmatik müşabehetden daha güçlü çıkmıştı. Sonunda kan akmaya başlamıştı ve 1182'de şehirlerin civarında yaşayan Grek ahali, İtalyan tacirlerine karşı katliam başlatmış; bu acımasız katliama karşı ise, düşünülüp taşınılmadan, politik hesaplara değil, "eşyanın gücü"ne dayalı hissî dördüncü haçlı seferi düzenlenerek cevap verilmişti. Venedik doju Dandolo, ancak biriken bu nefret sayesinde cehennemî niyetini gerçekleştirebilirdi.

XII-XIII. Yüzyıllar arasında ritmik bir seyir yoktu. Batı ile Doğuda yaşanan ve üç yıl gibi bir sürede Avrasya Kıtası'nın kuvvetler dengesini değiştiren şiddetli spazm, iki çağ arasına kesin bir sınır çıkmıştır. Bu sınır, 1204'den itibaren konulmuştur.

XII. Yüzyılda Konstantinopolis Orta-Çağın Paris'iydi. "Zenginliğiyle meşhurdu, -diye yazıyordu Eudes de Deuile- fakat aslında serveti zenginliklerinin sağladığı şöhreti de aşıyordu". Robert de Clary ise "Dünya servetinin üçte ikisi Konstantinopolis'e, üçte biri de arzın diğer ülkelerine saçılmıştır" diye kaydediyordu.[1] Ama 12 Nisan 1204'de Konstantinopolis bir hücumla zaptedilecek ve Bizans İmparatorluğu son nefesini verecekti.

Haçlı şovalyeleri, Tanrı'nın arzusunu yerine getirdiklerini ileri sürerek kendilerini haklı gösteriyorlardı. Ne de olsa, onlara göre Grekler rafizi ve sapıktılar; hatta Müslümanlardan ve kafirlerden daha kötüydüler.[2] Kültür-o-tarih prensibi, dogmatizm üzerine kurulmuştu ve İslam'ı altedemeyen Katoliklik, Ortodoksluğa karşı savaş açmıştı. Başından beri Hristiyanlara karşı savaşa karşı olan Papa İnnocentius, haçlıları afaroz etmekle tehdit etmiş, 1207'de ise doğuya düzenlenen yeni bir seferin başına geçmiş (veya geçmeye mecbur edilmiş) ti.[3] Aynı yıl Katolik diplomatlar, Bolgar kıralıyla Latin İmparatorluğu'nu kurtaran bir anlaşma imzalamayı başardılar ve papa, Polonya, Orleans, İsveç ve Norveç'den Ruslar'a demir ihracını kesmelerini istedi. Rus knàzlarının gösterdiği siyasî yakınlık, ülkeye katolikliğin başarılı bir şekilde girmesine yol açmıştı. 1212'de Livonya piskoposu Albert, Polotsk knàzıyla Estler'a karşı bir anlaşma yaptı ve ondan sonra kardeşini Pskov knàzının kızıyla evlendirdi. Ancak ondan sonradır ki, 1228'de Pskov'da Alman yanlısı boyarlar ortaya çıktı.[4] 1231'de ise Papa Gregorius IX, Vladimir knàzı II. Yuri ve bü-

1 Charles Diehl. *Les grands problèmes de l'histoire Byzantine*. Librairie Armand Colin, Paris, 1947, s. 114. Bundan sonra: Diehl, *Les grands problèmes*.

2 1204'de Konstantinopol imparatoru olan Balduin de Flandrie'nin mektubunda yapılan işin mucizevi bir başarı olduğu, işitilmemiş çapta ganimetler elde edildiği ve Grekler'in adaletsizliklerinin Tanrı'nın dahi gazabını çeldiği kaydedilmektedir. **Metnin bir kopyası Nuaion piskoposu Yohannes'e yazılıyordu.** Bkz. Pançenko B.A. *Latinskiy Konstantinopol' i papa İnokentniy III*, s. 5-6.

3 Papa İnnocenti, 1207'de Rus knàzlarına gönderdiği bullada da şöyle yazıyordu: "Greklerin ülkesi ve kliseleri, neredeyse tamamıyla apostolik haçı benimsemeye yöneldikleri ve giderek ona daha çok saygı gösterdikleri için, bir kısmının herkesle ihtilafa düştüğü, bir kısmının ise toplumdan koptuğu gözlenmektedir" (Turgénev A.İ. *Aktı istoriçeskoye*... I (Latince), s. 4). Bundan sonra: Turgénev, *Aktı*.

4 Turgénev, *Aktı*, s.30-31.

tün Ruslar'a katolikliği kabul etmeyi önerdi.[5] Yuri, bu talebe karşılık olarak Dominik rahiplerini gönderdi ve ondan sonra da İsveç, Alman ve Litav ordularıyla Novgorod ve Pskov'a saldırılar başladı. Bu sonuncular, o sıralarda zaten Livon şovalyelerini ortadan kaldırmak için, papalıkla müttefik olmanın yollarını arıyorlardı.

1239'da Latin-Bolgar ilişkileri gerginleşince, Narjo-de-Tusi, Bolgar ve Ruslar'ı kıskaç içine almak amacıyla, Poloves hanlarından biriyle, sıhrî yolla da pekiştirilen bir anlaşma imzaladı. K. Marks, bunu "haçlı şovalyelerinin sergilediği ahmaklığın daniskası" olarak kabul ediyordu[6] ve daha XIII. Yüzyılda Avrupalı aydınlar Rusya'nın fethinin Prusya'nın fethinden daha zor olmayacağını söylerken haklıydılar.[7] Esasen, 1204'de başlayan savaş ilk müstemleke savaşlarından biriydi ve ona dinî bir görünüm verilmesi ise, her iki dönem için de geçerliydi.

Aynı dönemlerde, Moğolistan bozkırlarında, Çingis-han galip gelmiş ve iki güçlü ve kültürlü hanlığı fethetmişti: 1203'de Kerait, 1204'de ise Nayman hanlığı. Fakat Çingis-han, mağlup Kerait ve Naymanlar'a karşı Baudouin de Flandre'nin Grekler'e yaptığından daha insanî davranmıştı. Keraitler ve Naymanlar, Moğol ordu saflarını doldururken, Prenses Sorkaktani-beki[8] Çingis'in sevgili oğlu Toluy'la evlendikten başka, Nesturî kilisesinin papaz ve malvarlıklarını korumayı başardı.[9] Nitekim çocukları Muñke, Kubilay, Hülegü ve Arıgbuka, her ne kadar Yasa gereğince vaftiz olmaları mümkün değilse de Hristiyanlığa karşı saygılı davranma konusunda eğitilmişlerdi.[10] Nes-

5 Arxiv Marksa i ~ngel;sa. T. 5, M., 1938, s. 205.

6 *Puteşestviye v Vostoçnıye stranı Plano Karpini i Rubruka*, s. 108.

7 Pelliot P. *Le nom de Seroctan.*

8 Grousset, *L'Empire*, s. 347.

9 Rubruck, 1254'de hanşa ve prenslerin haç önünde eğildikleri bir ayinden bahseder. (*Puteşestviye v vostoçnıye stranı Plano Karpini i Rubruka*, s. 145-151). Prens Arıg-buka, Rubruck'a şöyle der: "Biz Mesih'in Tanrı olduğunu biliyoruz". (Age., s. 167); Kubilay ise Marco Polo'ya Hristiyanlık hakkındaki görüşlerini anlatır. (Bkz. *Marko Polo Kitabı*, s. 242, 281).

10 Nesturiler, Ortodoksların şaraplı ekmeğini yememişler ama Eucharist Katoliklere müsaade etmişlerdir (*Puteşestviye v vostoçnıye stanı Plano Karpini i Rubruka*, s. 145-151). 1213'de Konstantinopol'da Albania kardinalı **Phelagi** ile Efes metropoliti **Nikolai Mesarit** arasında çıkan tartışmada, sonuncusu şöyle der: "... Latinler kendi aralarında Yahudilere, zındıklara, Ermenilere, Nesturilere ve Yakubilere tahammül ediyor olmalarına rağmen sen papalığın itaat gerektirmeyen zorlamasıyla Grek ruhbanlarını kovuyorsun"

turîliğin zaferi, ortodoksluk için hiç de hoş bir şey değildi. Çünkü göçebe ruhanileri, XIII. Yüzyılda hâlâ dinlerinin kurucusunun Grekler'in elinden işkence tacını giymiş olduğunu hatırlıyorlardı.[11]

Belki de daha kötüsü Nesturî, zaferinin Müslümanları tehdit ediyor olmasıydı. Nitekim Kara-Kıtan ve Naymanlar'ı, Orta Asya'nın Müslüman ahalisine karşı kışkırtan Hristiyan Uygurlar, aldıkları vergiler sebebiyle elleri kolları bağlanan gür-hanların onlara bu konuda destek vermeyi reddetmelerini şaşkınlıkla karşılamışlardı. 200 yıl önce Hristiyanlığı Çin'den kovan Konfüçyanistler de, Nesturîlere herhangi bir sempati duymamışlardı. Şimdi ise Nesturîler ordu ve idarî birimlerde önemli bir yer işgal edip de, birçok prensler ve Moğol askeri kendileriyle sıhrî veya dostluk bağlarıyla bağlanınca ve ayrıca Moğol askerlerin ölümü göze alarak gittikleri seferlerden elde edilen ganimet ve lüks mallar Nesturî tacirlerin kasasına girince; o güne kadar bir türlü kurulamamış olan doğu Hristiyan hanlığı hülyasını kafir bir hakanın yardımlarıyla gerçekleştirmek için, uygun vaktin geldiği kanaatine varmışlar; bu yüzden de Çingis-han'ın en ateşli taraftarı ve iktidarının en samimi koruyucuları olmuşlardı.

Çingis-han, şahsen, sadakat ve gayreti takdir edebilen biriydi. Söylemesi biraz zordur ama, acaba o, kendisinden ne beklendiğini biliyor muydu? Büyük bir ihtimalle biliyordu; fakat bu konuda kafa yormayı bile düşünmüyordu. Zaten başında yeterince gaile vardı. Çin'deki Curçenler de Moğollar gibi mert ve inatçı olduklarından, ülkesinin bütün enerjisini gerektirmese bile, doğudaki savaş devam ediyordu. Batılı komşusu Harezmşah Muhammed ise Çingis-han'ın bütün ordusundan iki misli daha kalabalık, düzenli bir orduya sahipti. Harezmliler, açıkça Moğollar'a düşmandılar ve savaşı başlatma insiyatifi onlara aitti. Moğollar, takdir edilecek bir sabır gösteriyorlardı. 1216'da, durup dururken Irgız'da kendilerine yapılan saldırıyı sineye çekmişlerdi. Hatta 1218'de Otrar'da Moğol kervanının soyulup, tacirlerin öldürülmesinden sonra dahi Çingis-han meseleyi diplomatik yoldan halletmek istemiş; fakat Harezmşah Muhammed, Moğol elçisinin öldürülmesini emredince, savaş kaçınılmaz olmuş* ve Birinci Türk Hakanlığı'ndan sonra Büyük Bozkır ilk defa Yakın Doğu karşısında birleştirilmişti.

(Papçenko B.A. *Latinskiy Konstantinopol*,s. 51). Aradan yarım yüzyıl geçtikten sonra Katolikler Nesturîlerin işini bitireceklerdir.

11 Biçurin, *İstoriya çetırex pervıx xanov*, s. 80.

Sonuçlar ve Sebepler

1218 trajedisi, daha doğrusu Küçlük'ün ölümüyle birlikte, konumuzun ortaya konulmasını engelleyen kronolojik kopukluk sona ermektedir. Biz, dolaylı şekilde bizi ilgilendiren olayları anlatırken, giriş bölümünü ilk hareket noktasına tahsis etmiştik. Şimdi ise, olaylar aydınlandığı için, artık yeni çağın ana hatlarını yani Moğol ulusunun yükseliş ve düşüşünü rahatlıkla takip edebiliriz. Çünkü konumuzla ilgili temel kaynaklar, XIII. Yüzyılda kaleme alınmıştır. Tarihî kaynakların verdikleri bilgilerin güvenilirliği meselesine gelince; bu, sadece müelliflerin kullandıkları malzemeye değil, bir o kadar da onların çalışma ortamlarına ve eserlerini kimlere ithaf ederek yazdıklarına bağlıdır.

Diğer önemli bir husus, anlatılan olayların sonuçlarını birbirinden ayırmak mecburiyetinde olduğumuzdur. Olayların sebeplerini biliyorsak, sonuçlarını hesap etmek zor değildir; ama, sadece sonuçları biliyorsak, o takdirde, bu sonuçları doğuran sebepleri bulmak için düşünce yetimizi tersine zorlamak durumundayız. Dolayısıyla hedefimizi, alan ve zaman dilimlerine ne kadar fazla yayarsak, ona o kadar kolay ulaşırız. Rahip-kıral Yohannes efsanesinin ortaya çıkışından doğu Hristiyanlığıyla ilgili ümitlerin tümüyle sönüşüne kadar geçen 100 yıl zarfında, Avrupa'da konumuzla doğrudan bağlantısı olan bir yığın olaylar meydana geldi. Şu anda ayağımıza dolaşacak ayrıntı ve önemsiz şeyleri bir yana bırakarak, meseleye tek açıdan bakmaya çalışacağız. Çünkü bu ayrıntılar için ayrı bir yer tahsis edilecek, ayrı bir sentez ve analiz metodu uygulanacaktır. Tabii başka bir ölçüde.

Keza bizi; düşündüğümüzden daha geniş hacimli özel bir araştırmaya mecbur bırakacak kadar karışık olduğu için, Nesturîliğin Asya'da ortadan kalkışı meselesini de bir yana bırakacağız. Topu topu tek ciltlik bir kitapta her şey dört başı mamur bir şekilde ele alınamaz, ama üzerinde durulması gereken bir çok nokta, görüş alanı içine sokulabilir. Yani bu çalışmada sırtımızı dayayacağımız "panorama metodu"nu uygulayacağız ve dolayısıyla da tarihî panorama ile başlayacağız.

1211'de, Moğollar, Curçenler'e ait Wu-sha sınır kalesini zaptedince, artık Curçenler'le bir savaşa girdiklerini anlamışlardı. Savaşın ilk etabı, Pekin'in zaptı ve Moğol hanının teklifleri Curçenler'e ka-

bul edilemez göründüğü için; bir yıl sonra bozulacak bir barış anlaşmasıyla sona ermişti. Çünkü: Çingis-han Huang-ho kuzeyindeki bütün toprakların boşaltılmasını ve Curçen hükümdarının imparatorluk ünvanından, bir başka deyişle bağımsızlığından, vazgeçmesini talep ediyordu.

Curçen-Moğol savaşı oldukça kanlı geçiyordu. Öyle ki, Pekin'in fethi sırasında "devlet memurlarının ve ahalinin çok büyük bir kısmı ölmüştü."[12] Pekçok kadın, düşmanın eline düşmemek için kendilerini surlardan aşağı atıp paramparça olmuşlardı. Çinli tarihçilerin heyecanlı tesiriyle çizilen tüyler ürpertici tablolar; onları Moğollar'ın insan etiyle beslenen yaratıklar, Çingis-han'ın ise bir canavar olduğu hükmüne vardırmıştı. Ama meseleye iki açıdan bakmak gerekir. Gerçekte, Moğol-Curçen savaşı yeni başlamıyor, aksine başlamış bir savaş devam ediyordu. İlk çarpışmalar, Curçen casuslarının öldürülmesiyle başlamış, 1135'den 1147'ye kadar sürmüş ve göçebeleri Curçen saldırılarından uzak bir yere götüren Moğollar'ın zaferiyle sona ermişti. Savaşın ikinci etabı ise, -ki sürekli gözden kaçırılmaktadır- Çingis-han'ın doğum yılı olan 1161/62'de başlamış ve 1189'a kadar devam etmişti. Bu çarpışmalar, zeki Çinli üstad Meng Hung[13] tarafından başarılı bir şekilde tasvir edilmiştir: "Chin kumandan.. korkuyla bağırdı:"Tatarlar devletimiz için sürekli huzursuzluk kaynağı olacaklar!" Bu yüzden derhal onların uzak ve çölümsü topraklarına karşı sefere çıkılması emrini verdi. Her üç yılda bir, düşmanı kılıçtan geçirmek ve yağmalamak amacıyla ordu sevkedildi. Buna, "kölelerin azaltılması, insanların kırılması" hareketi adı verildi. O güne kadar Çin'de, bundan yirmi yıl öncesine kadar Shantung ve Ho-pei'de, kimin evinde satın alınmış Tatar kız ve erkek köleleri yoktu ki? Aksine bunların hepsi askerler tarafından esir alın-

* Moğollar'ın Harezmşahlar üzerine yürüyüşü, daha sonra Kumanlar'ın ve Ruslar'ın topraklarını ele geçirmesi, Abbasi halifeliğiyle olan ilişkileri W. Yançevski'nin tarafımızdan tercüme edilen üç ciltlik "Son Denize Kadar" isimli başarılı tarihî romanında en ince detaylarına kadar işlenmiştir. (çev.).

12 Meng Hung, 1221'de yazılan *Moğol-Tatarlar Üzerine Notlar* adlı kitabın müellifi ve Sung İmparatorluğu'nda görevli bir memurdur. Bkz. Vasilyev V.P. *İstoriya i drevnosti*, s. 170. Wang Kuo-wei ise, bu kitabın yazarının General Meng Hung değil, 1221'de Muhali Noyon'la müzekerelerde bulunmak üzere Çin'e yerleşen Güney Sung elçisi Chao Hung olduğu görüşündedir. Bkz. Pelliet P. *L'Edition collective des oeuvres de Wang Kuowei*, s.166.

13 Vasilyev, *İstoriya i drevnosti*, s. 227.

mışlardı. Bugün (XIII. Yüzyıl- L.G.) Tatarlar'da bey olanların büyük bir kısmı o zaman savaş esiri olarak alınıp götürülmüştü.. Tatarlar, Sha-mo (çölüne-L.G.) kaçtılar ve intikam alma duygusu beyinlerine ve damarlarına nakşedildi".[14]

Bundan daha güzel anlatım olmaz! Çinli üstadın anlattıkları, Yeni İngiltere Puritanları ve Massachusetts Baptistlerinin Kızılderili kafa saçları için düzenledikleri av partilerini, Fransız ve İngiliz tacirmaceracılarının köle ticaretini ve Arjantin yönetiminin çok hoşuna giden Patagonyalı katliamını, kısacası insanlığın en yüz kızartıcı tarih sayfalarını hatırlatmaktadır. Curçenler tarafından işlenen bunca cinayetten sonra, bu muamelelere maruz kalan Moğollar'ın beyninde psikolojik bir tepki veya bir şartlı refleks oluşmuştu: Acıların kaynağı Curçenlerdir, o halde bu acının kaynağını kurutmak şart. Oluşan bu karmaşık tarihi durum karşısında, Çingis-han'ın şahsî kişiliğinin önemi yoktu. Onun yaptığı, sadece halkını ezelî ve acımasız düşmanının üzerine yönlendirmekti. Çünkü bütün halkı, öldürülenlerin çocukları ve köle olarak satılan insanların kardeşleri de böyle istiyorlardı. Eğer o halkının bu isteğini yerine getirmemiş olsaydı, başlarına han olamazdı!

Bu durumda Moğollar'ın savaşı doğru şekilde götürdüklerini düşünmek gerekir. Öngütler, Kıtanlar ve hatta kaçak Curçenler Çingis-han'a barış ve yardım teklifinde bulunduklarında, o bu teklifi kabul etti ve gelenlere de herhangi bir kötü muamele yapılmadı. Bundan başka Kuzeyli Curçenler (Mançurya'dakiler), kayıtsız şartsız teslim olmuşlardı. Bağışlanmakla kalmadılar, bir de ayrı bir tümen olarak Moğol ordusuna kabul edildiler. Savaş, elbette kötü bir şey, ama husûmeti defedecek yegane yol olarak her toplumun bigane kalamadığı bir vakıadır. Ahlakî açıdan, savaşı ilk başlatan taraf suçlanabilir, ama o zaman ilk oku atanlar zaten Curçenlerdi. Halbuki düşman toprağında, cenk meydanına çekilen fatihlerin suçlanması anlamsızdır ve ahlakla bağdaşmaz. Aksi halde tarihî görüş değil, taraftgirlik sergilenmiş olur.

Bozkırın savaş yoluyla birleştirilmesi, hem müsbet, hem de menfi sonuçları beraberinde getirmişti. Kervanları Uzak ve Yakın Doğu arasında gidip gelen tacirler ile hanımlarına lüks kumaşlar satın alan Moğol savaşçıları kazançlıydılar. Ama savaşlar sırasında,

14 Kozlov V.P. *Nauçnoye znaçeniye arxeologiçeskix naxodok P.K. Kozlova*, s. 10.

kelle başına düşen sığır sayısı azalan ve meraları bozulan fakir bozkırlılar zarar görmüşlerdi. Ancak mademki ortada 110 bin kişilik bir ordu vardı, o halde, onu beslemek gerekirdi ve dolayısıyla askerin rahatlıkla ganimet ve yiyecek bulabileceği Çin'e doğru doludizgin yol alması lazımdı. İlk bozgundan sonra toparlanan Curçenler, Moğollar'a karşı amansız bir direnişe geçmişler; çarpışmalar 1234'e kadar devam etmiş; hatta Curçenler hayli başarılı da olmuşlardı. Ama Güney Sung İmparatorluğu onlara bir sırt darbesi indirince, berikiler de Moğallar'a karşı cepheye sürmeleri gereken askeri o yöne kaydırmışlardı. Neticede Huang-ho'nun güneyindeki kalelerde tutunarak direnişi sürdüren Curçenler'in büyük kısmı ölmüştü.

Moğollar'la Harezmşah Muhammed arasındaki çatışmalar 1219 savaşına yol açtı ve savaş, Harezm ordusunun tam hezimetiyle sonuçlandı. Moğol orduları, Hindistan, Kafkaslar ve Güney Rus bozkırlarına indilerse de, sadece Orta Asya'nın Amuderya'ya kadar uzanan kısmını işgal ettiler. Dağılan Harezm kuvvetleri, Muhammed'in oğlu Celaleddin Mengüberdi [Mengburni] tarafından kısmen toparlandı. Fakat; o da Yakın Doğu'nun Müslüman sultan ve emirlerini Moğollar'a karşı mücadele etmek amacıyla tek bayrak altında toplamayı amaçlamasına rağmen, vakit ve gücünü Gürcistan'ın fethiyle harcadığı için hücum temposunu yitirdi ve bu da Moğollar'ın Orta Asya'da muhkemleşmesine imkan verdi. 1227'ye gelindiğinde, cephelerdeki durum, tehditkar bir gerginliğe ulaşmıştı.

Moğol yönetimine, ordusunu besleme imkanı sağlayan başarılı Çin, Orta Asya, İran ve Deşt-i Kıpçak savaşları, yine de ülkeyi ekonomik krizden kurtaramadı. Çünkü Moğolistan'la fethedilen ülkeler arasındaki mesafenin uzaklığı ve nakil vasıtasılarının kötülüğü, elde edilen ganimetlerin oraya kadar götürülmesini hayli zorlaştırıyordu. Böylece, elde edilen ganimetlerin büyük bir kısmı yolda heba olup gitmiş, kumaşa ve sürüye duyulan ihtiyacın hayli arttığı Moğolistan'a ulaşamamıştı. Bu yüzden Çingis-han, hemen yanıbaşındaki Tankut hükümdarlığının bizzat çanak tuttuğu savaş için bahane arıyordu. Tankut hanı, 1211 anlaşmasına göre; Harezmşahlar'a karşı açılan savaşta Çingis-han'a vermesi gereken desteği göndermeyi reddetmişti. Herhalde Tankut hanı, Çingis'in Harezmliler'le girdiği savaşı kaybedeceğini, böylece de kendisinin bir damla kan dökmeden bağımsızlığına kavuşacağını zannediyordu. Orta Asya seferini 1225'de tamamlayan Çingis-han, boşta kalan ordusuyla Tankutlar'a

saldırarak Etzin-ai (bugünkü Hara-hoto harabeleri) şehrini kuşattı. Kuşatma sırasında yani 1227 Ağustosunda Çingis-han öldüyse de, noyonlar bu durumu gizleyerek şehri teslim olmaya zorladılar ve şehir kapılarını açan ahaliyi tamamıyla kılıçtan geçirdiler. Moğol savaşçılarını cezbeden büyük miktarda sığır ve deve sürüleri, Moğol ekonomisini içine düştüğü krizden kurtardı. Neticede bu son zafer artık hiçbir rakibinin kalmadığı Merkezî Asya'da, mutlak hakimiyeti Moğol İmparatorluğu'nun ayakları altına serdi. Moğollar'ın Tankutlar'ı kılıçtan geçirmekle birlikte ülkeyi bir harabeye döndürdükleri yolundaki iddialara gelince; P.K. Kozloff'un Hara-hoto'da ele geçirdiği tarihî metinler, Moğolların Uraha dedikleri Etzin-ai şehrinin 1372'ye kadar varlığını sürdürdüğünü, ama aynı şehrin Çinliler tarafından fethedilince haritadan silindiğini ortaya koymuştur.[15]

Moğollar'ın Tankutlar'a karşı kazandığı zafer, Tibet'in gönüllü itaatine yol açacaktı. Nitekim Moğollar, Tibet'e düzenledikleri ilk akınlar sonunda, Tibetliler lama üstadlar vasıtasıyla onlara vergi ödemeyi teklif ettikten başka, artan nüfuslarını azaltmak için de gençlerini Moğol ordusu saflarına kabul etmeleri ricasında bulundular.[16] Moğollar, kültürlü memurlar ve orduya ihtiyaçları olduğu için teklif her iki tarafın da işine geliyordu. Çıplak dağlar ve tepeler ise, zaten kendilerinde yeterince vardı. Tibetliler'de merkezî bir iktidar yoktu ve bu yüzden de ülke çalkantı içindeydi. Bozkırsa Moğollar için engelleyici bir landşaft idi ve ondan uzak sınırlara saçılmayı ne kendileri istiyordu, ne de bunu yapabilirlerdi.

Kaydetmek gerekir ki, göçebeler kendi ilk bölgelerine çiftçilerden çok daha fazla bağlıdırlar. Çiftçiler, kendi ihtiyaç ve alışkanlıklarına uygun bir tabiat isterler; flora katkısıyla onun yapısını değiştirir; haddinden fazla ürün üreterek evcil hayvanlar beslerler yani fauna düzenini bozarlar. Çitfçilerde her zaman uzaklara göçetmelerine ve oralarda alıştıkları hayat tarzına uygun bir çevre geliştirmeye imkan sağlayan fazla ürünleri vardır. Göçebeler ise, şu veya bunun, ama özel şartları haiz bulunanların mülkü olan hayvanlara bağımlıdırlar. Dolayısıyla, göçebenin tabii çevresi çok geniş olsa bile, o, yine de çevresini bir benzeriyle değiştirmek ister. Örneğin **çimenli**

15 Bu olayın tam tarihi bilinmiyor ama Çingis-han'ın ölümünden sonra vukû bulmuştur. Bkz. *İstoriya Tibeta pàtogo Dalaylamı.*

16 Grumm-Grjimaylo G.Y. *Kogda proizoşla i çem bılo vızvano raspadeniye mongolov na vostoçnıx i zapadnıx.*

bozkırı akpelinli bozkırla değiştirir; ama bir ormanla, dağla veya çölle asla. Bu, göçebe halkların göç özelliklerini önemli ölçüde azaltır ki, Moğollar da Urallar'a kadar uzanan Deşt-i Kıpçak'ı, Amuderya ve Aral Gölü'ne kadar uzanan Orta Asya'yı fethetmelerine rağmen; Cungarya serhatlerinde yaşayanlar hariç; kendi göçebelerini buralara göçettirmemişlerdir. Ama orada, Tarbagatay eteklerinde dahi, aslen Moğol olanlar sezonluk yaylakçılık -bozkırdan dağa ve geriye- tarzına alışkın yerli Türk ahaliyle karışmışlardır. İkinci adaptasyon ve melezleşme sonucunca, zaman içinde aslî Moğollar'dan ayrılarak Oyrat gibi eski veya Kalmık gibi yeni adlar alan yeni bir halk ortaya çıkmıştır.[17]

Göründüğü kadarıyla, tasvir edilen prensipten hareketle Moğollar, fethettikleri yerlerin ötesine geçmeye ihtiyaç duymuyorlardı. Gerçekten de, daha sonraki savaşlara Moğollar isteyerek değil, artık katılmadan edemeyecekleri dünya çapındaki siyasî ve tarihî hâdisât mantığının iteklemesiyle iştirak etmişlerdir.

Ataletin Gücü

Çingis-han'ın ilk hanımından dört veliaht prens oğlu vardı. En büyükleri olan ve babasıyla bir türlü geçinemeyen Cuçi, mağlup halklara merhamet göstermeye kalkışınca, 1227 yılı başlarında gönderilen katiller tarafından öldürülmüştü. Oğuları Orda ve Batu, imparatorluğun kuzey-batı uçlarındaki verimsiz, ama uçsuz bucaksız, ülüşleri almışlardı. Orda, Güney Sibirya'yı, Batu Harezm'in bir miktarıyla birlikte Ural-Hazar bozkırlarını. İkinci oğul Çağatay, "Yasa'nın koruyucusu"ydu. Oldukça katı ve kabaydı. Bu yüzden Çingishan ölüm döşeğindeyken veliaht olarak onu değil, Batı Moğolistan ve Cungarya ülüşünün sahibi Ügeday'ı gösterdi. Ügeday, cömert, kabiliyetsiz ve içki düşkünüydü. Bu yüzden han istibdatından korkan Moğol beyleri için tehlikesiz sayılırdı. Moğol âdetlerine göre babasının topraklarını ülüş olarak alan dördüncü oğul Toluy, en kabiliyetli kumandanlardan ve enerjik yöneticilerden biriydi. Askerî eğitimini, elli yıl boyunca bir tek savaş bile kaybetmeyen ve Moğol Yasası'nı hiç bozmayan Sube'etai-bahadur'un terbiyesi altında, Çin'de en kabiliyetli Curçen kumandanlarına karşı savaşarak tamamlamıştı. Su-

17 Moğollar'ın çekip gitmesinin diğer sebepleri için bkz. Nasonov A.N. *Mongolı i Rus*'; I. Bl. Bundan sonra: Nasonov, *Mongolı*.

be'etai'a yakınlığı sayesinde askerler arasında da popüler olmuştu. Moğol hanlarının yasasına göre; kurultay toplanması kararlaştırılmış; kurultaya katılacakların toplanma vaktine kadar ise, geçici yönetimin başına Toluy getirilmişti.

Ügeday'ın han seçildiği kurultay 1229'da toplanmış; bu süre zarfında Moğol ordusu cephelerden çekilince, Curçenler ve Müslümanlar Moğol tampon kuvvetlerini geriye atmayı başarmışlardı. Ne var ki, 1230'da tekrar saldırıya geçen Moğollar, Çin'de Curçenler'i itaat altına aldıktan başka, Celaleddin'i 1230'da yenerek, Bağdat halifeliği dahil bütün Müslüman emîrleri inkiyad ettirdikleri Ön Asya'ya girdiler.

1235'de Curçenler'in işi kesinkes bitirildikten sonra, Çingis-han tarafından kurulan Moğol başkenti Karakorum'da toplanan kurultayda; Poloves [Kuman], Bolgar ve onları destekleyen Ruslar'la sonuna kadar savaşılması kararı alındı. Düzenlenen "batı seferi"ne dört ulusdan da ordular gönderilmişti. Ordunun başkumandanı Batu-han seçilmişse de, gerçek yönetim Sube'etai'da idi. Bağımsız taburların kumandası ise Ügeday'ın oğlu Göyük, Çağatay'ın oğlu Büri ve Toluy'un oğlu Muñke'ye verilmişti. Bununla birlikte düzenli ordunun bel kemiğini Harezm'in fethinden sonra boş oturmaktan canı sıkılan Orta Asya Türk birlikleri teşkil ediyordu. Bu sonuncular, daha az savaş kabiliyetine maliktiler, ama ordunun asıl gücüne büyük çapta destek veriyorlardı.

1236'da Volga Nehri'ni geçen Moğol ordusu, Büyük Bulgar (Kazan civarında) şehrini zaptetti. Bunu Muñke'nin Volga'nın aşağı akımlarında Polovesler'e saldırısı ve Volga-Aktübe denilen yerde, Moğollar'dan saklanan Poloves kumandanı Baçman'ın öldürülmesi olayı takip etti. Muñke daha sonra Kuban'da Alanlar'ı yenerek, Poloves ordusundan arta kalanları kovalaya kovalaya Don civarına geldi. Aynı sıralarda Batu da asıl kuvvetlerle Ryazan knàzlığına gelmiş ve Ryazan'ı ele geçirmişti. Moğollar, bunu müteakiben Vladimir knàzlığına saldırdılar ve Suzdal'ı yakıp yıktılar. Kumandanlarına başkenti savunmalarını emreden Knàz Yuri, kuzeye gönüllü toplamak için gitti. 7 Şubat 1238'de Vladimir'i zaptetmiş olan Moğollar, 4 Mart'ta da Sit Nehri'nde Yuri II'nin topladığı gönüllü milislerle yaptıkları savaşı -ki Yuri de bu savaşta ölmüştür- kazandılar. Savaştan sonra Torjok'u ele geçiren Moğollar Novgorod'a yöneldilerse de, içi-

ne düştükleri sefahat, onları yazı geçirmek üzere bozkıra çekilmeye mecbur bıraktı. Yolları üzerinde bulunan Kozelsk şehri yedi hafta dayandıktan sonra düştü ve Moğollar şehirde bir tek canlı bırakmadılar.

1239-40 yıllarında Güney Rusya'ya saldıran Moğollar, Çernigov ve Kiyef'i ele geçirdiler. Sonuncu şehir, Kiyefliler Moğol elçilerini öldürdükleri için, çok ağır bir tahribata uğradı. Moğollar, daha da ilerleyerek, Volın ve Galiçya üzerinden Polşa'ya girdiler. 1241'de ise Lignits açıklarında vukû bulan savaşta Polşa-Alman birleşik şovalye gönüllü birliklerini darmadağın ettiler.

Aynı sıralarda, Karpat geçitlerini aşarak Macaristan'a giren diğer bir Moğol ordusu, Şayo Nehri açıklarında Macar ordusunu mağlup etti. Arkasından Peşt şehrini ele geçiren Moğollar, Macar kıralını takip ederek Adriyatik Denizi'ne kadar geldiler. Ancak Mora'da Çekler Olmuts açıklarında Moğollar'a şiddetli bir darbe indirerek, Moğol ordularından birini ana kuvvetlerin muhafazası altında Macaristan'a geri çekilmeye mecbur bıraktılar. Tam bu sırada Batu-han, Ügeday'ın ölüm haberini alınca; Bolgarya, Ulah (Valah) toprakları, Moldavya ve Deşt-i Kıpçak üzerinden, hızlı bir şekilde doğuya döndü. Çünkü Moğol İmparatorluğu içinde yüzeye gelen kargaşa, onun doğrudan müdahelesini gerektiriyordu. Bu arada Moğol ordusu içinde de hizipleşmeler başlamış; fatihlerin mahvına yol açan kaçınılmaz iç çatışmalar, onlarda da kendini göstermişti.[18]

Klik Çatışmaları

Moğol ordusu, mağlup halklardan kendi saflarına öylesine çok asker almıştı ki, sonunda bu askerler de hak iddia etmeye başladılar. Esasen Çingis-han'ın ölümünden önce en çok başını ağrıtan da bu mağluplarla tesis edilecek ilişkiler meselesiydi. Bir grup, onların kuvvet zoruyla itaat altında tutulmalarını; diğer bir grup ise, onlara âtıfetle yaklaşılmasını savunuyordu. İkinci grubun öncülüğünü yapan Cuçi böyle bir harekete teşebbüs etmiş fakat bedelini hayatıyla ödemişti. 1240-41'de ise amcaoğulları Göyük ve Büri ile tartışan Batu, onları ordudan atmış, fakat sonradan babalarının hatırına bağışlamıştı. Han ve Yasa koruyucusu oğullarının alaşağı edilmesi hareke-

18 Biçurin, *İstoriya pervıx*, s. 259.

tini cezalandırmak istiyorlardı; fakat, bu defa da kimin han olacağı, kimin infaz edileceği meselesi gündeme geliyordu. İki rakip olan Göyük ve Batu el altından destek arayışına girmişlerdi. Çağatay'ın oğulları Göyük, Toluy'un oğulları ise Batu'nun yanında yer almışlardı. Ama aslında ülkede iktidar ne hanın, ne de prenslerin elindeydi. Aksine ipler, Ügeday tarafından "Büyük İmparatorluğun Baş Veziri" yani fethedilen Çin'in sivil yönetimin başı olarak tayin ettiği bir yabancının, devlet memuru Yeh-lü Ch'ü-tsai'ın elindeydi. Daha az öneme sahip batı ülkelerinin yönetimi ise, Kerait Ch'ing-k'ai'ya bırakılmıştı.

Yeh-lü Ch'ü-tsai, Curçenler tarafından alaşağı edilen Kıtan hükümdar ailesinin bir üyesiydi. Konfüçyanist felsefesi eğitimi almıştı ve Curçen yönetiminde görevli bir memurdu. Moğollar'a gelen Yeh-lü, kısa zamanda yükselmiş ve kültürlü insanlara ihtiyaç duyan Çingis-han'ın en yakın danışmanları arasına girmişti.

Çingis hanedanının yaptığı kurultay sonunda; fethedilen Kuzey Çin sekenesine ne yapılacağı meselesi gündeme gelmişti. Moğollar'dan korkan halk, dağlara ve ormanlara kaçmış; çeteler teşkil etmişti ki, bunun Moğollar'a hiçbir faydası yoktu. Moğol kumandanları, bütün Çinliler'in kılıçtan geçirilmesini, toprakların ise meraya çevirilmesini teklif etmişler; ama Yeh-lü Ch'ü-tsai, buna karşı çıkmıştı. Yeh-lü, halka yaşama ve çalışma imkanı verilirse ne kadar vergi toplanabileceğini rakamlarla gösterince, toplanacak para hanın iştahını kabartmış olacak ki, halk affedildi.

Ügeday, 1229'da askerî monarşizmi bürokrasizme dönüştürmek zorunda olan bir dizi reformları gerçekleştiren bu vezirinin sözlerine seve seve kulak veriyordu. Yargı reformuyla iktidarın, yani sivil görev yapan Moğol subaylarının, keyfi davranışlarını sınırlayan muhakeme usûlü getirilmişti. Ayrıca malî reform yasasıyla bizzat Moğollar'a da %1 oranında vergi konuldu. 1230'de Yeh-lü Ch'ü-tsai, Ügeday'a şöyle diyecekti: "At üzerinde bir imparatorluk fethedilebilir ama eyer üzerinden yönetilemez". Han, onun bu sözünü minnetle dinledi ve 1231'de Yeh-lü'yü chung-shu-ling, yani vezir-i azam tayin ederek, ülkeyi istediği gibi yönetmesini bildirdi. Yeh-lü'nün uyguladığı politika, başarının zirvesine ulaşmıştı. Konulan vergiler öyle bir gelir sağlamıştı ki, neredeyse hanın aklı başından gidecekti. Hanın tam güvenini kazanan vezir-i azam; maliye, adliye ve idarî iş-

leri tekeline alarak, yönetimi tamamen Çin'in iç politikasına göre tanzim etti. Fakat bu sistem, bir süre sonra ordunun muhalefetine yol açtı ve 1233'de ilk çatışma vukû buldu. Sube'etai, uzun ve zorlu bir muhasaradan sonra, Curçen başkenti Pien-ching'i (K'ai-feng) zaptetmişti. Moğol kanununa göre, kuşatma başlamadan önce teslim olmayan bir şehir, muhasara sırasında silahlı direniş gösteren belde gibi muameleye tabi tutulup, son ferdine kadar kılıçtan geçirilmesi gerekirdi. Pien-ching sakinlerini bekleyen âkibet de bu idi. Fakat Yeh-lü Ch'ü-tsai, ahalinin kılıçtan geçirilmesi halinde hazinenin zarara uğrayacağını ileri sürerek, toplanabilecek vergiyi rakamlarla göstermek suretiyle, halkın affedilmesini sağladı. Ügeday de vezir-i azamın teklifini kabul etti.

Yeh-lü Ch'ü-tsai, affedilen ahaliden toplanan paralarla 1220'de Çingis-han'ın temelini attığı imparatorluk başkenti Karakorum'u bütünüyle imar etti. Han için de muhteşem bir saray bina edilmişti, fakat Ügeday yurtta yaşamayı tercih etti.

1235'de Moğol insan kaynaklarına istinaden, daha fazla fetih yapmanın imkansız olduğu ortaya çıkmıştı. Bunun üzerine Müslüman askerlerin Çin'de, Çinli askerlerinse batıda görevlendirilmesi projesi ortaya atıldı. Yeh-lü Ch'ü-tsai, bu projeye de itirazda bulundu; yabancı ve bilinmeyen topraklarda görev yapacak askerlerin küçük kazançlara karşılık çok büyük zararlara yol açacakları, ayrıca asker sevkiyatının da çok maliyetli olacağını ileri sürdü.

Ügeday, Çin'in fethine giderken generallerine fethedecekleri toprakları aralarında taksim edeceği vaadinde bulunmuştu. Yeh-lü Ch'ü-tsai, buna da itirazda bulundu ve onlara ülüş vermenin merkezî yönetimin gücünü zayıflatacağını belirterek, bunun yerine para, ipek ve değerli eşyalarla ödüllendirilmelerini teklif etti. Ama bu karar, pekçok subay ve generalin ona karşı ayaklanmasına yol açtı. Onları kışkırtan Otçigin -Çingis-han'ın en küçük kardeşi- vezir-i azamın sahte tavırlar takınan bir yabancı olduğunu ileri sürdü. Ügeday bu entrikanın arkasında kimin bulunduğunu öğrenince, müfterinin akibeti hakkında bizzat vezir-i azamın kendisinin karar vermesini istedi. Yeh-lü Ch'ü-tsai, intikam almak istemedi. Neticede, mesele bir uzlaşmayla sonuçlandı: Moğol valilerle birlikte, kategorik olarak her kim olursa olsun, hiç kimseden kesinlikle rüşvet almaları yasaklanmış maliye memurları da tayin edildi. Vergi ve vergilendirme sistemiyle ilgili olarak önemli bir problem ortaya çıkmıştı. Yukarıda be-

lirttiğimiz gibi, Yeh-lü Ch'ü-tsai henüz 1231'de Moğollar'a da doğrudan % 1'lik vergi koymuştu. 1236'da ise ithal edilen mallara I/30 vergi konulmuş, şarap ise lüks tüketim malı olduğu için, satış fiyatının I/10 oranında rüsum salınmıştı. Elbette bu karardan yerli üreticilerin rakibi Uygur tacirleri kadar, onların bir numaralı müşterisi olan Moğol askerî aristokrasi de zarar görüyordu.

Fakat Moğollar'ı asıl çileden çıkaran şey; Yeh-lü Ch'ü-tsai'in Çin'e ilk defa olarak ocak veya hane başına uygulanan bir vergi sistemi getirmesiydi. Bu durumda Moğollar ve Müslümanlar, kelle başına vergiden daha fazlasını ödeyeceklerdi. Yeh-lü Ch'ü-tsai, çok ağır vergilerin konulması halinde ahalinin ödemekten kaçınacağını ve hazinenin zarar göreceğini belirtmiş, onun bu görüşü memnuniyetle karşılanmıştı.

Diğer yandan, Çin kültürünün yeniden doğuşunu can-ı gönülden isteyen Yeh-lü Ch'ü-tsai, 1236'de tarihî bir toplum meydana getirdi[19] ve 1237'de kültürlü Çinliler'in devlet dairelerinde görevlendirilmesi yönünde bir karar aldı. İşe alınacak memur adaylarının liyakatinin tesbiti için imtihan komisyonları teşkil edilmişti. İmtihanlara, efendisinin muvafakatini almak şartıyla, köleler dahi girebilirdi. Ama efendisinin izni olmadan bu işi yapanlara ölüm cezası konulmuştu. Neticede 4030 kültürlü kişi ortaya çıkmıştı ve bunun dörtte biri de özgürlüğünü kazanmış kölelerdi.

Yeh-lü Ch'ü-tsai'in planlı çalışmaları sonucunda, askerî monarşizmin bürokrasizme dönüşmesinin, kanlı fetihlerin bedeli olarak birinci sırada yer almak isteyen Moğol sosyal tabakalarının sert tepkisini çekmemesi mümkün değildi. Fakat safdil ve kurnazlıktan nasibini almamış Moğollar, kendilerini yöneten yabancı bir deha ile başedemezlerdi. Vezir-i azam için tehlike başka bir yönden geliyordu.

Aracı ticaretle uğraşan ve pazarları tekellerine almak isteyen tacirleri,n ithalata gümrük uygulanmasından ve Çin mallarının üretiminin yeniden başlamasından mennun olmadıklarını daha önce görmüştük. Uygurlar ve Moğollar'ın yanında yer alan Müslüman tacirler bu gruptandı. Bunların önderlerinden Çin kayıtlarında adı geçen

---

* Tarihî kayıtlarda bu iki şahsın irtida ettikleri konusunda herhangi bir kayıt bulunmadığına göre, bu görüş yazarın indî bir hükmü olarak kabul edilmelidir (çev.).

19 Munkuyev N.Ts. *Kitayskiy istoçnik o pervıx mongol'skix xanax*, s. 18-22.

Kadak ve Yeh-lü Ch'ü-tsai'dan vezir-i azamlık makamını devralan Ch'ing-k'ai Hristiyandı. Mültezim Abdurrahman ve bürokrat Mahmud Yalvaç Müslüman mürtedlerdi.* Bunlar entrikalara bulaşmış insanlardı. Henüz 1230-40 yılları arasında Abdurrahman'ın Çin'den toplanacak verginin mültezimliğini alması Yeh-lü Ch'ü-tsai'ın muhalifetini mucip olmuş, aralarında çıkan tartışmaya han da karışarak ona: "Hır çıkarmak mı istiyorsun? -demiş ve şu sözü ilave etmişti: Daha ne kadar halkı tutmaya devam edeceksin?"

Buna rağmen Ügeday, kendisine bütünüyle güvendiği, samimiyeti, dürüstlüğü, zeka ve kabiliyetinden emin olduğu için, Yeh-lü Ch'ü-tsai'ın durumu sarsılmamıştı. Beylerin nefreti ve tacirlerin entrikaları bir işe yaramıyordu; ama 11 Aralık 1241'de Ügeday ölmüştü ve yeni biri han seçilinceğe kadar da iktidar hanın Merkit asıllı dul hatunu Turakine'ye kalmıştı.

Resmî olarak, hanın alkol komasından öldüğü ilan edildiyse de, Plano Carpini, zehirlendiği yolunda bir hayli dedikodu duyduğunu belirtir. Reşidüddin ise, bu versiyona hayli öfkeli bir tepki göstererek, bu tür söylentileri tahkik etme imkanının olmadığını kaydeder.

Öyle veya böyle, neticede Ügeday'ın ölümü, Yeh-lü Ch'ü-tsai'ın düşmanlarının önündeki engeli ortadan kaldırmıştı. Kerait asıllı Nesturî Ch'ing-k'ai devlet kademesinde Yeh-lü'nün yerini almış, Müslüman Abdurrahman ise, maliye veziri olmuştu. Kurmak için uğruna hayatını verdiği düzenin yıkılıp gitmekte olduğunu gören Yeh-lü Ch'ü-tsai, 1243'de kahrından öldü.[20]

Hanşa Turakine-hatun döneminin, savaş taraftarı grubun hakimiyet devri olarak düşünülmesi yanlış olurdu. Çünkü Turakine-hatun, sosyal grupların muhalefetine aldırış etmeden birkaç yıl direnebilecek kadar güçlü bir yönetim devralmıştı. Bu durum uzun süre devam edemezdi, ama Turakine gibi aptal ve cahil bir kadın bunun hesabını yapamazdı.

Sarayda şakşakçı bir zâdegân takımı türemişti ve bunların başında da hanşanın rakibesi, aslen Acem esiresi olan Fatıma-hanum vardı. Entrika ve istibdat, ayyuka çıkmıştı. Ch'ing-k'ai, hayatını kurtarmak için Ügeday'ın torunu Prenses Kulan'ın kanatları altına sığınmak zorundaydı. Mahmut Yalvaç nöbetçiyi aldatarak kaçmayı başarmış, zindanbeyi Keregez tutuklanıp Fatıma'nın töhmetiyle infaz

20 *Puteşestviye v vostoçnıye stanı Plano Karpini i Rubruka*, s. 135.

edilmişti. Kısacası Turakine-hatun'un yönetimi, Yeh-lü Ch'ü-tsai'ın idaresine nazaran çok fazla hoşnutsuzluğa yol açmıştı.

Otuzuncu yılda birbirine sımsıkı sarılan savaş yanlısı grup, kırkıncı yılda hiç de öyle görünmüyordu. İki gruba bölünmüş, onların rekabeti sayesinde Turakine-hatun, Göyük'ün tahta geçtiği 1246'ya kadar iktidarını korumayı başarmıştır.

Moğol ordusu, sayıca birbirine eşit olmayan iki parçadan oluşmuştu. Ordunun bel kemiğini, gaziler teşkil ediyordu. Bunlar, kendi istekleriyle Çingis-han'a iltihak etmiş; Tayci'ut, Tatar, Kerait ve Naymanlar'a karşı ilk zaferi de bunlar kazanmıştı. Başlangıçta sayıları 13 bindi ve her ne kadar bu rakam daha sonra gönüllülerin katılımıyla artmışsa da, bunların sayısı fazla değildi. Ordunun ana gücünü ise Çingis-han'ın kendine hizmet etmelerine izin verdiği göçebe mağluplar oluşturuyordu. Binbaşıları ancak Moğollar veya kendi isteğiyle Çingis-han'a iltihak eden Öngütler'den olabiliyordu. 1206 yılı için ordunun genel nüfusu 110 bin kişiydi ve gaziler komuta görevlerini üstlenmiş olsalar bile, sayıları azdı. Ügeday zamanında ordu safları mağlup Türk, Curçen, Tankut ve hatta Çinli askerlerle doldurulmuştu. Moğolların sayısının, tabii büyüme şartlarında daha da azaldığı malum. Dolayısıyla fatih Moğollar, kendi kurdukları devlette azınlık durumuna düşmüşler; gerçek iktidar ise, mağlup ve inkiyad ettirilmiş halkların eline geçmişti. Koltuklarında oturmayı çok seven yöneticiler ise, artık git gide bu sonuncularla daha fazla hesaplaşmak zorundaydılar.

Moğol gazileri, 1242'de tahtı ele geçirmek için başarısız bir darbe teşebbüsüne girişen Temuge-otçigin'e (Çingis-han'ın kardeşi) meyyaldiler. Bu teşebbüsle birlikte gaziler grubunun Ügeday taraftarlarının ve dolayısıyla oğlu Göyük'ün muhalifi olduğu ortaya çıkmış ve suikaste katılanların tamamı infaz edilmişti.

Kerait, Nayman, Kara-Kıtay orjinli ve alt rütbeli subaylardan teşekkül eden ikinci parti ise, Toluy'un dul hanımı Sorkaktani-beki ve çocuklarından yana tavır takınmıştı. Bunların ideolojisi Nesturîlikti; çünkü XIII. Yüzyılda din ve siyaset bir ölçüde birbiriyle iç içeydi.

Her han çok iyi bilir ki, askerlerinin kendisi için fedakarlığı göze almaması halinde, o bir hiçtir ve daha da kötüsü, rakiplerinin kurbanıdır. Askerler, piyon taşı değildir. Dahası, her asker herhangi bir sosyal gruba ve dinî cemaate bağlıdır; bu cemaatlerse, yeri geldi-

ğinde, prenslere tavsiyelerde bulunan noyonlara kendi isteklerini kabile askerleri vasıtasıyla dikte ederler. Bu tavsiyeler öylesine önemlidir ki, onları kâle almamak mümkün değildir. Bir başka deyişle han, askerlerin kendisine bağımlı olmasından daha fazla onlara bağımlıdır. Her ikisinin sırtında ise tacirler, farklı dinlere mensup azizler, devlet memurları, şamanlar, kabile reisleri ve fetihler sırasında hayatta kalmayı başaran itaat altına alınmış ülkelerin prensleri vardır. Herkesin belinde bir kılıç, asılıdır ve o kılıç Çingizî bir prensin ömür boyu han seçilmesini sağlayan gerçek bir güçtürb Ama hanın hayatının mâbâdı yetişkinliğine veya sıhhatine değil, ordu arasındaki popülaritesine ve kendisi için fedakârlık yapabilecek insanların sayısına bağlıdır. Malumdur ki, çoğu kez başkalarının fedakârlığı satın alınabilir ve bu fedakarlık için ödenecek fiyat, durumun nezaketine binaen sürekli değişebilir.

İki rakibin -Göyük ve Batu- durumu oldukça nazikti. Batu'nun elinde topu topu 4 bin gerçek Moğol savaşçı vardı ve bu rakam, elbette altı milyonluk nüfusu sahip Doğu Avrupa ülkelerini fethetmek için kesinlikle yeterli değildi. Göyük, sadece onu öldürmenin yollarını aradığı için metropollerden yardım da bekleyemezdi.

Göyük, yüzbin kişilik bir ordunun başındaydı ve bu ordunun büyük kısmı da kendisine Toluy'un oğlu olduğu için saygı duyan Nesturîlerden teşekkül ediyordu. Göyük, askerlerine bedava kumaş dağıtmak suretiyle (çünkü bu kumaşların parası yerleşik ahalinin ödediği vergilerle karşılanıyordu) popülaritesini artırmayı denemiş, büyük çapta insan ve para kaynağına sahip Ortodoks kliseler ve Rus knàzlarına sırtını dayamak için can atmaya başlamıştı. Ama onun baht-ı siyahından hanla müzakere yapmak için otağa gelen büyük knàz Yaroslav, mevkebi arasında bulunan bir boyarın töhmetine binaen Turakine tarafından zehirlenmişti. Bu durum karşısında, maktulün oğulları Aleksandr Nevski ve Andrey, Göyük'ten uzaklaşarak Batu'ya aktif destek vermeye başladılar. Nitekim Batu da, bu desteğe istinaden, hakan-ı kebire karşı doğuya sefer düzenleme imkanına kavuşacaktı. Gerçi Göyük onu durdurmak için harekete geçmişti, ama yolda bilinmeyen bir sebeple hayatını noktaladı.[21]

Taht kavgası, tekrar başlamıştı. Göyük'ün tahta vekaleten bakan dul hanımı Oğul-Gaymış, zayıf ve cahil bir kadındı. 1251'deki ku-

21 Nasonov, *Mongolı*, s. 20-21.

rultayda oyların çoğunluğunu, Batu ve onun dostu olan Toluy oğlu Muñke sağlamışlardı. Sonuncusu hakan-ı kebir [büyük kaan], Batu da naib ve ulusun efendisi seçilmiş, Göyük taraftarları ise infaz edilmiştir.

Batu'nun savaşlardan galip olarak çıkmasını sağlayan Rus yardımı, çok ince siyasî hesaplarla verilmişti. Her şeyden önce XIII. Yüzyıl Katolik Avrupası'nda Ortodoks Grek ve Ruslar'a karşı bir haçlı seferi başlatılmıştı. 1204'de Konstantinopolis'i zapteden Haçlılar, buradaki Bizans İmparatorluğu yerine bir Latin İmparatorluğu kurmuşlardı. Latışlar (Letonyalılar) ve Estler, mağlup olmuş ve kalelerde göz hapsine alınmışlardı. Eğer Aleksandr Nevski haçlıları 1240'da Neva'da, 1242'de ise Çud Gölü'nde mağlup edip, birinci hücumu durdurmamış olsaydı, Ruslar'ı da aynı kader bekliyor olacaktı. Ama savaş devam ettiği için, Aleksandr'a müttefikler gerekti. Bu yüzden Aleksandr, Batu'nun oğlu Sartak'la kan kardeşi olmuş ve Almanlar'la savaşmak için Moğol ordusundan yardım almıştı. Bu ittifak Aleksandr Nevski'nin ölümünden sonra da bozulmadan sürdü. 1269'da Novgorod'a Moğol birliklerinin geldiğini öğrenen Almanlar, "Tatar adının verdiği korkuyla" barış teklifinde bulunmuşlar ve böylece Rus toprakları haçlı istilasından kurtulmuştu.[22]

Bu sırada, iç çatışmalar sebebiyle, Moğol İmparatorluğu sınırlarında durum oldukça gerginleşmişti. Batu sadece Rus topraklarını ve Kuman bozkırlarını elinde tutarak Polonya, Macaristan ve Bulgaristan'dan çekildi. Fakat bu arada Yakın Doğu'da mahalli Moğol baskakı Baycu -noyon'a karşı Altın Orda'yı tercih etme eğilimi gösteren "Rum sultanı, Suriye meliki ve diğer ülke yöneticilerine" yarlık ve peyzalar tevcih etti.

Batu-han 1256'da ölünce Büyük Kaan Muñke, amcası Berke'ye "Sen Müslümansın, bense Hristiyanlığı tasvip ediyorum; bir Müslümanın suratını görmek bana uğursuzluk getiriyor"[23] diyen Sartak'ın veliahtlığını onayladı. Prens yanılmamıştı; işin sonunun nereye varacağını düşünmeden bu sözleri sarfetmesinden birkaç gün sonra zehirlendi. Bu durumda taht küçük yaştaki oğlu Ulakçi'ye kaldı ama Batu'nun dul hanımı ve aynı zamanda ninesi olan Barakçin-hatun, naibe olarak devleti yönetmeye devam etti. Ne var ki, Ulakçi'nin sal-

22 Tizengauzen V.G. *Sbornik materialov*, s. 21-22.
23 Age., s. 19.

tanatı da babasınınki gibi çok kısa sürdü ve 1257'de İran'a gitmek üzere yola çıkmak üzereyken, yakalanıp katledildi. Böylece taht, daha önce Semerkand'da Nesturîleri kılıçtan geçiren Müslüman Berke'ye kaldı. Fakat Berke, Aleksandr Nevski ve Rus topraklarıyla ilgili politikada herhangi bir değişiklik yapmadı. Hatta Büyük Kaan'ın vergi salmak için ahaliyi saymak amacıyla Rus topraklarına gönderdiği memurların gelişini öğrenen Berke, Rus knàzına bunları tutuklayarak öldürmesini ve bundan sonra Rusya'da toplanan vergilerin Moğolistan'a gönderilmemesini emretti.[24] Bunun anlamı, Altın Orda'nın resmen merkezden kopması demekti ve Saray'da ikamet eden Berke-han, Rus, Bolgar ve Poloves tebaasına bağlı kalarak hakimiyetini sürdürdü. Böylece XIV. Yüzyıla kadar süren faydalı bir dönemin mahsulü olarak, dışarıdan gelenlerle yerlilerin teşkil ettiği bir simbioz[25] ortaya çıktı. Bu süre zarfında, Altın Orda, Rusya ile doğu arasında tampon vazifesi gördüğü için Ruslar toparlanıp güçlendiler.

Doğu ve Batı problemi, Aleksandr Nevski tarafından çözülmüştü. Nitekim knàzın hatıralarını inceleyen çağdaş araştırmacıların çoğu da, onun çıkış yolu yokmuş gibi gözüken bir dönemde, aradan sıyrılıp çıktığını teslim etmişlerdir.

Acı Gerçek

Avrupa'nın en seçme orduları Moğol kılıcının tadına baktıktan sonra, Papaz Yohannes hükümdarlığı meselesine duyulan ilgili daha bir artmış; doğu siyasetinin farklı yönlerine eğilmek hayati bir önem kazanmıştı. Yani yeterince güvenilir bilgiler edinmek gerekiyordu ve bu yüzden, pratik çıkarları ilgilendiren meselelerin kavranması için Doğuya seyahatler düzenlenmeye başlamıştı. İzmit'ten Grekler, Kilikya'dan Ermeniler, Vladimir ve Galiçya'dan Ruslar, Venedik ve Cenova'dan İtalyan tâcirler, Fransa, İngiltere ve Filistin'den şovalyeler yola çıkmışlar; ama en detayli bilgileri papalık tarafından gönderilen rahip Plano Carpini ile Ludwig'e bağlı zâdegânlardan Rahip W. Rub-

24 Nasonov, *Mongolı*, s. 14-16.

25 Eskiden bu topraklar Kıpçaklar'ın ülkesiydi fakat Tatarlar tarafından istila edilince Kıpçaklar'ı tebaaları haline getirdiler. Sonra onlarla karışıp kaynaştılar ve kavm-i necip olarak en iyi toprakları kendilerine ayırdılar ama sonraları sanki tek bir boyun mensubu imişler gibi hepsi Kıpçaklaştı". (El-Ömeri//Tizengauzen V.G. *Sbornik materialov*, s. 325).

ruck adlı keşişler elde etmişlerdir. Bu iki keşişin sundukları raporlar acı gerçeği Batı Avrupalıların gözleri önüne sermiştir.[26]

P. Carpini'nin seyahati, 16 Nisan 1245'de başlayıp 1247 sonbaharına kadar iki yıl sürdü. Önce Batu'nun otağına gelen Carpini, onun papalık elçisini kabul etmemesi üzerine oradan Göyük'ün cülus merasimine şahit olduğu Karakorum'a gönderildi. Göyük'ün otağında dört ay misafir kalan Carpini, önce Kiyef'e, sonra Lyon'a dönüp, Papa İnnocentius IV'e Göyük'ün cevabını ve kendi hazırladığı raporu sundu.

Rubruck ise, tamamen başka bir çağı yakalamıştı. 1253 Mayısında, Konstantinopolis'den Kırım'a gelmiş, önce Sartak'ın otağına inmiş, arkasından Batu'nun ordasına misafir olmuş ve en son olarak da Muñke-han tarafından kabul edildiği Karakorum'a gitmiştir. 1254'de Avrupa'ya döndükten sonra sunduğu bilgiler, P. Carpini'nin anlattıklarından çok daha fazlaydı. Her iki seyyahın verdikleri bilgiler birbiriyle uyuşuyordu: Moğollar, Hristiyan değildiler; Papaz Yohannes hükümdarlığından geriye sadece hatıralar kalmıştı ve Nesturîler de Katolik Avrupa'ya dost ve kardeş değil, aksine zındık ve düşmandılar. Son bilgiler, papalığın Doğu Hristiyanlarına karşı daha sonraki yüzyıllarda düşmanca bir tavır takınmasına yol açacaktır.

Bu iki keşiş ve diğer bazı seyyahların sundukları materyallar. farklı zamanlarda çeşitli ülke ilim adamları tarafından haddinden fazla yorumlandığı için, biz bunlar arasında konumuzla ilgili olanlardan kısaca yararlanmakla yetineceğiz.

Carpini, Papaz Yohannes'den bir defa, o da Çingis-han'ın umumî seferlerinden bahsederken söz eder. Önce tarihte gerçekten vukû bulan savaşlardan bahseder, arkasından Amazonlarla, insan-köpeklerle ve yeraltında yaşayan insanlarla yapılan çarpışmaları anlatır. Moğollar'ın "ülke halkı (Hint sakinleri) nin Papaz Yohannes dediği"[27] bir hükümdarın Hintli savaşçılarıyla yaptıkları çarpışmalarla ilgili epizod tarihin sınırına akıl almaz bir şekilde yeleştirildiği için, elbette sona saklanacaktı. Ama iş Göyük'ün Katolik Avrupa'ya karşı takındığı sert tavır ve yürüttüğü saldırgan politikaya gelince, sorumluları mevcut tehlike karşısında uyarmak maksadıyla bütün detaylarıyla anlatıyor.

---

26 *Puteşestviye v vostoçniye stanı Plano Karpini i Rubruka*. s. 140.

Göyük'ün ölümü ve Batu tarafından gerçekleştirilen darbe, Avrupa'yı kurtarmıştır. Çünkü, iktidara gelen Nesturîler, Muñke-han'ı Müslümanlar'a karşı savaşmaya iteklemişlerdir. Dolayısıyla Rubruck, bu konuyla daha yakından ilgilenmiş ve daha fazla mağlumat toplamıştır. Ona göre, Papaz Yohannes, yakın zamanlarda ölmüş olan Nayman hükümdarıdır.[28] Yani Rubruck'un kaydettiği husus bu kitapta anlatılanlarla örtüşmektedir. Anlattığı efsaneler, gerçeklerden daha az ilgi uyandırmaktadır ve müellif, Nesturîler'den daha fazla bahsetmektedir. Anlattığına göre, Nesturîler ilahî inceliklere kayıtsız,[29] tefeci, ayyaş ve poligamdırlar; cuma orucuna riayet etmezler ve dinî meselelerden daha çok ailelerinin teşvişiyle uğraşırlar.

Muñke-han'ın prens zâdegânlarının çoğunun açıkça Nesturîliği benimsedikleri, fakat bizzat hanların çevresindekilerin anlattıklarını can kulağıyla dinledikleri Rubruck'un dikkatinden kaçmamıştır. Göründüğü kadarıyla, bir kişinin Moğollar'ı yönetebilmesi için mutlaka Moğol dinine mensup olması şarttı. Belki de bu yüzden Sartak[30] ve Arıg-buka gibi Hristiyanlığı âşikâr olanlar bu göreve getirilmemişlerdir. Dolayısıyla Nesturîlerin nüfuzu sınırlıydı ve durumları da pek sağlam değildi. Nesturîlerin Ortodokslara karşı tavırları hasmâne idi. Ama Katoliklere karşı anlayışlı davranıyorlar ve dinlerini değiştirmelerini istemeksizin şaraplı ekmek yeme ayinlerine katılmalarına izin veriyorlardı. Bunun neye yol açtığını aşağıda göreceğiz.

Dogmatik ve tarihî sebeplerden başka, ortodoksların Nesturîlerle kaynaşmasını etnografya, yani dinî yasaklar gibi algılananan halk gelenekleri de engellemiştir. Örneğin Ruslar, Grekler, Osetinler ve Gürcüler kımız içmeyi günah sayarlar. Ve şayet içmek zorunda kalmışlarsa, sanki Hristiyanlık inancından çıkmışlar gibi papazın önüne oturup günah çıkartmak zorunda kalırlar.[31] Halbuki biliriz ki, göçebeler kımız içmeden edemezler ve bundan dolayı kendilerinden nefret edilmesi, onları ciddi olarak incitir.

---

27 Age., s. 41.

28 Age., s. 59-61, 116, 134.

29 Nesturîler, Maniheistlerden ilk günah ve tenasuh inancını almışlardı. (Age., s. 171).

30 Age., s. 114. (Krş. Galstyan A.G. *Armyanskiye istoçniki o mongolax*, s. 110. Privedena literatura).

31 Age., 105, 107, 227.

İnsanların birey ve toplum olarak davranışlarını, iki itki yönlendirir: Çıkar ilişkisi ve samimiyet. Samimiyetten kasıt, çeşitli psikolojik tepkiler; dış dünyayla olan ilişkilerdeki nüanslar; şu veya bu etnik topluluğun kendine has gelişimi gibi sistemi teşkil eden tarihî görüşlerdir.

İdeal konsepsiyonların benimsenmesi, daima günlük hayatın gerçeklerine bağlı olarak gelişir ki, bizim ele aldığımız konuda da durum bu idi. Katolik, Ortodoks ve Nesturîler arasındaki dogmatik farklar ortadan kaldırılmıştı ve artık Latinler, Grekler ve Moğollar arasında karşılıklı anlayışı engellemiyorlardı. Hatta 1142'de Doğu Asya'da, dogmatik ve teolojik durumları dinî menşeleri itibariyle birbirine iki zıt kutupta bulunuyor olsa da, Nesturîlerle Monofizitler yani Yakubiler arasında bir barış sağlanmıştı. Dinî şuurun, tarihî gerçeğin algılanmasında bir unsur olduğu söylenebilir ama tamamını inhisar etmez. Göçebeler, Hristiyanlığı kabul ettikten sonra dahi Grekler'in nazarında sahralı barbarlar; Latinler'in gözünde vahşi yaratıklar ve hatta kafir değilseler bile, zındıklar olarak kaldılar. Yani her iki durumda da yabancıydılar. İki taraf arasında bir ilişki kurulabilmesi için, onlarca yıl bir arada yaşamaları, birbirine karışmaları, şahsî dostluklar kurmaları ve aynı toplumsal çıkarları paylaşmaları gerekiyordu. Halbuki bu sayılanların tamamı, ilk karşılaşmada gerçekleşemezdi. Hele bir de her iki taraf da siyasî çıkarlar peşinde koşuyorsa. Dolayısıyla Rubruck, tavsiye mahiyetindeki görüşlerini şu sözlerle noktalarken haklıydı: "Kanaatim odur ki, herhangi bir kardeşin Tatarlar'a benim gittiğim gibi veya dindar kardeşlerin gittikleri gibi gitmesinin bir faydası olmaz, ama şayet papa... bir episkop gönderme lutfunda bulunurlarsa.. o, onlara istediği her şeyi söyler ve hatta onları söylediklerini yazmaya bile zorlar."[32] Rubruck'un tavsiyeleri uygulamaya konulacak ve gerçekten önemli neticeler elde edilecekti.

Masallar Gerçek Olunca

Haçlılara İsa'nın mezarını kurtarmaları konusunda yardım etmek için çırpınan doğulu bir Hristiyan devletin mevcudiyetiyle ilgi-

* Mengüberdi yani Tanrıverdi anlamına gelen bu kelime Rus literatüründe ve hatta batıda Mengburni (burnu benli veya benli burun) şeklinde geçer.(çev.).

32 Age., s. 194.

li efsane, topu topu 100 yıllık bir gecikmeyle, dilden dile dolaşmaya başlamıştı. Moğollar, 1231'de son Harezmşah Celaleddin Mengburni* ordusunu darmadağın ettikten sonra, Avrupalıların 100 yıl önce mitolojik ruhani kıral Yohannes'in ordusunu yerleştirdikleri Dicle Nehri sahillerine ulaştılar.

Moğol orduları kumandanı Çormagan'ın iki Nesturî damadı vardı ve kendisi de bu dine meyyaldi.[33] Daha ziyade Rabban-ata lakabıyla bilinen dinî işler temsilcisi Simeon, gayretkeş bir Hristiyandı ve vaktiyle Christe'in adının dahi yasaklandığı Tebriz'de bir klise kurmuştu. Ve en nihayet dünya işlerinden sorumlu Uygur Körküz (Görgi) de görünüşe göre bir tanrıarardı. Adı Hristiyan bir aileden geldiği izlenimi veriyordu; ama Horasan'a Budist olarak gelmiş; sonra Müslüman olmuş, fakat fanatik olmadığı için itaat altına alınan ahalinin yükünü hafifletmek için didinip durmuştur.[34]

Haçlıların hülyası, gerçekleşmiş gibi görünüyordu: Müslümanlarla girdikleri savaşta güçlü bir müttefik edinmişlerdi. Ne var ki Moğollar, Kudüs Kırallığı'na karşı en ufak bir ilgi dahi duymuyorlardı. 1241'de Templier şovalyeleri Yohannes taraftarları ve Teutonlar'la gırtlak gırtlağa gelmişler; Kıbrıs'ta İbelin hanedanı taraftarları, Friedrich II'nin doğudaki Hristiyanların tahkim edilmesi amacıyla orada bıraktığı Alman baronlarını savaşarak söküp atmışlar; denizde ise, Venedikliler Cenevizliler'e saldırmışlardı.[35] Kısacası Guy d'Ibelinlerl'e İbelinler arasındaki savaş İtalya'yı ne kadar sarsmışsa, Filistini de o kadar sarsmıştı.

Masa başında yaptıkları hesaplarla yola çıkan haçlılar Moğollar'la temas kurabilmek için hayli zaman harcamışlardı. 1242'de Çormagan hastalanınca yerine Baycu-noyon atandı. Baycu, herhangi bir ideolojik sempatisi olmayan, vazifesine bağlı emektar bir Moğoldu. Hemen sınırlara asayiş getirmek için kolları sıvayıp, 1244'de Mezopotamya'dan itaat altına alınmamış son Harezm ordusu kalıntılarını da kovaladı. Bunlar sığınacak yer aramak için Mısır'a doğru giderken yolda Kudüs'e zaptetilerse de, çok geçmeden tekrar Friedrich II tarafından şehir kurtarıldı ve Kudüs tahtı istirdat edildi (1229). Haçlılar Mısırlılar'a karşı Suriyeli Eyyubiler'le birleştiler, fakat 18 Ekim 1244'de Harezmliler ve Mısırlılar Gazze'de haçlıları kı-

33 Pelliot P. *Les Mongols et la Papauté*, s. 247 (51). Bundan sonra: Pelliot, *Mongols*.

34 Grousset, *L'Empire*, s. 425.

35 Kugler B. *İstoriya krestovıx poxodov*, s. 372.

lıçtan geçirerek Şam'ı zaptettiler. Mısırlılar'ın paralı askerleri haline gelen Harezmliler, kıyama kalkıştılar; ama, 1245'de neredeyse tamamen kılıçtan geçirildiler. Mısırlılar bu olaydan sonra Askalon'u da haçlıların elinden yolup aldılar. Aynı sıralarda Anadolu Selçukluları, Antakya prensliğine saldırarak Bohemund'un şovalyelerine çok ağır bir darbe indirdiler.

Bu üzücü olaylar olurken 24 Mayıs 1247'de Lombardia'lı Dominiken Ascelin ve Bartholomé de Cremona, Baycu'nun otağına gelip, diplomatik kuralları çiğneyerek, ondan papaya itaat etmesini istediler. Kellelerini kaybetmemeleri, bir mucize oldu![36] Ama daha aradan birbuçuk ay geçmeden, durum değişecekti. Baycu'nun yerine Göyük'ün dostu Elçiday-noyon tayin edilmişti. Elçiday, Ascelin'i serbest bıraktığı gibi (25 Temmuz 1247) bir yıl sonra da Roma'daki İnnocentius **I**X ve Kıbrıs'daki Ludwig'e elçi gönderdi. Sonuncusu, hanın ölümünden sonra Karakorum'a kadar giden Dominiken rahip André de Longjumeau müzakerelerde bulunması için yolladı. Naibe Oğul-Gaymış, elçinin ne demek olduğunu bilmediği için, Fransız halkının kılıçtan geçirilerek toplanması pahasına da olsa kendisine haraç ödenmesini talep etti.[37] Bu şirret avradın* böyle bir aptallık sergileceği kimin aklına gelirdi?[38]

Cesaretleri kırılan elçiler, 6 Nisan 1251'de krallarını başarısızlıktan adeta felç ve esir olmuş bir halde bulacakları Kudüs'e döndüler. Bir temas denemesi göz yaşlarıyla sonuçlandığı gibi, Göyük'ün arkadaşı olduğu için, Elçiday-noyon'un dahi aynı yıl içinde katledilmesi son ümidi de söndürmüştü. Ludwig Karakorum'a bir heyet göndermeyi kafasına koymuştu ve muhtemelen ikinci acentası Rubruck, henüz yola çıkmadan Muñke-han'la diplomatik müzakerelere başlamadan önce son derece dikkatli davranması ve gerekli informasyona sahip olması gerektiğini anlamıştı.

---

36 Grousset, *L'Empire*, s. 421.

37 Age., s. 422; Pelliot, *Mongols*, s. 172, 193. Hennig P. *Nevedomıye zemli*, III/50-57.

* Bu tabir bizzat yazarın kendisine aittir.(çev.)

38 "Oğul-Gaymış çok dar kafalı bir kadındı. Tacirlerin peşine takılmaktan başka bir şey bilmezdi. Vaktinin büyük bir kısmını şamanlarla geçirir, onların akıl almaz safsatalarını dinlerdi. Ana, çocukları ve diğerleri arasındaki farklı görüş ve yönelişler yüzünden işler sarpa sarmıştı". (Raşid ed-Din, Sbornik, II/121-122). Hanşa, aptallığının cezasını sadece kendini değil, pekçok dost ve kabiledaşını da mahvetmek suretiyle ödedi.

En kıvrak politikayı ise Grek diplomatları sergilemişlerdi. Moğollar'la dost olmayı başarmışlar, onları Anadolu Selçuklular'ın üzerine salmışlar ve bu sayede Nikea İmparatorluğu serbest kalan kuvvetleriyle savaşı balkanlara taşıyıp, 25 Temmuz 1261'de Konstantinopolis'i Latinler'in elinden kurtarmıştı.

Demek ki, anlatılan hikaye Avrupalılara saçma ve gayr-ı enteresan görünmüştü. Moğol Nesturîleri, Suriye ile Küçük Asya'da Müslüman sultanların ağır tahakkümü altında yaşamak zorunda olan dindaşlarının ve kendi başlarının çaresine bakmak zorundaydılar. Her nedense durumu etraflıca gözden geçiren Moğollar Filistin seferinden vazgeçmişlerdi. Eğer hiç hesapta olmayan bir takım güçler bu oyuna katılmamış olsaydı, bu sefer tertiplenir ve başarıya da ulaşırdı.

9. FATİHLERLE HASAPLAŞMA (1259-1312)

Sarı Haçlı Seferi

1253'de, Onon Nehri'nin kıvrımlı yukarı akımlarının yeşil sahillerinde, Moğol ulus-ordusunun olağan kurultayı toplanmıştı. Kurultayda, Çin'deki savaşın sona erdirilmesi ve Kudüs'ün Müslümanların elinden kurtarılması kararlaştırılmış; birincisi için Kubilay, ikincisi için ise Prens Hülegü görevlendirilmişti.

Sorumluluk isteyen bu operasyonlar için aday seçimi şaşırtıcı olabilir. Kubilay'ın Hristiyanlığa karşı beslediği sempati herkesin malumuydu.[1] Ama ülkede pekçok insanı kendilerine bağlamış olan Konfüçyanistler, Daoistler ve Budisler de ona meyyaldiler. Hülegü ise, Budizmin Moğol hanlarından özel destek gören mistik akımı Maetrei'ye açıktan açığa saygı duyardı. Halbuki şimdi ona Hristiyanlığı koruma görevi verilmişti! Akıllı ve ince görüşlü bir siyasetçi olan Muñke'nin bu tayinleri rastgele yapmadığı düşünülebilir. Alabildiğince genişlemiş olan imparatorluğun uç kısımlarında, hafiften çözülmeler başlamıştı ve kaan naiblerinin halkla temasının tamamıyla kesilmemesi hususu oldukça önemliydi. Tebaasından farklı inanca sahip bir kaan, iktidarının yıkılmasını önlemede çok çok önemli bir yere sahip olan merkezî yönetimin desteğini sağlamak zorundaydı. Bu yüzden Kubilay, Güney Çin'in fethi için Kıpçak ve Alan ordularını almış,[2] Hülegü ise mevkebini, ana vatanlarıyla ve efendileri büyük kaan Muñke'yle dostane ilişkileri bulunan Uygur, Tibetli ve Çinli

1 *Kniga Marco Polo,* s. 47, 281.
2 Grousset, *L'Empire*, s. 432.
3 Palladi [Kafarov], *Straninnıye sledı xristianstva v Kitaye*, s. 62.

Budist rahipleri[3] arasından seçmişti.

Diğer yandan, ordunun yerli halkla yeterli temas sağlayamaması sebebiyle çıkabilecek kargaşayı önlemek için de gerekli tedbirler alınmıştı. Örneğin Hülegü'nün Kerait asıllı hanımı Dokuz-hatun Hristiyandı ve Hristiyanların korumasını üzerine almıştı. Karargah kumandanı Nayman asıllı Kit-buka-noyon Nesturiliğe meyyaldi ve yardımcılarını da Nesturîler arasından seçmişti. Ve en nihayet Küçük Ermenistan kıralı Hetum I, 1253'de Muñke'nin otağına gelerek, yedi maddelik bir ittifak anlaşması teklifinde bulunmuştu. Oldukça enteresan olan bu maddeleri, kısacık da olsa burada zikretmekte yarar görüyorum. Ermeni kıral kaandan şu isteklerde bulunmuştu: I) Halkıyla birlikte vaftiz olması, 2) Hristiyanlarla Tatarlar arasında dostluk tesisi, 3) Ruhban sınıfının vergiden azad edilmesi, 4) Mukaddes Topraklar'ın Hristiyanlara istirdadı, 5) Bağdat hilafetinin ortadan kaldırılması, 6) Kıralın taleb etmesi halinde bütün Tatar kumandanlarının gecikmeden yardımına koşması ve 7) Daha önce İslam orduları tarafından Ermeniler'den fethedilen toprakların istirdadı. Göründüğü kadarıyla kaan, bu teklifi reddetmenin güçlüğünün hesabını yapmış olmalı ki, Ermeni kıralının şartlarını kabul ettiği gibi, ona fiili yardım da verdi.[4] Hetum, bununla da yetinmeyerek, kızını gelin olarak vermek suretiyle kendine bağladığı Antakya kontu Bohemund'la da ittifak aktetti.

Savaş hazırlık çalışmaları fevkalade hızlı bir şekilde yürülüyordu. Meraların zarar görmemesi için göçebe halk ordunun geçeceği güzergahtan uzaklaştırılmış; nehirler üzerine seyyar köprüler kurulmuş; iaşe hazırlanmış ve Çin'den bin tane mancınık ustası getirilmişti.[5] Ordu ağır hareket ediyordu ve ancak 1256 Ocak ayı içinde Amuderya'nın sol cenahına gelebilmişti. Bu yüzden 1257 yılı sonlarına doğru İran'daki İsmaili kalelerini yıktıktan sonra 1258 Şubatında Bağdat'ı işgal edebilmişti.

Bağdat'ın düşüşü, Doğulu Hristiyanlar tarafından asırlardır kendilerini takibata ve müstebitçe muamelelere maruz bırakanlara Tan-

4 Ruslar ve Kıpçaklar'dan "Alan-Aslar" adı verilen bir ordu kurulmuştu. (Age., s. 47)

5 Grousset, *L'Empire*, s. 441.

* Bu kitabın yazarının bir Hristiyan ve Rus olduğu; ayrıca eserin Bolşevik dönemde yazılıp basıldığı gözönünde bulundurulmalıdır (çev.).

rı'nın verdiği bir ceza olarak algılandı.* Dokuz-hatun'un koruması, Hülegü'nün Hristiyanların öldürülmesini ve yağmalanmasını yasaklaması için yeterli bir sebepti. Hatta kaan, halifenin sarayını ikametgah olarak Nesturî patriğine tahsis etmişti. Kaanın bu davranışı, Ermeni tarihçisini Kirakos'un tabiriyle, 647 yıl Müslüman boyunduruğu altında ezilen Ermeniler'in ve Suriyeliler'in kalbini fethetmişti.[6] Ermeni patrikliği, kaanı girdiği mukaddes savaştan dolayı tebrik etmiş, Küçük Ermenistan (Kilikya) kıralı Hetum I ve damadı Antakya kontu Bohemund IV da ordularıyla birlikte Moğollar'a iltihak etmişlerdi. Artık Moğollar Suriye içinde biri yol açmışlardı.

Mezopotamya ve Suriye'deki Eyyubî sultanları; şüphe götürmez kahramanlıklarına rağmen, Moğol-Hristiyan ittifakının kurbanı olmuşlardı. 1187'de Haçlıların elinden Kudüs'ü yolup alan ve Arslan Yürekli Richard'ı 1192'de mağlup eden yiğit Yusuf Salahaddin'in Araplaşan torunları; Kürtler, hanedanın kurucusunun özelliklerine sahip olmadıkları için iç savaşlarla vakit kaybetmişler ve hatta kendi dindaş ve kabiledaşlarına karşı Haçlılarla ittifak etmişlerdi. Bu savaşta, her zamankinden daha fazla zulüm sergileniyordu; çünkü Moğollar, savaş esirlerine işkence ederken o güne kadar hiç bilinmeyen metodlara başvuruyorlardı. Onların bu metodları, Yakın Doğulu yeni müttefiklerinden öğrendikleri söylenebilir. Halep, Dımeşk, Hama, Humus ve Baniyas'daki Müslüman camileri yakılmış, buna karşılık Hristiyan tapınakları zafer taklarıyla donatılmıştı. 1259'da Moğol orduları Gazze'ye ulaşmıştı ve artık İslam hakimiyetinin günleri sayılı gibi görünüyordu.

Hristiyanlığın Yeni Düşmanları

Ateşli Müslümanların 1259'da son sığınak yeri Mısır'dı. Bu ülkenin kanunî yöneticileri, Salahaddin'in torunlarıydı, ama fiiliyatta ülkeyi başkaları yönetiyordu. Mısır zengin bir ülkeydi. Ama fellahları veya Kahire pazarlarındaki Arap tacirleri cenk meydanına götürmek faydasızdı. Çünkü bu insanlar, sultanın hazinesine vergi ödüyorlar, fakat savaşacak güce malik olmadıkları gibi, ellerine kılıç almak da istemiyorlardı. Bu yüzden Eyyubîler, Sudan ve Kırım'dan savaş esirleri satın alıyorlar ve askerî eğitimden geçirerek, ihtiyaçları olan or-

6 Galstiyan A.G. *Armiyanskiye istoçniki o mongolax*, s. 67-70.

duyu teşkil ediyorlardı. Bu kölelere, doğrudan devlete ait oldukları için "memlük" (devletin kölesi) deniliyordu.

Memlüklerin ekonomik ve sosyal durumları, vergi ödeyen azadlardan kesinlikle daha iyi idi. Çünkü bunlar, örgütlenmiş, mütesanit hale gelmiş ve ülkede gerçek bir güç teşkil etmişlerdi. İslam'ın düşmanları Haçlıları mağlup etmişler ve hatta Ludwig IX'u fatihlerin merhametine sığınmak zorunda bırakmışlardı. Ama kötü yönetildiklerini anlayınca iktidarı ellerine geçirmişlerdi.

2 Mayıs 1250'da silah arkadaşlarını tahrik eden Memlük Baybars, Turan-şah'ın sarayını ele geçirmiş ve bu şapşal çocuğu öldürmüştü. Memlükler, tahta Kamil adında bir bebeği geçirmişler, ama aslen bir memlük olan Türkmen Aybek'le evlenen sultanşa Şeceret ed-Dür perde gerisinde bütün ipleri eline almıştı. 1257'de kocasının kendisini aldatması karşısında küplere binen sultanşa, onu zehirleyince Memlükler tarafından hapsedilmiş, 1259'da ise Kuttuz adında başka bir Memlük ant içerek tahta oturmuştu.[7] Bütün Mısır'da, ülkeyi ancak Memlükler'in Moğol belasından kurtarabileceği kanaati yaygın olduğundan, kimse bu olup bitenlere en ufak bir itirazda dahi bulunmamıştı.

Memlükler'inse zaten Moğollar'la görülecek şahsî bir hesapları vardı. Bir kere, hemen hepsi vaktiyle Moğollar tarafından esir edilerek köle pazarlarında satılmışlardı. Esasen onlar, başkaları tarafından satın alınmayı bir tür hürriyet olarak algılamışlardı ve haklıydılar da. Çünkü Mısır'da kendilerini Kıpçak, Çerkes, Türkmen vs. gibi daha önce satın alınarak buralara getirilmiş hemşehrileri arasında bulmuşlardı. Omuz omuza veren bu insanların, kendilerini vatanlarından ve özgürlüklerinden mahrum kılan Moğollar'dan nefret etmek için haklı sebepleri vardı. Şimdiyse.. 1259'da Moğollar yine onları tehdit ediyordu.. ve Memlükler de kendilerini nasıl bir kaderin beklediğini biliyorlardı. Yine çırılçıplak soyulmak, elleri kolları bağlı vaziyette köle pazarına çıkarılmak, kendisini satın alacak birini beklemek, yakıcı güneş altında tekrar sulama kanalları açma işinde eşek gibi çalıştırılmaktansa.. savaşta ölmek çok daha iyi idi. İşte bu sebeplerden ötürü Memlükler, Moğollar'la kanların son damlasına kadar çarpışmaya karar vermişlerdi ve doğrusunu söylemek gerekirse, er meydanında onlardan hiç de aşağı değildiler. Ne de olsa, şim-

7 Grjimaylo, *Zapadnaya*, s. 474.

di üzerlerine doğru gelenler gibi onlar da bozkırlıydılar ve Kıpçak Kuttuz ve Baybars kumandanlık kabiliyeti açısından Nayman Kitbuka'dan hiç de geri değillerdi.

Vukû bulacak bu çarpışmada Memlükler, bazı önemli avantajlara sahiptiler. Saldırı üssü olarak kullanacakları zengin Mısır, Filistin'e, savaşlarla harabeye dönmüş Irak'tan daha yakındı. Moğollar, seferlerde yorulmuştu; halbuki Memlükler savaşçıları ve atları özenle hazırlamışlardı. Bir yıl önce Hristiyanlar Hülegü-han'ı nasıl beklemişlerse, şimdi de Suriyeli Müslümanlar Sultan Kuttuz'un gelişini dört gözle bekliyorlardı. Ve nihayet Memlükler hiç beklenmedik bir müttefik edinmişlerdi; Moğollar ise, hesapta olmayan iki düşmanla karşı karşıya idiler. Dolayısıyla, zafer ibresi bir tarafa doğru kaymıştı.

Moğol ordusunun sağ cenahında, mukaddes şehrini çoktan kaybetmiş olmakla birlikte; hâlâ Sur, Sidon ve Akra gibi muhkem sahil kalelerini elinde tutan Kudüs Kırallığı vardı. Bu kalelerde gerçek iktidar Templier ve Hospitalier şovalyelerinin elinde; deniz hakimiyeti ise, Venedik ve Cenovalılardaydı. O sıralarda Batı Avrupa'da Doğulu Hristiyanların zaferleri coşkuyla karşılanıyor; Hülegü ve Dokuz-hatun ise Constantinus ve Helena'yla kıyaslanıyordı. Halbuki haçlı rahip-şovalyeler "Moğol şeytanları gelirlerse karşılarında Christe'in savaşa hazır hadimlerini bulacaklarını"[8] açıklamışlar, papalık legatı da Moğollar'la ittifak eden Antakya Kontu Bohemund'u afaroz etmişti.[9]

Bu, yapılan vaade karşı apaçık bir ihanetti. Ama daha da enteresanı, 600 yıl sonra bir Alman tarihçinin "şovalyeler, böyle barbar müttefiklerle bir olup Türkler'le savaşmanın aslında şeytanları zorla Velzevul'a sürmek olduğunu anlamışlardı" diyerek Haçlıların ihanetlerini haklı göstermesiydi. Fakat yazar, hangi gücün kendisini Müslüman olmuş bozkırlı "barbarları," iki yüzyıl Hristiyan inancına bağlı kalan diğer bozkırlılardan daha merhametli görmeye sevkettiğini açıklama zahmetine katlanmıyor! Hayır; Venediklilerin menfaatperestliğini ve Templierlerin hainliğini anlamak, Vistül'ün doğusunda bulunanların tamamını vahşi ve kafir olarak gören medeni Avrupalıların kibirini anlamaktan daha kolaydır. Ne var ki, XIII.

8 Grousset, *L'empire*, s. 430.

9 Kugler B. *İstoriya krestovıx poxodov,* s. 391 vd; Muller A. *İstoriya islama*, s. 181-183.

Yüzyıldan itibaren Orta-Çağ şovalyeliği ve tacirliğinin aktif kesimi tarafından benimsenmiş olan görüş işte budur. Bu, kökü eskilere dayanan bir hatadır; ama bu hata, XIII. Yüzyılın ikinci yarısında cereyan eden olaylarda önemli bir rol oynamıştır.

Hiç hesapta olmayan diğer bir karmaşık durum, Gürcistan'da ortaya çıkmıştı. 1256'ya kadar Altın Orda'nın ülüşleri arasında yer alan bu ülke, Batu'nun ölümü üzerine il-han Hülegü'nün hâkimiyet sahasına dahil edildi. Gürcistan halkı, 5 milyon kişiye[10] yani o zamanki Ruslar'ın nüfusuna denk bir rakama ulaşmış; daha önce Celaleddin Mengüberdi döneminde ülke nüfusunun Müslüman Türklerce teşkil edildiği unutulmuştu.

Moğollar, Gürcüleri tabii müttefikleri olarak kabul ettiklerinden onları kendi kendilerini yönetme hakkından mahrum bırakmamışlardı. Tiflis'te aynı anda iki Gürcü kıral vardı (David Narin ve Ulu David -Küçük ve Büyük Davud) ve bunlardan Ulu David bir Moğol prensesle evlenmişti. Moğollar, Gürcüler'den sadece vergi ödemelerini (ki Moğollar dahi kelle vergisi ödüyorlardı) ve Gürcüler'in ebedî düşmanı Müslümanlar'a karşı girişilecek savaşa asker vermelerini istiyorlardı. Fakat Gürcüler 1259'da isyan ediverdiler!

Gürcüler, fazla kafa yormadan bu kıyama girişmişlerdi. Önce David Narin isyan etmiş; fakat başarılı olamayınca, ülkesini düşmanın merhametine terkederek dağlardaki İmeret şatolarından birine sığınmıştı. Bunu Ulu David'in isyanı takip etti. Fakat o da mağlup, olup ülkesini kaderiyle başbaşa bırakarak kaçmak zorunda kaldı. 1262'de geri dönüp, bir daha böyle bir harekete girişmeyeceğini beyanla affedilmesini istedi. Gürcü krallığının düşünmeden giriştiği bu hareket, hem pekçok kan dökülmesine yol açmış; hem de Moğollar bütün hatlarıyla bu tarafa yöneldikleri için, Filistin'deki Hristiyanlar ağır bir bedel ödemişler ve olay, Hristiyanlık adına bir trajediye dönüşmüştü. Çünkü bu oyundan tek kârlı çıkanlar Mısırlı Memlükler olmuştu.

Kit-buka-noyon

1259 sonbaharında, Suriye çatışmalarının en kızgın ânında Hü-

10 Richard J. *Le début des relations*... s. 293.

legü-han, büyük kaan olan kardeşi Muñke'nun uçtuğu (öldüğü) haberini aldı. Moğol İmparatorluğu bünyesinde bulunan hükümdarlıklar arası meseleler, bütün Çingizilerin bizzat katılacağı bir kurultayda alınacak kararlarla halledilirdi. Diğer yandan Hülegü'nün Nesturî kiliselerin düşmanı Müslüman Berke-han'la arası açıktı. Bu yüzden il-han, Filistin'de Kit-buka-noyon kumandasında 20 bin kişilik bir ordu bırakarak hızla İran'a döndü. Her şey de ondan sonra başladı!

Sidon kontu Julien, durup dururken ve hiçbir açıklamada bulunmadan, Moğol devriyelerine saldırdı. Rivayete göre, ölenler arasında Kit-buka'nın yeğeni de vardı. Olaya çok sinirlenen Moğollar Sidon'u yerle bir edip, rastladıkları Haçlıları Moğollar'a yaraşır bir öfkeyle parça parça ettiler.

20 Temmuz 1260'da, Mısır'dan ağırlıklarını almadan yola çıkan Memlük öncü birlikleri, Sina Çölü'nü dört nala geçip, Gazze'deki zayıf Moğol karakollarını yerle bir ettikten sonra Frank topraklarına girerek, Akra surları önünde arkadan gelen ana kuvvetlerle birleştiler. Burada bir süre dinlenen Memlükler, Kudüs Kırallığı'nın toprakları üzerinden Galile'ye gelerek, Moğol ordusunun arkasında bittiler. 3 Eylül 1260'da Ayn-Calud'da vukû bulan çarpışma, Moğol ordusunun mağlubiyeti ve Kit-buka'nın esir düşmesiyle Memlükler lehine sonuçlandı. Kit-buka, yapılan her türlü işkenceye tam bir erkek gibi katlanıp aman bile dilemediği gibi, bir de tutup Kuttuz'u meşrû sultanı öldürmek, Memlükler'i Moğollar'a sadakatten uzaklaştırmakla suçladı. Tabii bu da onun son sözleri oldu.

Kuttuz muzaffer yürüyüşünü Şam'a kadar sürdürüp, oradaki Hristiyanlar'ın defterini dürerek zaferini kutladı. Hülegü, müttefiklerine yardım etmek amacıyla Suriye'ye yeni bir ordu gönderdi, ama bu ordu, önce Halep'i ele geçirmesine rağmen, bir kaç gün sonra yani 10 Aralık 1260'da, Humus açıklarında Memlükler tarafından mağlup edilerek Fırat ötesine atıldı. Elbette bu zafer, en iyi dostu ve silah arkadaşı Kuttuz'u pekçok olaylarla dolu 1260 yılının Ekim ayında parça parça eden Baybars'a nasip olmuştu. Kısacası, Kit-buka'yı mağlup eden kişi de, ondan topu topu iki ay fazla yaşamıştı.

Olayların bundan sonrası, durdurulması mümkün olmayan bir çığ topu gibi hızla gelişti ve 1263 sonuna kadar karşı saldırıya geçmeyen Moğol ve Ermeniler'e ihanet eden Haçlılar, Memlükler'e yem

oldular. Kudüs Kırallığı'nın can çekişmesi, son Haçlıların Suriye sahillerini terkettiği 18 Mayıs 1291'e kadar 31 yıl devam etti. Fakat onların maceraları burada bitmedi ve Templier şovalyeleri, dönüp gittikleri Fransa'da, en iyi dostlarımız dedikleri Fransız kıralının ve Romalı papazların sergiledikleri kurnazlıkların kurbanı oldular.

1307'den 1313'e kadar geçen dönem, Templier şovalyeleri için tam bir kâbus oldu. Çünkü Templierler **Bafomet**'e tapmak, mukaddes değerleri tahkir etmek ve sorumlu tutulmak istemedikleri diğer birçok günah fiilleri işlemekle suçlanmışlardı. Ama herhalde onlar, Fransız zindanlarındaki işkence fasılaları sırasında, bütün bunların; kendine yardıma gelen müttefikleri düşmanmış gibi öldürmekle Suriyeli Hristiyan ahalinin mahvına yol açan tarikatları ve tüm haçlı seferlerinin amacı olan mukaddes toprakların kaybedilmesine sebebiyet verenler yüzünden başlarına geldiğini anlamışlardı. Belki onlar böyle bir şeyi akıllarından bile geçirmemişlerdi, ama hâdisât mantığı kendi dostlarına düşmanlık edenlerin, bu yaptıklarından dolayı kendileri için hazırlananan kazana girmelerini gerektirmekteydi.

İran'daki Moğollar'ın akibeti de onların başına gelenden daha az trajik değildi. Hristiyan ahaliyle meskun topraklar düşmanın eline geçtiği için, Yakın Doğu'da bir Hristiyan kırallık kurma hülyası suya düşmüştü. Aynı sıralarda Baybars, Moğollar'ın kabiledaşları olan Altın Orda'yla iyi ilişkiler kurmuş ve Berke-han'ı kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Berke-han ile Hülegü arasında ise, zaten farklı kültür ve politikalara meyletmiş olmaları sebebiyle bir çekişme mevcuttu. Hatta henüz 1256'da, sarı haçlı seferi başladığında Berke-han şu sözlerle çıkışmıştı: "Muñke'yi biz başa getirdik, neden bize böyle bir davranışı reva görüyor? Bize olan borcunu dostlarımıza kötülük ederek ödeyen kişi, anlaşmamızı bozmakta... ve müttefikim olan halifenin tahtını ele geçirmeye çalışmaktadır. Bu bir alçaklıktır!"[11] Halbuki aynı Berke, yeğeninin öldürülmesini, kardeşinin hanımının katledilmesini alçaklık olarak görmüyordu.

Ne var ki, Altın Orda ordusunun bir kısmı Moğol "Yasa"sına göre Bağdat ve Dımeşk seferleri sırasında il-hanın saflarında savaşmış, ancak; Kit-buka'nın hezimetinden sonra Berke-han kendi kumandanına mektup göndererek Hülegü'nün ordusundan ayrılmasını ve ül-

11 Muller A. *İstoriya islama*, s. 259.
12 *İstoriya Gruzii*, s. 260.

keye dönmek mümkün değilse Mısır'a gitmesini emretmişti. Tabii Berke'nin kumandanı da Mısır'a giderek Memlük ordusunun saflarını takviye etmiş (1261),[12] bu olaydan sonra Altın Orda ile İran'ın çatışması dönemin gündemine gelmişti. Göründüğü kadarıyla Berke'nin Saray'da Ortodoks piskoposluğunu açması da bir tesadüf değildi. Kısacası Memlükler'in dostu ve Nesturîler'in düşmanı olan han, Ortodoks kliselerinde ve Ruslar arasında destek aramaktaydı.[13]

Aslında 1261 yılında rahip Yohannes kırallığı trajedisinin beşinci perdesi kapanmıştı ama Uzak Doğu'da inkişaf eden epiloğu devam ediyordu. Artık Çin'deki kanlı döneme ve Muñke'nin ölümüne kadar ve ölümü sonrasındaki Moğol bozkırında güneşin nasıl parladığına bir göz atma vakti geldi.

Çin'de Savaş

1253'de Kubilay, Sung İmparatorluğu'nun batısından dolaşarak ordusunu Shen-si'den Sih-ch'uan'a kaydırmış ve Çin'in güneyindeki müstakil Nan-ch'ao kırallığını fethetmişti. Kubilay, Hülegü'nün aksine kendiliğinden teslim olan şehir sakinlerinin öldürülmesini yasaklamış ve Sih-ch'uan'daki Moğol iktidarını sağlamlaştırmıştı.[14] Muñke'nin bir açıklama yapması için Kubilay'ı huzuruna çağırması[15] ve güney ordusunun başına Sube'etaı'ın Tibet ve Birman kabilelerini itaat altına alan, 1257'da ise Hanoi'yi zaptederek Sung İmparatorluğu'nun arka bahçesinde biten oğlu Uran-haday'ın getirilmesi biraz tuhaftı.

Ne var ki bazı kısmî başarılara rağmen zafer bir türlü Moğollar'a müyesser olmuyordu. Bu yüzden 1258 Eylülünde yeniden kurultay toplayan Muñke Çin ordularının kumandasını bizzat üzerine aldı. Özel teşkil edilen yeni bir orduyla Sih-ch'uan'a girerek, düşmanın destek noktaları olan Çin kalelerini planlı bir şekilde kuşatma altına almaya başladı. Bu kalelerden çoğu fethedilmişti, ama Ho-chou direniyordu ve üstelik Moğolar arasında yayılan epidemi ordunun geri çekilmesini gerektirmişti.

11 Ağustos 1259'da Moğollar'ın büyük kaanı, aynı sıralarda

13 Tizengauzen V.G. *Sbornik materialov,* s. 245-246.
14 Zakirov S. *Diplomatiçeskiye otnoşeniya,* s. 38-39.
15 Nasonov, *Mongolı*, s. 45.

Çin'e kuzeyden saldırıya geçen kardeşi Kubilay'a, Moğol ölçülerine göre oldukça büyük bir ordu ve itaat altına alınan Birman ve Annamlar'dan seçilen milislerle takviye edilmiş Uran-haday birliklerini miras bırakarak, Ho-chou surları açıklarında dünya ile vedalaştı. Moğollar, kesinlikle bu ordunun çok az bir kısmını teşkil ediyorlardı. Fakat müfrezeler Moğollar'dan seçilmişti ve Çin'de ordudan firar etmenin şiddetli işkencelerle dolu ölümle cezalandırılıyor olması, hana sadakati garanti altına alıyordu. Bu sayede Kubilay, diğer Moğol prenslerine nazaran, en güçlü kişi durumuna gelmişti.

Halim selim bir kişiliğe sahip olan han, "ağırbaşlı, kararlı, az konuşan, ziyafetlerden hoşlanmayan biriydi ve atalarının izini takip edip etmeyeceği konusunda içten pazarlıklıydı. Vahşi hayvan avına tutkundu; büyücü ve falcılara inanır, herhangi bir işe girişmeden önce onlara danışır ve onlarsız bir gün bile geçirmezdi".[16] Bu yüzden, resmen Mesih'i Tanrı olarak gören küçük kardeşi Arıg-buka, ateşli bir Hristiyandı. Zeki ve mutedil bir kişi olan Kubilay, o ana kadar kendi görüşlerini hiç belirtmemişti. Halbuki kardeşleri arasında dördüncüsü olan çağdaşı Altın Orda hanı Berke; sadece İslam'ı kabul etmekle kalmamış, bir de, daha önce belirtildiği gibi, Semerkand'daki Nesturîler'i katliama tabi tutmuştu. Laf aramızda Ortodoksluk onun Hristiyanlığa karşı beslediği antipatinin dışındaydı ve Alensandr Nevski'yle dostluğunu sürdürüyordu.[17]

Muñke hayattayken durum bu merkezdeydi. Fakat o öldükten sonra, eski geleneklerin artık kimsenin umurunda olmadığı ortaya çıkmıştı. Çingis-han'ın silah arkadaşları yaşlanmışlar veya ölmüşlerdi;[18] ömürlerini seferlerde tüketen çocukları ise artık yorulmuşlardı ve şimdi söz sırası torunlardaydı. Onlarsa kimi yerde Nesturiler, kimi yerde Budistler ve kimi yerde de Müslümanlar tarafından işlenmişlerdi. Eski Moğol gelenekleri bir bütün halinde kalabilmek için çok geniş bir alana yayılmıştı ama; bu boydan türeyen kollar aynı munsaba dökülemezlerdi ve hatta bunu istemiyorlardı da. Kaçınılmaz olaylar kendini ancak birbuçuk yıl bekletebilmişti.

16 Biçurin, *İstoriya pervıx çetırex hanov*, s. 324.

17 Muñke, kardeşinin önce itibarını artırıp, arkasından iktidarı ele geçirmek istediğinden şüpheleniyordu. (Bkz. Grjimaylo, *Zapadnaya*, s. 471).

18 Biçurin, *İstoriya pervıx çetırex hanov*, s. 353-354.

İki Kurultay

Moğol "Yasa"sına göre askerler ve prensler, Moğolistan bozkırında kurultay toplamak zorundaydılar. Bir defasında Moğol âdetlerine uygun olarak, Toluy'un küçük oğlu Arıg-buka tahtta hak iddia etmişti. Kardeşinin ölüm haberi etrafta duyulunca, Arıg-buka hemen kendisinin tahta geçirileceği kurultay için dört bir yana ulaklar gönderdi.

Arıg-buka, büyük kaan seçilmek için bazı özelliklere ve büyük bir enerjiye sahip olduğu kanaatini taşımakla birlikte, sahip olduğu özellikler, bütün Moğol ulus-ordusunun kendi yanında yer almasını sağlayacak ölçüde değildi. Kısacası kendisini destekleyecek, yahut daha doğrusu; adaylığa itekleyip bilehare verdiği desteğe karşılık ünvan ve mevkiler koparacak kişilere ihtiyaç vardı ve üstelik bu o kadar zor da değildi. Nesturîliğe sempati besleyen baş vezir Bulgay'ın, Keraitler'in ve Nesturîler'in desteği esasen Arıg-buka adının çevresinde nasıl bir gücün kümelendiğini gösteriyordu.

Bundan başka, aralarında Çağatay ulusunun hanı Algu ile Mekrin bölgesinin (Doğu T'ien-shan'da) genel valisi Kaydu'nun da bulunduğu Çingizî prenslerin büyük çoğunluğu, "Yasa"yı göz önünde bulundurarak, ondan yana tavır koymuştu. Muñke'nin Sih-ch'uan ve Shen-si'ye getirdiği,[19] ancak Kubilay'ın insiyatifi altına aldığı ordunun desteği de ondan yanaydı.

4 Temmuz 1260'da, Çin'le Moğolistan sınırı üzerinde bulunan Dolon'nor Gölü yakınındaki yeni Moğol şehri Shang-tu'da[20] (Kubilay'ın 1256'da kurduğu K'ai-p'ing) Kubilay savaşçılarını kurultaya toplayarak kendini müttefiken büyük kaan (hakan-ı kebîr) seçtirdi. Asi prensi harekete geçiren ve daha da önemlisi onu seçenleri motive eden ne idi?

Kubilay ordusunun yapısına bakarak bu soruya cevap vermek mümkün. Bu orduda kimler yoktu ki! Curçenler, kuzeyli Kıtanlar, Öngütler (Sha-t'o Türkleri'nin torunları), Tankutlar, Birmanlar, Ti-

19 Nasonov, *Mongolı*, s. 51.

20 Örneğin Çingis-han'ın evlatlığı ve ilk okuma yazma öğrenen Moğol olan Şiki-Hutuku, Ügeday'ın ziyafetlerinde Muñke'den daha yüksek yere otururdu. 1260'da 82 yaşındayken vefat etmiştir. (Bkz. Raşid ed-Din, *Sbornik*, I/107).

betliler; Uran-haday tarafından güneyden getirilen Miao, Lolo, Hawu ve Annamlar; baskaklar tarafından toplanmış olan Kıpçaklar, Yaseler [Aslar], kuzeyli Türkler, Ruslar ve tam bir azınlık teşkil eden Moğollar. Çingizîlerden sadece iki prensin adı geçmektedir: Ügeday'ın oğlu Kadan ve Temuge-otçigin'in oğlu Togaçar. Ama sıkı bir disiplinle yetiştirilen diğer kalabalık güruh sadece savaşa adanmıştı. Buradaki savaşçıları genel olarak ilgilendiren şey, ne din, ne vatan sevgisi, ne de atalardan mevrus geleneklerdi. Aksine; onları sadece şahsî çıkarları ve sergileyecekleri güç gösterisi ilgilendiriyordu. Bu son iki husus için yalnızca mızrak ve kılıcın geçerli araç olduğu düşünülmemelidir. Çünkü arkalarında kendilerini bekleyen engin, zengin ve huzur dolu Kuzey ve Batı Çin vardı. Üstelik bu ülkeler, 20 yıl önce Yeh-lü Ch'ü-tsai'ın barışçı tedbirleri sayesinde kan dökülmeden fethedilmişti. Vezir-i azam, görevinden uzaklaştırıldıktan sonra ölmüş; emeklerinin semeresi çürütülmüş ve şu anda başında ikbalberest bir Moğol prens bulunuyor olsa da, Moğolistan Çin'le tekrar karşı karşıya gelmişti.

Şahsî çıkarlar, her yerde en güçlü prensiptir. Öngüt prensleri, Nesturî Kün-buka ve Ay-buka, Kubilay'ın yanında yer almışlardı. Laf aramızda, bu prenslerin çocukları, atalarının dinini hiçe sayarak Katolikliği kabul etmişlerdi. (Bu konu üzerinde durulacaktır). Bu sıralarda Uzak Doğu Hristiyan kiliselerinin bölünmüş olması da istisnaî bir durum sayılmaz.

Normal şartlarda Hülegü-han, çevresi Nesturî vezirler ve Müslümanlara karşı düzenlenen "sarı haçlı seferi"nin başlatıcıları tarafından kuşatıldığı düşünülecek olursa; Arıg-buka'nın yanında yer almalıydı. Ama ne yazık ki, il-hanın eli kolu bağlıydı. Memlükler'in Suriye'ye saldırmaları ve aynı sıralarda Gürcistan'da Ulu David'in isyanı, Moğol kuvvetlerini meşgul etmekte ve onları batı sınırı boyuna zincirlemekteydi. Gerçi Gürcü isyanı bastırılmıştı, ama Kafkasötesi'nin İranlı Moğol kuvvetlerince istila edilmesi öteden beri bu toprakların kendisine ait olduğunu ileri süren Altın Orda'yla bir çatışmanın çıkmasına zemin hazırlamıştı. Ayrıca Altın Ordalı Nesturîler'in İran'a teveccüh etmeleri[21] de Berke ile Hülegü arasındaki ilişkileri gerginleştirmişti. Kısacası eşyanın tabiatına göre Hülegü, Berke-han'ın düşmanlarının yanında yer almak zorundaydı.

21 Grousset, *L'empire*, s. 353.

Berke'nin istediği tek bir şey vardı: Büyük Kaan'a hiçbir şey ödememek. Önceleri Kubilay'ı uzaktan uzağa tanıyordu, ama sonuncusunun zafer kazanmak üzere olduğu haberleri gelince, hemen Arığbuka'ya sempati beslemeye başlamıştı. Bu, elbette Arığ-buka'ya karşı fiili bir destek vermek anlamında değildi ama Berke, böyle bir davranışla, ister istemez Hülegü'yü de yine sembolik bir şekilde Kubilay'la ittifaka sevketmişti. Şu halde, eğer gerçek olayları gözönünde tutarak hareket edilirse, Nesturîlik meselesinin onlar için bir fon teşkil ettiği; genelleştirme yapıldığı zaman ise, dinî ihtirasların insanları politik hesaplara göre birleştirip ayırdığı görülecektir. Kaldı ki burada birinciler için fon, son savaşta birlikte hareket ettiği yerleşik düzen komşularını rakip gören göçebe kültürünün gelişimidir. Şimdi bunun nasıl geliştiğini görelim.

Arığ-buka

Her iki taraf da hemen kararlı bir tavır takınmıştı. Kubilay'ın kendisini tek taraflı bir kararla büyük kaan seçtirdiği haberi Karakorum'a ulaşır ulaşmaz, 1260 sonbaharında da orada Arığ-buka'yı han ilan etmişlerdi. Bu durum karşısında ordusuyla kuzeye yönelen Kubilay, Ongin Nehri sahilinde Arığ-buka'yı mağlup edince, o da Yukarı Yenisey taraflarına çekilmek zorunda kaldı. Aynı sıralarda Kubilay'ın geride bıraktığı vekilleri de Shen-si'de çıkan isyanları bastırdılar. Arığ-buka taraftarlarından esir düşenler katledilmiş; kurtulmayı başaranlarsa önce batıya, Hang-chou'ya, daha sonra da Alemdar kumandasındaki Moğol taburundan destek gördükleri Eçingol [Edzingöl] vadisine çekillerdi. Ne var ki onların buradan başlattıkları yeni saldırı da, Hang-chou'nun doğusundaki çölde tam bir hezimetle sonuçlandı. Böylece sol cenahını emniyet altına almış olan Kubilay, Karakorum'a bir garnizon bırakıp Shang-tu'ya döndü.

Arığ-buka, Kubilay'a bir elçi göndererek yaptığı hareketin aptalca olduğunu, kendisine itaat edip, silahını bırakacağını bildirdi. Ben burada onun samimiyetinden şüphe etmek için herhangi bir sebep görmüyorum. Zaten kardeşinin karakterini iyi tanıyan Kubilay da ona inanmıştır. Fakat bu bedbaht prens, kendi taraftarları için bir alem olmak zorundaydı ve 1261 sonlarında Karakorum'u ele geçiren Arığ-buka orduları, Kubilay'a âni bir darbe indirmek için tekrar gü-

neye yöneldiler.

Kubilay'ın gazileri, Gobi'nin güney uçlarında Moğollar'ın saldırısını durdurdular. Han, düşmanın takip edilmesini yasakladı. Muhtemelen ordusu içinde tek söz sahibi kişi olduğu için, ülkesinin parçalanmasını istememişti. İkinci Moğol saldırısı da aynı şekilde püskürtülmüştü; ama bu defa, Kubilay Çin'den Moğolistan'a iaşe göndermeyi kesmekle yetinecekti. İaşenin kesilmesi Moğolistan'da açlığa sebep olunca, Arıg-buka, ordularıyla daha doğrusu kendisine bağlı hanların ordularıyla birlikte ülkenin batı uçlarına çekildi.

Burada Arıg-buka'yı yeni bir felaket bekliyordu. Çağatay hanı Algu, ihanet ederek Kubilay tarafına geçmişti. Arıg-buka ordusunun öncü birlikleri, Algu'nun yolunu kesmeye kalkıştıysa da 1262'de mağlup edildi. Kazandığı zaferle coşkuya kapılan Algu, otağına dönerek ordusunun bir kısmını terhis etti. Onun bu tedbirsizliğini yerinde değerlendiren Arıg-buka, Almalık'ı işgal ederek Algu'yu Semerkand'a kaçmak zorunda bıraktı. Burada "eşyanın tabiatı" bir kez daha kendini gösterecekti. Arıg-buka'nın gaddarlaşmış taraftarları ele geçirdikleri şehirlerdeki ahaliye ve özellikle de Algu'nun zamanında T'ien-shan'a ulaşmayı başaramayan Moğol savaşçılarına öylesine hunharca muamele ettiler ki, sonunda Arıg-buka'nın ordusunun bir kısmı bu duruma isyan ederek Kubilay'ın saflarına geçti.

Bu sırada Semerkand ve Buhara'daki yerli Müslüman halkla dostane ilişkiler kuran Algu, yeni bir ordu kurmak için onlardan yeterli miktarda maddî yardım aldıktan başka, üvey oğlu ve halefinin Müslüman olmasına da izin verdi. 1263'de Arıg-buka taraftarlarından Ügeday oğlu Kaydu'yu mağlup eden Algu, Kubilay'ın ordusuyla birlikte Arıg-buka ve morali bozulmuş ordusunu kıskaç içine aldı.

1264'de Arıg-buka, hempalarından hayatta kalmayı başaranlarla birlikte Kubilay'ın himmetine sığındı. Kubilay, onların hepsini savaş esirleri mahkemesine verdi. Mahkeme, sadece Arıg-buka'yı suçsuz bularak, aralarında Bulgay'ın da bulunduğu diğerlerinin tamamının katledilmesine hüküm verdi.

Her ne kadar tarihî kaynaklarda motifleri muhafaza edilmemişse de, mahkemenin kararı, kanlı savaşların sebebinin Arıg-buka'nın ikbalperestliği olmadığını (öbür türlü onun kellesi de giderdi), aksine Moğol ordusunun parçalanmasına yol açan partiler mücadelesinin ortaya çıkardığı hırsın bu olaylara yol açtığını göstermektedir. Hezimet, vaktiyle dünyayı fethedenlerin çocuklarının, zafer ise, fethedilen ve itaat altına alınanların evlatlarının kaderi olmuştu. Ama

bu henüz Moğol trajedisinin sonu değildi.

Kaydu

Kubilay, zaferden hemen sonra, 1264'de otağını K'ai-p'ing'den Pekin'e taşıyarak, Karakorum'un başkent ünvanını bir yana atıverdi. 1271'de ise, hanedanına Çince "Yuan" adını verdikten başka, han ünvanını da imparator ve "Göğün Oğlu" titülüyle değiştirdi. Göründüğü kadarıyla Moğolistan Çin'in değil, aksine paralı askerlerin sadakatiyle itaat altına alınan ülkelerde hakimiyet kurma esası üzerine bina edilmiş, etnik dışı askerî bir monarşizmin eyaleti durumuna gelmişti. Kubilay, batıdan yani İlhanlı Abaga-han ve Altın Orda'lı Berke'den Arap, Acem, Alan, Kıpçak ve diğer halklardan teşekkül etmiş[22] kalabalık askerî destekler alarak, elçisini tutuklamış bulunan Sung İmparatorluğu'na karşı yeni bir sefer düzenleyip, 1279'da işini bitirdi. Ne var ki bu süre zarfında Batı Moğolistan'daki düşmanları yeniden toparlanmıştı. Şerefli Moğol askerinin bu son sığınağı Kaydu-oğlan* idi.

Selefi Arıg-buka'nın aksine Kaydu, ikbalperest ve kabiliyetliydi. Herhangi bir grubun kendisiyle oynamasına izin verirken, aslında onları kendi amaçları doğrultusuna çekiyordu. Siyasete soyunan hiçbir aday, destek noktaları ve morali düzgün kitlelere sırtını dayamadan başarıya ulaşamazdı. Bu gerçeği çok iyi kavrayan Kaydu da, silah arkadaşlarını nerede arayıp, nasıl bulacağını biliyordu.

Eski geleneklere ve bozkır hayat tarzına bağlı Moğollar, İtil sahillerinde ve Tarbagatay eteklerinde yaşıyorlardı. Bunlar, Kubilay'ın kendini savaşa ve fethedilen Çin'de sefahata vermiş askerlerinden tamamen farklıydılar. "Hiç şüphesiz, -diye yazmakta R. Grousset,- onlar başkenti Çin'e taşıdıkları ve hanlığı imparatorluğa çevirdikleri için mağlup olmuşlardı."[23] Bu tür değişikler onlara yabancı ve hatta menfur şeylerdi ki, bütün batı Moğolları'nın lideri haline gelen Kay-

22 Grjimaylo, *Zapadnaya*, s. 477.

* Oğlan : Prens (çev.).

23 Hanşa Borakçin 1257'de Berke-han'a karşı Hülegü ile işbirliği yapmıştır. (Bkz. Tizengauzen V.G. *Sbornik materialov*, s. 150-151, 378).

24 ".. otuz Moğol tümeni ve seksen Çinli tümeni.." (Raşid ed-Din, *Sbornik*, I/188). Rakamların abartıldığı açık; fakat ikisi arasındaki oran, Moğol askerlerinin genel rakam içinde ancak üçte biri teşkil ettiğini göstermektedir.

du da onların bu özelliğinden yeterince faydalanacaktı.

Bütün ateşli Moğol prenslerin biyoğrafilerini inceleyerek ana konumuzdan ayrılmaya değmez. Kaldı ki bu iş zaten daha önce defalarca yapılmıştır da.[24] Sadece şu kadarını belirtmekle yetinelim: Orta Asya'daki bütün Moğol prens ve hanlarını sancağı altında birleştiren Kaydu-oğlan, 1275'de Kubilay'a karşı saldırıya geçmiş ve 1301'de son nefesini verinceğe kadar da mücadelesini devam ettirmiştir. Bu çarpışmalar sırasında büyük meydan muharebeleri kadar, manevra, akın ve karşı saldırılar da vukû bulmuştur. Kubilay, kendi kabiledaşlarına karşı bozkır savaşlarında pişmiş olan Kıpçak (Poloves) süvarilerini gönderdi. Bu savaşta din meselesi Kaydu için ikinci planda kalmıştı. Çünkü Nesturîlerden başka Orta Asya Müslümanları ve "kara din" salikleri yani Çingis-han İmparatorluğu'nun geleneksel muhafızları da onun saflarını doldurmuşlardı. Gerçi zafer kazanamamışlardı ama mağlup da olmamışlardı.

Konumuzla ilgili olduğu için bu savaş epizodlarından bir tanesi, bizim nazarımızda önemlidir. Bu savaş, Çingis-han'ın kardeşlerinin torunları olan doğulu Çingizîlerin isyanıydı ve bu isyancılar arasında en güçlüsü ve en enerjik olanı Temüge-otçigin'in torunu Naya idi. Konstantinus Ravnoapostolniy gibi Naya da, sancağının tepesine haç koyarak Kubilay'a karşı harekete geçmişti.[25]

Naya

Uzak Doğudaki din savaşlarını başlatan yeni kıvılcımın sebeplerini tahlil edebilmek için, oldukça gergin çatışmaların çetrefil tarihine bir göz atmak zorundayız. Hristiyanların kovulmasından sonra, (X. Yüzyıl sonu) Çin'de Budistlerle Daoistler arasındaki mücadele kızışmıştı. Başlangıçta zafer ibresi Kıtan ve Tankut hükümdarları tarafından desteklenen Budistlerden yanaydı. Fakat daha sonra Daoist rahip Ch'an-ch'un 1223'de Çingis-han'dan Dao rahiplerinin her türlü mecburiyetten, vergiden ve rüsumdan azad kılınmaları imtiyazını koparmayı başardı.[26] Böylece himmet-i âliye mazhar olan Daoistler,

25 Grousset, *L'empire*, s. 359.

26 Burada biraz daha detaylı çalışmalarla ilgili bazı kitapların ismini veriyorum. Okuyucu bildiği yabancı dile onlardan herhangi birini seçebilir: Howorth H.H. *History of Mongols*..; D'Ohsson C. *Histoire des Mongols depuis Tchinguizkhan*..; Spuler B. *Die Mongolen in İran*..

27 *Kniga Marko Polo,* s. 102.

Budist manastırlarını ele geçirip, Buda sanemlerini atarak yerine Lao-tse'nin heykellerini koydular.

Ügeday zamanında samimi bir Budist olan Yeh-lü Ch'ü-tsai, Daoist faaliyetlere bir ölçüye kadar sınır getirmişti.[27] 1225'de ise dinler arası bir tartışma tertipleyen Muñke, Budistlerin başarısı karşısında Budizme mail olmuştu; ama kurnaz bir politikacı olduğundan, bir elde nasıl beş parmak varsa ve nasıl hepsi de gerekliyse, beş dinin de gerekli ve değerli olduğunu açıkça belirtmişti.[28] Bir sonraki adım Kubilay tarafından atılmış ve 1258'de Shang-tu'da düzenlenen bir tartışma Budistlerin zaferiyle sonuçlanmış; Daoistler manastırlarını işgal edenler tarafından kovulmuş ve anti-budist belgeler 1258, 1261, 1280 ve 1281 tarihli fermanlarla yakılmıştı.[29] Buna bir tür dinî takibat da denilebilirdi.

Hristiyanlığa mensup insanlar arasında belki de en uzlaşmaz ve ters olanları Nesturîlerdi. Müslümanları desteklemek suretiyle Grekler'le, Kara-Kıtan hanlığında ipleri ele geçirince Müslümanlarla ve "kara din" şamanlarıyla ve en son olarak da Budistlerle takışmışlardı. Tabii olarak barış içinde bir arada yaşayabildikleri insanlar, katı bir manastır tüzüğüne sahip olmaları hasebiyle Hristiyanlara nisbeten saygı gösteren, ama daha da önemlisi; Çin sınırlarının ötesinde dinî propaganda yapmayı dahi düşünmeyen Daoistlerdi. Dolayısıyla Budizmin zaferi, Daoizme olduğu kadar Nesturîliğe de indirilmiş bir darbeydi. Naya ve kayınbiraderleri Doğu Moğolistan ve Kuzey Mançurya'da ülüş sahibiydiler. Buralarda yaşayan kabileler Leao İmparatorluğunu hiçbir zaman sarsamamış, isyanlara girişmiş savaşçı insanlardan teşekkül ediyordu. Nesturîlerin bu bölgelerde dinî propaganda yapıp yapmadıkları konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, Budizme yönelik Hristiyan faaliyetlerinin mevcudiyetinden hareketle[30] Nesturî misyonerlerin de buralarda faal oldukları düşünülebilir.

İsyancıların başarı şansı fazla değildi. En iyi orduları Cungarya'da Kaydu ile savaşmakta olduğundan, Kubilay, Naya üzerine sevkettiği ordu saflarını Çinliler'le doldurmak zorunda kalmış; Yangtse'den çağırılan filo da orduyu istirahata çekilmiş Moğol alaylarının bulunduğu Leao-ho'nun ağzına taşımıştı. Kubilay, 72 yaşına gelme-

28 Palladi [Kafarov]. *Siyu tszi, ili opisaniye puteşestviya na Zapad*, s. 375.
29 Munkuyev N.Ts. *Kitayskiy istoçnik o pervıx mongol'skix xanax*, s. 375.
30 Grousset, *L'empire*, s. 342.

sine rağmen savaşı dört filin taşıdığı kulelerden yönetiyordu. Naya'nın ordusuna âni bir baskın gerçekleştirerek, kampını kuşatma altına almış ve manevra imkanından mahrum bıraktığı Moğollar'ı mezbûhane bir çarpışmaya mecbur etmişti. Şafağın erken saatlerinden gece yarısına kadar devam eden çarpışmalar sırasında, Çin piyadeleri, ricat yolu tıkanmış olan Moğol süvarilerini kılıçtan geçirmişler, sağ kalanlar da fatihlerin merhametine sığınmışlardı. Ama hiçbirine acınmayacaktı. Naya'ya gelince, asil bir aileden geliyor olması hasebiyle, kanı akıtılmadan ölmesine müsaade edildi. Onu bir keçenin içine sardıktan sonra atların ayakları altına atıp çiğneyerek öldürdüler. Ordunun kumandasını torunu Temur'a bırakan Kubilay, Pekin'e döndü, ama savaş kuzeyde devam ediyordu. Asiler bir saldırı tüşübbüsünde bulunan Kadan-oğlanı başlarına geçirerek çarpışmaya devam ettiler. Temur, düşmanı karşılamaya çıktı ve acımasız çarpışmalar Kuzey-batı Mançurya'da Nonni Nehri sahillerine kaydı. 1288 ve 89'da ardardına iki zafer kazanan Temur, asileri teslim olmak mecburiyetinde bıraktı. Hesaplaşma son derece insafsızcaydı: Kadan ve diğer âsi komutanlar kellelerini kaybederken, sıradan askerler serbest bırakıldılar. Fakat kışanlarak Ordos ve Amdo'ya sevkedilen savaş esirleri, orada çok kötü muameleye maruz kaldılar.[31]

Hristiyan dini böyle bir takibata maruz kalmamış ve sadece özel bir şekilde göz hapsine alınmıştı: Artık "Hristiyanlıkla ilgili meseleler" doğrudan Kubilay tarafından hükme bağlanacaktı.[32] Muhtemelen tahtın en fazla ümit bağladığı Öngütler'in baskısı söz konusuydu, ama zeki bir yönetici olan Kubilay bir çıkış yolu bulmuştu.

Kubilay'ın da, tıpkı Çingis-han gibi vaftiz olmamakla birlikte, Hristiyanlık inancını benimsediğini hatırlayalım. Onunla dindaşları arasındaki engeller ideolojik değil, siyasiydi. Bu yüzden de dikkatini Hristiyanlığın bir başka koluna, Bizans Katolikliğine yöneltmişti. 60 yılının ortalarında, yani Arıg-buka'nın mağlubiyetinden hemen sonra Kubilay, Nikolai ve Matwei Polo adlı Venedikli tacirlere mektubunu papaya götürmeleri teklifinde bulundu. Katoliklerle temasa geçmek istiyor ve rakiplerine değil, açıkça kendine yönelik faaliyetlerde bulunacak özel bir klisenin kurulması için misyonerler gönde-

31 Age., s. 366.
32 Pelliot P. *Chrétiens d'Asie Centrale*.. s. 635.
33 Age., s. 636.
34 Age., s. 637.

rilmesini taleb ediyordu.[33]

Han, güya Budist rahiplerin yaptığı gibi, kötü havayı kovmak vs. şeklinde mucizeler gösteremeyen yerli Hristiyanları "cahiller" olarak niteliyordu. Batıdan yeterli ölçüde kültürlü ruhanilerin gönderilmesi halinde halkıyla birlikte Hristiyanlığı kabul etmeye hazır olduğunu açıklıyordu.[34] Normalde papalığın böyle bir teklife gözü kapalı atlaması gerekirdi, ama Katoliklik propagandasının Çin'de ancak bilahere bu ülkenin müstakbel başpiskoposu olacak olan Fransisken keşiş Juovanni Monte Corvino'nun 1293'de Pekin'e gelmesiyle birlikte başladığını görüyoruz.[35]

Prens Görgi veya Körküz

Gecikmenin sorumlusu papalar değildi. İşleri başlarından aşmıştı. Polo kardeşlerin Latin Konstantinopolis'inden çekip gitmelerinden (1259) Juovanni kardeşin Çin'e misyoner olarak atanmasına (1289) kadar geçen otuz yıllık süre zarfında, Avrasya kıtasının batı bölgelerinin haritası, tanınmayacak şekilde değişmişti. Mukaddes Topraklar, Akra kalesinin dışında tamamıyla Memlükler'in eline geçmişti ve bu kalenin de günleri sayılıydı. Latin İmparatorluğu'nun yerine mağrur Bizans yenilenmiş bir şekilde tekrar gelip oturmuştu. İtalya'da Lombardia ve Toskana'yı ele geçirden İbelinler'in tatminkar başarılarından sonra, Charles d'Anjou Sicilya kontluğunu hakimiyeti altına almıştı. Son Hohenstaufenler ya Manfred gibi savaşta, ya da Konradin gibi cellat kütüğünde can vermişler, fakat Fransız fâtihler de 30 Mart 1282'de "Sicilya vesperler"inin çanlarının sesleri altında daha kötü bir akibetle karşılaşmışlardı. Aragonların müdahelesi, İtalya'daki savaşı 1287'ye kadar uzatmış ve ancak geçici bir barış sağlandıktan sonra Juovanni Monte Corvino doğuya hareket edebilmişti.

Aslında geciken misyondu. Çünkü Naya ve Kadan'ın başlattığı Hristiyan isyanı bastırıldıktan sonra Kubilay'ın sempatisi Budistler'e yönelmişti ve hatta Monte Corvino, içi yana yana, hanın ruhen Hristiyan olsa bile "çok kafirleştiğini" kaydedecekti.[36] Ne var ki Monte Corvino burada, kendisinin bir casus olduğu şayiasını yayan Nestu-

35 *Kniga Marko Polo*, s. 46-47.
36 Age., s. 281.
37 Xennig P. *Meçhul Topraklar,* III/150.

rîlerle takışacak, nezaret altında tutulan misyonerin yargılanması beş yıl sürecek, fakat sonunda İmparator Temur'un (Kubilay'ın torunu) bizzat yardım ettiği rahibin zaferiyle sonuçlanacaktı. Bu İtalyan rahibin, monarşist birinin himmetini kazanmak gibi bir başarı elde etmesi biraz tuhaf değil mi?

Gerçek şu ki, Çinli Moğollar'ın düşmanı Kaydu uyumuyordu. 1297'de Selenge'ye kadar sokulmayı başarmıştı.[37] Dahası Moğolistan'ın bir kısmı daha kaderini Çin'e bağlayan hanedandan kurtulmuştu. Meseleyi nihai şekilde bozkır süvarileri çözecekti. Fakat Temur'un malik olduğu bu birlikler Öngütler ve Keraitlerden yani Nesturîlerden oluşmuştu. Temur'un bu birlikleri kendi safına çekmesi şarttı ve bu konuda ona Monte Corvino yardımcı olacaktı. Monte Corvino Tendük[38] bölgesi valisi Nesturî prens Körküz'ü[39] vaftiz ederek Katolik inancına kazanmış, böylece de Temur'un düşmanını dostu haline getirmişti. Körküz veya nam-ı diger Görgi kendisine bağlı Nesturî tebaasıyla birlikte Budist imparatorun safına geçince, Kaydu'nun ordusu Kara İrtiş'in kolları arasına daldı. Ve mürted prens 1298'de burada hayatını noktalayacaktı.[40] Çünkü Görgi'yi esir alan Kaydu, onun kellesini vurdurmuştu. Demek ki savaşın acımasızlığı, bazan töreyi de unuttuyormuş. Çünkü normalde Körküz'ün kanının akıtılmadan öldürülmesi gerekirdi.

Aslına bakılırsa, Öngüt ve Keraitler'in Pekin yönetimi yanında yer almaları savaşın kaderini de belirlemişti. Kaydu'nun hücumu durdurulmuş ve 1301'de bozkır geleneklerinin son müdafii hayatını noktalamış; böylece, kabileler arası savaş ta sona ermişti.

Körküz'ün harekete geçiş tarihi ile Monte Corvino'nun yükselmeye başlayış tarihinin aynı zamana rastlaması, bu Katolik misyonerin Pekin'de pispokoposluk binası kurmak için bir toprak edindiği konusunda şüpheye mahal bırakmamaktadır. Fakat bu başarı, Akra templierlerinin başarısına ne kadar da benziyordu! Katolikler, Nesturîlere yaptıkları gibi, bu defa Budistlere de yeniden ihanet edeceklerdi. Burada bir soru aklımıza geliyor: Bu eşzamanlılık bir tesadüf müydü, yoksa planlanmış bir hareket miydi?

...

38 Age., s. 138.

39 Grjimaylo, *Zapadnaya*, s. 501.

40 "Tendük" ülkesiyle ilgili çeşitli rivayetler vardır. Ama her halükarda Ordos'un kuzeyindeki bozkırda idi.

Masal Yerine Gerçek

XIII. Yüzyılın ikinci yarısında, takdire şayan bir çalışma sergileyen Venedik, Ceneviz ve Romalı tacir ve diplomatların sıkı faaliyetleri meyvelerini vermişti. Papaz Yohannes efsanesi, Avrupalı seyyahlar tarafından derlenmiş bütün bilgileri içeren "Büyük Kaan Kitabı"[41] adlı eserde yerini almıştır.[42] Elimize ulaşan metin Latince orijinalinden eski Fransızcaya yapılan çevirisidir. Naşirin görüşüne göre, bu metin oldukça ağdalı ortografiye sahip Norman lehçesidir.[43] Ancak Asya'daki siyasî durumu tasvir eden ilk satırlar, asıl nüshanın kaybolduğu konusunda kesin bilgiler vermektedir.

Aralarında Hanbalık[44] (Sambabech), Busai (boussay) ve Uzbek (usbech) imparatorları gibi üç büyük imparatorun da bulunduğu bütün senyörlerin itaat ettiği en güçlü süverene, Büyük Katay Hanı (Le grand Kaan de cathay) adı verilmektedir. Daha aşağıda Uzbek ile Busai'ın birbiriyle savaşmakta olduğu kaydediliyor. Burada geçen Uzbek kelimesinin 1312-1341 yılları arasında Altın Orda'nın başında bulunan Özbek-han, Busai'ın ise İranlılar'ın Bû Said[45] dediği İlhanlı hükümdarı Ebu Said (1316-1335) olduğu gün gibi ortada. Her iki hanın hükümdarlık yaptığı tarihlerin karşılaştırılmasıyla -ki incelediğimiz tarihî kaynaklar da aynı sonucu vermektedir,- 1316-1335 yıllarına ulaşıyoruz. Herhalde uzak doğu hanlarının isimleri, belgeyi tanzim eden kişilerce bilinmiyordu. Bu demektir ki verilen ilk bilgiler Yakın Doğu kaynaklıydı.*

"Büyük Kaan Kitabı"nın müellefinin üç monarşiştten büyük "Katay" hanı denilen birinin dördüncüsüne itaat ettiği şeklindeki açıklamasının, bir anakronizm olduğunu kaydetmeliyiz. XIII. Yüzyılda Yeh-lü Ta-shih'nin sabık hükümdarlık bölgesi olan Yedisu'ya "Katay" [Hatay] denilmekteydi. Yine XIII. Yüzyıl sonlarında küçük

41 Körküz, Wang-han'ın halefi ve Kerait prensi olarak tanınmaktadır. Ancak P. Pelliot onun Öngüt olduğu kanaatindedir. (Bkz. Pelliot P., *Chrétiens d'Asie Centrale*, s. 633-635).

42 P. Xennig (*Meçhul Topraklar*, s. 155) başka tarihler vermekte: 1299 ve 1300.

43 *Le livre du Grand Caan*, s. 57-72.

44 Age; Note préliminaire, s. 59.

45 Hanbalık- Yuan İmparatorluğu'nun başkenti Pekin.

46 Muller, *İstoriya islama*, s. 277.

Moğol hanları arasında önemli bir yer işgal eden Kaydu'nun ülüşü de buradaydı. XIV. Yüzyılda ise 1306'da hayatını noktalayan Çağatay hanı Duva aynı liderlik iddiasında bulundu ve ondan sonra Çağatay ulusunun tahtı, kendilerinden geriye yaptıkları işler değil sadece bir takım adlar kalan zayıf ve silik hanların eline geçti.[46] Onlar bizzat hegemonya davası güttüklerini açıklamadıklarına göre, bu iddialar asılsızdı ve göründüğü kadarıyla İtalyan derlemeci Orta Asya'daki gerçek durum hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı için, XIII. Yüzyıl sonlarında bölgeye seyahat edenlerin verdikleri bilgilere istinaden siyasî tabloyu içinden çıkılamaz hale getirmişti.

Bu müşahede, ele aldığımız konu için oldukça önemlidir. Çünkü; metnin bundan sonraki kısmında XIII. Yüzyıl yani artık Nesturîlerin Moğol ulusu içinde kendi hükümranlıkları için mücadeleye başladığı dönemle ilgili bilgiler verilmektedir. İki bölüm Hanbalık'da yaşayan Nesturîlere ayrılmış olmasına rağmen, Orta Asya'dakilerle ilgili herhangi bir bilgi yok.

Bu iki bölümde anlatıldığına göre, Hanbalık Hristiyanları râfizidirler, Grek kilise âyinlerini uygulamakta ve Roma kiliselerini kâle almamaktadırlar; Katoliklere intisap etmek gibi bir niyetleri yoktur ve hatta geceleri Katolik rahipleri kesmekte, ellerinden geldiğince kötülük yapmaktadırlar. Fakat imparator Katoliklere sempati beslediği için Nesturîler onlardan çekinmektedirler. Nesturîlerin haç ve ikonalarla süslü çok güzel kiliseleri vardır; cemaatlerinin Katolik misyonerleriyle ve Katolikliğe meyyal laymanlar [ruhani sınıftan olmayan kimseler] ile görüşmesinden dahi aşırı şekilde endişelenmektedirler. Çünkü büyük kaanın gerek siyasî ve gerekse maddî yönden verdiği destek sayesinde Katolikler, birçok yerli Nesturîyi ve kaynaklarda "vritanes"(!?)[47] şeklinde geçen bazı kafirleri vaftiz etmeyi başarmışlardır.

47 Duva 1306, oğlu Künçek ise 1308'de ölmüştür. Fazla uzun olmamakla birlikte oldukça kanlı geçen çarpışmalardan sonra oğlu Esen-buka han seçilmiştir (1309-1318). Onun oğlu Kebek 1321'de öldürülmüş, bir süre devam eden taht kavgalarından sonra kardeşi Tarmaşirin (1326) tahta geçmiş; onun 1334'de katledilmesinden sonra Gazan-han'ın iktidarı yeniden sağlamlaştırmayı denediği 1343 yılına kadar kargaşa devam etmiştir. Ancak o da Emîr Kazagan'la girdiği bir çarpışmada ölünce ülke anarşinin kucağına itilmiştir.

* Piskopos muavini

* Yüksek rütbeli rahip.

Bu bilgiler, 8 Ocak 1305'de Pekin başpiskopusu Juovanni Monte Corvino'nun Pekin'den Kırım'daki Fransisken tarikati baş suffraganına* gönderdiği mektuptaki verilerle örtüşmektedir. Prelate* Nesturîlerden çok yakınmakta ve düşmanlarını başkentten kovan imparatorun müdahelesi sayesinde kurtulduğunu kaydetmektedir. Bununla birlikte kendisinin misyonerlik faaliyetinin Nesturîlerin vaftiz edilmesine yönelik olduğunu; kafirlere gelince, onlardan 7-11 yaş arasında 150 çocuk satın alarak vaftiz ettiğini ve Katolikliğe kazandığını da belirtmektedir.[48]

Aslında Nesturîlerin bu şekilde katı davranmalarının da haklı sebepleri vardı. Çünkü birbuçuk asır boyunca Roma kilisesiyle uzlaşma yollarını aramışlar; tesir altına aldıkları Moğol yönetici ve ordularını Bağdat'a göndermek suretiyle Avrupa'yı kurtarmışlar ve "sarı haçlı seferi" düzenletmekle de, daha önce Rahip Yohannes'in yarım bıraktığı işi tamamlamışlardı. İnsan yapılan iyiliğe böyle mi karşılık verir!

Katolik Avrupa, 1268'de Papa Clemens IV'e ve Nikolai III'e (1277-1280) elçi göndererek Mısır Memlükleri'ne karşı bir haçlı seferi düzenlenmesini isteyen İlhanlı hükümdarı ve Hristiyanların hâmisi Abaga-han'a destek vermeyi reddetmiş,[49] tabii neticede İlhanlılar İslam'ın gücü karşısında eğilmek zorunda kalmışlardı. 1295'de İran'da İlhanlı tahtına geçen Argun'un oğlu Gazan-han ise Müslümanlığı kabul etmiş ve İran'ı formalite icabı büyük kaan ulusuna bağlayan vassallık bağlarını dahi koparark, eski Moğol gelenekleri ve Yasa'sını bir kenara atmıştı.

Bununla birlikte, İran'daki yönetimin zaaf ve sarsıntı içinde olması dolayısıyla, Moğol beyleri İlhanlılar'ın son güçlü hanının hatırı için adlarını değiştirmeye yanaşmamışlardı. Mesela Gazan han Müslüman olduktan sonra Mahmud adını almıştı ama kardeşi ve halefi Olcaytu çocukluğunda annesiyle birlikte vaftiz olmuş ve Nikolai lakabını almıştı. İranlılar ona Harbende ("eşeğin kölesi") anlamına gelen gülünç bir lakap takmışlardı. Neyse ki daha sonra Olcaytu Müslüman olunca, bu lakabı gerçekte Peygamber Muhammed'in adlarından biri olan Hüdabende ("Tanrı'nın kölesi") ile değiştirmişti.[50]

48 *Le livre du Grand Caan,* s. 69-71.

49 Xennig P. *Meçhul Topraklar*, s. 139.

50 Paşuto V.T. *Nèkotorıye dannıye ob istoçnikax po istorii mongol'skoy politiki papstva,* s. 209-213; keza: Ramusat A. *Mémoires*...t. VI, s. 486; t. VII, s. 340.

51 Muller A. *İstoriya islama*, s. 276-277.

Gazan ve Olcaytu hanlar, geleneklere uyarak Hristiyan tebaalarına saygılı davranıyorlardı; ama, Ebû Said han olunca Hristiyanlara karşı öylesine baskı uygulanmaya başlandı ki, sonunda Moğol Nesturî cemaati, kanlı şekilde bastırılan bir isyan başlatmak zorunda kaldılar. Bu olaydan sonra İran ve Orta Asya'daki Hristiyanlar sadece mahallî cemaatler olarak kaldılar ki, onlar da bilahere Emîr Timur tarafından ortadan kaldırılacaktır.[51]

Yaşanan bu trajedide, papalık tahtının ve Fransız kırallarının çok da sorumlu oldukları söylenemez. Onlar Doğulu Hristiyanları sadece kaderleriyle başbaşa bıraktılar ama asıl suçlular, bu cinayetleri işleyenlere yardım vermeyi reddetmeyen Avrupalılardır. Diğer yandan; XIII. Yüzyılda dinî ihtiraslar öylesine yükselmişti ki, Katolikler râfizî dindaşlarını adam yerine koymayı dahi reddediyorlardı. Nitekim İslam fanatizminin yeni kıvılcımının kurbanı olan Doğulu Hristiyanlara karşı alabildiğince kayıtsız kalmaları da bunu göstermektedir.

Yine aynı ihtiras yüzünden; Katolikler, "sapık inançlı Hristiyanlar"[52] olarak gördükleri Uzak Doğu cemaatinin güçlenip kuvvetlenmesini istemiyorlardı ve bunda da muvaffak olmuşlardı. Ne var ki bu oyundan kârlı çıkan tek taraf Roma kürileri, Katolik kırallar ve hatta Venedik senyörleri değil; sadece Orta-Çağ coğrafya bilimi olmuştur. Çünkü Rahip Yohannes hükümdarlığıyla ilgili masallar ayık kafayla dinlenilmeye, müteakiben "Büyük Kaan Kitabı"nda zikredilen Moğol ulusu hakkında daha inandırıcı bilgiler edinilmeye başlanmıştır.

Çin'deki Katolik piskoposlarının bundan sonraki kaderi hiç de parlak değildi. 1304'de Daoist tapınakların şikayeti üzerine han Çinliler'in vaftiz olmalarını yasaklamış; kendisinin sıhhati için okunan dualara da ancak Daoist ve Budist âyinlerinden sonra izin vermiştir. 1311'de ise Budistler, Hristiyanların Yang-tse Nehri sahilindeki tapınaklarına el koyup, İncil'den alınmış konuları işleyen freskleri bodisat ve darmapal tasvirleriyle kapattılar.[53]

Görünüşe göre bu olay 1310'da Katoliklerin ayyaş ve soysuz

52 Petruşevskiy İ.P. *K istorii xristianstva v Sredney Azii*.

53 Viktoryalı Fransisken rahip Paskali 10 Ağustos 1338'de Almalık'taki manastırından ülkesine gönderdiği mektupta Nesturilerden bahseder. Bkz. Xennig P. *Meçhul Topraklar*, III/213.

54 Palladi [Kafarov]. *Starinnıye sledı xristianstva v Kitaya*, s. 32, 44-45.

55 Xennig R. *Meçhul Topraklar*, III/213.

Haysan-han'ı[54] kendi dinlerine çekmeye çalışmalarına karşı sergilenmiş bir tepkiydi. Monte Corvino zaten görevini başaramamıştı.[55] Çin başpiskoposunun 1328'de ölmesinden sonra bu ülkedeki Katolik cemaati, 1368'de Moğol hanedanı yıkılıncağa kadar sürünmeye devam etti. Fakat yeni fâtih Ming hanedanı Hristiyanlığın her türlüsüne karşı düşmanca bir tavır takındı ve böylece Hristiyanlar İslamiyet ve Budizmin baskıları altında yavaş yavaş son nefesini verdi.[56] Bazı Nesturî kilise kalıntıları Uyguristan'da tutunmayı başardıysa da, Rahip Yohannes'in ardından kimse onları adam yerine bile koymadı.

* *
*

İç Asya tarihine, yüksek bir kurganın tepesinden kuşbakışı ile göz gezdirdik. Bazı şeyler aydınlığa kavuştu ama pekçok şey de hâlâ esrarengizliğini korumakta. İşin kötüsü, gizemli şeylerin miktarı sanki daha çok gibime geliyor.

Halbuki, Hunlar ve eski Türkler'den bahsederken her şey daha netti. Çünkü göçebelerin kendilerine özgü bir hayat tarzı; dolayısıyla da, o hayat tarzına uygun bir ideolojileri vardı. Ama Göktürkler'den sonra Uygur Hakanlığı'nın kurulmasıyla birlikte göçebelerin Doğudan ve Batıdan ithal edilmiş yabancı dinler arasında gezinip durduklarını görüyoruz. 841-847 yılları arasında, yabancı dinler halk tarafından benimsenmediği için, zaten yaşama kabiliyetine sahip olmayan teokratik Maniheist devlet yıkılıp gitti. Normalde Uygurlar'ın mahvolmaları göçebelerin ödünç ideolojilere karşı rağbetlerini yoketmeliydi. Ama hiç de öyle olmadı! Büyük kısmı Hristiyanlığı benimseyerek, onu eski kültürlerinin üzerine beceriksizce yamamaya çalıştılar. Onlara göre Hristiyanlığın önemi, onun temel ilkelerine göre bir hayat tarzı kurulmasına yarayıp yaramamasından değil, Çinliler'in Budist kültürünün tesirine karşı koyabilme aracı olmasından kaynaklanıyordu. Eğer böyleyse, neden Moğollar bu dinin ilkelerini hafife aldılar? Sanırım bunun cevabını bulmak için Moğol dininin detaylarına girmek gerekir; ama o da kuş bakışıyla halledilecek iş değil.

Anlaşılmayan diğer bir husus, Moğollar'ın ve Nesturilerin bazı ufak çatışmalardan sonra bir arada barış içinde yaşayabildikleridir.

56 Bartold'd, *Kı voprosy*, II/417-418.

Halbuki, Çingis-han'ın 130 bin kişilik ordusundaki hakiki Moğollar'ın sayısı, topu topu 13 bin kişiydi. Diğer yardımcı unsurları bir yana bıraksak bile, acaba %90'lık bir kesim neden %10'luk bir kesime itaat ediyordu? Neden inkiyad ederek, kanlarının son damlasına kadar dokuz tuğlu Moğol sancağı için savaşıyorlardı? Bir şey daha: Nesturîlik, nasıl olup da akılları çelmeye son vererek, yokolup gitti? Muammalar kuyusu!

Sanırım bizim konuya yaklaşım tarzımız pek üniversalist değildir ama, yapacağı işi de yapmıştır. Tarihî olayları bütünüyle kavradığımız söylenemez ve zaten bizim de böyle bir takıntımız yok. Biz daha Asya tarihinin "beyaz lekeleri" üzerinde kafa yoramadık ki, tekamül, inkişaf ve durgunlukla ilgili ana cümlelerin gizlediği görünmezlerle gönül rahatlığıyla uğraşalım. Ama şimdi tarihî kaynaklara bir kere daha dönüp, eksik bilgilerimizi onların varakları arasından tamamlamaya çalışmak için bir bahane yakaladık vesselam.

Metinler üzerinde çalışmak, tamamen farklı bir metot gerektirir. Orta-Çağ yazarlarının kaş yapayım derken göz çıkarmaları, farklı versiyonların birbiriyle örtüşüp örtüşmemesi, hissî göndermeler ve edebî üsluplar.. İşte size, faydalı olabileceği umulan bir araştırmanın yeni alanı. Çünkü biz artık kerpiçleri üst üste yığarak bina yapmakla uğraşmayacağız. Aksine; dikkatimizi enteresan ama muğlak bulduğumuz noktalara teksif edeceğiz. Amma.. inandırıcılık her şeyden önce gelir. Pek de eskilere dayanmayan tuhaf bir yalanın üzerinde durmaktan murat nedir? Yeni problemleri halletmek için olaylara bir fare deliğinden bakıp da ancak görebildiğimiz küçük bir peyzajla idare ederek göz atmaya çalışalım.

FARE DELİĞİNDEN GÖRÜNENLER

10. "GİZLİ TARİH" YAZARININ ZEVK VE SEMPATİLERİ

Şüphenin Sebebi

Çingis-han devletinin kuruluş ve yıkılışı konusu, pekçok tarihçiyi heyecanlandırmış olmasına rağmen, şu ana kadar halledilmiş değildir. Yığınla genel ve özel çalışmalarda, en başta gelen, en önemli sorunun cevabı yok: Kendisini yağmalayıp, terkeden kabilesinin desteğinden dahi mahrum kalmış fakir bir yetim, nasıl oldu da güçlü orduların kumandanı, birkaç halkın hanı ve kendisinden kat kat güçlü olan bütün komşu hükümdarların fatihi haline geliverdi?[1]

Biz, bu kısa gezintimizde, bu sorunun cevabını vermeye çalışacağız. Çünkü, Asya tarihiyle ilgili yaptığımız panoramik bakış ortaya koymuştur ki, ruhanî kıral Yohannes'in hükümdarlığından bahseden efsanenin ortaya çıkışı ve Moğol ulusunun sınırları içindeki Nesturî kilisesinin çöküşü, Çingis-han'ın yükselişiyle birlikte gelişen olaylar zinciriyle ilişkilidir. Moğollar'ın dış savaşları, mufassal ve doğru olarak incelenmiş olması hasebiyle, bizim için bilhassa en önemli konu, 1206 büyük kurultayına kadar Moğol devletinin nasıl kurulduğu meselesidir.

Bu dönem, XIII. Yüzyılda kaleme alınmış iki eserde tasvir edilmiştir: *Altan depter* (Altın Kitap) ve *Yüan-ch'ao pi-shi* (Moğollar'ın Gizli Tarihi).* Birincisi, yönetimin sıkı denetiminden geçmiş resmî tarih; ikincisi ise, 1240'da telif edilmiş, cereyan eden olayları ve Moğol halkının iç tarihini ele alan bir eserdir ki, bana göre yazarın ilgi ve amacını ortaya koymaktadır. İşte bizim ortaya koyduğumuz problem de, bu amacın ve yazarın kim olduğudur.

---

1 Merpert N.Ya., Paşuto V.T., Çerepnin L.V. *Çingishan i yego naslredie*, s. 92.

Otantik rivayet kaynağı söz konusu olduğunda; eski yazarın şahsî karakteri ve fikrî yönü, onun sosyal mensubiyetinden veya siyasî tandansından daha az önemli değildir. Daha doğrusu, bu iki husus birbirinden ayrılmakla birlikte belli bir noktaya kadar da birbirine yapışıktır. Ancak tarihî bir kaynağın ne maksatla ve kimi hoşnut kılmak amacıyla yazıldığı, ne derece güvenilir olduğu meselesinin ortaya konulması daha da önemlidir. Eğer bir yazar kabiliyetsizse, tarihçi bunu kolaylıkla farkeder; ama, "Yüan ch'ao pi-shi" de tıpkı "İgor Alayı Destanı" gibi öylesine dahiyane bir şekilde kaleme alınmıştır ki, olayların gerçek seyrini tesbit edebilmek için müellifin nereye meylettiği ve ne gibi tashihler yapılması gerektiğini belirleyebilmek oldukça zor. İşte asıl önemli konu budur. Eğer müellifin biyoğrafisini ve şahsî bağlantılarını bilebilmiş olsaydık, mesele kolaylaşacaktı; ama daha biz onun adını dahi bilmiyoruz.

B.İ. Pankratoff da, biri görgü şahitlerinin sözlerine ve diğeri, anonim rivayetlere dayanan yazmalar olmak üzere, iki varsayım ileri sürmektedir.[2] Ancak eserin janrının ve siyasî meylinin ortaya konulması daha önemli ise de, adının "Sokrovennoye skazaniye"[3] ve "Gizli Tarih"[4] gibi farklı isimlerle çevrilmesinden anlaşıldığı kadarıyla, bu konuda genel bir görüş birliği yok. Bu iki kitap başlığı, elbette aynı şey değildir.[5]

Eserin siyasî tandansı konusunda yapılan değişik araştırmalar da hayli farklı[6]: W.W. Barthold onun aristokrasi; S.A. Kozin ise, demokrasi savunuculuğunu yaptığı görüşündedir. B.Ya. Vladimirtsoff'a gelince, o da eserin amacınının "Çingis-han hanedanının gizli yönlerini, hanedanın tarihini ve aynı şekilde tarihî kaynaklarda tek boy, tek aile ve tek süyek içinde geçen karanlık olaylarla ilgili gizlenen hikayelerin gerçek yönlerini ortaya koymak" olduğunu kaydeder. Halbuki çağdaş Moğol yazarlardan Ts. Damdinsuren ve M. Gaadam-

2 Yuan-ch'ao pi-shi, s. 5-6.

3 Kozin, *Sokrovennoye*, s. 30, dn. 2; Palladi [Kafarov], *Starinnoye mongol'skoye skazaniye o Çingis-hane*..

4 Pelliot, *Histoire*; Haenisch E. *Die Geheime Geschichte der Mongolen*.

5 İkinci başlığı taşıyan çeviri bana daha başarılı gibi görünüyor olsa da, bir tarihçi için "ümit verici malzeme" niteliğini taşıyan S.A. Kozin çevirisinden alıntı yapmayı daha uygun buluyorum. Skz. *Sokrevannoye*, s. 6.

6 Bartol'd V.V. *Obrazavaniye imperii Çingishana*, s. 111; Kozin, *Sokrovennoye*, s. 38 vd; Vladimirtsov B.Ya. *Oşşçestvennıy stroy mongolov*, s. 7; Gaadamba M. *"Sokrovennoye skazaniye mongolov" kak pamàtnik*.. s. 5-6.

ba, müellifin amacının Moğol kabilelerinin birleşmesi ve feodalizmin boy nizamının üzerine çıkmasının sağlanması gerekliliğini göstermek olduğunu belirtmektedirler. Göreceğimiz gibi, görüşler arasında farklılıklar olmasına rağmen sadece W. Barthold ve G.Y. Grumm-Grjimaylo,[7] çözüm yolunu göstermemekle birlikte, bu tarihî kaynağın ne derece güvenilir olduğu konusuna parmak basmaktadırlar.

Şahsen ben "Gizli Tarih" müellifinin "feodalizm", "boy nizamı" ve hatta "aristokrasi" ve "demokrasi" gibi kavramlardan haberdar olduğundan dahi şüpheliyim. Büyük bir ihtimalle yazar, 1240'da cereyan eden hadiseleri yazmaya başladığında, Çingizîlerden şu veya bu kişiye karşı kişisel sempati yahut antipati beslemekteydi. Dolayısıyla sahip olduğu sempatik duygular, çoğu defa hakikatlerin gizlenmesi pahasına ortaya koymaya çalıştığı eğilimlerini belirlemekteydi.

Moğollar'ın resmi tarihi, "Gizli Tarih"den farklı olarak "Câmi'ut-tavârih" yazarının biyoğrafisi tamamıyla bilinmektedir. Ancak bu, söz konusu kaynağın meydana getirilişi, metodolojisi ve tedvin şeklinin tam olarak bilindiği, içerdiği malumatların ise yüzde yüz kesin bilgiler olduğu anlamına gelmez. Tam tersine, şüphe edilmesi gereken pekçok hayalî bilgilere rastlanmaktadır.

Reşidüddin, İlhanlı hükümdarı Gazan ve Olcaytu han döneminde bakanlık mevkiine kadar yükselebilmiş kültürlü bir kişiydi. Fevkalade zengindi; Tebriz şehrinin dörtte biri onundu. Hanlar, kervan saraylar, imalathaneler ve bostanlar. Oldukça şöhretliydi ve ayrıca İlhanlı Devleti'nin maliye bakanı olması hasebiyle, sınırsız maddî kaynaklara sahipti . 1298'de vezir olmuştu ama ihtimam ve ilgi göstermesi gereken bir ailesi vardı. Rahatlıkla denilebilir ki, Reşidüddin oldukça meşgul biriydi ama tarihçilik de emek gerektiren bir işti.

İşte bu kadar meşgale arasında Reşidüddin, eşi emsalı olmayan bir "Moğol tarihi" yazma işini üzerine aldı. Eserin iskeletini de muhtemelen şu şekilde çatmayı düşünmüştü: Dünyanın yaratılışından başlayıp, Franklar'ın ve Çinliler'in ülkelerinin zaptı, mevcut eserlerden faydalanarak Moğol İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükselişinin parlak bir şekilde yansıtılması, Çingis-han'ın methi ve en son olarak da efendisi ve İlhanlı Devleti'nin hâkimi Olcaytu-han'ın hayatı ve işlerinin ortaya konulması.

7 Bartol'd V.V. *Turkèstan*, s. 43; Grjimaylo, *Zapadnaya*, II/407-409.

Aslında çok büyük bir projeydi. Ne var ki Reşidüddin, bu projede Gonçarov'un "Uçurum" adlı romanındaki Rai'ye benziyordu. Yani düşünce ve idealleri olan biriydi ama malzeme toplayacak kabiliyet ve vakitten yoksundu. Tarihî tenkit metodundan bîhaber olduğu için, eldeki rivayetlerin doğrusunu yanlışından ayırdedemezdi. Kısacası, büyük maliyeci bir tarih kitabı yazamazdı.

Ama onun böyle bir şüphesi yoktu. İran'da o sıralarda işsiz güçsüz bir yığın kültürlü insan vardı. Vezir onları huzuruna çağırarak malzeme toplamalarını emretti. İsteği yerine getirildi. Sonra bu malzemeler ve notlar herhangi bir tenkide ve ayıklamaya tabi tutulmadan derlenip, toparlanıp, metne bir göz atma lutfunda dahi bulunmayan ve sadece emeği geçenleri ödüllendiren il-hana takdim edildi.[8] Zavallı bilgi toplayıcılar sukût-u hayali uğramışlardı. Çünkü topladıkları ham bilgiler, son şeklini almış gibi takdim edilmişti. Kaşânî[9] gibi bazıları ise, yapılan intihale el altından isyan ettilerse de, kimse onları dinlemek istemedi. Böylece vezir gözden düşüp, kellesi vurulduktan ve İlhanlı İmparatorluğu da çökmeye başladıktan sonra, bu tarih külliyatını tashih etme meselesi gündeme dahi gelmedi. Yapacak bir şey yoktu. Bu yüzden biz de onu ne "tarih" ve ne de "kronik" olarak değerlendiriyoruz. Dolayısıyla içerdiği bilgiler birbiriyle belirgin şekilde tezat teşkil eden malzeme yığınıdır.

Aynı olaylar, eserin farklı yerlerinde farklı şekillerde izah edilmektedir ki, anlatılan versiyonlardan hangisine inanacağımızı bilemiyoruz. Ama buna da şükretmek lazım. Çünkü hiç olmazsa XX. Yüzyıl tarihçileri, aktüalitesini çoktan kaybetmiş XIII. Yüzyılın felsefe konsepsiyonlarını kavramak için fazla gayret sarfetmeden üzerinde çalışabilecekleri hammaddeye sahiptirler. Ama "Câmi'ut Tavârih" müellifinin sarfetmediği bir emekten, yani dahilî ve kıyasî tenkit yoluyla verilen bütün versiyonları tashih etme zahmetinden kaçınmamak gerekir.

---

8 Reşidüddin eseri hakkında bkz. Petruşevskiy İ.P. *İstoriya İrana*.., bl. V, s. 168-169.

9 Bartol'd V.V. *İzbrannıya soçineniya*, s. 94-95; Abul-Kasım 'Abdallah Kaşani "*Arayis al-djavaxir va nafayis al atayib*". İzd. İ. Adşar (farsça) Tegeran, 1346 (1996), s. 357.

Çıkış Yolları

Her şeyden önce olayların yorum ve izahı konusunda "Gizli Tarih"in, metni muhafaza edilmemekle birlikte Reşidüddin'in "Câmi'ut Tavarih"[10] ve Moğol hanedanını anlatan Çin tarih kitabı "Yuan-shi"de ana hatları işlenen resmi tarih "Altan depter" (Altın Kitap) dan ayrıldığını kaydetmeliyiz.[11] Her iki eserde birbiriyle örtüşen noktaları bir araya getirerek, yitik kaynağın muhtevasını ortaya koyabiliriz.

Amaçladığımız konu için gizli ve resmî iki versiyonu bütünüyle birbiriyle karşılaştırmamız gerekmez. Bunların birbirinden bağımsız olarak yazılmış olduklarını ispat etmek için, sadece bazı örtüşmeyen noktalarını ortaya koymak yeterli. Başlayalım: Dalan-balçutah savaşı "resmî" tarihe göre Çingis-han'ın kesin zaferiyle sonuçlanmış,[12] "Gizli"sine göre[13] ise zaferin meyvesini toplayamayan Camuha'nın galibiyetiyle bitmiştir. Börte'nin kaçırılması Reşidüddin'de başka, "Gizli Tarih"te başkadır.[14] Reşidüddin'de Camuha'nın infazı Elçiday-noyon tarafından parça parça edilerek gerçekleştirildiği şeklinde anlatılır; "Gizli Tarih"e göre ise, Çingis-han Camuha'yı affetmek için çırpınır, ama; Camuha'nın isteği üzerine asil kişilere has bir şekilde kanı akıtılmadan öldürülmesini emreder.[15] Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkün ama, bu saydıklarımız dahi aynı tarihî kişilerin nasıl taban tabana zıt pozisyonlara sokulduğunun gösterilmesi açısından yeterlidir. Örneğin Camuha, "resmî" tarihte prensipsiz bir maceraperest, "Gizli Tarih"te ise sadece düşmanların iğva ve entrikaları sonucu Çingis-han'la savaşmak zorunda kalmış bir vatansever ve gerçek bir dosttur. Üstelik aralarındaki husûmete rağmen, Camuha, dostu Çingis-han'ın çıkarlarını kendi menfaatlerinden daha üstün tutar (§ 170, 195, 200). Kaynakların aynı olaya nasıl farklı açılardan baktıklarını görüyorsunuz.

"Resmî" mi, yoksa "Gizli" tarih mi doğru gibi bir soru sormak için henüz erken. Çünkü her ikisi de Moğol İmparatorluğu içindeki farklı grupların birbiriyle savaştıkları gergin dönemlerde yazılmıştır

10 Petruşevskiy, *Raşid ed-Din*, s. 25.
11 Biçurin, *İstoriya pervıx çetırex xanov.*.
12 Raşid ed-Din, *Sbornik*, I,2/86-88; Biçurin, *İstoriya pervıx çetırex xanov*, s. 9.
13 *Gizli Tarih*, § 129.
14 Age., § 98 vd. Raşid ed-Din, *Sbornik*, I/115.
15 Raşid ed-Din, *Sbornik*, I,I/191; *Gizli Tarih*, § 201.

ve elbette bu çarpışmaları yansıtırlar. "Gizli Tarih" yazarının bize lazım olan meylinin ne olduğu sorusuna cevap vermenin tek yolu, kaynağı dört boyutta incelemektir: I) Olayların kronolojik seyri; 2) Jenerik tesbiti; 3) Yazarın gözüyle tarihî kişilerin karakteristikleri; 4) 1240'da yani eserin tahrir döneminde yazarın siyasî meyilleri.

Yöneltilen bir soruya cevap vermek ve bir tarihî kaynağın güvenilirlik derecesini belirlemek, ancak tenkitçi analiz metoduyla mümkündür. Bu iş yapılmadan Çingis-han'ın oynadığı rolü yansıtacak her tür sosyo-tarih çalışma, araştırmacının zorbalığına boyun eğeceği için, ilmî bir hüviyet kesbedemez. Gerçekten, doğuş tarihi de dahil olmak üzere, Çingis-han hakkında yazılanların hemen tamamı şüphelidir. Nitekim Reşiddün de eserini kaleme alırken, birbiriyle tenakuz teşkil eden bu tarih farklılıklarını kaydetmiştir. Yazarımız önce Çingis-han'ın doğum tarihini hicrî 547'ye (1152-1153) tekabül eden domuz yılı olarak gösteriyor; ama aynı Çingis-han'ın ölüm sırasında (1227 Ağustosu) yaşını 72 olarak gösteriyor ki, bu durumda doğum tarihinin 1155 olması gerekir.[16] Burada bir bulanıklık olduğu kesin ve göründüğü kadarıyla Çingis-han'ın doğum tarihini 1161'e tekabül eden at yılı olarak gösteren Yuan-shi'nin tesbiti daha doğrudur.[17] Moğol tradisyonu ise bu tarihi 1162 olarak gösterir ama buradaki fark sadece takvimler arasındaki ay hesaplarından ileri gelmektedir.[18] Neden bu tarihi esas kabul etmek gerektiğini biraz sonra izah edeceğiz.

Temucin'in hayatında farklı dönemlerin farklı anlamları vardır. İlk dönem, babasının Temucin'i dokuz yaşında (§ 61)[19] yani 1171'de[20] arkada bırakarak terk-i dünya eylediği çocukluk yılları. Bu dönemde Temucin'in başından tarihe yansımayı gerektirecek kadar herhangi önemli bir olay geçmemiştir.

İkinci dönem, ilk gençlik yıllarıdır. Tayci'ut kabilesinden Tarhutai Kiriltuh Temucin'i esir alır. Temucin daha sonra kaçıp kurtulma-

16 Raşid ed-Din, *Sbornik*, I,2/74. Meselelerin yeni verilere göre ele alınışı konusunda bkz. Vernadsky G. *The Mongols and Russia*, s. 20-21. Ancak bu eserde Çingis-han'ın doğum tarihi olarak 1167 yılının gösterilmesi Temucin'in olgunluk çağı kronolojisinin incelenmesinden de anlaşılacağı gibi kabul edilemez.

17 Biçurin, *İstoriya pervıx çetırex xanov*, s. 137.

18 *İstoriya Mongol'skoy Narodnoy Respubliki,* s. 109.

19 Reşidüddin'e göre Temucin 13 yaşındaydı. (Bkz. *Sbornik*, I, 2/76).

20 Ama 1166'da değil, krş. *İstoriya Mongol'skoy Narodnoy Respubliki,* s. 109. Ancak bu eserde verilen kronoloji doğru değildir.

yı başaracaktır. "Gizli Tarih" bu dönemle ilgili sadece bir olay anlatır: Bekter, Temucin ve Khasar'ın ölümü (§ 76-78), arkasından da söz arasında Temucin'in 11 yaşındayken yani 1173'de Camuha ile arkadaş olduğunu (§ 116) zikreder ki, herhalde bu dönemin kayda değer daha önemli bir olayı yoktu.

Aslında Tayci'utlar, Borciginler'e yağmalamak amacıyla değil, Temucin'i yakalamak maksadıyla saldırırlar ve onu ele geçirdikten sonra çekip giderler. Tarhutay "onu kanunî bir cezaya çarptırmıştır". Ne için? Muhtemelen Temucin öldürülmesini değilse de, tecrit edilmesini gerektirecek herhangi bir suç işlemiştir.

Bu, Tayci'utlar'ın davranışlarından kaynaklanan eski bir kavganın devamı değildir. Çünkü kendi uşakları tarafından Çingis-han'a teslim edilmek amacıyla yakalanan Tarhutay Kiriltuh, kendini kurtarmak için takip eden kardeş ve oğularına, Temucin daha yetim bir çocukken ona bakıp iyilik ettiğini belirtir ve şöyle der: "Terbiye edersem-zekidir diyerek, iki veya üç yaşlık tayı besler gibi büyütmüştüm.. Hayır, Temucin beni öldürmez".(§ 149).

Yazar burada daha önce özenle susmayı tercih ettiği olayları ağzından kaçırıyor: Temucin, haşarı bir çocuk olarak bukağıya vurulmayı hakedecek bir suç işlemiş, fakat çocuk olması hasebiyle onu bağışlamışlardır. Fakat Tayci'ut aksakalları Temucin'i esaretten kurtaran ırgat Sorgan-Şira'nın farkettiği[21] ve yazarın da örtmeye çalıştığı bu mütehakkim kıvılcımın varlığını görmüşlerdi. Yazarın böyle bir şeye neden gerek gördüğünü daha sonra izah edeceğiz.

Bu olayların tarihlerini belirlemek zor. Her nedense literatürde, Çingis'in bu sırada 16 yaşında olduğu yani olayın 1178'de vukû bulduğu belirtilmekle birlikte, "Gizli Tarih"de bu hususla ilgili herhangi bir bilgi yok.

21 Temucin bayram günü bütün Tayci'utlar sarhoşken kaçarak bir iş yerinde yüzü hariç suya gömülerek gizlenir. Sorhan-Şira onu farkeder fakat "Senin gibi tatlı bir çoğuktan.. nefret edip peşine takılıyorlar.. olduğun yerde kal..seni ihbar etmeyeceğim" der. (Palladi, *Stariinnoye mongl'skoye skazaniye o Çingishane*, s. 42; Kozin'in çevirisinde ise şöyle: "İşte böyle kurnaz olduğun için,

Gözün ateşli,
Yüzün nurlu

olduğu için Tayci'ut kardeşlerin tarafından böyle kıskançlıkla takip ediliyorsun. Sen aynen böyle yat, ben söylemem." (*Sokrovennoye*, § 82). Ertesi gün Sorhan-Şira'nın karısı ve çocukları Temucin'i farkederler; ona at, ok ve yay verirler; böylece kaçak kendi kabilesine ulaşmayı başarır.

Üçüncü dönem, gençlik yıllarıdır ki, incelenmesi daha da zordur. Bir sonraki olayın -Börte ile evlenmesi- tarihi Borcigin ailesi fertlerinin yaşına binaen belirlenmektedir. Bu konuda en esasi tarih, Merkitler'in saldırıda bulunduğu yılda dünya gelen -ki bilahere gayrı meşru olduğu da ileri sürülecektir- büyük oğul Cuçi-han'ın ölümüyle belirlenmektedir.

Cuçi, 1227 yılında otuz küsur yaşında ölmüştür. Demek ki, Merkitler'in saldırısı 1190 yılı civarında vukû bulmuştu ve Temucin de bu sırada 28-30 yaşlarındaydı; fakat diğer yandan ikinci oğul Ügeday 1241'de 56 yaşındaydı[22] yani 1185'de dünyaya gelmişti.

Moğol tradisyonundan biliyoruz ki, Temucin'in Çingis-han olarak seçildiği ve onun Börte'yi kurtardığı tarih pars yılıydı. Halbuki bu sırada Cuçi doğalı birbuçuk yıl olmuştu. Ve Cuçi Ügeday'ın büyüğü olduğuna göre, doğum tarihi 1194 olamazdı; dolayısıyla 1182'de doğmuş olması gerekir ki, zaten Merkitler'e karşı düzenlenen cevabi saldırı da 1180 yılı civarında vukû bulmuştu. Bu tarihten hareketle, Reşidüddin'in Temucin'in doğum tarihi olarak gösterdiği 1152 ve 1155 tarihlerini bütünüyle gayr-ı sahih olarak kabul edebiliriz. Temucin'in Börte'yle ergenlik çağına ulaştığında, yani 16 yaşını doldurduğunda evlendiği biliniyor. Dolayısıyla (hatta daha geç bir tarihi kabul etsek bile) bu olay, 1171'de yani ilk çocuğun doğumundan dokuz yıl sonra gerçekleşmiştir. Peki böyle bir şey olabilir mi? Eğer resmî Moğol tarihi Altan-depter'e istinat eden "Yuan-shi"nin verdiği tarihi kabul edersek, bu evlilik olayı 1178-1179 yıllarında gerçekleşmiştir ki, zifaftan bir-birbuçuk yıl sonra bir çocuk beklenmesi tabiidir. Diğer yandan Çingis-han'ın ömrünün son günlerine kadar uzaklara seferler tertiplediği yani hayatını at sırtında geçirdiği biliniyor. 72 yaşında birinin çölün soğuk ve sıcağına yahut yakıcı kumlarına tahammül edebileceğini sanmam ama, 65 yaşındaki biri için böyle bir şey mümkün. Demek ki, Moğol kronolojisinin güvenilir olduğu ve tezat teşkil etmediği söylenebilir. İran versiyonu onunla mutabakat arzetmediği gibi, birbirini nakzeden iki tarih sunmaktadır. Bizim bu konuya özel bir ihtimam göstermemizin sebebi, XII. Yüzyıl sonlarına ait bütün kronolojinin şu ana kadar teorik olması ve görüşümüze göre gerçeklerle uyuşmamasıdır..

Dördüncü dönem -yetişkinlik çağları- kronolojik olarak başka bölgelere geçen tarihî kaynağın müphemiyetiyle başlayan 1201 yani

22 Biçurin, *İstoriya pervıx çetırex xanov*, s. 285.

tavuk yılıyla sınırlanabilir. 1201 yılı, Moğolistan'da kabileler konfederasyonuyla başlayan ve muhtemelen enerjik politikacı Çingis-han'ı endişeli ve huzursuz kılan iç savaşlar yılıdır. Fakat kaynağımız bu politikanın ne olduğunu belirtmiyor. Bütün bir 18 yıl boyunca sadece üç olay meydana geliyor: Temucin-Camuha çekişmesi, Tatarlar üzerine yürüyüş ve ayrılıp giden Curki boyuyla hesaplaşma. Bu olayların tarihi 1 Cumade 578 yani 1181 Eylülüne tekabül eden köpek yılıdır. Dolayısıyla Temucin'in 1183 civarında Çingis-han seçilmesi zamanında vukû bulmuştur.[23] Kalan 16 yıllık süre, çiçeği burnunda bir prensin sadece Moğolistan değil, bütün Büyük Bozkır'ın hakimiyetini ele geçirme davasıyla geçmiştir. Daha sonraki büyük fetihleri anlamamız için gerekli olan anahtar da bu 16 yıl içindedir. Bundan başka, Moğollar'ın kendi aralarındaki ilişki kopuklukları ve psikolojik ayrılıklar da bu süre içinde kendini göstermiştir ki, bunlar, "Gizli Tarih"e yansımamış şeylerdir. Aksine o, bu süreyi öylesine geçiştirmiştir.

Müellifin bu olaylar hakkında bilgi sahibi olmadığı düşünülemez. Çünkü § 120'de yani 1182 yılından itibaren "onlar" yerine "biz" zamirini kullanmaktadır ki, bu da onun bizzat olaylara iştirak etmiş olduğunu gösterir. Demek ki, her nedense hakkında konuşmak istemediği olayları tekrar atlamıştır. Bu tuhaf durum Reşidüddin'in dikkatinden kaçmamış.[24] Görülüyor ki "Resmî" tarih de "Gizli Tarih"in suskunlukla geçiştirdiği olayları görmezlikten gelmiştir. Bu durumda her iki versiyonun tandansları birbiriyle mutabakat arzediyor; ama, olayların anlatıldığı yerlerde (mesela Dalan-balçutah savaşı) versiyonlar birbirine taban tabana zıt şekildedir. İşte bu noktada esas probleme yani "Gizli Tarih" yazarının baş aktör durumundaki Temucin-Çingis-han'a karşı takındığı tavrın ne olduğu meselesine gelebiliyoruz. Tarihî kaynağın yönünü tesbit ettikten sonra, müellifin metinlerde hangi olayları gizlediği veya bilinçli olarak kaydettiği konusunu anlayabiliyoruz.*

23 Raşid ed-Din, *Sbornik*, I,2/120; *Sokrovennoye,* § 153; R. Grousset yanlışlıkla 1198 yılını göstermektedir. (Bkz. *L'empire,* s. 259).

24 Raşid ed-Din, *Sbornik*, I,2/84.

* Yazar bu satırları takip eden 9-10 sayfalık kısımda "Gizli Tarih"in çeşitli yönlerden tenkidine yer ayırmaktadır ve bunlar belli birkaç mütehassıs dışında -özellikle günümüzde- kimseyi ilgilendirmediği için tercümesine gerek görülmemiştir (çev.).

İnanmama Hakkı

Böylece; yaptığımız bu analizle, tarihî kaynağın başlangıçta farketmediğimiz bir yığın muammasını ortaya çıkarmış olduk. Burada işimize yarayan tek anahtar ise, yazarın siyasî eğilimidir. Kronolojik boşluklar, kayd-ı ihtirazlar, büyük şahsiyetler karşısında riyakâr davranışlar ve dış tarihten çok iç tarihe karşı aşırı ilginin sebeplerini de bu anahtarla buluyoruz. Anlaşılmayan tek husus, milliyetçi ve monarşik duygularla yoğurulmuş olan yazarın kiminle mücadele ettiği ve kimlerle polemiğe girdiğidir.

Ne var ki, elimizdeki tek ve en işe yarar kaynak olan bu eser, kahramansız bir poema olduğu için kahramanlık destanı,[25] kronolojik bir silsileye sahip olmadığı için tarih tezi[26] ve olayları ayıklama metodu antididaktik olması hasebiyle de bir "antoloji"[27] değildir. Galiba elimizdeki eser XIII. Yüzyıla ait bir siyasî hicviyedir.

Eserin amacı, okuyucuya 1240'lardaki Moğol tarihini belli bir görüş açısıyla takdim etmek ve yine belli bir siyasî konsepsiyonu gözler önüne sermektir. Dolayısıyla tıpkı (Filistin) Kaysariyeli Prokopius'un Historia arcana'sı gibi bu esere de "Gizli Tarih" adının verilmesini başarılı bir adlandırma olarak kabul etmek gerekir. Onun (Rusçada) "Sokrovennoye skazaniye" şeklinde adlandırılması, gerek anlam ve gerekse folklorik yönden bazı nüanslar içermektedir ki, bendeniz böyle bir adlandırmayı tasvip etmiyorum.

"Gizli Tarih"in tandansını tesbit etmek için, onun telif edildiği 1240 yılını ve "Yuan-ch'ao pi-shi" yazarının da herhangi birine mütemail olduğu siyasî grupların durumunu incelemek gerekir. İçinde bulunduğumuz şu devirde bizi ilgilendiren zaman dilimi ise, Çingis-han'ın tahta geçtiği dönemdir. Dolayısıyla, olayları yazarın eğilimine göre takip eden araştırmacı analiz, yolundan sapmış olur. Çünkü kabiliyetli bir yazar, kendi inandırıcı görüşünü okuyucuya her zaman kabul ettirebilir.

Bu yüzden günümüz hayat tarzına göre Çingis-han'ın tahta çıkışını, Moğol kabilelerinin ve feodallerin kabiliyetli bir kumandanın sancağı altında birleşmesi şeklinde algılanmasını şüpheyle karşılamak gerekir. Eğer durum bu kadar basit olsaydı, o zaman kronolo-

25 Bartol'd, *Obrazovaniye imperii Çingishana*, s.111.
26 Vladimirtsov, *Obşçestvennıy stroi mongolov*, s. 62, 8.
27 Kozin, *Sokrovennoye*, Titul"nıy list.

jik boşluklara gerek duyulmazdı. Dikkat edilirse, her iki "resmî" ve "gizli" tarihte de, bu boşluklar mevcuttur. Olayların tasvirinde bazan birbirine taban taban zıt ölçülerde bir terslik olmasaydı, o zaman küçük ve fakir bir halkın yarım yüzyılda dünyanın yarısını zaptetmesi gibi şaşırtıcı bir vakıanın açıklaması yapılabilirdi. Her halde tarihî kaynaklar doğruyu açıklamak için bir araya toplanmamışlardır. Ancak; tarihçiler onlara dayanarak "Moğolların Sahte Tarihi"ni yaratmışlardır. Ben bu negatif hükmü oldukça önemli kabul ediyorum.

Bu bakış açısı gösteriyor ki, Çingis-han'ın yükseliş döneminin sosyolojik açıdan değerlendirilmesi, ancak kaynakların verdikleri bilgilerin gerek kendi içinde ve gerekse mukayeseli olarak sıkı bir tarih tenkit metoduyla tahkik edilmesinden sonra mümkün olabilir. Hangi Moğol kahramanının feodal sistemin kurulması için çalıştığının, hangisinin buna karşı çıktığının tesbiti; ancak davranışlarını neyin motive ettiği hususu açıklığa kavuştuktan sonra mümkün olabilir. Fakat doğrusu, onlar tarihî kaynakların müelliflerince gölgelenmişlerdir. İktibas yaparak belgelendirme usulünün yaygınlaşması, kaynakların gizlediği tandansların telkin ettiği yanlış yola götürür. Şu var ki, olayların tasvirinde bizim tesbit ettiğimiz ihtilaflar gibi mütenakız görüşlerin gözler önüne serilebilmesi için bu tür iktibaslar her zaman yapılabilir. Dolayısıyla, bu konulardaki ilmî münakaşaların bugüne kadar bir netice vermemesinin sebebi de budur.

"Yuan-ch'ao pi-shi"nin verdiği bilgilerin ne derece güvenilir olduğu konusunun halli, mongolog-filologlara bırakıldı. Ama S.A. Kozin'in çevirisinin yayınlanmasının üzerinden otuz yıl geçmesine rağmen, bu mesele gündeme bile getirilmedi. Bu önemli kaynakla ilgili yapılan ilmî tartışmaların tümü, henüz işin açılmamış olarak bekleyen fikrî yanına dokunmadan, tercümenin detaylarıyla sınırlandı. Komşu ülkelerde Çingizîler meselesiyle ilgilenen tarihçiler de konuya hep bu ölçüde yaklaştılar.[28] Bu yüzden, bendeniz bir İç Asya tarihçisi olarak, kaynakların filolojik açıdan değil, tamamıyla tarihî yönden yeterli olup olmadığı konusuyla ilgilenmeyi uygun gördüm.

Genelleştirme için tek dayanak noktası olarak hâdisât mantığını alırsak, ancak o zaman olayların birbirini takip edişini ve birbiriyle olan bağlantılarını tesbit edebiliriz. Dahası, bugüne kadar aktarılan

28 Konuyla ilgili yeni çalışmalak için bkz. Merpert N.Y., Paşuto V.T., Çerepniya L.V. *Çingishan i yego naslediye*, s. 92 vd.

olayların anlam ve sebepleri konusunda sonuç getirmeyen polemiklere yol açan XIII. Yüzyıl yazarlarının görüşlerinin tutsağı olmaktan kurtulmanın yolu da budur.

Netice-i Kelam

"Gizli Tarih"in yazarı hangi tarafa meyletti veya başka bir deyişle enerji ve kabiliyetini kimi hoşnut etmek için kullandı? Elimizde bir tek kronoloji bağı var ve o da Ariadne'nin zincirine benziyor. Eser, gayr-ı resmî şu dört partinin birbiriyle mücadeleye giriştiği 1240 yılında yazılmıştır: Savaş taraftarı yaşlı Moğollar, barışsever Moğollar, bürokrasi yani Çin yanlıları ve savaş taraftarı Nesturîler. Acaba yazarımız bunlardan hangisine mensuptu?

Hemen belirtelim ki Nesturî olmadığı için sonuncusuna değildi. Bütün verilerde onun Hristiyan Keraitler'den olduğunu gösteren tek bir gönderme var. O da Prens Sañgum'un bir dostunun övünerek söylediği şu sözlere dayandırıldığı için ironiktir: "Oğlun henüz dünyaya gelmemişken, onu isteyerek, büyü yapmış, dua kılmış 'Abay-Babay' diyerek onun için yalvarmıştık..." (§ 174). Halbuki yazarımız kendisinden çok bahsettiği halde, başka hiçbir yerde yabancı bir dine ait motiflerden bahsetmez. Belki de en zor mesele bu; çünkü "Gizli Tarih" müellifinin diğer karakteristik çizgileri açık.

Yazarımızın daha önce belirtilen askerlik sevgisi ve Yeh-lü Ch'ütsai adının eserde hiç geçmemesi, onun siyasî meylini rahat rahat belirleme imkanı vermektedir.

"Savaş meydanlarında adamların kıçını koparan","askerin yüzünün derisini yüzen", "bir veya iki Orusut* veya Kipçau'ud'u* esir alayım derken, bir tekenin ayağını bile ele geçirip, takdim edemeyen" (§ 277) Göyük hakkındaki sözleri nisbeten sert.

Buna karşılık Temüge-otçigin'le ilgili sözler daima olumlu: ".. (bu da) Ho'elun ananın en küçük oğlu Otçigin'dir. Ona tenbel derler; erken yatar, geç kalkar fakat kitleden hiç geri kalmaz. Savaş hattından arkada kalmaz.."(§ 195). Ama iş Teb-Teñgeri'nin çirkin bir şekilde öldürülüşü meselesine gelince, yazarımız burada suçu Temu-

* Rus
* Kıpçak

cin'in değil, Otçigin'in üstüne yıkar fakat yine de Ho'elun ananın en sevgili oğlunun Otçigin olduğunu her fırsatta vurgular.

"Gizli Tarih" yazarının "savaş taraftarı yaşlı Moğollar" grubuna mensup olduğunu göstermek için bu kadar bilgi yeter. Bu yüzdendir ki, eski Moğol gelenek ve cesaretine sahip bir kişi olarak gösterdiği Camuha'yı över ve hatta onu Çingis-han'ın ağzından "bir dost ve vezir olarak devlet arabasının ikinci oku ol" şeklinde bir sözle methettirerek Moğol davasına ihaneti konusunda temize çıkarmaya çalışır (§ 200). Bu yüzden Camuha'nın ihanetine, 1240 yılında torunları müellifin nefret ettiği Göyük'ün çevresinde toplanan Nayman ve Keraitler'in sebep olduğunu ileri sürer. Ama Camuha'ya "andayı sürdürmek isterken", "çenesi düşük yaşlı bir kadın"la[29] yollarda yapayalnız kaldığını söyletmesi bir tesadüf değildir. Düpedüz bir yalan bu! Çünkü Camuha'nın dostları ve silah arkadaşları o dönemde henüz silahlarını bırakmamışlardı. Yiğit Merkitler ve yenilmez Nayman prensi Küçlük 1218'e kadar direnmiş, Camuha ise arkadaşlarının ihaneti yüzünden tesadüfen esir düşmüştür. "Gizli Tarih"in yazarına da maşallah! Eski Moğol şecaatini öveceği yerde, kahramanlığı sebebiyle bizzat Çingis-han tarafından ödüllendirilen (§ 185) Kadah-ba'atur [§ 185, 189, 195, 196) misali birkaç bahadırın dışındaki bütün Kerait ve Naymanlar'ı korkaklar gibi kuyruğunu bacaklarının arasına kısıp kaçan yüreksiz kişiler olarak gösteriyor. Bu yüzden Elçiday-noyon'un Camuha'nın infazındaki rolü konusunda suskun kalmayı tercih ediyor. Çünkü Göyük'ün dostu olan bu kişinin Çingis-han'ın sevdiği şahsiyetler arasında olduğunu kaydetmesi gerekirdi ki, bu da "Gizli Tarih"in siyasî realitesine ters düşerdi. "Gizli Tarih"de Elçiday-noyon bir defa nöbete giderken yakalanması münasebetiyle ve ayrıca iki yerde doğru olarak zikredilir (§ 229, 278).

Eski şecaatin abartılması, yazarın ideali ve siyasî platformun gereğidir. Zaten başarılı eserini de, sırf bu şecaati yansıtmak için kaleme almıştır.

Muhtemelen 1241 yılında hayli yaşlı olmalıydı. Çünkü 1182'den itibaren artık "onlar" yerine "biz" zamirini kullanıyor. Eğer bu tarihte 16-18 yaşında ise, 1240'da elli yaş civarında olması

29 Kozin'in çevirisi böyle. (§200); Ligeti "geveze" diye çevirmiş. Ord. Prof. Rinçen'e göre ise "istediği şeyi kocasının kulağına fısıldayarak makul bir sebep göstermeden arzusunu kocasına doğrudan dikte eden kadın" (Dikkafalı).

gerekir. Sırf bu yüzden denilebilir ki, "Gizli Tarih" onun tek başına meydana getirdiği bir yapıt olamaz. Ne var ki zaman, diğer yazarların kimler olduğunu bizden saklamış. Aslında "Gizli Tarih", Çingishan'ın şahsiyetini idealize eden resmî geleneklere karşı bir protesto mahiyetindedir.

Yazarın amacı imparatorluğu hanın değil, Moğol ordusunun şecaatinin kurduğunu ortaya koymaktır. Han yanılabilir, yeterli kabiliyete sahip olmayabilir; ama "kendisiyle birlikte emek sarfeden, el ele verip devleti kuran"(§ 224) gazilerini saymak ve ihtimam göstermek zorundadır.

Şu halde diyebiliriz ki, bu siyasî hicviye, gazilerin bizzat hanın izniyle kültürlü elit tabaka tarafından sıkılıp bir kenara atıldığı zaman yazılmıştır. Ayrıca bu hicviye, kalbi yaralı subaylar arasında propaganda yapmak amacıyla okunmuştur ve amacı toprağın ruhunun kendileri olduğunu, dolayısıyla imparatorluğun mevcudiyetini kendilerine borçlu sayıldığını göstermektir. Elbette Moğol yönetimi bu tür görüşleri yansıtan propagandaların açıktan açığa yapılmasına müsaade etmeyeceği için de adı "Gizli Tarih" idi.

"Gizli Tarih"in yazarının daha sonra başına neler geldiği konusunda bir şey söyleyemeyiz, ama ister istemez onun da 1242'de asil kumandanlarının kabiliyetsizliği ve korkaklığı yüzünden bedelini kelleleriyle ödeyen noyonların katıldığı Otçigin suikastine iştirak edenler arasında bulunduğunu tahmin ediyoruz.

11. İKİCİ BİRLİK

Peşin Fikirliliğin Zararı Üzerine

Bilimsel düşünce için en büyük ayak bağı, düne kadar bir hipotez olarak dahi kabul edilmeyen, ama daha sonra itiraz kabul etmez gerçeklere dönüşen görüşlere peşin fikirle yaklaşma hatasıdır. Yobazlık dayatması tenkidi felceder; yalan üzerine kurulmuş düşünce ise, tarihî süreç haritasını gizleyerek derinlere nüfuz eder. Moğollar'ın XII-XIII. Yüzyıldaki dinlerini primitif bir putperestlik olarak takdim etmek de bu tür düşüncelerdendir. Moğolların, hakanlarına dua etmek için önemli olduğu görüşünden hareketle bütün dinlere eşit şekilde saygı duydukları, dinlerinde tahammülsüzlük olmadığı için de, tüm din adamlarını korudukları kabul edilir. Bu görüşün yanlışı, kısmî bir despotizmin genele teşmil edilmesi ve Moğol dinî müsahasının sebeplerinin geniş ölçüde yerden ziyade göğe bağlanması, yani bu sebeplerin mevcut siyasî durumlarda değil, doğrudan dünya görüşlerinde aranmasıdır.

Şimdi otantik kaynak "Moğolların Gizli Tarihi"ni tenkit süzgecinden geçirerek, XII-XIII. Yüzyıllardaki Moğol dininin kökü derinlere dayanan, geleneklere bağlı kusursuz bir dünya görüşü olduğunu ve en az Budizm, İslamiyet, Zerdüştîlik, Maniheizm, Katoliklik ve Ortodoksluk kadar iyi işlendiğini ortaya koymak için kendimize biraz malzeme yığalım.

Ama önce polemikleri gözden geçirmekle işe başlayalım.

"Kara Din"

Moğollar'ın eski dinlerinin en detaylı anlatımı, XIX. Yüzyıl putperest Buryat [Büret] ların görüşlerini inceleyen buryatolog Dorci Banzaroff[1] tarafından yapılmıştır. Eserini en mükemmel tarihî araştırmalarla zenginleştiren Banzaroff, sonuç olarak şu hükmü ortaya koymaktadır: "En azından Moğollar'da şamanizm olarak adlandırılan bu din, Budizm veya herhangi bir dinden çıkmış olamaz."[2] Ona göre "Moğollar'ın kara dini, birçok eski dinî sistemi şekillendiren aynı kaynaktan çıkmıştır; dış dünya tabiat, iç dünya, insan ruhudur. Ve işte kara dinin kaynağı da bu iki unsurdur."

Banzaroff'un görüşüne göre kara din gökyüzü, yer ve ateşe tapmaktan ibarettir; ikinci dereceli ilahlar ise, teñri ve ölmüş insanların ruhları, ongonlardır. Yine Banzaroff'a göre şaman, "rahip, bakşı (tabib), falcı veya büyücü"dür.[3] Bir rahip olarak, bayramlarda ve diğer şenliklerde kurban takdim eder; bakşı olarak, hastaya azap veren ruhlara meydan okuyarak, onları kendi bedenine alır. Büyücü olarak yaptığı iş ise, zaten malumdur. Banzaroff'un incelediği çağdaş Buryatlar'ın bu sistemi aynen uyguladıkları kabul edilebilir, ama; acaba XII-XIII. Yüzyıllarda da durum böyle mi idi?

Moğollar'ın XIII. Yüzyıldaki dini, eserini yazılı tarihî kaynaklara istinaden kaleme alan N. Veselovskiy'in araştırmalarına göre başkaca idi. Neredeyse Moğol inançlarıyla ilgili tüm literatürü tarayan Veselovskiy'in eserinin ilk sayfalarına şöyle bir göz atınca, onun ısrarla Tatarlar'ın dinini her tür ekliktik unsuru bünyesinde barındıran "şamanizm" olarak adlandırdığını görüyoruz.

Veselovskiy ilk sıraya, bütün ilkel dinlere özgü(?!) bir olay olarak kabul ettiği ateşe tapınmayı yerleştirmekte; ikinci sıraya ise, güneş ve aya tapınmayı (ki Banzaroff bu kültler hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır) koymaktadır.[4] Bunları çalıya tapınma "ki bunda ne gibi bir amaç olduğunu şu anda tahmin edemiyoruz"[5] ve put kültü takip etmektedir. Veselovskiy, bu putları ongonlar yani ataların ruhlarıyla özdeşleştirmekte ve ongonu "mutlulu-

1 Banzarov D. *Çernaya vera.*
2 Age., s. 5.
3 Age., s. 37 vd.
4 Veselovskiy N. *O religi Tatar*, s. 92.
5 Age., s. 94.

ğun, sürülerin koruyucusu ve kürk hayvancılığının hamisi" olarak kabul etmektedir vs.[6] Bu tezatlar yazarı şaşırtmamaktadır.

Eserin son kısmı, güya dinlerinin özünde varmış gibi Tatarlar'ın dinî müsamahası meselesine hasredilmiş. Veselovskiy'in Banzaroff'tan tamamıyla farklı bir tablo çizdiğini kabul etmek gerekir. Ama tabiat, büyü ve eşya kültü ile şaman medyumlarının ekstaztik manipülasyonlarını aynı şeylermiş gibi görmesi, ayrı bir hatadır. Ancak o da, Banzaroff gibi, dinlerin müsbet doğmatiği arkasında karmaşık tarihî senkretizmin bulunduğunu kabul etmektedir.

Banzaroff'a dönelim. Yazarın eserlerini dikkatlice gözden geçirdiğimiz zaman hemen kafamızda bir dizi sorular oluşuyor. I) Şamanlar hangi ruhlarla işbirliği yapıyorlar? Ölülerin ruhları yani ongonlarla mı, yoksa tabiatın, toprağın ruhları yani şamanî tabirle idogandan çıkan etügenlerle* mi? 2) Şamanî ruhlar baş tanrı Gökyüzüyle nasıl bir ilişki içindedirler? 3) Şamanlar neden baş tanrıya secde etmiyorlar ve hatta onu inkar ediyorlar? 4) Banzaroff "Gök"ün Tanrı ile özdeşleştirilmemesi gerektiğini,[7] çünkü Moğollar'daki "gök"ün dünyanın hakimi, ebedî adaletin sahibi ve hayatın kaynağı olduğunu yazıyor. Peki o halde bu Tanrı ne oluyor? 5) Banzaroff, neden ısrarla ve garazkâr bir tavırla, aşağıda XIII. Yüzyıl kaynaklarından alınan olgularla tezat teşkil etmesine rağmen, Gök'ü kendi kendine oluşmuş ezelî bir şey olarak takdim etmeye çalışıyor? 6) Yazar neye istinaden şamanizmin nev-i şahsına münhasır olduğu şeklindeki kendi sabık hükmünün hilafına hareket ederek, ateş kültünün İran Zerdüştizminden alındığını ileri sürüyor?

"Kara din"in yerliliği konusunda peşin görüşe sahip olan Banzaroff M.Ö. III. Yüzyıldaki Hunlar'ın, M.S. VI. Yüzyıldaki Türkler'in, XIII. Yüzyıldaki Moğollar'ın ve nihayet XIX. Yüzyıldaki Buryatlar'ın dinî kavramlarını birbirine karıştırmaktadır. Elbette bu farklı kültleri tek bir sisteme dahil etmek mümkün değildir.[8]

Şu halde her iki çalışmanın da, en başta metod yönünden, bizi tatmin etmediğini söyleyebiliriz. Tarihî boyutta dinleri gözden geçir-

6 Age., s. 96.

* *Etügen* veya *otogen* "yer, arz" anlamına gelir. Örneğin *eke etügen* "yer anamız" demektir. Ancak Moğol yazı dilinde *etügen, itügen* (idogan) "yer ilahesi, yer (şaman tabiri)" anlamındadır. Türkçede *ötüken*dir (Çev.).

7 Banzarov, *Çernaya vera*, s. 7, 8, 16.

8 Age., s. 45-46.

diğimizde, dinî ilkelerin değil, inanç sembollerinin veya "hangi Tanrıya inanıyorlardı?" sorusuna verilecek cevabın yani tarih-kültür klassifikasyon prensibinin önemli olduğunu görüyoruz.

Tarihçi için, genelde birçok dinî motifin mucizevî şekilde birbirine karıştığı bir yığın inancı meczeden dindarların bilincini değil, dinlerin şekilleniş ve tekamül prensiplerini anlamak önemlidir. Çünkü bunların saf ve elementer şekilde incelenmesi, aralarındaki mevcut kültür bağlarını tesbit etmemize ve şu ana kadar tarihî birer olgu olarak anlaşılmayan açıklamalarını ortaya koymamıza imkan verir. Dolayısıyla dinler, bir amaç için değil, tarih disiplininin yardımcısı olarak incelenmelidir. Bu yüzden dinlerin ortaya çıkışı ve onların insan bilincindeki rolü vs. üzerinde durmayı bir yana bırakarak, sadece bazı dinleri tarihî birer proses olarak inceleyecek; senkretik görüşleri, bazı dinler için karakteristik olan temel ilkelerden tek tek ayırmayı ve XIII. Yüzyıl Moğol dogmatiklerini belirleyen esasları ortaya koymayı deneyeceğiz.

Moğollar'ın Tanrısı ve Özellikleri

Moğolların eski dinleriyle ilgili en değerli bilgileri, Muñke-han'a giden ve dinî konularla yakından ilgilenen W. Rubruck'un eserinde bulabiliriz. Rubruck yola çıkarken, Karadenizli tâcirlerin kendisine anlattıklarına göre, Batu'nun oğlu Sartak'ın iyi bir Hristiyan olduğunu duymuş olmanın şaşkınlığı içindeydi. Gerçekten de öyleydi, ama Sartak'ın yardımcısı Koiyak'ın Rubruck'a Batu'yla konuşurken oğlunun Hristiyan olduğundan bahsetmesini yasaklayarak "O Hristiyan değil, bir Moaldır"[9] demesi şayân-ı hayrettir. Rubruck, Tatarlar'ın dinle milliyeti birbirine karıştırdıklarını şaşkınlıkla müşahede etmişti, ama kendisi bir Nesturî olan Koiyak'ın ne söylediğini bildiğini kabul etmek gerekir. Rubruck, Muñke-han'ın huzuruna kabul edildikten sonra tek tanrılı din mensupları olarak Müslümanlarla Hristiyanların bir safta durup, Budistlerle dinî bir tartışmaya tutuştuklarına şahit olur. Muñke-han ise, kendi görüşünü şu sözlerle açıklar:"Biz Moğollar da gökteki tek Tanrı'ya inanırız ve biz onun iradesini kahinler vasıtasıyla öğreniriz".[10] Rubruck'un gizlice aldığı notlara göre, Moğol dininin tezahürüydü bu. Muhtemelen Moğollar'ı

9 "*Puteşestviya v vostoçnıye stranı Plano Karpini i Rubruka*" s. 114.

10 Age., s. 173.

Hristiyan olarak göstermek istemeyen Koiyak'ın inancı da böyleydi ve elbette bu doktrin, Banzaroff'un sözünü ettiği politeizmden bariz bir şekilde ayrılıyordu. Ama acaba, bu inanç bir monoteizm olarak kabul edilebilir mi?

Plano Carpini de eserinde, Tatarlar'daki Tanrı inancı bölümünde, şunları kaydeder: "Onlar görünen ve görünmeyen her şeyin yaratıcısı olarak kabul ettikleri tek bir Tanrı'ya inanıyorlar ve onu bu dünyada hayrın ve şerrin de yaratıcısı olarak görüyorlar; ama dua, ilahi veya herhangi bir âyinle ululamıyorlardı".[11] Bundan başka güneşe, aya, ateşe; hatta sabahları herhangi bir şey yiyip içmeden önce yiyecek ve içecek takdim ederek ululadıkları su ve toprağa da tapıyorlardı.[12]

Plano Carpini, her ne kadar bilinçli bir yalanı ortaya çıkarılmamışsa da, ihtimamla kendisine ilgi gösterilmesini istiyor. At sırtında yarı aç, yarı tok bir vaziyette dilini bilmediğin insanların ülkelerinden geçerek, Göyük'ün otağına kadar gidiş-dönüş gibi zorlu bir seyahat sırasında teferruatlı gözlemler ortaya koymak zor iştir. Dolayısıyla, gökyüzüne tapınmayı yıldıza tapınma şeklinde algıladığı ve öyle bilip bilmeden, yer kültüne bir de su kültü ilave ettiği için kendisini suçlamıyoruz. Anlattığı diğer hususlar, Tatarlar'ın "tek ve mengü bir Tanrıyı tanıdıklarını, ona isim de verdiklerini ama Tanrı korkusuyla günahlarından tövbe etmediklerini ve dua okumadıklarını" kaydeden Ermeni Hayton'un sözleriyle uyuşmaktadır.[13]

Reşidüddin'in monoteist tapınma konusunda anlattıkları hiç de yabana atılır şeyler değildir. Cami'ut Tavarih'de; Çingis-han'ın bu konuda söylediklerine yer verilmektedir. Anlattığına göre Çingis-han, bir defasında, oğullarıyla sohbet ederken şöyle der: ".. Tanrı'nın gücü ve Gök'ün yardımıyla sizin için bir hükümdarlık fethettim".[14] Cebe ve Sube'etai'a emir verirken ise şu sözleri sarfeder: "Büyük Tanrı'nın gücüyle onu (Harezmşah Muhammed'i) ele geçirmeden

11 Age., s. 28.

12 Age., s. 29.

13 *Bergeron P. Voyages fait principalement en Asie dans les XII,XIII, XIV et XV siècles, par Benjamin de Tudele, Jean du Plan Carpin, N. Ascelin, Guillaume de Rubruquis, Marc Paul Venitien, Hayton, Jean de Mandeville et Ambroise Contarini accompagnies de sarasins et des tartars, et precedes d'une introduction concernant les voyages et les nouvelles decouvertes des principaux voyageurs,* par Pierre Bergeron, t. I, 2. La Haye J. Neaulme, 1735, s. 72.

14 Raşid ed-Din, *Sbornik*, I, 2/232.

geri dönmeyin".[15] Çingis-han, kendi işleriyle ilgili olarak da, "işinin sanki yeni doğmuş bir ay gibi günden güne büyüdüğünü, Gökten en yüce Tanrı'nın inayetiyle ilahî yardım aldığını, yeryüzünde de onun yardımıyla mutluluğun zuhur ettiğini" söyler.[16] Bundan başka Çingis-han'ın bir dağın tepesinde kemerini boynuna bağlayıp, pelerinin bağını çözerek, yere diz çöküp ettiği duanın metni günümüze kadar korunmuştur: " Ey Mengü Tanrı, bu düşmanlığı Altan-han'ın başlattığını sen biliyor ve görüyorsun.. Ben, akıtılan kanın intikam ve öcünü almaya gidiyorum. Eğer bu intikamın hakkım olduğunu biliyorsan, bana yukarıdan güç ve zafer ver; meleklerin, insanların, peri ve devaların [devlerin] bana yardım etmelerine izin ver".[17] Bu sözler Müslümanların Allah'a dua ederken kullandıkları klasik sözlerle benzerlik arzedebilir fakat Allah adı hiçbir yerde zikredilmez, aksine; onun yerine daima farsça "Huda" yani "Tanrı" anlamına gelen kelime kullanılır.

Moğollar'da yüce ve tek bir Tanrı inancının mevcudiyeti konusunda en değerli bilgileri "Gizli Tarih"de buluyoruz. Kitapta Tanrı "Mengü Gök (Tanrı)" olarak tanımlanmaktadır ki, Moğollar maddi "mavi" gökyüzünü manevî "Mengü" Gök'ten ayırdediyorlardı.[18] Banzaroff'a göre "Mengü Gök", daha önce de gördüğümüz gibi, sıfatları olan bir tanrı değil, sadece dünya düzeni anlamına geliyordu.

Ancak Çingis-han'ın yukarıda kaydedilen sözleri, bizi aksi bir kanaate götürüyor. Onun bu sözlerine, Mengü Tanrı'nın yardım veren bir güç olarak zikredildiği başka sözleri de ilave edilebilir. Örneğin, oğullarına seslenerek şöyle der: "Mengü Tanrı sizin gücünüzü ve takatinizi artıracak ve Tohto'a'nın oğullarını elinize düşürecek".[19] Bir başka yerde ise, "Mengü Tanrı'nın verdiği güçle bütün ulusu idarem altında toplarken..."[20] şeklindedir.

Çingis-han'ın sözlerine göre Mengü Tanrı, sadece dua değil, hareket (amel) de ister: "... ve sen Curçeday, onun ant içtiği işi sen yerine getirmiş ve ileri atılarak Cirginler'i, Tubegenler'i, Dungkayitler'i, Horişilemun'u ve (düşmanın) muhafız binliği ile seçme askerlerini

15 Age., s. 209.
16 Age., s. 259.
17 Age., s. 263.
18 Banzarov, *Çernaya vera*, s. 6.
19 *Gizli Tarih*. § 199.
20 Age., § 203.

geriye atmıştın. Merkeze ulaşarak uçuman okun ile Sañgum'ı kırmızı yanağından vurduktan sonradır ki, Mengü Tanrı bize kapıyı açmış ve dizginleri elimize bırakmıştı.."[21]

Gördüğümüz gibi Mengü Gök yani Tanrı sadece yardım vermiyor, aynı zamanda kullarından icraat (hareket) istiyor; yani o, hiçbir icraatta bulunulmadan yalnız imanla necat ihsan eden Kalvinist gott'dan daha aktiftir.

Anlatılanlara istinaden, Moğollar'da tek, güçlü ve faal bir tanrı kültünün varolduğunu kabullenmek gerekir diyesim geliyor ama, mesele o kadar da basit değil.

İkici birlik mi yoksa düalizm mi?

"Gizli Tarih", altını çizerek bize Teñrinin Moğollar'ın tek tanrısı olmadığını, Gök-Teñrinin yanısıra Yer tanrısı-Etügen'in de bulunduğunu gösteriyor. Örneğin "Temucin dedi: Biz.. gök ve yerin yardımıyla kuvvetimiz arttı; güçlü tanrıdan nam aldım. Anamız Etügen'in yardımıyla buraya geldik"[22] ve "Yer ve Gök'ün verdiği güçle Keraitleri imha ve esir ettik".[23]

Burada apaçık bir düalizm var. Fakat Gök'ün Yer'siz zikredilmesine rağmen, Yer'in kesinlikle Gök'le beraber anıldığı gözönünde bulundurulursa, ona Yer'den daha fazla saygı gösterildiğini kabul etmek gerekir.

Plano Carpini, Tatarlar'ın büyücüler vasıtasıyla Kumanlar'ın (Türkler'in) Kam[24] dediği tanrı İtoga'ya tapındıklarını kaydeder. İtoga, Banzaroff'un haklı olarak tahmin ettiği gibi, kesinlikle Moğollar'ın Etügen'i, kam ise şamandır. Plano Carpini'ye göre Moğollar bu tanrıdan korkar ve ona kurban takdim ederlerdi. Etügen için "obo" (dağ geçidine dikilen taş) dikerlerdi. Eskiden de bu obo üzerinde kurban takdim ederlermiş.[25]

Marco Polo da, Moğollar'ın iki tanrıları olduğunu özellikle kayderer: "Onlar (?) yüce bir gök Tanrı olduğunu söylerler. Her gün ona

21 Age., § 208.
22 Age., § 113.
23 Age., § 208.
24 "*Puteşestviye v vostoçnıye stranı Plano Karpini i Rubruka*", s. 31.
25 Banzarov, *Çernaya vera,* s. 16, 18-19.

buhur yakarak iyilik ve sıhhat dilerler. Natigay adını verdikleri bir tanrıları daha var. Onun yer tanrısı olduğunu, oğullarını, sürülerini koruduğunu ve kendilerine ekmek verdiğini söylerler."[26] Marco Polo, bir başka yerde de şöyle der: "Her yüksek surun üzerine bir levha dikilmiş ve üzerine Yüce Gök Tanrı anlamına gelen kelimeler yazılmıştı. Ellerinde günlük ve buhurlarla onun önünde eğiliyorlar; ellerini göğe doğru kaldırarak, yere diz çöküyorlar; tanrının kendilerine akıl ve sıhhat vermesini diliyorlar; ama başka bir şey istemiyorlardı. Tarlada ise Natigay adını verdikleri bir put dikiliydi; bu, toprakta biten her şeyin tanrısıydı. Ona kadın ve çocuklar verirler, bu şekilde taparlardı. Ondan havaların iyi geçmesini, ürünün, çocuklarının vs. bol olmasını isterlerdi."[27]

Demek ki, çok güvenilir bilgilerde dahi, birbiriyle tezat teşkil eden inandırıcı malzeme de bulunabiliyormuş. Peki acaba Muñkehan'ın öncülük ettiği monoteizm ile "Gizli Tarih" ve Marco Polo'da anlatılan düalizmi birbiriyle nasıl uyuşturacağız? Sanırım burada açıklığa kavuşturulmayı bekleyen bir müphemiyet var. Eğer önceki "hangi tanrıya inanıyorlardı?" sorusunu tekrar sorarsak şu umulmadık cevabı alacağız: Moğollar Körmüst [Körmüz] denilen bir tanrıya inanıyorlardı.

Moğol ve İranlılar'ın kullandıkları bu tanrı adının birbirine benzerliği tarihçi ve etnoğrafların da dikkatini çekmişti. Schmidt, bu benzerliğin tesadüfî olmadığı kanaatindedir.[28] Ratsel de dikkatini bu konu üzerine teksif etmiş.[29] "Körmüst" kelimesi oldukça iyi biliniyor. Huc E.R. Çingis-han'ın tac giyme merasimini tasvir ederken bu kelimeden bahsetmektedir.[30] Aynı kelimenin Holstunskiy ve Kovalevskiy'in sözlüklerinde geçtiği Banzaroff ve Blochet tarafından kaydedilmektedir.[31]

Banzaroff, Körmüst ve Gök (Tanrı) kelimelerinin aynı şey olduğundan emin. Çingis-han'a bazan Gök'ün oğlu, bazan Körmüst'ün oğlu, bazan da Çince olarak T'ien-tse diyorlardı. Budistler sanskrit-

26 *Kniga Marko Polo*, s. 90.
27 Age., s. 126.
28 Schmidt I.J. *Forschungen im Gebiete.*.
29 Ratsel' F. *Narodovedenie*, s. 758.
30 Huc E.R. *Le Christianisme en Chine, en Tartarie et en Tibet*, s. 139.
31 Banzarov, *Çernaya vera*, s. 11; Blochet E. *Études sur l'histoire religieuse de l'Iran,* s. 41.

çe ve Tibetçe kitapları Moğolcaya çevirirken İndra kelimesini "Körmüst"le karşılamışlardı ki, bu da, söz konusu kelimenin Budist propagandasının başlamasından daha önce Moğollar'da mevcut olduğunu gösterir.

Eğer "Körmüst" kelimesi Moğolcaya başka bir dilden geçmişse bu Farsçadan değil, Budizmle birlikte Hintçeden geçmiştir ve Hint-İran mitolojisine göre de Varuna'nın karşılığıdır. Burada, Banzaroff dahi bu vuzuhiyet karşısında ısrarcı olmaktan vazgeçmekte ve "kara dinin" nevi şahsına münhasır olduğu gerçeğine rağmen, şöyle demektedir: "Gayet iyi biliniyor ki, Moğol şamanizminde muhtemelen Zerdüştî öğretiden alınmış pekçok unsur bulunmaktadır".[32] Kısmen böyle olsa da, öncelikle şamanizmi kişiliksiz dünya düzeni anlamına gelen Mengü Gök, yani Teñri kavramından uzaklaştırıyor. Bu kavram gerçeğe ters düşmekle birlikte, şu anda kimse bununla ilgilenmeyebilir.

Diğer yandan, arşimandrit Palladiy'in [Palladius] kaydettiği güneş ve ay kültü açıklamasını kabul ediyor. Temucin, Burkan dağında yüzünü güneşe dönerek dua etti.[33] Bu kayda karşı çıkan Veselovskiy, burada meselenin güneş olmadığını, aksine Moğollar'ın dinî âyinlerini yaparken güya yüzlerini döndükleri yönün üzerinde durulması gerektiğini belirtmektedir. Yazar, buna delil olarak, "Yuan-shih"de zikredilen 1210 yılına ait bir olayı göstermektedir: "Çin'de Yung-tse'nin tahta çıktığını öğrenen Çingis 'bu geri zekalı hükümdarlık yapamaz' dedi ve güneye (yani Çin'e) yöneldi."[34] Ben bu olayda dinle alâkalı bir şey görmüyorum. Dolayısıyla güneşe karşı dönerek tapınmaya yapılan itiraz da kendiliğinden düşmüş oluyor. Bununla birlikte, güneş kültü açıklığa kavuşmuş değildir ve eğer güneşe tapınmanın başlı başına bir kült değil, kültün bir parçası olduğu ileri sürülmezse, hiçbir şeyle ilişkilendirilemez. Güney -eski Mitra-Mengü Gök yani Körmüst'ün hypostasisi idi ki, bunda bir tezat ihtimali yoktur. Aya gelince, Moğollar'da onun tapınma objeleri arasında olduğuna dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Benim kanaatime göre, kültürlü ama iyi birer gözlemci olmayan yabancılar, ayı Moğol panteonuna güneşle arkadaş olduğu için ilave etmişlerdir. Peki şu bizim Ehrimen nerede kaldı?

32 Banzarov, *Çernaya vera,* s. 25.

33 Palladiy [Kafarov]. *Starinnoye mongol'skoye skazaniye o Çingishane*, s. 183.

34 Veselovskiy N. *O religii tatar,* s. 92-93; Biçurin [Yakinf]. *İstoriya pervıx çetirex xanov,* s. 43.

Şeytanın Çok Yönlülüğü

Daha öteye gitmeden, çok önemli iki durumu kaydedelim:

I) Kötülük (şer), farklı dinlerde farklı şekillerde algılanır ama bazan aynı anlama geldiği de olur. Örneğin gerek Hristiyanlıkta ve gerekse İslamiyette şeytan birdir ve bildiğimiz şeytandır; ama, bu bir kural değildir. Muhammed'in kendi öğretisine prensipte ters düşmeyen Hristiyanlık etiğine karşı silahlı mücadeleye girmiş olduğu şeklindeki basit açıklama, bu kuralın dışındadır.

2) Kötülük kavramının, en azından burjuva zihniyetine has nahoşlukla özdeşleştirilmesi, aralarında dinlerin de bulunduğu her tür metafizik gelişime yabancıdır.

Ontolojik şer, kesinlikle sübjektif başarısızlıklarla kıyaslanamaz. Çünkü bu kavram şu veya bu kosmos anlayışı üzerine bina edilemez. Zerdüştîlikte Ehrimen (Ariman) dünyanın yarısının hakimi, Ormazd (veya Ormuz)'un eşit hukuklu rakibidir. Maniheizmde kötülük, maddenin özünde vardır; Budizmde kötülük, insanı çocukluğundan itibaren dürtükleyen ihtiras; iyilik ise, ihtirastan uzak durdularak ulaşılan tam huzurdur. Erken Hristiyanlıkta şeytan, "yalanın ve caniliğin babası" olan kişidir; daha sonra âsi bir melek, isyankâr ve günahkâr olmuştur; yani düalistik sistemden farklı olarak iblis, ezelî değildir. Bundan başka özel ve kozmik anlamda genel olarak metafiziksel kötülük kavramının bulunmadığı birçok sistem vardır. Burada "kötülük", kanun veya kabile geleneklerinde bulunmadığı düşünülebilecek bir "fenalık" kavramıyla örtüşmektedir.

Birçok hipotetik kült ve hatta dinin yerini, içinden şaman "ağacı"nın geçtiği üç dünya öğretisi gibi, inceden inceye düşünülmüş bir tabii felsefenin aldığı şamanizm de böyledir.

Şaman, vecd halinde iken göklere yükselmek ve yerin altına inmek için bu ağaca tırmanır.

Her dilde,- daha doğrusu semantik sinyal sistemlerinin hepsinde- mot-a-mot olarak çevirildiğinde, hiçbir anlam ifade etmeyen teorik ifadeler ve metaforlar vardır. Örneğin bizdeki "kare-kök", her yerde eni boyuna eşit köklü bitki anlamına gelmez. "Şaman ağacı" kavramı da tıpkı buna benzer. Burada kastedilen ağaç maddî bir şey değil, metnin kontekstinden de anlaşıldığı gibi felsefe dilimize vecd hali olarak çevrilmesi gereken bir şekildir. Ya peki göklere yüksel-

mek ve yerin altına girmek? Bunlar da tabii felsefede makro dünya ve mikrodünya dediğimiz şeyleri simgelerler. Tıpkı bizim, Rus diline "orta dünya- sredniy mir" ibaresiyle çevirdiğimiz mezodünyada bulunmamız gibi. Şamanî felsefe ile çağdaş fizik arasına (=) işareti koymanın mümkün olmadığı düşünülebilir; ama en azından şamanizmi bir takım ilahî kavramlar ihtiva eden teist dinlere denk tutmak yanlış değildir. Şamanizm, bir dünya görüşü olarak bütünüyle mistiktir; ama onda ne tanrıya, ne de iblise yer vardır.

Peki, şamanizm bir din olarak kabul edilebilir mi? Din teriminin şartlandığımız anlamından uzaklaşırsak hem evet, hem hayır. "Din" kelimesinin düz anlamı, Latince "bağlanmak" manasına gelen religo kökünden türeyen "bağ" (yani Tanrıya bağlanma) demektir. Dolayısıyla, eğer konsepsiyonun kendisinde tanrısal bir anlam yoksa, "bağ"lar ve bu tür sistemler de din olarak adlandırılamaz. Diğer yandan, farklı ateist konsepsiyonlar da teist konsepsiyonlar gibi hayli geniştir. Şamanizm gibi Daoizm, Budizm, Konfüzyanizm ve Jainizm de, Tanrı'nın bir varlık olduğunu kabul etmenin dışında, değerli dinî doktrinlere sahiptirler. Ayrıca hepsi de dinî sistemlerden daha çok materyalist ateizmden ayrılırlar. Peki bunlara nasıl bir ad vermeli?

Ya peki teist sistemler? Eski Doğu'da ve Hellas'da çok küçük cemaatler Hristiyanlık, İslamiyet ve teist Lamaizm gibi dünyevî dinlere intisap ediyorlardı. Orta-Çağ teolojik görüşüne göre kafirlik bir din değil, bâtıllar yığınıdır. Kafirlerin bazan kurbanla beslenen, bazan da kırbaçlanan putlarla ilişkileri, Allah'a veya Adi-Buda'ya (dünyanın yaratıcısı) inanmaya hiç benzemez. Eğer "din" kelimesini her şeye uygulamaya kalkarsak, o takdirde ister istemez birbirine benzemeyen farklı tipte pekçok şeyi bu kavram altında birleştirmiş oluruz.

Bu yüzden, terimin uygun şekilde kullanılması meselesini bir yana bırakarak, burada dinleri sadece teist sistemler; diğer konsepsiyon ve dünya görüşlerini ise, daha yaygın olduğu ve ilave açıklamalara gerek duyulmadan anlaşıldığı için, geniş anlamlı "inanç" kelimesiyle karşılayacağım.

Bu sıkıcı gezinti, sadece eski Moğol dini ile şamanizm arasına bir sınır çekmek için gerekliydi. Bunlar birbirlerine komşu idiler; bir arada yaşadılar; karşılıklı alış-veriş yaptılar; ama eski Moğol dininin temelinde şamanizmden farklı olarak kozmik kötülük görüşü vardı.

Banzaroff, Erlik-hanı yani yeraltı dünyasının tanrısını Moğol panteonunun Ehrimen'i olarak kabul eder.[35] Ben, bugünkü Buryat mitolojisindeki Erlik'in çok daha sonraları Altay şamanlarından Buryatlara geçtiği kabul edilmesi gereken kötülük tanrısı olduğu gerçeğine rağmen, böyle bir kıyaslamayı kabul edemem. Kaynaklar, bize başka bir isim sunmaktadır: Bu, Plano Carpini'ye göre İtoga, "Gizli Tarih"e göre Etügen, yani *yer* ve Marco Polo'ya göre ise Natigay'dır. Bu durum ilk bakışta paradoksal bir manzara arzederse de, konu derinlemesine incelendiğinde bunun, bir Ehrimen olmamakla birlikte gerçekten böyle olduğu görülecektir.

Öncelikle "Gizli Tarih"de geçen yer (ilahesi)nin bazan gökle birlikte zikredildiğini, bazan hiç zikredilmediğini, ama kesinlikle tek başına anılmadığını hatırlamalıyız. Diğer yandan, Plano Carpini'nin anlattığına göre; Moğollar tanrı İtoga yani Etügen'den korkuyorlar, bazan kan akıtılarak da olsa ona kurban takdim ediyorlardı. Ügedayhan'ın hastalığının sebebi "yer ve su ruhları" idi. Gök tanrının yerine konulmamakla birlikte Natigay'dan nimet vermesini istiyorlardı ve bu nimetler arasında birinci sırayı çocuklar alıyordu. Bu sıra, bugünkü Buryat törenlerinde gördüğümüz şekli hatırlatmaktadır. Ki buna göre Körmüz, [Körmüst] -55 batılı (iyi) tanrının reisi,- Erlikhan ise, 44 doğulu (kötü) tanrının kumandanıdır. Bunlara döllemeyi sağlayan yer ruhları Dzayanlar da denilir.

Dağlı Tacik ve Yağnoblar'ın albastısının sadece kötü bir ruh değil, aynı zamanda kabilelerin varoluşunu sağlayan bir ruh olması tuhaftır. Yine gayr-ı tesadüfî bir analoji.

Banzaroff'un tasvir ettiği Buryat dinî inançlarının, çok eski dinlerin transformasyonu olduğu muhakkak. Erlik-han, yeraltı dünyasının reisi olarak kabul edildiği Altay kültünden alınmıştır ve iyilik tanrısı Ülgen'in düşmanı değil, kardeşi ve yardımcısıdır. İnsanlar, Ülgen'e kurban takdim etmedikleri zaman, iyilik tanrısı olması hasebiyle onları cezalandıramaz, ama Erlik'e şikayette bulunur. O da hemen insanlara mikrop bulaştırır veya başka bir felaket gönderir ki, o zaman her ikisine kurban takdim etmek gerekir. Çünkü onlar, birbirinin ardındadır. Erlik-han'ın herhangi bir şekilde Ehrimen'le benzerliği yoktur.

35 Banzarov, *Çernaya vera*, s. 25.

Muhtemelen burada İran dinî inançlarıyla aşırı bir benzerlik vardır. Eski Türk halk dinlerinde Gök ve Yer, tek başlangıcı olan, birbiriyle kavga etmeyen aksine birbirine yardımcı olan iki kutuptur. Bu konsepsiyon çok eski dönemlere, Miladın başlarına, yani Siyenpi kültür unsurlarına dayanır.[36] Ancak; aradan geçen bin yıllık sürede bir takım değişiklikler ve yabancı görüşlerden etkilenmeler olmuştur. Fakat VIII-IX. Yüzyıllarda Maniheistler vasıtasıyla Moğolistan'a sızan İran tesiri, görünüşe göre, her ne kadar Moğollar İran terminolojisini almışlarsa da, atalarının dünya görüşünü etkileyememiştir. Kötülük ilkesi, onlar tarafından dünya düzeninin yarısı-Ehrimen olarak değil, bu düzene ters düşen yanlış-yalan yani ihanet olarak algılanmıştır. Bu, Moğollar'ın istisnaî olarak hakkani oldukları anlamına gelmez elbette. Kimin günahı yok ki! Ancak bir etik prensibi olarak, ihanetin yargılanması ahlakî bir imperatiftir.

"Gizli Tarih"in yazarı dahi, süt kardeşi Bekter'i ve bahadır Büri-Bökö'yü haince öldürdüğü için Çingis-han'ı yargılamakta, Camuha'nın nökerlerini katlettirdiği için övmekte; ama mağlup Tatar ve Merkitler'i vahşice infaz ettirmesine kayıtsız kalmaktadır. Bu görüş, tamamıyla mantıkîdir. Savaş sırasında öldürmek, tabiatın bir kanunudur; ama müdafaasız birini öldürmek tabiatın, dolayısıyla tanrısallığın katlidir. Kollektif sorumlulukla tanışan ve (genefond dediğimiz) diğer alâmetleri tevarüs eden Moğollar'a göre, ihanete iştirak eden insanlar yaşamamalı ve nesil üretmemelidirler. Bu yüzden onlar, Kerait hanının ölümü üzerine Curçenler'e teslim olan ve Yesugai-ba'aturu zehirleyen Tatarlar'ı cezalandırmışlardır. Bu, Moğol mantığına göre doğru bir hareketti.

Kesinlikle kabul etmek gerekir ki, XII-XIII. Yüzyıla ait bu görüş pekçok halk için alışılmış bir şey değildi. Çinliler, Müslüman Türkler ve hatta Avrupalılar elçileri ve parlamenterleri zaman zaman öldürmüşlerdir. Moğol geleneğine göre, gelen elçiyi öldürmek en büyük günahtı. Bu yüzdendir ki Moğollar Sung imparatoruyla, Harezmşah Muhammed'le, Kalka'da Rus knàzlarıyla ve Şayava Nehri'de Macarlar'la sert bir şekilde hesaplaşmışlardır. Ancak bu katliamdan sağ kurtulan Çinliler, İranlılar, Ruslar ve Macarlar uzun süre gelen elçileri öldürmekle bu tenkil hareketi arasında bir bağlantı olduğunu anlayamadılar. Yani onlara göre kendilerinin öldürmesi başka, ama bizzat kendilerinin kurban olması başka idi. Dolayısıyla her so-

36 Gumilëv, *Drevniye*, s. 82.

nucun bir sebebe mebni olduğunu unutarak, Moğollar'ı canavar olarak niteledi. Bu gerçeği anlayan sadece iki Avrupalı vardı: Plano Carpini ve Aleksandr Nevski. Carpini, Almanlar'ın öldürmesinden korktuğu ve "Tatarlar'ın elçi öldüren insanlarla hiçbir zaman anlaşma yapmadıklarını bildiği"[37] için kendisiyle beraber elçi gönderilmesini istememişti. Bu âdetten haberi olan Nevski ise, Novgorod'da bulunan Moğol elçilerinin halk tarafından öldürülmemesi için onların ikamet ettiği evi çok sıkı koruma altına aldırmıştı. Aslında o, bu hareketle sadece Tatar elçilerini değil, aynı zamanda Novgorod'u da kurtarmıştı. Çünkü bu, Novgorodluların yabancı birilerinin ölümüne kayıtsız kalmalarına benzemezdi! Bilindiği gibi Yaroslav, babası Vladimir Krasnoye Solnişko'nun ölüm haberiyle, Svyatopolk Okayan'ın kardeşleri Boris ve Gleb'i öldürdüğü haberini alınca Novgorodluların gönderdiği müzakerecileri öldürüp, İsveç'e kaçmak istemiş; fakat olaydan mutluluk duyan Novgorodlular ona "ölen insanlarımız zaten vaftizli değildi" diyerek, ihanetini dahi unutup Kiyef tahtına iclas etmek için harekete geçmişlerdi.

Dinin Kaynaklarını Ararken

Şu halde Moğollar'ın kötülük ilkesi ne Zerdüştîlerin Ehrimen'ine, ne Maniheistler'in "acımasız karanlık"ına benzer ve cansız olduğu için de Hristiyanlığın iblis görüşünden ayrılır. Mademki İran kültürüyle ilgili şüphe götürmez hatırlatmalar yapıyoruz, o halde Arap fethine kadar İran'da tutunmayı başaran üçüncü bir görüşe, Mitraizme de değinelim. Bu kült, uzun bir gelişim dönemi yaşamıştır ama biz onun tarihî kaderiyle ilgili ana hatlara dokunmakla yetineceğiz.

Orta Asya vahalarında, göçebe kabileleri arasında doğan Mitraizm, Kuzey-Batı Tibet'teki Shang-shung ülkesinde yaşayan göçebeler tarafından hayli benimsenmişti. Tibet'te Tsam-po da denilen Brahmaputra Vadisi'ndeki yerleşik Tibetliler bu dini Shang-shunglulardan alarak benimsediler. Mitraizm burada kültü, din adamları, tapınma şekilleri ve devlet işlerine icra ettiği tesiriyle resmî bir din haline geldi.[38] Bu dinin Tibet dilindeki adı Bhon (Bon) dur. Bhon Tibet'ten Merkezî Asya'ya doğru yayıldı ve Budizmle şiddetli bir çatış-

37 "*Puteşestviye v vostoçnıye stranı Plano Karpini i Rubruka*", s. 80.

38 Gumilëv, *Veliçiye i padeniye drevnego Tibeta,* s. 156, 157.

maya girerek XX. Yüzyıla kadar Tibet'te tutunmayı başardı. Mitraizmle Bhon'un özdeşleştirilmesi, tarafımızdan yapılan özel bir çalışmada ele alınmıştır.[39] Her ikisinin eski Moğol dinleriyle benzerliği meselesini ise, burada belli ölçüler dahilinde gözler önüne sermeye çalışacağız.

Avesta'daki birçok Mitra ilahisi arasında önemli bir metin var. Ahuramazda [Bilgelerin mükemmeli Mevla] Spitama yani Zerdüşt'e hitap ederek şöyle der: "Gerçekte ben büyük meraların efendisi Mitra'yı yarattığımda; ey Spitama, onu da tıpkı ben Ahuramazda gibi kurban takdimine ve dua edilmeye yeterince layık şekilde yarattım. Mitra'ya saygısızlık eden (veya anlaşmayı bozan) şerir, bütün ülkeye ölümü celbeder ve dünyaya yüz günahkâr kadar kötülük eder. Ey Spitama! Anlaşmayı bozma; ne inananlarla, ne inanmayanlarla; tıpkı Mitra gibi, ne sadık olanlarla, ne sadık olmayanlarla".[40]

Işık ve hak tanrısı Mitra, Ahuramazda'ya denk tutulmuştur ve Darius [Dara] kendisi için hazırlattığı mezarın duvarlarına Ormazd ve Mitra'nın amblemlerini aynı büyüklükte çizdirerek, her ikisine de saygı duyduğunu göstermek istemiştir[41] (M.Ö. 486). Mitra, bazan yarı kadın, yarı erkek bir tanrı olarak algılanmıştır. Nitekim Mitra'ya ait bazı tarihî eserlerde, erkek ve kadın tanrı sembollerine rastlanmaktadır. Birçok Mitra barelyefinde, bu dinde kurban takdim kültü olduğunu gösteren boğa veya koyun kesme tasvirleri vardır; ama temel kült işleri gizli yapılırdı. Xerxes, özel bir fermanla imparatorluğunun sınırları dahilinde devalara tapınılmasını yasaklamış, fakat Mitra ve Anahita yasaklanan tanrılar listesine alınmamış; Artakserks'in eserinde Ahuramazda'nın müttefikleri olarak zikredilmişlerdir.

Ne var ki Mitra kültü, İran'da Ameşaspent'e tapınılmaya başlanınca, bir kenara itilmiş ve neticede Mitra, Ormazd ile Ehrimend arasında kendi halinde bir tanrı mesabesine inmiştir.[42] Mitra kültünün İran'daki etki alanı belirgin şekilde düşmüş, ancak; Zerdüştizmle yeniden doğarak kuvetlenmiştir. Dolayısıyla Mitra kültü Küçük Asya'da gelişmiş; Mithridathes bu dini kabul etmiş; Kilikyalı korsanlar arasında yayılmış; daha sonra onlardan Romalı askerlere geçmiş;

39 Gumilëv L.N., Kuznetsov B. İ. *Bon*.
40 Bettani i Duglas. *Velikiye religii Vostoka*, s. 279.
41 Age., s. 293.
42 Cumont F. *Les mysteres de Mithra*, s. 4-6, 8-9.

Aurelianus, Diokletianus, Julianus Otstupnik gibi asker imparatorlar tarafından kabul edilmiş;[43] İran'da ise, VII. Yüzyılda yaşamış bir Hristiyan yazarın tabiriyle "Mitra'ya tapan asi" Behram Çûbin'in teveccühüne mazhar olmuştur.[44]

"Yenilmez Güneş"e tapınmayı savunan Batı Mitraizmi, Hristiyanlık ve İslamiyet karşısında tutunamayarak kaybolup gitti. Fakat doğuda, Eftalitler arasında tutunmayı başarmış ve Budizmin eşeddi düşmanı hükümdar Mihirakula tarafından savunulmuştur.[45] Eftalit hükümdarlığı, VI. Yüzyıl başlarında Batı Tibet'teki Dartistan'ı sınırlarına kattığı için[46] Shang-shung ile Eftalitler arasındaki kültür kaynaşımı hem kolay, hem de kaçınılmazdı.

Mitraizmin ana tezine göre Gök, eşi Yer'le birlikte bu ikilemci tanrıcılık ilkesinin doğurduğu diğer bütün tanrıları yönetir. Budizmi kabul edinceye kadar Tibetliler ve Moğollar'da karşımıza çıkan kült bu değil midir? Devam edelim. Su ile bereket dağıtan toprak ana, (terra Mater) gerek âyinlerde ve gerekse öğretilerde önemli bir yer işgal etmektedir.[47]

Sadece kült detayları yönünden değil, başka hususlarda da onların belirgin bir şekilde Mitraizm ve Bhona yakın olduklarını görüyoruz. Eski unsurları muhafaza eden Doğu Mitraizmi batıdaki gibi zafer veya askerî başarıların dini yapılmamış, aksine hakikat ve doğruluk uğruna verilen mücadelenin sembolü olarak kalmıştır. Doğu Mitraizmi, "Yenilmez Güneş"e dönüşmemiş, güneşin sadece "Mitra'nın gözü", bizzat Mitra'nın ise tanrı-rahip Beyaz ışık olarak kabul edildiği kendi kozmik tabiatını korumuştur. Doğulu Mitra'nın ve aynı şekilde Bhonun Beyaz ışığının düşmanı, yalan, aldatma ve ihanettir. İhanetle kastedilen şey ise, güveni suistimal etmektir.[48] İşte bu dogmatik ve aynı zamanda psikolojik özellik, Mitraizmi Bhonla akraba yapmış ve Bhon dininin eski Moğollar arasında yayılmasına yol açmıştır.

---

43 Nikolayev Yu. *V poiskax za bojestvom*, s. 47.
44 Sebeos. *İstoriya imperatora Irakliya*, s. 39.
45 Ghirshman R. M. Les Chionites-Hephthalites; Zelinskiy A.N. *Akademi Fyedor İnnolitoviç Şçerbatskoy,* s. 252-253.
46 Gumilëv L.N. *Eftalitı i ix sosedi v IV v.*, s. 137.
47 Cumont F. *Les mysteres de Mithra*, s. 110-117.
48 Gumilëv L.N., Kuznetsov B. İ. *Bon.*

Son bir soru daha: Mitraizm, Hristiyanlık ve İslamiyet tarafından yavaş yavaş yutulmakta olduğunu göre göre neden Budizmle iyi geçinmemiştir? Genel olarak Budizm ve Bhon (Mitraizm) mü'minin iyi işler yapmasını ve kendini mükemmelliğe ulaştırmaya çalışmasını emrederler, ama iyiliğin ve kemâlin tanımı diametrik tezat teşkil ederler. Budistler bazan "dürüstlüğü" iyilik olarak kabul ederler; bazan da, "dürüstlüğün" insan hayatından tamamıyla silinmesine yol açacak şekilde kendi öğretilerine ters düşen propaganda yaparlardı. Mitraistler ise, tam aksine hakikat ve hakkaniyet için savaşmayı, yani askerî şecaati tavsiye ederler; ama tarik-i dünyalar savaş zamanında asker kaçakları olarak görülürdü. Budizme göre dünya, uzak durulması gereken bir azap mekanıdır; azabın sona erdirilmesi, hayatın yeniden kurulmasıdır yani bekarlık kurtuluşun mutlak şartıdır. Mitraizmde ise Mitra, bereket dağıttığı "halk kitlelerinin efendisi"dir. Sürülerin sayısının artmasını o sağlar; temiz olanlara sıhhat, bol nimet ve zenginlik ihsan eder. Sadece maddî değil, aynı zamanda manevî iyiliği veren de odur.[49]

Kısacası Mitraizm, hayata bağlanmayı savunan bir sistemdir. Ame eğer böyle ise, hayat için mücadele verilmesini savunmak, bizi çevreleyen güzel dünyanın bir illüzyon; avareliğin kabiliyetli insan için en gözde meşgale; iyiliği yaymanın en iyi yolunun ise, kötülüğü engellememek olduğunu kabullenmektir ki, bütün bunlar, Mitraistler nazarında korkunç birer yalandır. Halbuki yalanla mücadele etmek gerekir. Kendi kanunları böyle emreder. İşte Budizmin Tibet ve Moğolistan'da şiddetli bir muhalefetle karşılaşmasının ve ancak iç savaşların halkın en etkin kesimini boşluğa sürüklediği, kalan kesiminin ise kendilerine barış vaadeden ve bu acımasız iğrenç dünyadan kurtulmayı öğütleyen yeni bir öğretiye karşı koyacak gücü, hatta isteği dahi kalmadığı bir sırada kısmen zafere ulaşmasının sebebi. "Sarı din", Asyada ancak bu iç savaştan sonra başarının zirvesine tırmanabilmiştir.

Bhon

İçinde bulunduğumuz dönemde Bhon dini Sikkim'de, kısmen Butan'da, güneyli Miao, Lolo, Lisu ve diğer halkların yaşadıkları Çin'in güney-batı eyaletleri Sih-ch'uan ve Yünnan'da ve ayrıca Batı

49 Cumont F. *Les mysteres de Mithra*, s. 110-117.

Tibet'te etkilidir. Bhonla ilgili malzeme, oldukça bölük-pörçüktür. Bunlar da Moralı misyoner V. Francke,[50] diplomatik temsilcisi Ch. Bell'in notları[51] ve Sarat Çandra Das tarafından bulunup Laufer'in[52] kısmen Almancaya çevirdiği Bhon el yazmalarından ibarettir. Bhon hakkında en derli toplu araştırma, H. Hoffman[53] ve R.A. Stein[54] tarafından yapılmıştır. Batıda yapılan çalışmalarda bu dinle ilgili bilgiler ise, birbiriyle tezat teşkil etmektedir ve muğlaktır. Budistlerin yazdığı Tibet kaynaklarında anlatılan Bhona gelince, bunların muharref unsurlarla doldurulduğu herkesce malumdur.

Bhon saliklerin tapındıkları tanrının adı; Kuntu Zanpo (kun tu bzang po)dur ki mot-a-mot anlamı "mahz-ı nimet" demektir. Bhon inancında; kimse babasız ve anasız dünyaya gelemeyeceğine göre, tanrının yanında bir de tanrıça vardır ve o, bazan "iyiliğin ve sevginin büyük anası" olarak müşfik davranır, bazan da Çin, Tibet, Shang-shung ve Li (Hoten)'den ibaret olan bütün dünyanın yöneticisi ve "üç dünyanın şanlı kraliçesi" olarak gazaplanır.[55] Bu tanrıça, gücünü yerden aldığı için kocasından daha fazla tapınmaya layıktır ki, bu yüzden Batı Tibet'de ona Toprak-ana denilir.[56]

Bhon kozmolojisine göre dünya üç küreden oluşmuştur: Tanrıların bulunduğu gök bölgesi, beyaz küredir; insanların bulunduğu yeryüzü, kızıl küre ve su perilerinin bulunduğu yeraltı dünyası ise, mavi küredir. Mistik hayat ağacı, bu üç küreyi çevreler. Burada üç küreyi birbirine bağlayan yollar vardır. Bhon versiyonlarından birine göre, şekillerin ve hakikatin bulunmadığı dünyada "kainatın efendisinin mahluku" denilen, varlıkla yokluk arasındaki mucizevi insan ortaya çıkmıştır. O zamanlar dünyada zaman dilimleri yoktu; ormanlar kendi kendilerine büyümüşlerdi; fakat canlılar mevcut değildi. Daha sonra beyaz ışık (aydınlık)la kara ışık (karanlık) ortaya çıktı. Onların arkasından ise geçimsizliğin ve savaşın yaratıcısı, kötülüğün timsali olan kara insan meydana geldi. Fakat "bütün mevcudatı seven kişi" diye adlandırdıkları nurlu beyaz insan da meyda-

50 Francke V. *A History of Western Tibet.*
51 Bell Ch. *The Religon of Tibet.*
52 Laufer B. *Über ein tibetisches Geschichtswerk der Bonpo.*
53 Hoffman H. *Quellen zur Geschichte der tibetischen Bon-Religion.*
54 Stein R.A. *La civilisation tibétaine.*
55 Bell Ch. *The Religon of Tibet.* s. 15.
56 Francke V. *A History of Western Tibet.* s. 53.

na geldi. Güneşe sıcaklık sağlayan, yıldızlara hükmeden, kanunlar koyan odur vs.[57]

Tibetliler, kendi aralarında bile birçok gruplara ayrılan pekçok şeytan türü olduğunu kabul ederler. Gökyüzünde yaşayan bu "lha"lar, aydınlığın iyi ruhlarıdır ve çoğunluğu erkektir. Savaş tanrısı Dalha (Dgral-ha) büyük iblis (şeytan) olarak öfkeli ve güçlü ise de, bu ruhlar hayat verirler. Bu grupta yer alan küçük ruhlar ise, Lamaizmin koruyucuları olarak kullanılırlar. Kızıl kürenin erkekleri olan kötü ruhlar yani tsang (btsang)lar yeryüzünde yaşarlar. Bunlar, genelde ölümlü olmaktan hoşnut olmayan rahiplerin intikam almak isteyen ruhlarıdır. Tapınakların çevresinde yaşarlar. İnsanların baş düşmanları dud (bdud, mara) şeytanlarıdır. Çoğunlukla kara kürenin erkekleridir ve çok kötüdürler. İçlerinde en kötüsü ise de (dre) veya lxade (lha 'dre)dir; erkek ve dişidirler. Diğer ruhların güçleri yoktur ve yukarıda anlatılan boyutlara sahiptirler. Yıldız iblisleri denilen don (gdon)lar alaca-bulacalıdırlar ve hastalıklara yol açarlar; insan yiyen iblis sinpo (srin po) ve diğer birçokları da bu gruptandır.

Benzeri bir şeytan inancı, fazla gelişmemiş ise de, Kuzey Avrasya'nın her yerinde mevcuttur. Asyalı göçebeler farklı dinlere mensup olmakla birlikte dünya görüşleri birbirine yakındır: Şeytanlar tapılacak objeler değildir, sadece onlardan korunmak gerekir. Bu konu dinlerle inançlar arasına (=) işareti koyan birçok etnograf tarafından incelenmediğine göre, Bhon inancının şamanizmin Tibet'teki uzantısı olduğu şeklindeki görüş zımnen kabul edilmiş demektir. Burada iki kavram yine birbirine karışabilir: Şamanizm, tabii felsefe ilkesiyle ekstaz yapmaktır, Bhon ise dindir. Bu iki kavramın birbiriyle mukayesi edilmesi ise, mümkün değildir.

İnanç din değildir

Yukarıda izahı yapılan ve dinî tezahürler olarak kabul ettiğimiz inançlardan başka, XIII. Yüzyıl Moğolunun bilincinde dogmatika ve teolojiyle doğrudan alakası bulunmayan başka birçok inançlar da yer almıştı. Büyücülük, falcılık ve uğursuzluk inancı da bunlar arasındadır.

57 Stein R.A. *La civilisation tibétaine*. s. 209.

Bu tür inançlar bazan dinin sahasına tecavüz ederlerse de, ben bunun doğru olduğu kanaatinde değilim. Din, Tanrı'ya bağlanmaktır ve insanla Tanrı arasındaki ilişkinin açıklamasıdır. Büyücülük ise, 1) dünyada her şey birbirine bağımlıdır ve 2) benzerlik benzerliği doğurur prensipleri üzerine oturtulmuş majidir.[58] Büyücü için, Tanrı'nın ve hatta ruhanî güçlerin varlığı gerekli değildir.

Aynı şekilde fal bakan insan için, bunu aşık kemiği, bakla veya oyun kağıdıyla yapması arasında fark yoktur. Çünkü o da, herhangi bir tabiatüstü güçten yardım almaz.

Uğursuzluğa gelince, her inancın dinle alakası olmadığının en güzel örneklerinden biridir. Herkesin, örneğin bir kibritle üçüncü bir kişinin sigarasını yakmanın, ölüme veya büyük bir felakete yol açtığına inanmak gibi uğursuzluk alâmeti saydığı bir şey vardır. Bu inanç, Anglo-Burg savaşı sırasında işe yaramıştır. Burg nişancıları, eğer bir iki saniye yanarsa, kibrit alevi altında hatasız atış yapabilirlerdi. Fakat bu uğursuzluk inancı, her ne kadar materyalizm ve Hristiyanlıktaki dünya görüşüyle bağdaştırılamazsa da, bütün Avrupa'da oldukça yaygınlaşmıştı. Halbuki kafirlere bile bu inancı yakıştıramazsın. Burada ne şairane bir mitoloji, ne fantastik iblisizm ve hatta deyim yerini bulmuyorsa da, ne de kozmos ve kaosu kavrama gücünün nüfuzu söz konusu. Aksine söz konusu olan, her nokta-i nazardan batıl inanç diyebileceğimiz *post hos, ergo propter hos* prensibine uygun, öylesine aptalca bir kavramadır. Batıl inançlılık ise, her dönem için geçerlidir.

Moğollar'da, ölüm korkusuyla yazları yıkanmak veya giysi yıkamak yasaklanmıştı.* Veselovskiy, bu kadim âdetin, şamanî inançta suyun kutsallaştırılmasından kaynaklanan bir olay olduğunu kaydetmekle yanılmıştır.[59] Fakat burada olayın uğursuzluk inancıyla bağlantısı olduğu kanaatindeyim. Reşidüddin bu yasağı, yıkanmanın Moğol inanışına göre boraya yol açtığı kanaatine bağlayarak izah ediyor.[60] Yıldırım nasıl karşısına çıkan bütün eşyayı, yani insan ve

58 Frezer. *Fol'klor v Vetxom zavete.*

* Eski Oğuzların ve Moğolların suya girmedikleri ve hiç yıkanmadıkları hakkında Arap kaynaklarının verdikleri mübalağalı haberler su kültü ile ilgilidir. X. Yüzyılda Oğuzlar arasında bulunan İbni Fadlan bu ulusun "hiç yıkanmadığını, hele kış günlerinde su ile hiç işleri olmadığını" yazmıştır. XIII. Yüzyılda Çingis-han bu âdeti yasa ile kanunlaştırmıştır. Eski Türklerdeki bu âdet, bir âyine bağlı olmasından ileri gelmiştir. Kısacası, Moğollar bu âdeti komşuları Türk kabilelerinden almışlardır (çev.)

59 Veselovskiy İ. *O religii tatar*, s. 92.

60 D'Ohsson C. *Histoire des mongols.*. s. 93-94

sürüleri dikey olarak yokederse, bora da bozkır için büyük bir felakettir. İki üç olayın çakışması, daha sonra uzun süre ve inatla tarz-ı hayat haline getirilen uğursuzluk inancını doğurabilir. Fakat bu yasağın dinle doğrudan bir ilişkisi olamaz.

"Eşik kültü" hakkında da aynı şey söylenebilir. Moğolistan'ı ziyaret eden ilk seyyahlar, han yurdunun eşiğine dokunan kişiye ölüm cezası verildiğini kaydederler. Çünkü Moğollar'ın "eşik ruhu"nu mukaddes saydıkları ve eşiğe dokunmayı kutsal şeye hakaret olarak değerlendirdikleri düşünülüyordu. Bana göre mesele kesinlikle böyle değildi. Rahip seyyah Rubruck, Muñke-han'ın yurdunun eşiğine dokunduğu için hemen tutuklanmış ve yüksek mahkemeye çıkarılmıştır. Fakat soruşturma neticesinde, rahibin bu âdeti bilmediği ve sadece hanın huzuruna çıkmak maksadıyla bu yasağı ihlal ettiği kanaatine varılmıştır.[61] Eğer burada mukaddes sayılan bir şeyi tahkir söz konusu olsaydı, o takdirde rahibin bu cehaleti hayatını kurtaramazdı. Büyük bir ihtimalle, burada olayın herhangi bir kültle alakası yoktu ve sadece dokunmanın yurt sahibine mutsuzluk getireceği şeklindeki uğursuzluk inancı rol oynuyordu. Dolayısıyla, yabancı bir eşikte dikilmek, ev sahibine felaket dilemek, eşiğe dokunmak ise ona önem vermemek anlamına geliyordu ve hanı önemsememek de onun azametini hiçe saymak demekti. Böyle bir yabancı âdeti bilmeyen rahip ise cezaya çarptırılmamıştır. Netice itibariyle, uğursuzluk inancının kesinlikle kültlerle karıştırılmaması gerekir.

Ben, N. Veselovskiy'in bunları, sanki şamanizm Moğol devletinin resmi diniymiş gibi, şamanî inançlar olarak değerlendirmekle büyük bir hata yaptığı kanaatindeyim.[62]

Burada en çok kafamıza takılan mantık hatası, kelimelerin terim olarak kabul edilmesidir. Çünkü şamanizm kavramı altında, kendi içinde pekçok türe ayrılan birçok inanç vardır. Dolayısıyla, şamanizm konusuna girmeden önce, onun bir tarifini yapmak zorundayız. Şaman, dünyevî ruhlar değil, aksine erkeklerde bulunan özel ve dişil ruhlar tarafından seçilmiş bir insandır ve bu sebeple o ruhların himayesinden faydalanır.[63]* Ruhların himayesi sayesinde şaman bü-

61 "*Puteşestviye v vostoçnıye straı Plano Karpini i Rubruka*", s. 30, dn.

62 Veselovskiy N. *O religii tatar,* s. 81-82.

63 Sternberg L.Ya. *Pervobıtnaya religiya.*.

* Yazarın Şternberg'e istinaden yaptığı şaman tarifi bize göre muğlak ve eksiktir. Prof. A. İnan'ın "Eski Türk Dini Tarihi"nde daha detaylı ve açık bir şekilde yapılan tarifi ise şöyledir:

yü yapar, gelecekten haber verebilir, hastalıkları tedavi edebilir; yani başka ruhları kovabilir ve mevtânın ruhunu istirahate çekileceği yere kadar götürebilir. Bu tür şamanların geç dönemlerde Moğollar'da mevcut olduğu konusunda şüphe yok fakat Kokoçu Teb-Teñri'yle [Teb-Tengeri] ilgili tasvir bu tarife kesinlikle uymuyor. Teb-Teñri, büyü yapmaz, sadece göğün arusuna aracılık eder.

Kutsî bir görev yapan bu kişilerle ruh çağırma seanslarında yardımına ihtiyaç duyulan medyumlar (aslında kamların yaptığı da aynı şeydir) arasında, isim farklılığının dışında ortak nokta nedir? Bununla birlikte "Gizli Tarih"de şamanî bir faaliyetin gerçek tasviri yapılmaktadır. Buna göre şaman, Ügeday'ın tedavisini, onun hayatını akrabalarından başka birinin hayatıyla satın almak suretiyle yapmıştır.[64*] Fakat anlaşıldığı kadarıyla, tedavi için Çinliler yani Kara-Kıtan şamanları çağırılmıştı.

"Kam (şaman) yalnız din adamı değil, aynı zamanda tabip, üfürükçü vazifesi de görüyor. İslam devrinde bile kam, tabiplere rakip olmuştur.

"Kam (şaman), şamanistlerin inançlarına göre tanrılarla insanlar arasında aracılık yapma kudretine malik olan ve tanrıların seçtiği kişidir. Aile başkanları ve bazı koca karılar küçük ruhlara, ocak izisine (sahibine) kurban sunabiliyor ise de, büyük tanrılara ve kötü ruhlara ancak kam âyin yapabilir.

"Kendisinin tanrılar tarafından kam olarak tayin edildiğine, ruhların kendisinin hizmetinde bulunduklarına inanan kam, hayali geniş, mistik ve yaratılıştan zeki bir adamdır.

"Şamanistlerin inançlarına göre kamların kudreti ilâhidir, göklerden verilmiştir. Bu kudret, şamanın başı üzerine bulut olarak gelir; ebekuşağı şekline girerek başını, vücudunu doldurur. Bunun içindir ki, her şamanın davulunda "ebekuşağı"nın resmi bulunur.

"Kamlık (şamanlık) mesleği öğrenmekle elde edilmez. Kam olmak için belli başlı bir kamın soyundan olmak gerektir. Hiç bir kimse, kam olmak istemez. Fakat geçmiş atalarından olan bir kamın ruhunun zorlamasiyle kam olmaya mecbur olur.." (Eski Türk Dini Tarihi, s. 54-55).

64 *Gizli Tarih*. § 272.

* "Can yerine can" tabir edilen ve Moğollar'ın *dzolik gargahu* dedikleri çevirme törenini daha sonra Babür oğlu Hümayun hastalandığı zaman uygulamıştır. Babürname'de anlatılan olay kısaca şöyledir: Hümayun ağır hastalanıp, tıbbî tedaviden ümit kesilince Mir Abdülkasım "Böyle hastalıkların ilacı şudur: Yüce Tanrının sıhhat vermesi için iyi şeylerden birini nezir etmek lazımdır" diye arzetti. Babür "Hümayun'un benden başka daha iyi bir şeyi yoktur. Ben kendimi nezir edeyim, Tanrı kabul etsin" cevabını verdi ve sonra da oğlunun başucunda üç defa dönerek "ne derdin varsa ben üzerime aldım" dedi. Bu törenden sonra Hümayun iyileşti fakat Babür-şah öldü. Bugün hâlâ Türkistan'da, Kırgız ve Kazaklarda "aylanayın", Özbekler'de "aylaneyin" tabiri kullanılmaktadır. Lügat manası "etra-

Şamanların varlığı, Plano Carpini ve Rubruck tarafından da kaydedilmektedir fakat onlar, şaman kelimesi yerine "kam"ı kullanmaktadırlar. Bu kelime Altay Türkleri'ne aittir, ancak; XIII. Yüzyıl Altay şamanizmi Nesturîlikle yanyana yaşamanın tesiriyle güçlü bir tekamül geçirmişti. Örneğin Reşidüddin, cinler üzerinde güya nüfuz sahibi olmak isteyen Nayman hanının onların sütünü sağarak kımız hazırladığını kaydeder. Ancak bu olayın Moğollar'daki boyutunu öğrenmek için, klasik görüşleri bir yana atarak, Rubruck'a Moğollar'ın Tek Tanrı'nın iradesini öğrenmek amacıyla kahinlere (fakat büyücülere değil. -L.G.) müracaat ettiklerini söyleyen Muñke-han'ın görüşünü kabul etmek zorundayız.

Bu durumda, şamanizmin, kelimenin dar ve direkt anlamıyla, doğrudan Moğollar'ın yakınında değil, o dönemde gelişen ideolojik bir sistem olduğu görüşü aklımıza takılıyor. Kara-Kıtan ve Naymanlar'da şamanizme rastladığımıza göre, onun asıl yurdunu bu halkların vatanlarının bulunduğu Mançurya'da aramamız tabiidir. Gerçekten de oradaki Curçen Kin İmparatorluğu'nda şamanizmin aranan şekillerini, törenlerini ve terminolojisini bulabiliyoruz. Bazı araştırmacılar, "şaman" kelimesini Curçenler'e has bir sözcük olarak kabul ederek,[65] şamanizmin asıl vatanının Curçen toprakları olduğunu ileri sürüyorlar.[66] Curçenler, şamanları özel kabiliyetler bahşedilmiş insanlar olarak kabul ediyorlardı[67] ki, biz de "genius" yani klanın koruyucu ruhu kelimesine istinaden onlara "dahi" adını veriyoruz.

Kıtanlar'da da şamanî hiyerarşi mevcuttu ve sıradan bir şaman hastalıkları tedavi eder, gelecekten haber verirdi. Gizli âyinler Leao İmparatorluğu'nda yüksek orun sahibi büyük şamanların rehberliğinde yapılırdı. 1714'de Mançur âyinlerinin tesbiti sırasında kaydedilen gerçek şamanizm budur. Mançur tanrıları olarak belli ruhlar vardı ve bunlarla ancak erkek ve kadın şamanlar vasıtasıyla bağlantı kuruluyordu.[68] Kısacası şamanizm, Moğollar'da değil, ama doğu-

fında döneyim" olan bu tabir "senin için kurban olayım" demektir ki, Anadolu'da da bunun yerine "gadanı alayım" kullanılır. Dede Korkut'ta anlatılan bu olay, eski Türkler'den ve oğuzlardan günümüze kadar korunarak gelmiştir. Radloff'un "alasla-" kelimesinin izahında kullandığı bu tabir, Türkler'in başa çevirme, Moğollar'ın "dzolik gargahu" törenlerinin bir varyantıdır ve "göçürme" de denilir. (Çev.)

65 Borob'yev M.V. O *proisxojdenii*, s. 47.

66 Shirokogoroff S.M. *Social Organisation of the Northern Tungus*, s. 86.

67 Vorob'yev M.V. *O proisxojdeniii*..

68 Wittfogel and Fêng. *History*, s. 14.

lu komşularında devletin resmî dünya görüşü idi. Her iki teist ve spritüalist sistem, yüzyıllarca yanyana yaşamış; mevcudiyetini korumuş; birbirinden etkilenmiş; ama dogmaları ve genesizleri farklı olduğu için, birbiriyle kaynaşmamıştır. Şamanizm daha uzun ömürlü olmuştur ve hayli tekamül geçirmiş bulunan Bhon ve Nesturîlik gibi kaybolan dinlerin Moğolistan'da yolunu tıkamıştır. Bu durum, XIX. Yüzyılda eski dönemlerin bütün inançlarını aynı potaya koymayı deneyen araştırmacıları yanıltmış ise de, çağdaş araştırmacılar Moğol dinlerinin diğer Asya kültlerinden farklı olduğu gerçeğini yakalayabilmişlerdir. Olayları inceleyen kişilerin tamamı, Moğol inancını monoteizm olarak kabul ederler ama ne Müslümanlar, ne de Hristiyanlar kendi dinleriyle Moğol dini arasında herhangi bir benzerlik olduğu görüşündedirler.

Netice itibariyle eski Moğol dini, ontolojik (biri yaratıcı, diğeri yaratılanları işleyici şeklinde ikilemci tanrı inancı), kozmologik (birbirine geçme imkanı olan üç dünya görüşü), etik (yalancılığın yargılanması), mitolojik ("altın sarısı ışık saçan bir insandan" türeyiş efsanesi) ve iblisizm (ataların ruhları ile tabiat ruhlarını birbirinden ayırma) açısından kullanılan bir dünya görüşü olarak mevcudiyetini sürdürmektedir. Bu din, Budizm, İslamiyet ve Hristiyanlıktan hayli farklıdır. Zaten Moğolların bu dinlerle ilişkileri de, sadece siyasî sebeplere mebni idi. Bununla birlikte, eski Moğol kültürü oldukça spesifiktir ve ondan bazı unsurların alındığı veya birtakım gizli hatıraların saklandığı kolaylıkla farkedilebilir. Nitekim çok iyi bildiğimiz XII-XIII. Yüzyıl eski Rus geleneklerinde bunun örneklerini görüyoruz.

GEÇMİŞİN KÜLLERİ

12. KENDİMİZİ ALDATMAMANIN YOLU

Hikmetli Sözün Anlamı

Önce, eski yazarların külliyatlarının, bizler ve içinde bulunduğumuz çağ için ne ifade ettiği meselesine dönelim. Estetik zevki tatmin veya Ruslar'ın deyişiyle hayran hayran seyretmek amacıyla antikacı dükkanlarında gezinmenin dışında, biri tarihî kaynakları tetkik, diğeri tarih tutkusu gibi iki algılama şekli, birbirine denk iki ilmî tarz daha vardır.

Birinci durumda külliyatlar birer bilgi kaynağı olarak görülmekte, başka bir deyişle, bir parça bilgi bulup almaya ve beynimizin boş hücresini onun vereceği bilgiyle doldurmaya can atmaktayız. Bu mümkün; ama daha önce de gördüğümüz gibi semeresi daima umulanın altındadır. Sebebi ise; ya sunulan bilginin dişe dokunur olmaması, ya da bilgilerin birbiriyle tezat teşkil etmesidir. Bilahere tarih tenkit metodlarıyla düzeltilecek ham bilgileri elde etmenin başka yolu olmadığı için, bu gezintiden vazgeçemeyiz.

İkinci durumda, çok nadir kullanılan bir yola başvurarak, literatür çalışmalarını, tarihî olgu veya olaylar olarak kabul edeceğiz. Esasen, örneğin Luther'in 31 Ekim 1517'de Bittenberg şehrindeki katetralin kapılarına asılan bildirileri ile ondan iki yıl önce vukû bulan Marignan savaşı neyle ayırdedilir?

Olayları şöyle bir gözden geçirirsek, görürüz ki, zavallı bir rahip, başlarında Kıral Francisco I'in bulunduğu iki Fransız ordusunun tamamının yaptığından daha büyük bir iş becermiştir. Meseleyi değerlendirmeyi bir yana bıraksak bile, tarihçi için önemli olanın, olayın kendisi, yani tarihî oluşumun ayar düğmesi olmasıdır. İşte biz

bu noktadan hareketle, başka metodlarla çalışan ve kendilerine değişik problemler çıkaran filolog-edebiyatçıların dokunmaya bir türlü cesaret edemediği eski Rus edebî *İgor Alayı Destanı*nı tenkit süzgecinden geçireceğiz. Çünkü biz, hiç kimsenin yapmadığını yaparak, incelenecek bir konuya Asya bozkırlarının içlerinden gelen bir göçebe tarihçisi gözüyle bakacağız.

Unutulup gitmiş olan "İgor Alayı Destanı", (bundan sonra "Destan") karanlıktan gün ışığına çıktığı andan itibaren üzerinde tartışmalar başladı. Ortada üç görüş vardı. Günümüzde edebî çevrelerde hâkim olan birinci görüşe göre; "Destan" XII. Yüzyılda yazılmış ve bizzat olaylara iştirak eden kişilerce meydana getirilmişti.[1] İkinci görüş; "Destan"ın XVIII. Yüzyılda geçmişe karşı duyulan egzotik ilginin arttığı dönemde yazıldığı şeklindeydi. Fransız slavist* A. Mazon[2] ve eseri henüz yayınlanmadığı için hakkında bir şey diyemeyeceğimiz Sovyet tarihçisi A.A. Zimin'in[3] çalışmalarında yerini alan bu görüş, günümüzde de hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Ve nihayet üçüncü görüş; "Destan"ın XII. Yüzyıldan sonra yazılmış eski Rus edebiyatına ait bir yadigâr olduğu şeklindedir. Bu görüşün temsilciliğini yapan Sventsitskiy ve A. Vaillant'a[4] göre, eserin yazılışı konusunda en gerçekçi tarih XV. Yüzyıl, D.N. Alşitsiy'e göre ise, XIII. Yüzyılın ilk yarısıdır.

Konunun tarihî boyutu hayli geniştir[5] ama bizim amacımız onu gözden geçirmek değil. O yüzden sadece "Destan"ın muhtemel yazılış tarihinin en üst sınırını tesbit açısından gerektiği kadar malumat vermekle yetineceğiz. D.S. Lihaçev "Zadonşçina"nın "Destan"dan alınmış unsurlar içerdiğini yani "Destan"ın eski Kulikova Savaşını anlattığını ispat etmiştir.[6] Bu suretle "Destan"ın daha sonraki dönemlerde yazıldığı iddalarının tamamı reddedilmiş oluyordu; ama olayın vukû tarihi olan 1187'yle ilgili münakaşalar da şüpheden

1 "Slovo o polku İgoryeve"-pamàtnik XII v.

* Slavyan tarihi uzmanı.

2 Mazon A. *Les bylines russes* ve ayrıca 1938-45 yılları arasında "Revue des études slaves"de yayınlanan makaleler.

3 Zimin A.Ü. *Kogda bılo napicano "Slovo"*, s. 135-152.

4 Sventisitskiy I. *Rus' i polovtsi...*; Vaillant A. *Les chants épiques des Slaves du sud*; Vinogradov V.V. *İstoriya literaturnogo yazıka v izobrajenii akad. A.A. Şahmatova*, s. 77.

5 Bkz. "*Slovo o polku İgoryeve*", 1947, s. 7-42. Bundan sonra: *Slovo*

6 Lixaçev D.S. *Çertı podrajatel'nosti "Zadonşçını"*.

hâli değil. Dolayısıyla biz, yeni bir görüş, tamamlayıcı bir madde ve yeni bir sonuç ortaya koyacağız.

Bizden öncekilerin ulaştıkları sonuçları tekrar etmemek için, meseleye bir açıklık getirecek olanlar hariç, D.S. Lihaçev'in şerh denemelerini[7] esas alacağız. Ancak konuya filolojik açıdan yaklaşmanın dışında, meseleyle ilgili olarak anlatılanlar Arap saçına döndüğünde, aslî kaynak olması hasebiyle bizzat "Destan"ın kendisine müracaat edeceğiz. Bir başka deyişle Moğolistan ve Deşt-i Kıpçak bozkırlarında yer alan olayları da gözönünde bulunduracak; İgor seferini, umum dünya tarihi kanvasının üzerine koyarak gözden geçireceğiz. Elbette bu arada her edebî yapıtın, tarihin muayyen bir döneminde okuyucuların belli bir konuya dikkatini çekmek amacıyla meydana getirildiğini de gözönünde bulunduracağız...

* *
*

1187'de yazılan (s. 249) "İgor Alayı Destanı"nın, Rus knàzlarını birleşmeye (s. 252) ve Ruslar'a yabancı bozkır kültürünün temsilcileri olan işgalcilere karşı mücadeleye çağıran milliyetçi bir eser olduğu genel kanıdır. Yine kabul edilir ki, bu çağrı "onu okuyan herkese" yani 1197'de Kıpçaklar'a karşı koalisyon teşkil etmeye çalışan ülüş knàzlarına hitap etmektedir (s. 267-268). Destanın mot-a-mot okunmasıyla ortaya çıkan bu görüş, ilk bakışta tek gerçekmiş gibi görünüyor. Ancak "Destan"ı sadece belli olgularla değil, aynı zamanda gerek Rusya'da ve gerekse komşu ülkelerde vukû bulan olaylar zincirini gözden geçirdikten sonra karşılaşacağımız hatıralarla kıyaslayarak incelediğimizde, hemen oldukça üzücü şaşkınlıklarla karşı karşıya geliyoruz.

Öncelikle konunun seçimi tuhaftır. İgor Svyatoslaviç'in seferi için mutlaka gerekli siyasî sebepler mevcut değildi. Henüz 1180'de Kıpçaklar'la sıkı müttefik durumunda bulunan İgor, orduya 1184'de Kiyef tahtına yeni çıkmış olan amcazadesi Knàz Svyatoslav Vsevolodoviç'in kumanda ediyor olmasına rağmen, Kıpçaklar'a karşı düzenlenen sefere katılmak istemez. Ve birden durup dururken küçük ordusuyla Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan bütün bozkırı fethetmeye çıkar. (s. 243-244). Bu durumda İgor'un Kiyef knàzı ile dahi birlikte hareket etmeye yanaşmadığı düşünülebilir. Elbette ha-

7 *Slovo*, 1950, s. 352-368.

zırlıksız girilen savaş bir felaketle sonuçlanır. Bu felaketin sorumlusu kurtulup Kiyef'e "Meryem Ana'ya" dua etmeye gelince (s. 31), halk kendisine ateş püsküreceği yerde, savaşta ölenlerin ve esir düşenlerin acısını unutarak bu davranıştan memnun olur. Bu da ne böyle?!

"Destan" yazarının, okuyuculara herhangi bir siyasî ve askerî anlam ifade etmeyen hezimet utancının sıradan hikayesini değil de, önemsiz bir şeyi anlatmaya çalıştığı ayan beyan ortada. Demek ki "Destan" adlandırması didaktik; tarihî olay ise, yazarın üzerine kendine gerekli görüşünü bina ettiği bir takıdır. Eski Rus edebiyatının hayali süjeleri işlemeyen tarihî yönü, D.S. Lihaçev tarafından belirlenmiştir (s. 240) ve bu yüzden nasihatin temelinde gerçeğin yatıyor olması bizi şaşırtmamalıdır. Demek ki, hikayede ana tema olayların anlatımı değil, yazarın âşikâr bir şekilde hitap etmeye çalıştığı "din kardeşleri"ne yönelik bir imadır. Biz XX. Yüzyıl okuyucuları için bu ima, kesinlikle anlaşılır bir şey değil. Çünkü Kıpçaklar'a karşı savaş çağrısı sadece 1113'de Vladimir Monomach tarafından yapılmıştı ve halk da, knàzlar da kolaylıkla durumu kavrayabilecek haldeydi. Zira XII. Yüzyıl başlarında gerçek, şüpheye mahal bırakmayacak şekilde gözler önündeydi. Halbuki XII. Yüzyıl sonlarında, Deşt-i Kıpçak'ta Rus ağırlığı bariz bir şekilde hissedildiği için böyle bir çağrıya ihtiyaç yoktu. O sıralar Kıpçaklar'ın önemli bir kısmı Hristiyanlığı benimsemişti[8] ve herhangi bir Rus knàzı ile her zaman müttefik olabildikleri için en az Rurik knàzları kadar iç çekişmelere burunlarını sokuyorlardı. Böyle bir dönemde halkı harerekete geçmeye davet etmek ise ancak bir saçmalıktır. Dahası, böyle bir "çağrı"nın geçmişte yapılmış olduğu dahi şüphelidir.

Yukarıda anlatılan duruma göre, "Destan" yazarının, Rusya'ya yabancıları getiren knàzlara karşı menfi tavır takınması gerekirdi. Yazar, Rus topraklarında yaşayan bütün felaketleri kendisine atfetmekle birlikte, Oleg Svyatoslav hakkında herhangi bir yargılama yapmak iste-

8 Polovesler'in Hristiyanlaşmaları konusunda "Jitiye çernoriztsa Nikona" ve "Skazaniye o plennom polovçine" adlı eserlerde bilgi verilmektedir. Bunun dışında şu olaylar bilinmektedir: Poloves hanı Basti 1223'de Tatarlar'a karşı Ruslar'la müttefik olabilmek için Hristiyanlığı kabul etmiştir. (PSRL, II, s. 741; X, s. 90); Macaristan'a göçeden Polovesler Hristiyan olmuşlardır; Poloves hanlarından Amurat'ın 1132'de Ryazan'da, Aydar'ın 1168'de Kiyef'de vaftiz oldukları bilinmektedir (PSRL.IX, s. 158, 236)... Federov-Davidov G.A.'nın *Koçevniki Vostoçnoy Yevropı*..s. 201'e istinaden.

miyor. Peki yaptığı doğru muydu? Oleg, Kiyef'in altın tahtının varisiydi; fakat onu izgoylukla suçlayarak, veliahtlık sırasını kaydırdılar veya o zamanki söylentilere göre Bizans İmparatoru Nikeforos III (zorba) ve Kiyef knàzı Vsevolod I'le anlaştığı iddiasıyla dalkavukluk ve hainlikle itham edip Rodos Adası'nda bir manastıra yolladılar (1079). Bu olaydan bir yıl önce, onun Kıpçaklar'ın yardımıyla Çernigov'u ele geçirdiği, bunun 3 Eylül 1078'de diğer bir izgoy olan Boris Vyaçeslaviç ve Kiyef knàzı İzyaslav I'in de hayatını kaybettiği kanlı Neva çatışmalarına yol açtığı gözönünde bulundurulmalıdır. Diyelim ki öyle. Ama Oleg'in rakibi Vladimir Monomach da bu olaydan bir yıl önce Polotsk Knàzlığı'nı tahrip etmek için ilk defa Kıpçaklar'ı Rusya'ya davet etmişti. Peki Oleg'e yapılan bu haksızlık niye?

Belki Oleg Kıpçaklar'dan yardım isteyen ilk kişi değildi; ama acaba bu yardımı geniş ölçüde kullanmış mıydı? Bakalım. 1128'den 1161'e kadar Olgoviçler Kıpçaklar'ı Rusya'ya 15 defa davet ettiler;[9] fakat tek başına Vladimir Monomach 19 defa onları çağırdı.[10] Açıkça görülüyor ki burada problem tarihin doğru olup olmamasında değil, "Destan" yazarının Oleg'e karşı takındığı aptalca tavırdadır. Peki bu düşmanlık niye?

Çernigov yüzünden Monomach'ın Oleg'a karşı sergilediği düşmanlık, knàzlar arasındaki bir taht kavgası durumunda olduğu için, Rus toplumundaki ilişkileri gerginleştirmemişti. Ama 1095'den sonra Oleg'e karşı takınılan menfi tavır, şiddetini artırmaya başladı. Vladimir Monomach müzakerelerde bulunmak bahanesiyle Kıpçak hanı İltar'ı davet etmiş; fakat haince öldürdükten başka maiyetindekileri de katlettirmiş; ayrıca bir de Oleg'den o sıralar hanın Çernigov'da misafir bulunan oğlunu öldürülmek üzere kendisine teslim etmesini istemişti. XII. Yüzyılda dahi Ruslar arasında hainlik hoş karşılanmazdı. Oleg, bu isteği kesinlikle reddetti. Metropolit mahkemesine çağırılan Oleg, "Episkopun huzuruna varmayacağım, başrahibin canı cehenneme!"[11] karşılığını verdi. İşte o günden sonra ve sırf bu sözlerinden dolayı Oleg'i ve hatta çocuklarını Rus topraklarının düşmanı ilan ettiler.

Olgoviçlere karşı bu menfi davranış her yerde yoktu. Bu, daha ziyade Knàz İzyaslav Mstislaviç ve oğlunu destekleyen belli bir grubun

9 Pletneva S.A. *Peçenegi, tùrki i polovtsi*.., s. 222.
10 Solov'yev S.M. *İstoriya Rossii*, s. 374.
11 Age., s. 379.

marifetiydi. Bizim için önemli olan "Destan" yazarının da aynı görüşü paylaşmış olmasıdır.[12] Meselenin göçebelerle bir alakası yoktu. Her iki taraf da Kıpçak, Türk, Berende ve hatta Müslüman Bolgar'lardan önemli miktarda göçebe celbetmişti. Mesela 1107'de Monomach, Oleg ve David Svyatoslaviç oğullarına aynı sıralarda Kıpçak gelinler almışlardı. Ama her halükârda bir fark vardı: Oleg ve çocukları Kıpçak hanlarıyla dost olmuşlar; Monomach ve torunları ise, onları kullanmışlardı. Bu nüans, o dönem için oldukça önemlidir ve Oleg'i yargılayan İpatyev salnameleri ile "Destan" yazarlarının görüşünün, Rusya'nın yegane görüşü olması mümkün değildir. Oleg'i aklayan Çernigov salnamelerinin de olması gerekirdi. Bu salnameler elimize ulaşmadı. Sadece M.D. Priselkov'un "Büyük Kiyef Knàzlığı'nın 1200 yılı kanunnamesiyle ilgili üçüncü kaynak" olarak bulduğu belgeler dergilerde yayınlandı.[13] Ne var ki M.D. Priselkov'a göre "Destan" yazarı, Oleg'e düşmanlık sergileyen Kiyef rivayetini tercih etmekte ve Çernigov varyantında "knàz cenapları" denilen İgor Svyatoslaviç'e karşı beslediği sempatisi sadece bu konuda vakanüvisle uyuşmaktadır. İgor'un Oleg'e karşı muhalefeti gözden kaçmıyor. Bu muhalefetin ana sebebi ise Kiyef metropolitine karşı sergilenen tutum.

Esasen iki knàzlık grubu arasındaki düşmanlığın, sadece Oleg Svyatoslaviç'in izgoyluğu ile de alakası yok. Çünkü Seversk bölgesi şehirlerinde yaşayan insanları kendi safına çekme mücadelesi, oldukça önemli bir sebepti ve gerçekte bu knàzların desteğini sağlayamayan Olgoviçler, uzun süre savaşamazlardı. Ve şayet bu doğruysa, meseleyi çözmemize imkan sağlayacak olan hususa, daha doğrusu hipotezin ortaya konulmasına geliyoruz demektir. Bu meselenin çözüm anahtarı "İgor Alayı Destanı"nında geçen bazı kelimelerde ve Ruslar'ın XI-XIII. Yüzyılda bozkırla olan ilişkilerindedir.

Meçhul Topraklar

Daha okul çağlarındayken, vahşi ve göçebe bozkırın her zaman yerleşik, kültürlü Ruslar'a düşman olduğu ve neredeyse XIX. Yüzyı-

12 Mütenakız görüşler için bkz. Solov'yev A.V. *Politiçeskiy krug avtora "Slova o polku Igoryeve"*, s. 87 vd; Fedorov V.G. *Kto bıl avtorom 'Slova o polku İgoryeve' i gde raspolojena reka Kayala*, s. 128-144. Bizim "Destan"ın tarihi anlamıyla ilgili tahlilimiz konuyu başka bir platforma taşımaktadır.

13 Priselkov M.D. *İstoriya russkogo letopisaniya XI-XV vv*, s. 49-52; Golubovskiy P. *İstoriya Severskoy zemli*, s. 90.

la kadar onunla sürekli savaştığı şeklinde bir düşünce kafamızda yer etmiştir. Böylesi basiretsiz bir genelleme, daha yolun başında gerginlik yaratır ve güya bozkırın"siyasî" ve etnik bir bütünlük arzettiği görüşü, kesinlikle burjuva zihniyetinin ürünüdür. XII. Yüzyıldaki atalarımız, bozkıra tevekkeli "meçhul topraklar" dememişler. Bu tanımlama, daha sonraki yüzyıllar için de geçerlidir.

Öncelikle şunu belirtelim ki, bozkır, fiziki coğrafyaya göre de Avrasya'nın farklı ormanlık şeritlerle kaplı bölgesidir. Dinyeper ile Don arasındaki otla kaplı bozkırlar, Hazar civarının Kara topraklarıyla Volga-Ural nehirleri arasındaki Rın-kumlarına benzemez. Nehirlerle bezeli vadiler ve Volga deltası, genel olarak azonaldir ve belirgin şekilde çorak bölgelerden, keza Kafkas eteklerinden veya Karadeniz sahillerinden ayrılır. Farklı coğrafî şartlara sahip bu bölgelerde, kesinlikle birbirine benzemeyen çeşitli halklar yaşarlar. XI. Yüzyıl ortalarında "meçhul topraklar"ın etnoğrafik haritasının görünümü bu şekildeydi.

Don ve Terek vadilerinde Ortodoks Hazarlar'ın torunları yaşıyorlardı. Onların Müslüman akrabaları ise Volga deltası ve sümbersibl arazilere yerleşmişlerdi. Kuban civarında Yaslar (Osetinler) ile Kasoglar (Çerkesler) meskundular ve henüz Kafkas dağlarına sürülmemişlerdi. Karadeniz sahillerinde Got-Tetraksitler tutunmayı başarmışlardı. Volga'nın sol cenahındaki bozkır Kama Bulgarları; sağ dağlık cenahı ise, Mordva ve Burtaslar'ın hakimiyetindeydi. Bu halkların tamamı yerleşik düzende yaşıyorlardı. Göçebeler bozkırın sadece bol sulu kesimlerinde yaşıyorlardı, ama birlik halinde değillerdi. Torklar [Türkler], Berendeler ve Karakalpaklar, asıl bozkırlı Kıpçaklar'dan çekindiklerinden Rus sınırlarına sokulmuşlardı.

Rus-Kıpçak ilişkileri, uzun bir geçmişe sahiptir. Kıpçaklar, [Poloves, Kumanlar] 1054'de Guz ve Peçenekler'e karşı kazandıkları zaferlerin sarhoşluğuyla, Rus sınırlarına fatih halklar olarak çıkıp gelmişlerdi. 1068'de Alta'da Rus knàzlarını mağlup etmişler ve Doğu Avrupa'nın fethine çok yaklaşmışlardı. Rus kale duvarları bu saldırıları durdurmuştu; fakat 1115'e kadar Rus knàzları arasındaki iç çatışmalardan faydalanan Poloves kabileler birliğiyle çetin savaşlar vukû bulacaktı. Polovesler'in başarıları geçici idi. Nitekim Vladimir Monomach, iç barışı sağlar sağlamaz, savaşı bozkıra taşıyarak Poloves ittifakına ağır bir darbe indirdi. Her ne kadar itaat altına almak sayılmaz-

sa da- ki zaten o dönemde böyle bir şey mümkün değildi,- aslında galip gelen taraf bozkırdı. Çünkü Polovesler de artık Kiyef Knàzlığı sistemine müdahelede bulunuyorlardı. Örneğin Polotsk veya Novgorod bölgeleri, otonomilerini muhafaza ediyorlardı. Polovesler müstakil kuvvetler olarak değil, fakat yardımcı ordular olarak Oleg taraftarlarıyla Monomach taraftarları arasındaki çatışmalara katılıyorlardı. Bir bütün halinde Ruslar'a karşı harekete geçemezlerdi ve bu yüzden de olayı, sabık düşmanlığın yerini alan Rus-Poloves sistem birliği şeklinde değerlendirmek daha doğrudur. Nitekim Rus knàzları 1223'de Polovesler'in yanında yer almışlar ve bu durum 1236'da Batu'nun seferine katılan Moğollar'ın şaşkıncığını mucip olmuştur. İgor'un 1185'deki seferi, XII. Yüzyıl Rus-Poloves münasebetlerinin genel seyrinden bir kopmaydı ve muhtemelen bu yüzden İpatyev salnamesi ile "Destan"ın yazarlarının özel dikkatini çekmişti.[14] Böylesi aşırı bir ilginin sebepleri konusunu başka bir yerde ele alacağız.

Görüldüğü gibi Hazar Hakanlığı'nın 965'de yıkılışından, 1241'de Altın Orda'nın kuruluşuna kadar herhangi bir bozkır birliği olmamıştır. Dolayısıyla, Rus topraklarının bozkır tarafından tehdit edilmesi söz konusu değildi. Ne var ki, "İgor Alayı Destanı" tamamen başka bir hava yaratmak istemiştir ve bu da, insanın aklına yazarımızın doğrudan anlatmamayı tercih ettiği başka bir amacı olduğu ihtimalini getirmektedir. Bu şüphe, bizi metne tekrar dönüp, dikkatimizi yeterince açıklama getirilmemiş bazı orientalist görüşlere teksif etmeye mecbur bırakıyor. Ancak biz, şüphe götürmeyen vakıalar karşısında muhkem durabilmek için, öncelikle her tür peşin hükümden uzak duracağız.

Hinler

"Destan"da üç yerde ne idüğü belli olmayan "hin" kelimesi geçmektedir. D.S. Lihaçev, bu kelime hakkında şöyle diyor: "Bunlar, doğunun bilinmeyen herhangi halklarından biridir. Haklarındaki söylentiler, Bizans'a kadar ulaşmıştır ve doğu halklardan şifahen gelen rivayetler literatüre girmiştir" (s. 429). Fakat bu isimde bir halk yoktu![15] Dahası Hinler, Ruslar'ın komşuları olarak zikredilmektedir. İki

14 Ayrıca bkz. Zimin A.A. *İpat'yevskaya letopis' i "Slovo o polku İgoryeve*", s. 43-64.

15 "Hin" kelimesini "Hyung-nu" etnonimi gibi gösterme teşebbüsü (Moravcsik G. *Zur Frage hunnobe*.. s. 69-72; Solov'yev A.V. *Vosem' zametok*, s. 365-

batı Rus knàzı Vladimir Roman ve Gorodets knàzı Mstislav'ın savaşları, "Hinler" ve Litonya kabileleri için bir felaketti (s. 23). En son olarak da "Hin okları"nın Yaroslavların boğazına dayanması "Destan" okuyucuları için son derece açık örneklerdir. Yani Ruslar bu kelimeyi çok iyi biliyorlardı. Yapılan bu üç alıntıya uyan tek kelime Curçen İmparatorluğu Kin (Chin) dir (1115-1234)[16] "K"nin "H"ye dönüşmesi bu kelimenin Rusya'ya dillerinde "K" harfi bulunmayan Moğollar tarafından getirildiğini göstermektedir. Bu durumda da söz konusu bilginin, XII. Yüzyılda değil, XIII. Yüzyılda yani 1223 Kalka savaşından önce değil, büyük bir ihtimalle 1234'den sonra gelmiş olması gerekir ki, şimdi onun sebebini izah edelim.

Kin İmparatorluğu, Büyük Bozkır'ın Altaylara kadar uzanan doğu yarısında hakimiyetini tesis etmeye soyunmuştu ve oradaki kabile devletleri vassalı gibi görüyordu. Gerçi bu hakimiyet, kesinlikle fiilî değil, hukukî idi ve Kerait, Moğol ve Tatar kabileleri Curçen olmasalar bile, siyasî açıdan imparatorluğun yani Kıtanlar'ın tebaası olarak kabul ediliyordu. Bu tür teorik adlandırmalar Asya'da hayli yaygındı. Örneğin, Tatar kabilesi bozkırda hegemon olduğu için, Çingis-han'a kadar Moğollar'a Tatar denilmişti. Daha sonra ise, Çingis-han tarafından fethedilen kabilelere Moğol veya eski hatıraya binaen Tatar denilmeye başlanmıştı ve üstelik bu adlandırma Povolje bölgesindeki Türk gruplarını da teşmil ediyordu.

XIV. Yüzyılda "Hin" adı, Altın Ordalı Tatarlar'ı teşmil ediyordu. "Zadonşçina" yorumunda şu açıklamayı buluyoruz: "Noyev'in oğlu Simov'un ülüşüne düşen doğu yöresinde Hin paganları olan Tatar büsormanları peyda oldular. Kayala nehrine kadar olan yerler Afet boyunun hakimiyetindeydi. Rus toprakları da oradan itibaren başlardı..." Zindan beyi Mamay'a "Hinli" deniliyordu. Aynı kaynağın bir

369) "u'nun i'ye tekabül etmeyeceği cihetiyle" ne filolojik açıdan, ne de tarihî yönden tasvip görmemiştir. Son Hunlar -Akassirler,- 463'de Bolgar kabileleri tarafından ortadan kaldırılmıştı. Yunan yazarlar henüz VI. Yüzyılda Kuturgurlar'ı metaforik bir şekilde Hun adıyla kaydetmekteydiler fakat VII. Yüzyılda bu kelime de ortadan kalkmıştır. Hatta Bizanslılar, IX. Yüzyılda Macarlar'ı mecazi anlamda "Türk" olarak gösteriyorlardı. Kaldı ki "Hunlar" adlandırması, XI-XIII. Yüzyıl Polovesler ve diğer bozkırlı göçebeler için kullanılmıyordu. Dolayısıyla"Destan" yazarının ağzındaki "Kunn" kelimesi ne barbarları gösterir, ne de bir arkaizm teşkil eder.

16 A.Yu. Yakubovskiy "Altın Orda" terminini tahlil ederken onu Curçen hanedanı ve diğer kelimelerle kıyaslayarak bu sonuca varmıştır. (Bkz. Grekov B.D. Yakubovskiy A.Yu. *Zolotaya Orda*.. s. 60).

yerinde de şöyle deniliyor: "Hin miğferleri ve bulat kılıçları Kulikovo meydanında parlıyordu".[17]

Asya tarihini anlamak için, orada XX. Yüzyıla kadar milliyetçiliğin ve millî adların olmadığını kesinkes gözönünde bulundurmak gerekir. Bu yüzdendir ki, Curçen İmparatorluğu Moğollar tarafından fethedildikten sonra, sonuncular "Hin" kelimesini etnik anlamıyla değil, ama politik anlamıyla kullanmaya devam ettiler. Bu kelime, bir süre sonra Moğol ve Yuan gibi iki siyasi kelime tarafından ortadan kaldırılmış olmakla birlikte, XIII. Yüzyıl ortalarına kadar Moğollarca kullanılagelmiştir. Dolayısıyla "Hin" kelimesiyle Moğol-Tatar Altın Ordasını anlamak gerekir ki, bizzat "Destan" da bunu biraz üstü kapalı şekilde işlemiştir. "Destan" da bizim tahminimizi doğrular niteliktedir; öbür türlü Rusça'daki Siney Orda adlandırmasının, Altın Orda'yı göstermesinin başka bir şekilde izahı olamaz. Çünkü burada geçen "Siney" kelimesi, Çince Kin (Chin) kelimesinin mota-mot çevirisidir.[18] Bu kelimenin ortaya çıkması da, muhtemelen Batu ordusu saflarının mağlup Curçenler tarafından doldurulmuş olmasından kaynaklanmıştır. Bilindiği gibi, Kubilay ordusu safları da Rus ve Kıpçaklar tarafından doldurulmuştu. Bu noktadan hareketle, "Destan"da geçen "Hin okları"nın ne anlama geldiğini tahmin etmek mümkün olabilmektedir.

Hin Okları

Orta-Çağda ok, kıtlığı çekilen silahlardandı. İyi bir ok yapmak zor iş olmakla birlikte tüketimi fazlaydı. Denilebilir ki, Curçen silah depolarını ele geçiren Moğollar, belli bir süre ok ihtiyaçlarını gidermişlerdi. "Destan" müellifi ve aynı şekilde okuyucuları için Hin yani Moğol okları tamamıyla belirli kavramlardır. Peki bu işin nesi gizli?

Uzak Doğu halklarının okları, bazan zehirli olmaları açısından diğer halkların oklarından ayrılırlar. Bu vakıa o dönemin vakanüvis-

17 "K" harfi Batı Moğol veya Kalmık dilinde vardır fakat bu dil ve onu kullanan halk XIII. Yüzyılın ikinci yarısında Doğulu Moğollar'ın yerli Türk ahaliyle kaynaşması sonucunda ortaya çıkmıştır. (Vladimirtsov B.Ya. *Turetskiye elementı v mongol'skom yazıke,* s. 159; Grumm-Grjimaylo G.Y. *Kogda proizoşlo i çem vızvano raspadeniye mongolov na vostoçnıx i zapadnıx*, s. 167-177). A.A. Zimin de bu görüşü paylaşmaktadır. (Bkz. Zimin A.A. *K voprosu o turkizmax...* s. 142).

18 Zadonşçina, s. 535, 538, 539, 543, 544, 547.

lerinin dikkatinden kaçmıştır. Çünkü Moğollar, askerî sırlarını gizli tutuyorlardı. Ancak "Gizli Tarih"e ait fragmanların incelenmesi, okla yaralanan kişilerin önce kanlarının emilip atılmasından sonra süt içirilerek tedavi edildiklerini göstermektedir. Muhtemelen bağırsak cidarlarınca emilmeyen ve zarar görmeden soğurulabilen yılan zehiri kullanılıyordu. Yaralı bölgedeki kanın zamanında emilmesi ve yaralıya birkaç yudum süt verilmesi panzehir vazifesi görüyordu.

Camuha, Merkitler'e karşı sefere hazırlandıktan sonra "Çentikli oklarımı yonttum"[19] der. Peki, bir ok üzerine neden çentik atılır? Kaldı ki, çentik atımı hem okun hazırlanış süresini uzatır, hem de savaşta işe yararlık oranını düşürür. "Çentik" kelimesinin kullanılmış olmasının tek anlamı okun, şayet zehirliyse, mümkün olabildiğince derine saplanması amacıdır ki, bu oldukça önemli bir husustur.

Aynı kaynak, biraz aşağıda bizim tahminimizi doğrulamaktadır. Savaş sırasında "Çingis-han şiryanından yaralandı. Kan durdurulacak gibi değildi ve zehirlenmiş gibi bir hali vardı. Güneş batınca iki taraf da karşı karşıya yerlerinde kaldılar. (Çingis-han atından) indi. Celme, onun pıhtılaşmış kanını ağzı kanlanıncağa kadar (ağız dolusu) emmeye başladı. Celme, başka kimseye itimat etmediğinden onu yalnız bırakmıyor, yanında oturuyordu. Bu iş gece yarısına kadar sürdü. O ağzını kanla dolduruyor, bazan yutuyor, bazan tükürüyordu. Gece yarısından sonra Çingis-han kendine geldi ve "Kan tamamıyla kurudu, susadım!" dedi. Bunun üzerine Celme şapkasını, çizmesini, kaputunu ve bütün elbisesini çıkardı. Üzerinde yalnız bir don olduğu halde çıplak bir vaziyette karşıda yerleşmiş olan düşman içerisine koştu ve (düşman tarafında gecelemek için) küren kurmuş

19 Yakın zamanda ortaya çıkmış bir tarzı, çağdaş Çin okuyuşuyla orta-çağda kullanılan çince bir sözüğe bağlamanın makul bir tarafı yok. Özel Çince terminlerle bu şekilde açıklanıyor olsa bile, Türkçe ve Moğolca kelimeleri öylesine bilinmez şekle sokuyorlar ki, bunlar okuyucunun kafasını bulandırabilmektedir. Hin ve Chin, telaffuz olarak birbirine benzemez ama klasik şarkiyat literatüründe kabul edilen ve XII-XIII. Yüzyıl fonemine cevap veren Kin okuyuşu, çaresiz literatür tesbitinde gerekli ittifakı sağlamıştır. Kelimeyi kılı kırk yararak inceleleyeceğim diye işi zorlaştırmaktansa, asıl amacımız okuyucu dostlarımıza kolaylık sağlamak olmalıdır. Aynı şekilde, "Hin" kelimesi, uzun süredir Yakın Doğu ve Avrupa'da kabul gören Ch'in adlandırması da olamaz. Çünkü bizzat Çinliler ülkelerini bazan Chung-ko yani Orta Devlet, bazan yabancı kelimeler ve hanedan isimlerine göre Sung, Kin sözleriyle adlandırmışlardır.

olan halkın arabalarına çıkıp kısrak sütü aradı, fakat bulamadı. (Konmak için) acele hareket ederken kısraklarını sağmadan bırakmışlardı. Kısrak sütü bulamayınca bir arabadan, içerisinde yoğurt bulunan büyük bir ağaç kap alarak getirdi.."[20]

"Celme, yoğurdu getirdikten sonra, su getirmeye gitti. Sonra suyu yoğurda katarak ayran yaptı ve içmesi için hana verdi. (Demek ki su yakındaydı ve hayatını tehlikeye atarak yoğurt bulması şarttı.-L.G.). Han üç defa durarak ayranı içtikten sonra: "İçimde, gözüm tekrar aydınlandı!" dedi ve doğrularak oturdu. Bu esnada şafak söküp gün ağarmaya başlamış, han da oturduğu yerin etrafında Celme'nin pıhtılaşmış kanı eme eme tükürmesi yüzünden çamur peyda olduğunu görmüştü. Bunu farkeden Çingis-han: "Bu da nedir? Biraz uzağa gidip tükürsen ne olurdu?" dedi. Bunun üzerine Celme: "Sen rahatsızken uzağa gidersem, senden ayrılırım diye korktum. Acele iş görürken yuttuğumu yuttum, tükürdüğümü tükürdüm, heyecan içinde karnıma da birşeyler kaçtı" dedi.

"Çingis-han sözüne devam etti: "Ben böyle yatarken, niçin çıplak bir vaziyette düşman içerisine koştun? Yakalanmış olsan, benim durumumu söylemez miydin?". Celme: "Benim düşüncem (şöyle idi): Çıplak gidip herhangi bir kimse tarafından yakalanmış olsaydım, onlara 'Sizin tarafa kaçmak istiyordum, (bizimkiler) farkedip yakaladılar ve öldürmek niyetiyle bütün elbisemi çıkardılar. Ancak bir donla ansızın kaçıp size geldim' diyecektim. Onlar bana inanarak elbise verip, bakmış olurlardı. Fakat ben bir fırsatını bulup ata binerek geri dönemez miydim? Ben böyle düşündüm ve hanın susamış gönlüne yetişeyim diyerek bir anda karar verip hareket ettim" diye cevap verdi. Çingis-han şunları söyledi: "Şimdi ne diyeyim? Bir zamanlar Merkitler'den üç (kabile) Burhan'ı üç defa muhasara ettiklerinde hayatımı bir kez kurtarmıştın. Şimdi yine kurumuş kanımı ağzınla emerek hayatıma can kattın. Sonra ben susuzluktan ızdırap çekerken, kendi hayatını tehlikeye atarak bir anda düşman içerisine koşmak ve bana doyuncağa kadar içirmekle hayatımı kurtaran yine sen oldun. Senin bu üç türlü hizmetini hiç unutmayacağım!". Çingis-han böyle buyurdu."[21]

Başka önemli bir epizod daha zikredelim. Keraitler'le savaştan sonra "... biraz sonra bir atlının daha gelmekte olduğu görüldü. Yak-

20 *Gizli Tarih*, § 106.
21 Age., § 145.

laşırken altında iki kişinin ayağı sallanıyor, fakat bir adam gibi görünüyordu. Yaklaştıklarında, Ogaday'ın arkasında Borokul olduğu halde ikisinin bir hayvan üzerine binmiş oldukları anlaşıldı. Borokul'un ağızı kenarlarından kanlanmıştı. Muharebe esnasında Ogoday bir okla şiryanından yaralanmış ve kan da pıhtılaşmıştı. Borokul yarayı emdiği içindir ki ağzı kanlanmış bulunuyordu... Çingis-han ateş yaktırıp yaranın dağlanmasını ve Ogoday'a içilecek bir şeyler verilmesini emretti."[22] Metnin bundan sonraki kısmında Borokul'un gösterdiği kahramanlığın övgüsü tekrarlanmakta ve zamanında pıhtılaşmış kanı emerek Ogoday (Ügeday)ın hayatını kurtardığı anlatılmaktadır.

Ben, her iki durumda da kesinlikle bir zehirlenme durumu olduğu ve aynı şekilde tedavi için ne gerektiğinin belirtildiği kanaatindeyim. Bilindiği gibi bitkisel alkoloid-zehirler oldukça hızlı etki yapmaktadır. Burada, bu tür zehirlere karşı panzehir olarak kanın emilip atılması ve dağlama yapılması olayına şahit oluyoruz. Yılan zehiri de böyledir. Bu zehir, Baykal-ötesi'nde bol miktarda bulunan engerek yılanından sağlanabilir. Yılanın zehirini almak da son derece basit. Bir keçeyi ısırtarak zehirini üzerine boşalttırmakla mesele halledilmiş olur. Daha sonra keçe suya bırakılarak zehir istenildiği kadar muhafaza edilebilir. Diğer yandan yılan zehiri mide tarafından emilmediği için, kanın soğurularak atılması tehlikeli değildir. Zehirlenme, sadece okla yaralanıldığı zaman gerçekleşiyor. Örneğin daha önce mızrakla yaralanmış olan Manghut Huildar, atını dörtnala sürüp giderken yarası açıldığı için ölmüştür. Zehirlenmenin belirtileri konusunda ise kaynakta herhangi bir bilgi verilmemektedir.

Çok eski dönemlerde Türkler ve Uygurlar'ın silahlarını zehirlemedikleri kaydedilmektedir. Çünkü IX. Yüzyıla kadar yazılmış olan ve düşmanların savaş teknikleri hakkında her tür bilgiyi toplayan Çin vakayinameleri, sadece özel bir durumun dışında, bu tür olaylardan behsetmezler. Çin imparatoru T'ai-tsung Li Shih-min'in en iyi dostları arasında bulunan Türk hakanı Sih-li-pi Li Ssu-mo (Sih-mo) Kore seferi sırasında tesadüfen okla yaralanır ve imparator bizzat dostunun yarasındaki kanı emer.[23]

Bu son olay, bozkırlı göçebelerin okla vurularak zehirlenmeye karşı bu tedavi yöntemini nereden aldıklarını tahkik imkanı ver-

22 Age., § 173, 214.

23 Biçurin, *Sobraniye*, I/262.

mektedir. Koreliler'in yanında, Sungari sahillerinde yaşayan kuzeyli komşuları Mo-ho veya Wu-chiler savaşıyordu. Bunlar eski Su-shenlerin torunları ve Curçenler'in atalarıydılar. "P'ei-shih"de onlarla ilgili şu bilgiyi buluyoruz: "3 foot uzunluğunda yay ve 1,2 foot uzunluğunda da oklar kullanırlar. Genel olarak hilalin yedinci ve sekizinci günü zehirlerini hazırlarlar; oklarını, avlanacak vahşi hayvanlar ve kuşlar için yağlarlar. Yaralanan hayvan hemen ölür."[24] Malumdur ki küçük yay güçlü olamaz, ok ise uzun ve ağır değilse pek derine saplanmaz. Bütün ağırlık taşıdığı zehirdedir.[25] Diğer bir detay da oldukça önemlidir: Zehir sonbaharda hazırlanır. Çünkü zehirin gücü mevsimlere göre değişir ve sonbahar zehiri en tehlikeli olanıdır.

Bir İki Söz Daha

"Hin" kelimesinden bahsederken sık sık şârih tarafından "bulat" sözüyle izah edilen (s. 406) "harlug" kelimesi üzerinde biraz duralım. Yukarıda belirtildiği gibi, Türkçeden Moğolcaya geçmiş bu kelime, Türkçe "k" harfinin Moğol dilinde "h"ye dönüşmesi sebebiyle burada "Karluk" yani mavi çelik sözünü görme hakkını veriyor.[26] Anlam yönünden bu şekilde kabul edilebilir ama "lık" eki yerine "lug" takısının kullanılması dikkat çekiyor. Bu tür telaffuz Moğol dönemine kadar olan eski Türk lehçeleri ve XIII. Yüzyıl için geçerlidir. Mesela Küçlük "güçlü, kuvvetli" kelimesi Nayman prensinin

24 Age., II/70-71.

25 A.P. Okladnikoff, Sibirya ve Uzak Doğu orman kabilelerinde zehir kullanımı konusundan bahsederken yayların boyunun kısalığı ve ok uçlarının hafifliğinin Glazkovo dönemine ait olduğunu ileri sürmektedir (Okladnikov, A.P. Neolit i bronzoviy, s. 72) fakat, XIII. Yüzyıla kadar bozkırda böyle bir teknik bilinmiyordu.

26 Melioranskiy P. *Turetskiye elementı*.. s. 296 vd. Burada üzerinde durmayacağımız başka görüşler de var: R. Jakobson "karolingue" kelimesinin "çharlug sözünden geldiğini ileri sürmektedir (Jakobson R. *The Puzzles of the Jgor' Tale*, s. 61) fakat A. Zajacz Kowski bunun "Karluk" kabilesinin adı olduğu görüşündedir. (Zalacz Kowski A. *Zwijzki jezykowe polowesko-slowenskie*, s. 52-53; krş. Kirpiçnikov A.N. *Russkiye meçi X-XIII vekov*, s. 24). Bir garabet olarak mahalli lehçelerde başkasına ait olan bir şeyi zorla almak anlamına gelen "kharlit" fiilinden türediğini iddia ettiği "kharlujnıy"in "Charlezny" yani hırsız kelimesinin muharref şekli olduğunu ileri sürmekte ve bu görüşten hareketle "kharlujni"nin ganimeti ele geçiren anlamına geldiğini belirtmektedir. (Stieber Z. *Vieux russe*.. s. 130-131).

adıdır.[27] "Lug" takısı Orhon yazıtlarında[28] ve VIII. Yüzyıl Tibet coğrafi literatüründe kullanılmıştır.[29]

Fonetik trankripsiyon uyuşumu da, "Destan"ın "Zadonşçina"ya nisbetle daha eski olduğu yönünde bir hüküm çıkarmamıza imkan sağlamaktadır. "Zadonşçina"da "katun" ("kıraliçe" ve mecazi olarak "dost, sevgili") kelimesi de Türkçe okunuşa göre zikredilmektedir[30] ama Moğolcası "hatun"du. XIV. Yüzyılda Türk dili Moğolcayı Povolje'ye itmiş ve Rus müellif de kelimeyi duyduğu gibi yazmıştır. "Destan" yazarı ise benzeri bir kelimeyi Moğollar'dan işitmiş olduğuna göre bunu tastamam XIII. Yüzyılda yazmıştır.

D.S. Lihaçev'in te'yidine binaen esrarengiz "Deremela" kelimesinin ne olduğu bilinmiyor (s.446). A.S. Solovyev'in "deremela" kelimesinin muhtemelen Yatvag kasabasından geldiğini ve Yatvag Dernen, Derme[31] sözünü gösterdiği şeklindeki teklifi kabul edilmesi hayli zor bir ihtimal olarak görünüyor. Çünkü Yatvaglar, hemen biraz sonra zikredilmektedir. Ama Moğol dilinde, kısmen Çingis-han dönemine ait olmak üzere, "Darmala" kelimesi mevcuttur. Pers el yazmalarında doğu telaffuzuna göre "tarmala", batı telaffuzuna göre ise "teremele" şeklinde okunan bu kelime "aranan, bilinmeyen" anlamına geliyor. Roman ve Mstislav'ı mağlup eden birlikler içinde Yatvag bölgesiyle Poloves bozkırı arasındaki mıntıkayı kontrol altında tutan "Darmala" adlı Moğol baskakının müfrezesinin de bulunduğu gözönünde bulundurulacak olursa, o zaman gerek fonetik ve gerekse metin açısından bir tezat söz konusu olmaz. Göçebelerde çoğu kez etnik adlar bir kumandanın adıyla yer değiştirebilmektedir. Mesela "Selçukî" kelimesi, "Selçuk taraftarları ve ona bağlanan kişiler" demektir. Dolayısıyla bu kelime, bir halk adını değil, Darmala'ya bağlı insanlar ve bir bölge ismini gösterir. Bu konu bizi tekrar XIII. Yüzyıla götürecek ama, daha biz gözden kaçan birçok meseleyi tam olarak izah edemedik ki, bir karara gelip yolumuza devam edelim.

27 *Gizli Tarih,* § 145.
28 Malov S.Y. *Pamàtniki drevneturkskoy pis'mennosti.*
29 Bacot J. *Reconnaissance en Haute Asie...* s. 137-153.
30 Zadonşçina, s. 547.
31 Solov'yev A.S. *Deremela...* s. 100-103.

Troyan ve Div

"İgor Alayı Destanı"nda dört yerde kim olduğu bilinmeyen "Troyan" adlı birinden bahsedilmektedir. Bu kelime veya terimle ilgili literatür oldukça geniş, ama neyseki N.S. Derjavin'in yaptığı açıklama söz konusu kelimenin yorumuna imkan tanımaktadır.[32] Derjavin'e göre "Troyan" kelimesi konusunda dört farklı görüş mevcut: 1) Kelimenin mitolojik olduğunu savunanlardan Buslayev, Kvaşnin-Samardi, Barsov'a göre Slavyan bir putun adıdır; 2) Sembolik bir anlamı olduğunu ileri süren Polevoy, Bodyanskiy, Zabelin, Potebnya ve Kostomarov'a göre felsefî ve edebî bir tipdir; 3) Tarihî-edebî bir kelime olduğunu savunan Vyazemski, Vs.Miller, N. Veselovskiy ve Pepin'e göre Troyan kelimesi, gerek Truva savaşlarıyla ilgili Bizans ve Güney Slavyan tevatürlerini veya gerekse "Destan" yazarının eski Bolgar kitaplarında rastlayıp aldığı "kadim Slav" mübalağalarını yansıtan eski Rus düşüncesinin ürünü bir şahıs tiplemesi olarak kabul edilemez. (Vs. Miller); 4) Tarihî bir ad olduğunu ileri süren Drinov, Maksimoviç, Daşkeviç ve benzerlerine göre ise Troyan, ya Roma İmparatoru Trajanus'u gösterir, ya da tanrılaştırılmış bir knàzı gösteren Rusça bir kelimedir. Bu şema, konunun tarih tarafından çözüleceğini gösterir; ama mesele anlaşılmayacak kadar muğlak ve amorftur.

A. Boldur'un[33] hipotezi üç varyant halinde sunan oldukça sarih taksimi, içinde bulundumuz döneme uygun düşmektedir: 1)Troyan : Roma İmparatoru Trajanus'dur; 2) Troyan : Slavyan tanrısıdır; 3) Troyan :XI-XII. Yüzyıl Rus knàzlarından (Kiev, Çernigo ve Pereyaslavl) biridir. Son varyant ciddiye alınmaya değmez.

A. Boldur'un makalesinde ele alınan ana görüş, yani Troyan'ın İmparator Trajanus'un adı olduğu iddiası, Midas ve onun eşek kulakları mitine benzetilerek güney Slavyanları tarafından efsanevi kıral Midas'a dayandırılmıştır. Görüşün kısmen Balkan Slavyanları folkloruyla ilgili kısmını ele almadan önce, bunun ne "İgor Alayı Destanı"ının kontekstinde geçen Troyan'la, ne anlatılan olayların (İgor'un seferi ve mağlubiyeti) tarihi yönüyle, ne de başka bir olayla ilgisi olmadığını belirtmek gerekir. Hemen belirtmeliyiz ki, burada geçen "Troyan ülkesi"nden maksat Romanya'dır. "Destan"da Po-

32 Derjavin N.S. *Troyan v "Slove o polku İgoryeve"*, s. 25-44.

33 Boldur A. *Troyan 'Slova o polku İgoryeve'*, s. 7-35.

lovesler'in karşı saldırı sırasında Bizans şehri yakılıp, Putivl kuşatma altına alınınca "hiddetlenerek Troyan topraklarına saldırdı" denilmektedir. "Troyanov çağının veçi"si ise üzerinde fazla kafa yorulmadan edebî bir metafor olarak algılanıyor.[34] Boldur'un tarihi anlamı olan makalesine saygı duyunca, D.S. Lihaçev'in "İgor Alayı Destanı"yla ilgili bilimsel tarihî yorumlarını da bütünüyle benimsemek gerekir.

Lihaçev'in incelemesi, bu ismin putperestlerin tapındıkları bir tanrının adı olduğunu gösteriyor. Elbette burada kastedilen Katolikler değil, ama böyle bir hüküm çıkıyor. Troyan kelimesi "Destan"ın dışında "Meryem Ana'nın Arafa Çekilişi"nde de (XII. Yüzyıl) şu şekilde geçiyor:

".. Onlar (putperestler. -L.G.) bütün tanrılara adlar verdiler. Güneş, ay, yer, su, vahşi "tosetneyu"(?!) sürüngenleri ve Troyan, Hors, Veles, Perun gibi tanrılara yakışmayan, sapık din şeytanlarının isimlerini tanrılara verdiler." Metin oldukça muammalı olduğundan, anlamı da eski dönemle birlikte kayıp olmuştur. Çünkü "Aziz havarilerin keşfi destanı"nda (XVI. Yüzyıl) putperest tanrıları konusundaki hikemî nasihat, meseleye başka bir şekilde bakıyor: ".. aşırı saygı duyduklarından Perun, Hors, Dıya, Troyan ve daha birçok insana hiç düşünmeden tanrı adını yakıştırıyorlardı. Çünkü bunlar kumandan kişilerdi. Perun Helen'de, Hors Kıbrısta ve Troyan Bizans'da hükümdar idiler."[35] Görülüyor ki XVI. Yüzyıl müellifine göre putperestlik hükümdarların, XII. Yüzyıl yazarına göre ise tabiat güçlerinin tanrılaştırılmasıdır. D.S. Lihaçev "İgor Alayı Destanı"nda geçen Troyan'ın İmparator Trajanus'la bir alakası olamayacağını ispat ettiği için, birinci lügat anlamını bir kenara atabiliriz. Zaten XVI. Yüzyıl yazarı da, insanların seçtikleri tanrı adlarının anlaşılmaz manalarını açıklamış ve fırtına tanrısı Perun'u yani Zeus'u ismin başka bir halinde kullandığı "Dıya"dan ayırmıştır.[36] Ama XII. Yüzyıl metnini esas alırsak "İgor Alayı Destanı"nın Troyan'a yüklediği anlama tamamen ters düşen bir kavramla karşılaşıyoruz.

---

34 Age., s. 8-11, 22, 34-35.

35 Sreznevskiy İ. *Drevniye pamàtniki russkogo pisma.*. s. 205; *Letopisi russkoy literaturı*. T.III, kn. 5. M., 1861, Ç.P., s. 5.

36 Şustoroviç E.M. *Xronika İoanna Malalı i antiçnaya traditsiya. Literaturnıya svàzi drevnix slavyan*//Trud y otdela drevnerusskoj literatury. L., 1968, s. 65.

Metni irdeleyelim. Birinci durumda Troyan'ın "tarlalar üzerinden dağlara giden Troyan patikasındaki yorga atı" olan halefine Boyan (s. 11, 78) adı verilmiş. L.S. Lihaçev bu cümleyi "oldukça dolambaçlı bir tahayyül" olarak açıklıyor. Ama biz bunu mot-a-mot anlamaya; yani Troyan'daki inanç kaynağının tarlaların ötesindeki dağlarda olduğunu varsaymayı deneyelim. Mevcut duruma göre tarlalar Poloves bozkırını (Deşt-i Kıpçak), dağlar ise ya Kafkas Dağları'nı, ya da Deşt-i Kıpçak'ın doğu uçlarında yer alan T'ien-shan'ı gösterir. Tam da tanrılaştırılmış şeytanlara uygun bir yer!

Hezimetten sonra "öfkelenen kişilerin sınırlarından içeri daldığı Troyan toprakları"na gelince, bunun Rus toprakları olduğu kabul ediliyor; büyük bir ihtimalle bu, Polovesler'in karşı saldırısından tek zarar gören Çernigov Knàzlığı'dır. İmdi bir soru: Neden Ortodoks knàzlığının koruyucusu olarak "öfkeli bir şeytan" peyda oluyor? Açıkça görülüyor ki "Meryem Ana'nın Arafa Çekilişi"nin yazarıyla "İgor Alayı Destanı"nın yazarının Troyan'a yaklaşımları birbirine taban tabana zıt. Neden? Metinler bir cevap vermediğine göre biz de vakıalara dönelim.

XI. Yüzyılın 60'lı yıllarında Yaroslavl'a kadın kılığında, yanlarında mal mülkleri bulunan iki büyücü gelir. Günahlarının kesafetinden şehirde kıtlık başgösterir. Bu durum karşısında büyücüler sırtlarındaki buğday ve balık yüklerini vererek ölenlerin eşyalarını toplarlar. Bu masum göz boyama, halk üzerinde tesirli olur ve büyücülerin çevresinde üç yüz kadar taraftar toplanır. Boyar Yan Vışatiç, 12 yiğitle kalabalığı dağıtıp büyücüleri yakalamayı başarır. Büyücüler, Çernigov knàzı Svyatoslav Yaroslaviç'in çiftliğinde çalışan marabalardan oldukları için onun mahkemesinde yargılanmalarını isterler. Muhtemelen Svyatoslaviç'in saflığından faydalanmak istiyorlardı; fakat, boyar Yan Vışatiç bunu hissederek onları ölen kadınların akrabalarına teslim eder. Onlar da büyücüleri öldürüp, cesetlerini ayılar yesin diye ormana bırakırlar. Bu epizodun tanrı Troyan'la bir alâkası olabilir mi? "Meryem Ana'nın Arafa Çekişili"nin yazarı bu soruya "evet" diye cevap vermekte ve bu çirkin eylemin sorumluluğunu dolaylı yoldan Çirnigov knàzına yüklemektedir. Fakat "Destan" yazarı açısından sorunun cevabı "hayır"dır ve bu tuhaf tanrıdan bahsetmekten kaçınmaktadır. Şimdilik eski Ruslar'da dahi Troyan konusunda görüş birliği olmadığını belirtelim.

Meşhur Svyatoslav Yaroslaviç'in torununun oğlu Kuzey Novgorod knàzının kahramanlıklarını anlatan ozanların şarkılarında Troyan'ın düşmanı olan "Div", kötü kalpli şeytan rolündedir. Halbuki "Div", Persler'in Turanlı düşmanlarının tanrılarına verdikleri hayali bir addır. Halk dilinde ise bu kelime "dev" şeklini almıştır.

"İgor Alayı Destanı"na göre div, başlangıçta Knàz İgor'un düşmanlarını başlayacak olan sefer konusunda uyarır, sonra öfkeli Polovesler'le birlikte Rus topraklarına girer ve güya Çernigovlu putperestlerin tanrısı olan Troyan'ı getirme vazifesini üzerine alır. "Destan" yazarının Troyan'a karşı sadece sempatisi vardır; ama zaman dilimi nasıl Müslümanlar'da hicretle başlarsa, çağ da onunla başladığı için saygı duymaktadır. Öncelikle sözü edilen Troyanov "veçi"si (yani çağı) Bilge Yaroslav devrinden öncedir; ikinci olarak, bu iki çağın ne zaman başladığı yani tarihin nereden başladığı gösterilmiştir: "Troyan'ın yedinci asrında" Polots knàzı Vseslav ağac mızrağını Kiyef'in altın tahtına fırlattı (s. 25) yani Rusya tahtını ele geçirmeyi denedi. Bu olay 1068'de vukû buldu. Yaklaşık olarak Yan Vışatiç'in Çernigov knàzının marabaları olan büyücülerin defterini dürdüğü sıralarda. "Meryem Ana'nın Arafa Çekilişi"nin yazarının Troyan'ı bir şeytan olarak adlandırmasının veya daha doğrusu, o ve "Destan" yazarının farklı şeyleri tek isimle adlandırmalarının doğru olduğunu sanmam.

Şimdi de "Troyan"ın ana hatlarını Orta Asya Nesturîleri hakkında bildiğimiz donelerle karşılaştıralım. "Troyan" kelimesinin "Troitsa" kavramının Grek ve Rus diline mütercimler tarafından değil de, ana dilinde eril-dişil ayrımı bulunmayan insanlar tarafından çevirilmiş olduğunu farzedelim. Yani bu kelime "Üç Iduk" teriminin bir Türk tarafından Rusçaya yapılan çevirisidir. Mütercimin "Troyan"ı "Troitsa" ile özdeşleştirmek için bir çaba sarfetmediği düşünülebilir. Bu kavramlar, her ne kadar ikisinin de Hristiyanlığa ait şeyler olduğunu anlıyor olsa bile, ona göre birbiriyle tam olarak örtüşmüyordu. Fakat XII-XIII. Yüzyıllarda Nesturîlikle Khalkedoncular arasındaki husumet ve düşmanlık öylesine büyük boyutlara ulaşmıştı ki, Rus knàzları, 1223'de Tatar Nesturî elçilerini öldürmüşler,[37] bunun üze-

37 Vernadskiy G.V. *Bıli li mongol'skiye poslı 1223 g. xristianami?* s. 145-148; Vernadsky G. *Kievan Russia*, s. 237-238. Vernadsky'nin metnin lügüt nüansları üzerine kurduğu kuramını biz aşağıda belirtilen esaslara göre uygulayacağız. Yeni bir düşmanla karşılaşan Sube'etai-ba'atur savaştan kaçınmaya çalışır ve müzakerelerde bulunmaları için kendi düşüncesine göre

rine Katolikler Eucharistleri serbest bırakmış olmalarına rağmen Nesturî ruhanîleri Ortodokslarla müzakerelerde bulunmayı reddetmişlerdi.

"Troyan çağı" Nesturî öğretisinin 431 yılında Efes konsilinde mahkum edildiği ve yine aynı yerde 449'da yeniden lanetlendiği ("Efes şekaveti") dönemde kapanıyordu. Nesturîlere karşı nihai ısrarlı anathema 451'deki Khalkedon konsilinde sergilenmişti. Nesturîler, Ortodokslarla Monofizitlerin tek cephe teşkil ettiği münakaşa sırasında yapılan aşırı baskılar karşısında ancak üstadlarını inkar etmek suretiyle kurtulabilmişlerdi. 482'de İmparator Zenon, Monofizitlere taviz verilmesini savunan, ama İran'a göçetmek zorunda kalan Nesturilere karşı anathemayı destekleyen meşhur Henotikon fermanını yayınladı.[38] "Troyan çağının" hesaptan çıkarılış tarihi, Efes ve Khalkedon konsilleri arasındaki fasılada gerçekleşmiştir. Böyle bir tarih, ancak Nesturîler için önemli olabilirdi.

Gelelim "Troyan ülkesi"ne. Çernigov Knàzlığı, izgoy knàz Oleg Svyatoslaviç'in Vladimir Monomach'ı Çernigov'dan kovup yönetimi kendi ailesine verdikten sonra Rus topraklarından ayrıldı. Bunun için sadece Monomachlarla değil aynı zamanda Kiyef metropolitleriyle de mücadeleye girmişti.[39] Tahtta tutunabilmesi için, askerî güçten başka, ideolojik desteğe de ihtiyacı vardı. Gerçi aynı durumda olan Polots knàzları putperest geleneklerinde aradıkları desteği bulmuşlardı, ama Kiyef ve Çernigov knàzlıkları Hristiyanlaştıkları için güneyde böyle bir şey mümkün değildi.[40] Bu bağlamda Oleg Svyatoslaviç'in durumu oldukça zordu. Onu kuşatma altına almış bulunan Hazarlar, Ortodoks Grekleri hapsetmiş, Ortodoks knàzlardan

birbirlerini daha fazla anlayabilecek kişileri yani Hristiyanları gönderir. Fakat bu elçiler katledilir. Belki de adamlarını esremek maksadıyla yeni bir elçi göndererek ültimatom verir.. bu elçilik heyeti herhangi bir zarar görmeden geri döner. Muhtemelen birinci elçilerle ikinciler arasında önemli bir fark vardı. Bu fark, vakayiname metinlerini detaylı bir şekilde ele alan Vernadsky'nin dikkatini çekmiş. Gerçekten de, eğer birinci elçilik heyeti sırf Tatar olduğu için öldürülmüş olsaydı, elbette ikinci elçilik heyeti de aynı akibete uğrardı. Üstelik ikinci heyettekiler hangi tarafından haklı olduğunun belirlenmesini "Gök Tanrı"ya havale etmişlerdi. Görüldüğü gibi Orta-Çağda monoteizm yani Hristiyanlık rafiziliğe göstermediği tahammülü putperestliğe karşı gösterebilmiştir.

38 Kulakovskiy Yu. *İstoriya Vizantii,* s. 441-447.

39 Solov'yev S.M. *İstoriya Rossii*, s. 379.

40 Komaroviç V.L. *Kul't roda i zemli*... s. 84-104.

İzyaslav ve Vsevolod'u yağmalayıp ana vatanlarından kovmuşlardı ve daha kötüsü kendisi de Kiyef metropoliti tarafından yargılanılmak isteniyordu. Bu durumda başka bir Hristiyanlık mezhebi araması gerekmez miydi? İşte tam bu sırada dostu Boyan "tarlalar arasından dağlara giden bir yol" bulmuştu. Orada değerli Hristiyanlar ve Oleg'in düşmanların düşmanları yaşıyorlardı. Bu durumda Çernigov knàzının böyle bir fırsatı kaçırmak istemediği ve bunun da Kiyeflilerin oğulları Vsevolod ve İgor'a düşmanlık beslemelerine yol açtığını düşünmemiz son derece doğal. Meselenin halli, doğulu tacirlere ve muhtemelen daha önce belirttiğimiz gibi Nesturîğe çekme vazifesiyle görevli olan ve kendisine sempati besleyen rahiplere bırakılmıştı. Bu yüzden Rus knàzının ikinci sapık meyli konusundaki bilgiler resmi belgelere yansımamıştır; ama, "Destan"nın yukarıda anlatılan karanlık yerlerine bu meyandaki olayların seyri bir açıklık getirmektedir.

Şimdi de "Div" tasvirini[41] XIII. Yüzyıl Rus anlayışındaki Moğol kara diniyle ilgili tasvirle kıyaslayalım. "Çok kan dökmek, Çingiziler'in ezeli hülyası idi. Prenslerin ve beylerin ev hizmetlerini gören çarkızlarını, güneşe, aya (yani gökyüzüne), yeryüzü iblirine, ölmüş tamuluk atalarına ve dedelerinin ruhlarına (ongonlarına), bir çalının (ağacın) karşısına götürerek secde ettiriyorlardı. Ne iğrenç büyüleri vardı!"[42]

XIII. Yüzyıl Moğol tanrılarıyla daha önce tanıştığımız için, onları burada tanımlamak bizim için zor olmayacaktır. "Kendi arasında bölünen" kavramı "ve" bağlacıyla ayrılmış fakat "iblisin yerleri"nde "ve" kullanılmamış. Sanırım çağdaş ortoğrafi kurallarına göre bunun "yer-iblis" şeklinde olması gerekirdi. Fakat XIII. Yüzyıl Rusları, iblis hakkında çok iyi bilgi sahibi oldukları için onu asla başka bir şeyle karıştırmazlardı. "Destan"da ise bu kelime, "Troyan"la değil, "div"le karşılanmış.

Böylece bir sonuca ulaşmış olduk. Nesturîlik XIII. Yüzyılda Rusya'da oldukça iyi biliniyordu. Öyle ki "Destan" okuyucuları detaylı açıklamalara ihtiyaç dahi duymadan yazarın ne ima etmek istediğini kavramışlardı. Bununla birlikte Nesturîlik "kara din" tanrısıyla, ya-

41 "Zadonşçina"da divlerden bahsedilmesi "İgor Alayı Destanı'ndan edebî alıntılar yapıldığı izlenimi vermektedir.

42 *İpat'yevskaya letopis' pod 1250 g. Polnoye sobraniye russkix letopisey*. II. M., 1962, s. 806.

ni Batu döneminde Altın Orda'daki ideolojik vaziyetin rastgele attığı fırça darbeleriyle birlikte zikrediliyordu. "Kara din", Berke döneminde dahi sağlam köklerini muhafaza ediyordu. Muhtemelen "Destan" yazarı teolojik konuları anlıyordu. Ama "kara din"in inanç esasları ve kozmologiası malumumuz olduğuna göre, "Destan"da geçen diğer bir şair tiplemesi olan "hayali ağaç" kavramı üzerinde durmayı deneyebiliriz.

Hayali Ağaç

Daha önce gördüğümüz gibi, kara dindeki "ağaç", yukarı ve aşağı dünyalar veya "farklı derunî hayatlar"la "temas aracı"dır. Bu kelime, mısralar döktürmeye hazırlanırken Boyan'a ilham kaynağı olması hasebiyle "Destan"da iki defa zikredilir. Burada dünya boyutundan bahsedilir: "Bulutlar altındaki bir kartalın boynuna sarılarak" uçulması gereken üst dünya ve "yeryüzündeki bir bozkurdun rehberliğinde" ulaşılabilecek orta dünya. Aşağı dünya üzerinde durulmuyor. Çünkü şeytan Boyan'ı ilgilendirmiyor. Aynı dikey geçiş "hayalen" de yapılabilir (s. 9) veya "bulutlar altında fikren uçarak hayalî ağaca *slaviya* hızıyla" varılabilir (s. 11). Burada geçen slaviya bir kuştur ve D.S. Lihaçev'e göre bülbüldür. Ancak hatırlamalıyız ki şamanî sembolizmde kuş, ruhu gösterir.[43] XIII. Yüzyılda da sembol bu idi.

Demek ki "Destan" yazarı Boyan'a yaratıcı bir güç izafe ederken aslında Doğu Sibirya ve Moğolistan'da geçerli olan bir davranış süreci mekanizmasını yorumlamaktadır. Bunun bir tesadüf olduğunu sanmam. Büyük bir ihtimalle gerek yazar ve gerekse okuyucuları ancak Moğollar vasıtasıyla öğrenebilecekleri Uzak Doğu sembollerini iyi tanıyorlardı.[44]

43 1944 yılında Aşağı Tungus nehrinin Letna munsabının sol cenahında yapılan jeolojik araştırmalar heyetinde görevli olduğum sıralarda yaklaşık 3 m. uzunluğunda birçok kök salmış nobel ağacına rastlamıştım. Ağaçların üzerinde yaklaşık 20 sm. uzunluğunda bıçakla oyulmuş tahta kuş suretleri vardı. Ketler'in açıklamasına göre bunlar şamanların bir yeri kötü ruhlardan korumak için koydukları ruh işaretleriydi. Yine şamanların izahına göre bütün güç kuşlardaydı.

44 Yani onlarda mevcut olan sembolleri. Çünkü Batı Sibirya putperestliği, şamanizmden prensipte ayrılmaktadır. Ugor büyücüsü "ruhları tıpkı bir geyik gibi ehlileştirir" fakat onlarla arkadaşlık kurmazdı. Ketler kendi inançlarıyla Evenk inançlarının farklı olduğunu varsayarlar.

Mülahazalarımızın tamamı veya bir tanesi dahi doğru ise, o takdirde, "Destan" yazarı bir şeyden bahsederken tamamen başka bir şeyi gözönünde bulunduruyordu. Acaba bununla kendi çağdaş okuyucularının zihni mi karıştırmak istiyordu? Sanmam. "Söylenen bir sözde fikir de vardır, yalan da", ama hangi anlamda? Bilinçli yalan veya günümüzde moda haline gelen dezinformasyon, şairsel allegorik kalıplardan pek de uzak şeyler değildir. Büyük bir ihtimalle çağdaşları şairi anlamışlardır, ama mot-a-motçuluğa alışmış olan bizler önemli noktaları gözden kaçırabiliriz. Laf aramızda, bu da gayet normaldir; çünkü "Destan" metni Brokrauz ve Efron gibi kalıplaşmış üslubu benimseyen eğitim tarzıyla yetişmiş bizler için değildir.[45]

O halde ne yapabiliriz? Sanırım en iyisi, kelimeler üzerinde durmayı bir yana bırakıp, gerek "İgor Alayı Destanı"nda anlatılan ve gerekse onun görüş alanı dışında kalan XII-XIII. Yüzyıl olaylarının analizine geçmektir.

Kayala ve Kalka

Şimdi artık "İgor Alayı Destanı"nın XIII. Yüzyılda yazıldığı şeklindeki en doğru tarih üzerinde durma vakti geldi. Bu konuda öncelik, onun 1202'de yazıldığını ispat eden D.N. Alşits'a aittir.[46] Bundan başka yazarın İpatyev vakayinamesiyle aşinalığı olmadığı düşünülebilir.[47] Alşits "İgor Alayı Destanı"nın Rus knàzlarının Kalka'da yedikleri ilk bozgundan, yani 1223'den sonra yazıldığı "buradan hareketle Kayala ve Kalka savaşlarının olayların seyri açısından son derece önemli olduğu" şeklinde bir teklifte bulunmuştu. Bu teklifi kabul etmek gerekir, ama daha önceki 1237 yılından sonra yazıldığı ve "bu olaydan sonra yapılan garip birlik çağrısının anlamsız olduğu" şeklindeki görüşünü kabul etmek mümkün değil. Çünkü bu teklif, M.D. Priselkov'un şu şekilde formüle ettiği hususun doğruluğuna evet dememizi engelliyor: "Tarihçi, yarım asır devam eden Rus-Kıpçak savaşları sırasında İgor'un 1185'deki başarısız seferinden ibaret bu tek epizod gerçeğinin üzerinde durmamazlık edemez. Her neden-

45 V.L. Komaroviç "Destan"daki felsefi semboller görünümündeki mecazi ifadeleri aramıştır ama XII-XIII. Yüzyıllardaki siyasi konjoktürler tam olarak araştırılmadığı sürece bunlar kuru açıklamalar olmanın dışında bir şey ifade etmezler.

46 Al'şits D.N. *Otvetı sovetskix uçenıx*.. s. 37-41.

47 Priselkov M.D. *İstoriya russkogo letopisaniya XI-XV vv*, s. 52.

se çağdaşların aşırı dikkatini çeken bu olay.. neden bu çağrıyı yaygınlaştırmıştır? Muhtemelen 1185 yılı askerî epizoduyla ilgili hikaye, zamanı için önemliydi ve o günün gerçeğini yansıtıyordu. İşte bu gerçeği ortaya çıkarmak tarihçinin en önemli vazifesidir."[48]

Önce bozkırlılara karşı yapılan "anlamsız" savaş çağrısının 1237'den sonra değil, bu tarihe kadar yapılmış olduğu tartışmasıyla işe koyulalım. Kıpçaklar (Polovesler), Ruslar'la müttefik idiler ve Moğollar da 1234 Mayısında sona eren Uzak Doğu savaşlarıyla meşguldüler. Yakın Doğu savaşları ise, 1261'e kadar devam etti. Uzak Doğu savaşları Moğollar'ı meşgul ettiği sürece, Ruslar için herhangi bir tehlike söz konusu değildi ve ayrıca kimse de Moğollar'ın zafer kazanacağını önceden kestiremezdi. Ruslar Karakorum'a itaatlerini arzetmek maksadıyla gidinceğe kadar Uzak Doğu meselelerine vakıf değildiler. XIII. Yüzyıl başlarında yaşayan bir yazarın bozkırlılardan korkmak için XII. Yüzyıl yazarından daha az sebepleri vardı. Çünkü batı seferi kararı 1235 yazında yılında toplanan kurultayda alınmıştı.

Dolayısıyla, 1240'larda knàzların doğulu komşularına karşı birleşme çağrısı, bütünüyle gündemdeydi. Moğollar'ın 1237-38 ve 1240'da kazandıkları iki zafer, Rus savaş potansiyelini çok fazla düşürmemişti.[49] Örneğin Velikiruslar, Ryazan, Vladimir, Küçük Suzdal, Torjok ve Kozelsk şehirlerini gözden çıkarmışlardı. Diğer şehirler, kayıtsız şartsız teslim oldukları için, bağışlanmışlardı. Köylerde yaşayanlar ormanlara kaçışmışlardı ve düşmanın çekip gitmesini bekliyorlardı. Moğollar'ın 300 bin kişi oldukları meselesine gelince, bu; doğulu yazarların on kat abartma alışkanlığının bir ürünüdür. Çünkü bütün Moğolistan'ı bir araya getirsen bu kadar savaşçı çıkaramazdı. Zaten Rusya da (Çin ve İran'dan sonra) Moğollar için üç ayaklı cepheden sadece biriydi. Ayrıca bu kadar kalabalık bir orduyu bir yıl gibi bir sürede Moğolistan'dan Volga'ya taşımak teknik olarak imkansızdı. 300 bin süvari için aynı hat üzerinde ilerlemesi mümkün olmayan en az yarım milyon at gerekirdi. Gruplara bölünerek ilerlediklerini kabul etsek bile, bu durumda ilk grubun arkasından gelen ikinci grubun atlarının beslenecek ot bulması mümkün olmazdı. Moğollar, saflarını Aral civarı sakinleriyle de dolduramazlardı. Çünkü öncelikle bu bölgeler zaten nüfus yönünden tenha; ikinci olarak bölge halkı Moğollar'a düşman idi ve en son olarak, da

48 Priselkov M.D. *"Slovo o polku İgoryeve"*, s. 112.

49 Nasonov A.N. *Mongolı i Rus'*. Bl. I.

1229'da Moğollar'ın baskıları sebebiyle Yayık'tan Volga'ya doğru kaçmışlardı. Kıpçaklar ve Alanlar, ancak 1240'de Kiyef surları önünde Batu'ya katılan Muñke birliklerini yani Moğol ordusunun dörtte birini üzerlerine çekebilmişlerdi. Bunun dışında bütün Rus knàzlıkları herhangi bir mağlubiyete uğramış değillerdi. Smolensk, Polots, Luts ve mağlubiyeti tadmış olan Rus knàzlıklarının tamamı ve hatta Novgorod cumhuriyeti dahi Moğollar'la temasta bulunmuşlardı. Kısacası savaşı sürdürmek için yeterli güç vardı ve sadece müzakerelere bir türlü yanaşmak istemeyen knàzların kendi aralarında anlaşmaları gerekiyordu.

En nihayet, her ne kadar Kayala ve Kalka savaşları aynı zamana rastlamışsa da, olayların seyrinde farklar vardı. İgor, 1223'de diğer knàzların yaptığı gibi gelen elçileri öldürmemişti. İlk öldürülen elçilerin Hristiyan yani Nesturî olması, daha sonraki putperest elçilerin hiçbir zarar verilmeden serbest bırakılması oldukça önemli bir husustur. XIII. Yüzyılda vukû bulan bu olay, her halükârda "İgor Alayı Destanı" okucularının elbette malumuydu. Eğer D.N. Alşits'ın farklı şeyler anlatan farazi tahminini kabul etsek bile, bunu bir ima olarak düşünülmüş şey gibi görüp, susmamız gerekir. Şayet yazar 1185 olaylarını anlatırken Ruslar'ın Moğollar'a karşı ilk hareketini gözönünde bulunduruyor ve bunun bundan sonraki çarpışmalarla bağlantısı olduğunu ileri sürüyorsa, o takdirde Nesturî elçilerin öldürülmesini doğru buluyor demektir ki, bu işin sırrını ancak XIII. Yüzyıl politikacı ve askerleri bilebilirler. Halbuki Moğollar öldürülen elçilerin intikamını almak için Ruslar'a savaş açtıklarına göre, belki de o dönemin en sakil meselesi bu idi. Çünkü aynı sebepten ötürü Macaristan'a da savaş açılmış, ama Moğol elçilerini saygıyla karşılayan dikkatli Nikea İmparatorluğu bu kıyımdan kurtulmuştur.

Batu'nun Aral Gölü'nden Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan baş döndürücü seferi Moğollar'a bütün Doğu Avrupa'nın hakimiyetini sağlamıştı ve Ortodokslar açısından her şeyin bittiği düşünülebilirdi. Fakat vaziyet olayların başka bir tarzda gelişmesine yol açacak şekilde çetrefil bir hal aldı.

Sefer sırasında Batu amcazadeleri Göyük -hakan-ı kebir Ügeday'ın oğlu- ve Yasa'nın büyük koruyucusu Çağatay'ın oğlu Büri ile tartışmıştı. Batu'nun yanında yer alan amcaları hadlerini aşan oğullarını cezalandırmışlar; fakat 1241'de Ügeday ölüp, iktidar Gö-

yük'ün anası hanşa Turakine'nin eline geçince Göyük ve Büri'nin yandaşları bir kenara çekilmiş; zavallı Batu ise, birbirinin gırtlağına sarılan yöneticiler arasında topu topu dört bin sadık Moğol savaşçı ile koca bir ülkenin yönetimine soyunmuştu. Fethedilen toprakları kuvvet zoruyla elde tutmak, söz konusu dahi olamazdı. Moğolistan'a geri dönmekse her halükârda korkunç bir ölüm demekti. Halbuki Batu burada zeki ve uzak görüşlü bir insan olarak, tebaalarına ve genellikle de Rus knàzları Yaroslav Vsevolodoviç ve oğlu Aleksandr'a karşı idare-i maslahat politikası gütmeye başlamıştı. Hatta bu iki knàzın ülüşleri vergiden dahi muaf tutulmuştu.[50]

Göyük'ün de işleri tıkırında değildi. Dedesinin silah arkadaşları olan Moğol gaziler ve Toluy'un oğullarıyla bağlantıları bulunan Nesturîler, kendisine karşı cephe almışlardı. Hatta 1246'da Göyük hakan-ı kebir seçilmesine rağmen, arkasında yeterli gerçek destek yoktu. Bu yüzden Göyük bu desteği düşmanı Batu'nun fethetmiş olduğu ülkenin Ortodoks tebaası arasında bulmaya çalışıyordu. "Şam'-dan (Suriye'den), Rum (Bizans) dan din adamlarını, Osları ve Ruslar'ı davet etmişti"[51] ve onlara Ortodoksların hoşuna gidecek bir şeyi, Katolik Avrupa üzerine sefer tertiplemeyi teklif etmişti.[52]

Fakat, Göyük muradına nail olamayacaktı. Müzakere için davet edilen Yaroslav Vsevolodoviç basiretsiz ve dirayetsiz hanşa Turakine tarafından zehirlenmişti. Turakine, yapacağı iş konusunda kafa yormayan bir tipdi. Vladimir knàzının mevkebi arasında bulunan ve şahsî çıkarları için bir takım entrikalara girişen boyar Fèdor Yarunoviç'in ihbarlarına inanıvermişti. Maktul knàzın bu olayı içlerine sindiremeyen çocukları haklı olarak Batu'nun safına geçmişler; böylece, arkasını sağlama alan ve askerî destek de bulan Batu, hakan-ı kebire karşı harekete geçmeye cesaret edebilmişti. Göyük'ün Nesturîlere karşı tebessümleri de bir işe yaramamıştı. 1248 başlarında Göyük, kimine göre aşırı yeyip içmekten, kimine göre zehirlenmiş olmaktan dolayı füc'aten öldü. Kuvvet dengesi lehine dönen Batu, tahta Toluy'un oğlu ve aynı zamanda Nesturî grubun kumandanı Muñke'yi iclas etti. Göyük taraftarları ise 1251'de infaz edileceklerdi.

50 Age., s. 12, 23.

51 Raşid ed-Din. *Sbornik*, II/121.

52 Göyük'ün papaya gönderdiği mektup için bkz. *Puteşestviye v vostoçnıye stranı Plano Karpini i Rubruka*, s. 59, 220-221.

Moğol ulusunun dış politikası hemen değişmişti. Katolik Avrupa'ya saldırı planı rafa kaldırılmış; onun yerine, Bağdat'ın düşmesiyle sonuçlanan "sarı haçlı seferi"[53] başlatılmıştı (1258). İmparatorluğun fiili önderi haline gelen Batu, durumunu sağlamlaştırdıktan sonra kendine yeni tebaalar bağlayarak, Altın Orda'yı imparatorluktan ayrı bir hanlık haline getirmek için gerekli şartları hazırlamıştı. Bu, Muñke'nin ölümünden sonra Çingisî imparatorluktan ilk kopuş hareketiydi. Toluy tarafında yer alan prenslere bağlı Nesturîler ise, Altın Orda'nın sınırları dışında kalmışlardı.

Rusya'nın Batu tarafından fethedilmesi, onun önce veliaht prens, daha sonra da hakan-ı kebir Göyük'le kavga etmesinden sonra, Altın Orda'da Ruslar'la ilgili işler, Batu'nun oğlu Sartak'ın uhdesine terkedilmişti. Sartak'ın Hristiyanlığa karşı duyduğu sempati herkesin malumuydu. Hatta onun muhtemelen Nesturî âdetlerine göre vaftiz edildiği yolunda bilgiler de mevcuttur.[54] Ne var ki aynı Sartak, şahsî dostu ve Aleksandr Yaroslaviç Nevski hariç diğer Katolik ve Ortodokslara karşı hiç de sempatiyle bakmıyordu. Bu durumda Rus yazarların doğrudan Nesturîliğe saldırıda bulunmaları tehlikeliydi, ama okuyucu yazarın yarım ağızla ne demek istediğini gayet iyi anlıyordu. Örneğin Knàz İgor'un kahramanlığını yeterince anlatabilmek için onu Bakire Meryem ikonuna ziyaret ettirmek zorundaydı. Bundan maksat, okuyucuların kahramanın Meryem'den sadece "İsa'yı doğuran kadın"diye bahseden vaftizli Tatarlar'ın kesinlikle dostu olmadığını anlayarak, onlarla olan münasebetlerini buna göre ayarlamalarıdır. Gerçi XIII. Yüzyılda sansür yoktu ama iktidara karşı herhangi ajitasyon, o zaman da tehlikeliydi. Bu yüzden yazar, düşüncesini ancak ima yoluyla ifade edip, kellesini kurtarabilirdi.

Bu durum, 1256'de Sartak'ın ölümüne kadar devam etti. Ondan sonra tahta geçen Berke-han, Müslümanlığı kabul etmekle birlikte Saray'da 1261 yılında bir piskoposluk merkezi açılmasına müsaade ettiği gibi, Nesturîliğin hamiliğini üstlenen İran İlhanlılarına karşı giriştiği savaşta kendisine destek veren Ortodokslara minnet duygularını gösterdi. Rus okuyucusu için o zamanlar Nesturîlik aktüalitesini kaybetmişti.

53 Vernadsky G. *The Mongols and Russia.*. s. 72.

54 Galstyan A.G. *Armyanskie istoçniki o mongolax,* s. 110; Tizengauzen V.G. *Sbornik materialov*, s. 18-19.

XIII. Yüzyılın Nesturîliğe karşı aşırı ilgi çağı olarak kabul edilmesi, dolayısıyla onun akislerinin komşu halkların literatürüne yansıtılması mecburiyetinin bulunduğu bir dönem gibi değerlendirilmesi gereğinin sebepleri bunlardır. Bu yansımalar, iktidarla olan münasebetleri gerginleştirmemek amacını güden diğer Katolik, Müslüman ve Ermeni yazarların eserlerinde de görülmektedir. Rusya'da bu sızıntıların üzeri örtülmüştür, ama bunları sağlam bir dedüksiyon metoduyla arayıp bulmak mümkündür.

Dolayısıyla Rus siyasî düşüncesi için Nesturîlik, ancak Ruslar Moğol ulusu içine alındıktan ve hakim unsur olarak değilse bile, etkili bir dine mensubiyetin tehlikeli olmaktan çıkmasından sonra aktüel hale gelmiştir. İşte o zaman farklı şeyler anlatmak kaçınılmaz hale gelirken, Kalka Kayala'ya, Tatarlar ise Polovesler'e dönüşebildi.[55] Moğollar'da elçi misafir sayılıp, dolayısıyla dokunulmaz kişiliğe sahip olduğu için ona karşı saygılı davranmak en iyisiydi. Elçiyi öldürme hainliğini gösterenlere Moğollar asla acımazlardı. Ayrıca hanın vezirine dinî nefreti hatırlatmak da tehlikeliydi. Bu husumetle ilgili bilgileri tarihî kaynakların dışında bulabiliyoruz. Macar misyonerleri, Batu'nun yağmalamaya başlamasından sonra Kiyef'i terkederek Saksonya'ya göçeden Rus kaçakların anlattıklarına istinaden Tatar ordusunda pekçok "kötü kalpli Hristiyan" yani Nesturî bulunduğunu nakletmektedirler.[56] "Destan"da, yazarının Nesturîliği gayet iyi biliyor olduğu şeklinde imaların bulunmasına rağmen, bu konu üstü kapalı geçiştirilmiştir. Ama neticede "Destan" edebî bir parçadır ve tarihî kaynak değildir.

55 Kulikova savaşını Kalka'nın bir rövanşı gibi gören "Zadonşçina" yazarının 1185'deki Kayala savaşını 1223'deki Kalka savaşıyla karıştırması, onun "İgor Alayı Destanı"nın bir çeşiti repliki olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri süren D.S. Lihaçev tarafından farkedilmiştir. (*Natsional'noye samosoznanine drevneiy Rusi*. M.;L., 1945) Keza bkz.: Adrianova-Petes V.P. "Slovo o polku İgoryeve" i "Zadonşçina"// V kn.: "Slovo o polku İgoryeve"-pamàtnik XII. v, s. 131-169). Ancak bizim yaptığımız detaylı araştırma "Destan"ın "Zadonçina"ya kıyasla daha eski olduğu kanaatine varmamıza imkan vermektedir. Çünkü 1262'den sonra Nesturîlik meselesi aktüalitesini kaybetmiştir.

56 Theiner. *Vetera Monumenta historia Hungariae illlustrantia*. I. Roma, 1857, s. 86 ((cit. po kn.% Mavrodin V.V.. Oherki istorii levobere'noj Ukrainy, s. 283).

Çekirdek ve Kabuk

Bu durumda "Destan"da olayların doğrudan tasvirini değil, aksine okuyucuyu yazarın hükümlerine ulaştıran imalar, allegoriler ve kıyaslamalar yoluyla tiplemeler aramak gerekir. Yeni edebiyatta oldukça yaygınlaşan bu usül Orta-Çağda da kullanılıyordu. Mesela "Roland Şarkısı"nda Basklar'ın yerine Mauriler konulmuştur. Okuyucu ise, konuya yansıyan bu çatışmayı farketmiş ve kendince gerekli düzeltmeyi yaparak söz konusu imayı kabullenmiştir. Çağdaş sekterlerin de Ahd-i Atik'i bu şekilde okuyup algılamaları enterasandır. Asuriler, Filistiler veya Khaldeliler onları ilgilendirmiyor. Aksine onlar, konular arasındaki çelişkileri kendi özel durumlarına adapte ederek, okuduklarından her tür hükmü (daha doğrusu yalanları) uydurmaktadırlar. "Destan" okuyucularının daha eğitimli oldukları ve düz anlatımları allegorik anlatımlardan ayırdedebildikleri muhakkak, ama tabii ki metinde şu veya bu sunilikler de mevcut...

1249-1252 yıllarında Galiç knàzı Daniil Romanoviç ve Vladimir knàzı Andrey Yaroslaviç, Batu'ya karşı isyan hazırlığına girişerek Kiyef ve Novgorod knàzı Aleksandr Yaroslaviç'i de aralarına almayı denediler.[57] Ama "Destan" yazarı Batu'nun istilasından söz edemeyeceğine göre, bir veya iki yıl önceden tahmin bile edilemeyecek olmasına rağmen Nevruy'un 1252'deki istilasını[58] gözönünde bulundurması tabii idi. Böyle bir durumda , "Destan" yazarı gibi milliyetçi birinin, -şayet hipotezimiz doğruysa ve o da gerçekten bu olayların şahitlerindense- Rus knàzlarının Tatar hanının iktidarını yıkmak için giriştikleri tek büyük hareketi görmezlikten gelmesi mümkün değildir. Biz yine de durumu tahkik için olayların detaylarına ve prenslerin kişiliklerine bir göz atalım. Eğer doğru yoldaysak, "Destan"ın verdiği detaylar ve çizdiği tasvirler, XII. değil XIII.Yüzyıldaki durumu yansıtmalı ve XII. Yüzyıl knàzlarının maskeleri altında XIII. Yüzyılın faaliyetleri gizlenmiş olmalıdır. Bu noktadan hareketle önce knàzların durumunu gözden geçirelim.

Evvela kesinlikle tehlikeli olmayan, üstelik bir gücü de bulunmayan Kiyef knàzı Svyatoslav'la başlayalım. Tahtını Kıpçakların ve Litavların yardımıyla ele geçirmişti ve sadece Kiyef şehrini elinde tu-

57 Nasonov A.N. *Mongolı i Rus'*, s. 27.

58 Batu'nun oğlu Sartak'ın generallerinden Nevruy, Aleksandr Nevski'nin kardeşi ve rakibi Vladimir knàzı Andrey Yaroslaviç isyanını bastırmıştır.

tuyordu. Halbuki knàzlığın o dönemdeki toprakları Rurik Rostislaviç'e aitti. Dolayısıyla Aleksandr Nevski tehlikeli ve güçlüydü.

Kıpçak başbuğu Kobyak'a karşı kazanılan zaferden sonra "Svyatoslov'ın şerefine kadeh kaldıran" halkların yani Alman, Venedikli, Grek ve Çekler'in seçilmesi oldukça enteresan ve ayrıca hiç de tesadüfî değildir. Burada tam olarak Batu'nun batıya düzenlediği sefer bölgesinin alanları gösterilmektedir. Liegnitz önlerinde yenilmekle birlikte Olmüts hattında direnmeyi başaran Almanlar, Tatar öncü birliklerinin 1241'de ulaştığı hatlara kadar Venedikliler, Nikea İmparatorluğu Grekleri, Balkan Yarımadası'nı kontrol altında tutan İoannes Vatatzes, Batu'nun geri çekiliş sırasında zarar gören Bulgaristan bölgeleri, Tatarlar tarafından yakılıp yıkılan yerlere komşu olan bölgeler ve Olmüts açıklarında Tatar birliklerini mağlup eden Çekler yani Moravlar. Adları sayılan bu dört halk, XIII. Yüzyılın 40'larında Tatarlar'a karşı savaşmak için bir araya gelen potansiyel müttefiktirler. Nikea İmparatorluğu'nun Katolik devletler arasında gösterilmesi araştırmacıları şaşırmamalı. Çünkü Fréderic II Hohenstauffen ve İoannes Vatatzes, ortak düşmanları papaya karşı müttefiktiler. Zira imparator Konstantinapolis'in Grekler tarafından bilahere ele geçirilmesini onayladığı için Latin İmparatorluğu'nun hamisi haline gelen papa bir kez daha öfkelendirmişti.

İşte bu dört halk, mağlubiyetinden dolayı İgor'u suçluyorlardı. Yazar sadece sınırdaki çatışmaları gördüğü için, bu olayın onlarla ne ilgisi olduğunu galiba bilmiyordu. Eğer iki dünyanın çatışmasını gözönünde bulunduruyorsa, mesele anlaşılmıştır.

Daha ileride "Destan" yazarı, Ruslar'ın Tatar boyunduruğundan kurtulmak için yeterince güce sahip olduğunu varsayıyor. Vladimir knàzı Andrey Yaroslaviç ile Galiçya knàzı Daniil Romanoviç'in kafalarından geçirdiklerini hatırlayalım. Yazar gerek knàzları ve gerekse sahip oldukları gücü hesaba kattığından XII. Yüzyılın değil XIII. Yüzyılın haritasını çizmekte. Her şeyden önce Vladimir knàzı güya Vsevolod'dur ama aslında Andrey'dir ve onun "Volga'yı kürekleriyle yaracak, Don'u miğferleriyle taşıracak kadar" büyük bir ordusu vardır. Svyatoslav ve İgor'un düşmanı olan Vsevolod'u güneye çağırması tuhaftan öte bir şey. Vladimir knàzını 1250'de bozkırlılarla savaşa çağırması ise tamamıyla anlaşılabilir bir durum. Çünkü gerçekten Tatarlar'a karşı savaşmaya gitmiş bulunan Andrey, Nevruy tarafından yenil-

mişti ve muhtemelen "Destan" bu olaydan sonra yazılmıştır. Herhalde Andrey ve silah arkadaşlarının başarılı olacakları ümit ediliyordu.

Daha ileride 1182'de Vsevolod'un müttefiki olan Smolensk knàzı Rostislaviç'e kısa bir övgü yer alıyor. Smolensk, istila sırasında Tatarlar tarafından yakılıp yıkılmamış olduğundan, askerî gücünü muhafaza ediyordu ve bu yüzden 1249-1250'de yardım amacıyla Smolensklilerin kapısını çalmak makul bir hareketti. Çünkü Smolenskliler Çernigovlu Olgoviçler'in can düşmanıydılar.

"Latin miğferleri giymiş manda yürekli yiğitleri" olan güney-batı knàzlarından yardım istenmesi yerinde bir davranış ama bu knàzlar arasına Çernigovlu Olgoviçler dahil edilmemiş. Çünkü Olgoviçler 1246'da Vladimir knàzlarının kışkırtmasıyla Batu tarafından infaz edilmiş,[59] Çernigov knàzlığı ise siyasi cihetten mağlup olmuştu. En önemlisi de listede Yaroslav Osmomısl'ın yer alması..

Eğer bu birlik çağrısı normal anlamıyla kabul edilecek olursa tam bir deli saçmasıdır. Yaroslav Osmomısl'ın çevresi kendisinden daha güçlü insanlar, yani onu sadece iktidardan değil, şahsi yaşamından dahi mahrum bırakan boyarlar tarafından çevrelenmişti. 1187'de boyarlar knàzın gözdesi Nastasya'yı yakıp onu veliaht oğlundan (Nastasya'dan doğacak olandan) mahrum bırakmışlar, o öldükten sonra da ayyaş büyük oğlunu tahta çıkarmışlardı. 1185'de güçlü Ulah-Bolgar kırallığının ortaya çıktığı Aşağı Tuna'yla Galiçya knàzlığının hiçbir bağlantısı kalmamıştı. Yaroslav'ın "saltanları"ndan hiç kimse tek bir ok bile atmamış olduğuna göre, onun üçüncü haçlı seferine katıldığı şeklindeki tahmin de ancak bir fantazidir. Kaldı ki iktidardan ve icraattan yoksun, sinir krizleri geçirerek ölen bir knàzı yardıma çağırmak saçmalıktan başka bir şey değildir ama şayet Yaroslav Osmomısl adı altında "Galiçyalı Daniil"i okursak o zaman her şey yerli yerine oturur. Macarlar, Yaroslav kumandasında 1249'da mağlup olmuşlardı. Bolgarya, İoannes Asen'in ölümünden sonra (1241) zayıflamış, Galiçya knàzlığı güneye sarkmaya başlamış ve muhtemelen Tuna ağzına kadar uzanmıştı. Dobruca'da hâlâ İslamî gelenekleri muhafaza edebilen Peçenek yani Gagauzlar'ın bakiyeleri yaşıyorlardı.[60] Harap

59 Nasonov A.N. *Mongolı i Rus'*, s. 26-28. Çernigovlu Mihail, Tatarlar'a karşı yardım istemek amacıyla 1245 yılında Lyon'da toplanan konsile elçi göndermiştir ki, onun tahtından edilip, öldürülmesi de bu şekilde açıklanabilir.

60 El-Bekrî, Peçenekler arasında İslamiyetin XI. Yüzyılda yayılması konusunda şöyle der: "... Hicri 400 tarihinden sonra bir Müslüman bir derviş onlara esir düşmüştü. Bu derviş onlardan bazılarına İslam'ı anlattı, neticede

hale gelmiş olan Kiyef dahi Daniil'in kontrolündeydi ve en nihayet Vladimir knàzı Andrey ile 1250'da ittifak aktederek Tatarlar'a karşı harekete geçmişti. İsimleri müstesna tutarsak bu anlatılanlar, elbette şuuraltımızda yer edenlerle uyuşmaktadır.

Asıl metinde geçen Konçak da aynı şekilde inandırıcı değildir. Neden "pagan köle" oluyor? Kimin kölesiydi ve ne zaman han oldu? Eğer vefadar Rus knàzının kayınpederi ise ve Yuri adını alan oğlu ve veliahdı da vaftiz edilmişse; neden ona pagan deniliyordu? Diğer yandan Konçak uzun süre önce Kiyef knàzı Svyatoslav'ı altın tahta iclas etmiş, 1182'de Vsevolod ve Smolensk knàzına karşı İgor ile Svyatoslav'ın yanında yer almıştı. Diyelim ki bir Hristiyan olmamasına rağmen Ruslar'ın iç kavgalarına karıştığı için kendisine saygı duyuluyordu fakat Litovlu kafirler de onu kendi saflarına çekmişlerdi. İşte bizim "Destan" yazarı, büyük knàz Vsevolod'a duyduğu saygıya rağmen onları bu sebeple yargılamaktadır.

Halbuki Konçak-han'ın yerine herhangi bir Tatar baskakını, mesela Kuremsa veya yukarıda adı geçen Darmala'yı koyarsak her şey yerli yerine oturur.. Görüldüğü gibi "Destan" yazarı ne İgor seferi, ne de Deşt-i Kıpçak hakkında doğru dürüst bir bilgiye sahip değil..*

---

onlar ve diğerleri İslam'ı kabul ettiler. Onların samimiyetine güvenen derviş Peçenekler arasında İslamın propagandasını yapmaya başladı. Fakat İslamı kabul etmeyen kesim, Müslüman olanlarla bu konuda tartışınca aralarında savaş çıktı. Müslümanların sayısı 12 bin, müşriklerin sayısının ise iki kat fazla olmasına rağmen Allah zaferi Müslümanlara nasip etti. Ve Müslümanlar onları öldürdüler. Sağ kalanlar ise Müslüman oldular. Şimdi onların tamamı Müslüman. İmamları, kadıları ve Kur'an öğreten hafızları var" (Kunin A., Rozen V. *İzvestiya al-Bakri i drugix avtorov o Rusi i slavyanax*, s. 58-60). Göründüğü kadarıyla burada bir mübalağa eğilimi söz konusu. Çünkü bazı Peçenek hanlarının (PSRL.IX, s. 57, 64) ve halk kitlelerinin Konstantin Monomach'la 1051'de yapılan müzakereler esnasında vaftiz olduklarını gösteren açık belgeler var ki, eğer onlar başka bir enternasyonal dinin salikleri olmuş olsalardı böyle bir şey mümkün olmazdı. Ancak el-Bekri'nin anlattıklarında bir hakikat payı mevcut (bkz. Tolstov S.P. *Po sledam drevnexorezmiyskoy tsivilizatsii*, s. 262) ve ayrıca Karadeniz civarında Müslüman göçebelerin yaşaması Altın Orda Hanı Özbek'in 1312'de İslam'a geçişini kolaylıkla izah etmektedir. Muhtemelen mesele sadece Müslüman göçebelerin sayısının hayli abartılmış olmasıdır.

* Bu bölümün bundan sonraki 7 sayfalık kısmı,tamamıyla "İgor Alayı Destanı"ndaki çelişkiler ve Rus tarihinin -birkaç mütehassıs dışında- Türk okuyucusunu kesinlikle ilgilendirmeyen konular olduğu için çevirisine gerek görülmemiş, hatta metin içinde dahi yine Rus tarihine ait bazı sıkıcı kısımlar (...) ile gösterilmek suretiyle atlanmıştır. (çev.)

13. ALAN-ZAMAN CETVELİ

Bir Filologla Hasbihal

Tarih dediğimiz şey nedir? Bir bilim dalı mıdır? Kesinlikle! Sanat mıdır? Elbette! Çünkü eski Yunanlılar, dokuz ilham perisi arasında Klio'ya saygı duyarlardı. Peki, tarih bir felsefe midir? Monistik metod hakkında bilgisi olan hiç kimsenin bu konuda en ufak bir şüphesi dahi yok. Ancak bunun dışında tarihçilik bir meslektir. Çünkü tarihçi, faydalı eserler verebilmek için, teknik donanıma ve ele aldığı bir malzemeyi binbir zahmetle işleyecek kabiliyete sahip olmanın yanısıra, maharetli de olmak zorundadır. Bu bağlamda tarihçi, mesleklerini bir usta düzeyinde yürüten heykeltraş veya ressama benzer.

Ne yazık ki çoğu kez hümaniter ilimler fakültesi olarak kabul edilen ressam okullarında veya konservatuvarlarda, belli bir süre içinde teknik donanım eğitiminin verilmesi kolaydır. Zannedilir ki, herkes resim yapabilir, herkes kuyruklu piyano çalabilir. Ama öğrenci kabiliyetli çıkmazsa, o zaman kendisine başka bir mesleğe yönelmesi tavsiye edilir. Bu doğrudur; çünkü nadir olan şeyler, insanlara mutlaka gerekli ve elde edilmesi zor şaheserler haline gelirler. İşte problem de, tarih öğrenmenin kolay bir iş olduğunun sanılmasındadır.

Ben de uzun bir süre bu görüşte idim, ama sonraları aksine inanmak zorunda kaldım. Bundan önceki bölümün bir kısmı makale olarak yayınlandıktan[1] hemen sonra rastladığım bir filologla uzun bir sohbete dalmıştım. Üzerinde durduğumuz konular arasında bir

1 Bkz. *Dokladı otdelenniy i komissiy Geografiçeskogo obşçestva SSSR.* Vıp. 3. Etnografiya. L., 1967.

tanesi burada sözü edilen tezle doğrudan alakalıydı. Filolog dostumuz, kendisini sadece çalışma sürecinin meşgul ettiğini, sonuçla ilgilenmediğini, iyi bir bibliyoğrafyaya sahip olan bir araştırmayı da en güzel eser saydığını belirtmişti. Kendine göre bir mantık hatası yapmıyordu. Ama aslında ortaya başka bir problem çıkarıyordu: Zorlukların aşılması ve bilginin nihai amaç olarak toplanması. Kendi prensibinden hareket ederek yeni bir metnin, olay detaylarının veya farklı çevirilerin Bilimler Akademisi hazinesine katılmasını en büyük amaç olarak görüyordu.

Bu yaklaşımı bir kolleksiyonculuk ve antika düşkünlüğü saymakla kabalık etmiş olmaktan korkuyorum. Ama benim için çok önemli olan gerçeğin aranması da bu yaklaşımdan doğdu. Toplanan aynı malzemeler, ancak engin bilgi birikimine sahip kişilerin elinde herhangi bir şekilde işe yararken, kuru bilgi sahipleri için bir anlam ifade etmezler.

Nasıl aritmetikte normal altalta toplama işlemleri entegral hesapların yerini tutmazsa; alfabe, çağ, ülkeler vb. konularda uygulanan sıradan tasnif metodları da anlam itibariyle bir şey ifade etmezler. Ama aranırsa bir çıkış yolu vardır: Bilgilerin tanzimi ve enformasyon disiplini. Sonuçta bu tür çalışmalar, V.İ. Vernadsky'nin olgu gözleminin reel yeterliliğine denk kabul ettiği emprik genellemeler ortaya koyar.[2] Ona göre bilgi binamızın duvarlarını yükseltmek, ancak işe sabık büyük üstadlarla başlayarak sürekli ve intizamlı çalışmak suretiyle mümkün olabilir ama bunun için onların yapmış oldukları çalışmaları aynen tekrar etmek kesinlikle gerekmez. En ideali de yeni bir meseleyi ele almaktır. Çünkü her nesil yazarlardan uzak geçmişteki atalarının değil, bizzat kendilerinin kafasını kurcalayan soruların cevaplarını ister.

Ancak şu veya bu tezin isbatı için gerekli ama tez ispat edildikten sonra hiç de lazım olmayan özel bir konuda, önceki yazarların söyledikleri söz yığınlarının üzerinden nasıl atlayacağız? Onun da bir anahtarı var: Kendisine tepeden bakılmayı haketmeyen kelime–cetvel.

Tabii ve teknik bilimlerde cetvel, bina yapımında kullanılan köşetaşı durumundadır. Köşe taşı nasıl bina yapımını kolaylaştırırsa, cetvel de, bizim konumuzda okuyucuya ihtiyaç duyduğu bilgiye ulaşma imkanı sağlar..

2 Gumilëv L.N. *Etnos i landşaft.*

Sanırım açıklamalarım kendisini hayli ilgilendirmiş fakat hiçbir şey ispat etmemişse de, sevgili filoloğum sözüme kulak vermişti. Konuşmasını dinleyince başlangıçta oldukça şaşırmış fakat hayli inatçı olduğunu farketmiştim. Delil olarak hep birtakım bilgi formülleri ihtiva eden ama ilgilenilen konuyla ilgili herhangi bir hüküm ortaya koymayan metni ileri sürüyordu. Tabi ki ona katılamazdım. Aksi halde ruhanî kıral Yohannes'in "Üç Hindistan"da gerçekten yaşadığına kendimi inandırmak zorunda kalacaktım! Bunun yerine ona benim alan-zaman cetvelini -tabii şartlı olarak- esas almasını teklif ettim. Tarihî bir panorama ortaya çıkması için, senkronik tablo ve dört farklı tarih haritasındaki bilgilerin dikkatli bir şekilde gözden geçirilmesi şarttır. Ayar için ise ham bilgiler değil, birinci derecede genellemeler uygundur..

Verilen senkronik tablo, umum dünya tarihini işleyen kitaplardaki olayların daha iyi kavranmasını sağlayan yardımcı bir anahtar durumundadır. Bu amaç için iki şartlı genelleme yani zaman ve alan genellemesi verilmiş; ayrıca Avrasya kıtası beş etno-kültür bölgesine taksim edilmiştir. Bunlar doğudan batıya doğru şu şekildedir: Uzak Doğu: Muson yağmurları bölgesi Tibet, Çin ve Mançurya'yı içine alır. Ayrıca Çin kültürü ve Budist propaganda alanını gösterir. Büyük Bozkır: Çorak bölge, göçebe kültürleri ve Nesturiliğin tesir sahası. Yakın Doğu: Sübtropikal bölge ve Müslüman süper-etnosu kültür alanı. Doğu Avrupa: Bizans kültürünün Ortodoksluk şeklinde yayılma bölgesi. Batı Avrupa: Feodal, Katolik ve Romano-German kültür bütünlüğü bölgesi.

Tarihî etnoğrafya: Merkezî Asya'nın göçebe halklarının etnogenezi ile ilgili en işe yarar genelleme sistemi şematik haritalardır. Ancak burada verilen şemada göçebe etnogenezinin eski dönemi yansıtılmamıştır. Bunun için "Hunlar" adlı eseremize müracaat edebilirsiniz.

(Dikkat buraya Senkronik tablo girecek)

Harita I. VIII-X. Yüzyıllarda Büyük Bozkırda Yaşayan Kabileler

Genel Hatırlatma: VIII. Yüzyılda Büyük Bozkırda hakimiyet Türkler'den Uygurlar'a (747), daha sonra Kırgızlar'a (847) geçmiştir, ama hakanlıkların sınırları haritada gösterilmemiştir. (Bunun için Eski Türkler adlı eserimize bakabilirsiniz). Burada daha ziyade X. Yüzyıla doğru halklar halinde kaynaşan ve beş güçlü devlet oluşturan küçük kabilelelerin yaşadıkları yerler gösterilmiştir. Bu devletler: Kıtan (ç.* Leao), Sha-to (Kin), Tang-hsien (daha sonra Tankut, ç. Hsi-hsia), Uyguristan (ç. Hoi-hu)- iki müstakil prenslik ve bilahere geçici olarak Tubot hükümdarlığını kuran Tibetlilerdir.

Etnogenez açısından küçük nüfuslu kabileler daha çok dikkat çekmektedir. Bu yüzden ortak dil, antropolojik özellikler ve aynı tarihî kaderi paylaşan bu küçük kabilelelerin etnik tasnifi şu şekilde teklif edilebilir:

A. *Türk dilli kabileler*:

1. Avrupaî Batı Sibirya kabileleri:

(1) Kengeresler (Kangar, K'ang-chü, Kañlı, Peçenek)
(2) Yenisey Kırgızları (Chie-chü, Hagas)
(3) Kıpçaklar (Kui-yüe-shie, Poloves)
(4) Çigiller (Cigil)
(5) Türgişler (İki büyük kabileden teşekkül etmiş bir halktır: Abarlar yani Cungarya yerlileri ve III. Yüzyılda Amur civarından göçederek gelen Mukrinler).

2. Töles kabileleri. IV. Yüzyılda Ho-hsi'den başlayarak bütün Büyük Bozkır'a saçılan, Doğunun 1. grup beyaz ırk koluna mensup avrupaî halklardır.

(1) Uygurlar veya Tokuz-oğuzlar (ç. Hoi-hu/Huei-hu)
(2) Yağmalar (ç. Yen-miyen)
(3)Toñralar (ç.Tung-lo)
(4) Bugular (ç. **P'u-ku**)
(5) Kurıkanlar (ç. **Kulikan**)
(6) İzgiller (ç. Hsin-ze)
(7) (ç. Sih-tse)

---

* ç.- Çincesi

(8) Telengitler (ç. **Tuo-lan-ko**)
(9) Bayırkular (ç. Pa-ye-ku)
(10) Edizler (ç. A-ti-ye)
(11) (ç. **Ku-hsie**)
(12) (ç. Chi-pi)
(13) (ç. Hun)
(14) (ç. Pai-hsi)
(15) (Kun-yüe). Bunların orjin olarak T'ie-lelere mensubiyeti şüphelidir.

III. Çu grubu: M.S. II. Yüzyılda Orta Asya'da yaşayan Hunlar'ın torunları.

(1) Çu-yular.
(2) Çum(i)ler.
(3) Sh'a-tolar- Çu-yulardan türemiştir.
(4) Kimaklar (ç. Çümügün); Kıpçaklar'la birleşerek Kuman veya Polovesler'i teşkil etmişlerdir.

IV. Cungarya grubu.

(1) Karluklar
(2) Basmallar
(3) Neşet(i)ler
(4) Şuniş(i)ler } Basmallarla birleşerek, onların adını almışlardır.
(5) Huluvular

V. Sayan-Altay grubu:

(1)Çikler – Bugünkü Tuva'da nesli tükenmekte olan bir halk.
(2)Tubalar (ç. **Dubo**)
(3) Eçenler (ç. **E-chi**) } Batı Sayanlar'da
(4) 747'den sonraki Türkler (ç. Tü-chüe//Türküt)–Göktürkler'in bir kolu). Altay Dağları'nda Töles (kabile) ve Tödöş (söök) adıyla yaşamışlardır. Bugün Telengitler'le karışmış haldedirler. X-XII. Yüzyılda Tikin (isim Türkçe Tegin-şehzade anlamına gelen kelimeden gelmektedir ve muhtemelen kumandanlarının titülü de bu idi) adıyla anılmışlardır. 1207-1208'de Moğollar tarafından itaat altına alındılar.

B. *Moğol Dilli Halklar*

(1) Kıtan veya Kıtaylar
(2)Tatabılar (ç. Hi)
(3)Togon veya T'u-yü-hunlar: IV. Yüzyılda Çaydam'a göçederek VII. Yüzyılda Tibetlilerin hakimiyeti altına giren bir Siyenpi kolu.
(4)Tatarlar- Kabile ittifakı.
(5) Moğollar- Kelimenin özel anlamıyla.

C. Tunguz Dilli Kabileler

(1) T'ie-leler
(2) Wu-chiler
(3) Curçenler.

D. *Tibet Dilli Kabileler*

(1) Tang-hsienler veya Tankutlar. Eski Junğlar'ın torunları.
(2) Tubot veya Tibetliler. Eski Ch'ianglar'ın torunları.

E. *Hangi etnik gruba mensup olduğu bilinmeyen kabileler*

(1) Merkitler– Belki Türk, belki Moğol, belki Samoidler'dendirler.
(2) Azlar– Belki Kırgız halkının bir kısmıdır, belki sıradan küçük bir halkcıkdır?
(3) Kui-lu-p'o–?!
(4) Hei-çe– Lakab. Kelime anlamı "Kara Arabalı" demektir. Çinli coğrafyacılar onları güya öküz bacaklı Türkler'in yaşadıkları gerçek ve fantastik dünyanın sınırında hayat süren bir halk olarak kabul ederler.

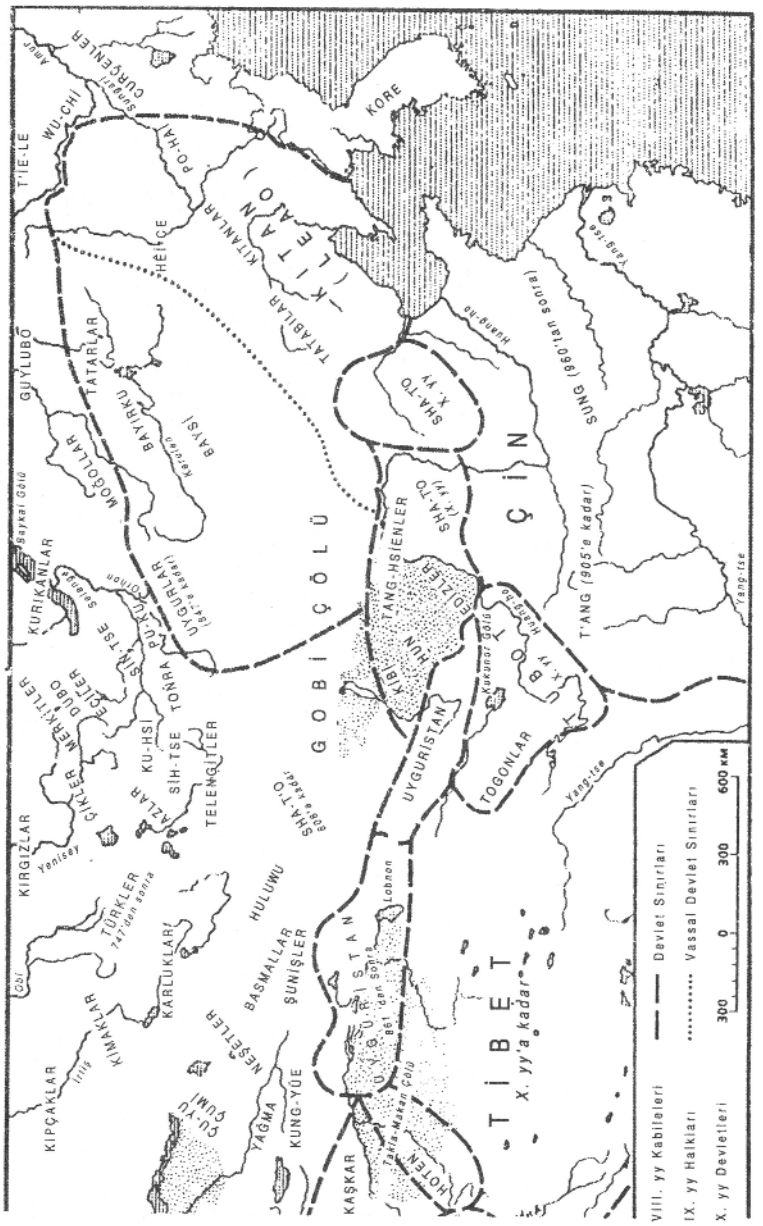
KORE
WU-CHI
T'IE-LE
GÜYLUBÖ
KIRGIZLAR
KURIKANLAR
MOĞOLLAR
BAYIRKU
TATARLAR
BAYSI
KİTANLAR
(LEAO)
TATABILAR
HÊ-TSE
PO-HAI
ÇİN
SUNG (960'tan sonra)
T'ANG (905'e kadar)
SHA-TO
X. yy
HUNG-HO
Yang-tse
GOBİ ÇÖLÜ
UYGURLAR
(847'den sonra)
SIH-TSE
TONRA
KU-HSI
TELENGÜTLER
MERKİTLER
DUBO
EKİLER
ÇİKİLER
TÜRKLER
745'den sonra
KARLUKLAR
KIMAKLAR
KIPÇAKLAR
BASMALLAR
ŞUNİŞLER
HULUWU
NEŞTELER
YAĞMA
KUNG-YÜE
KAŞKAR
UYGURİSTAN
TOGONLAR
HOTEN
TİBET
X. yy'a kadar
Devlet Sınırları
Vassal Devlet Sınırları
VIII. yy Kabileleri
IX. yy Halkları
X. yy Devletleri
300 0 300 600 km

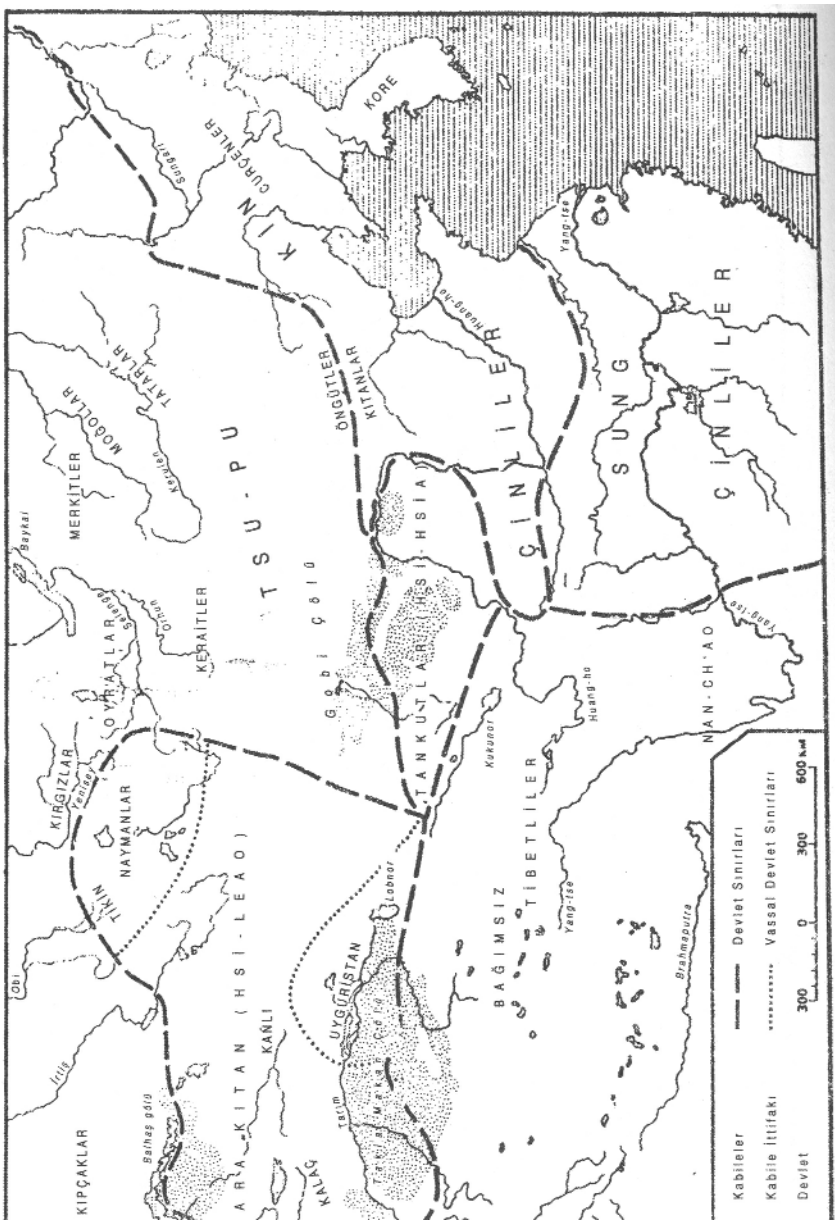
KORE
CURGENLER
Sungari
Yang-tse
Huang-ho
KİN
ÇİNLİLER
SUNG
ÇİNLİLER
TSU-PU
ÖNGÜTLER
KİTANLAR
MOĞOLLAR
TATARLAR
Karakorum
MERKİTLER
Baykal
Orhun
KERAİTLER
Selenga
OYRATLAR
Gobi Çölü
TANGUTLARIN HSİA
KIRGIZLAR
Yenisey
NAYMANLAR
TÜRK
Kukunor
Huang-ho
NAN-CH'AO
Yang-tse
Obi
İrtiş
KIPÇAKLAR
Balhaş gölü
ARA-KİTAN (HSİ-LEAO)
KANLI
UYGURİSTAN
Loanor
Tarım
Takla Makan Çölü
KALAÇ
BAĞIMSIZ TİBETLİLER
Brahmaputra
Kabileler
Kabile İttifakı
Devlet
Devlet Sınırları
Vassal Devlet Sınırları
300 0 300 600 km

Harita 2. XII. Yüzyılda İç Asya*

Genel hatırlatma: Önceki haritayla kıyaslandığında Türk kabile adları listesinin kısaldığı ve onların bazı büyük Moğol gruplarıyla birleştikleri, bozkırı dolduran büyük kabileleri teşkil ettikleri görülüyor. Türk kabileleri, bir tanesinin dışında, ya Curçen (Öngütler), ya da Müslüman (Karluklar, Kalaçlar ve Kañlılar) kültürünü benimsiyorlar. Bu akımın dışında kalan Kıpçaklar ise bozkırın batı uçlarında Rus-Bizans kültürlerinin tesir sahası içine giriyorlar. Asıl bozkır kabileleri (Tsu-pular) ve Kara Kıtanlar gelişim yoluyla bağımsızlıklarını korumaya çalışıyorlar fakat onlar da Nesturîlik veya Bhon (Mitra) dinini benimsiyorlar. Genel konfessiyonal akım kabile yapılarını yavaş yavaş bozmaktadır.

* V, VI, VII. Bölümler

Harita 3. VII. Yüzyıl Ortalarında Dinlerin Yayılışı

Genel hatırlatma: Politik parçalanmalarla birlikte dinî akımlarla belirlenen etno-kültürel kitleler şekilleniyor. Bu dinî akımlar Bizans-Katolik dünyası, Ortodoks ülkeler ve 1142'de Yakubiler (Monofizitler)le birleşen Nesturî kliseleri birbirine düşman üç kampa ayrılıyor. Aynı şekilde İslam ülkelerinde de, biri Bağdat merkezli Sünnî Abbasi halifeliği, diğeri Kahire merkezli İsmaili Fatimî halifeliği olmak üzere iki kampa bölünüyor. Kuzey Çin'de Budizm, Güney Çin'de Konfüçyanist Sung İmparatorluğu göze çarpıyor. Tibet dini Bhonizm hem Budizm, hem de Nesturîliği karşısına alıyor. Sibirya'da ise iki farklı dinî sistem dikkat çekiyor: Evenkler arasındaki şamanizm ve Ugor halkları arasındaki düalizm. Sabık genotizm de hızlı bir şekilde dünya dinlerinin yerini almaktadır.

Devletler ve Kabile İttifakları:

1. İskoç kırallığı
2. Norveç kırallığı
3. İsveç kırallığı
4. İngiltere kırallığı
5. Danimarka kırallığı
6. Baltık civarı halkları: Estler, Livonyalılar, Latışlar, Litvalar, Pruslar
7. Velikirus Knàzlığı
8. Fransa kırallığı
9. Kutsal Roma İmparatorluğu German halkları
10. Bohemya kırallığı
11. Polşa (Polonya) kırallığı
12. Portugal (Portekiz) kırallığı
13. Kastilya kırallığı
14. Navarra kırallığı
15. Aragon kırallığı
16. Papalık bölgesi.
17. Macar kırallığı
18. Sicilya kırallığı
19. Bizans İmparatorluğu
20. Gürcü hükümdarlığı
21. Büyük Bulgar (hanlığı)
22. Mağrip (1147'ye kadar al-Muraviyyûn, daha sonra el-Muvahhidûn)

23. Küçük Ermenistan kontluğu
24. Büyük Selçuklu Sultanlığı
25. Harezmşahlar
26. Gur Sultanlığı
27. Kara-Kıtay hanlığı
28. Uygur İdıkut hanlığı
29. Tankut hükümdarlığı
30. Kin (Chin) İmparatorluğu
31. Fatimî halifeliği
32. Bahreyn bedevi kabileler ittifakı
33. Sung İmparatorluğu
34. Kore hükümdarlığı
35. "Tsu-pu" kabile ittifakı
36. Kirman

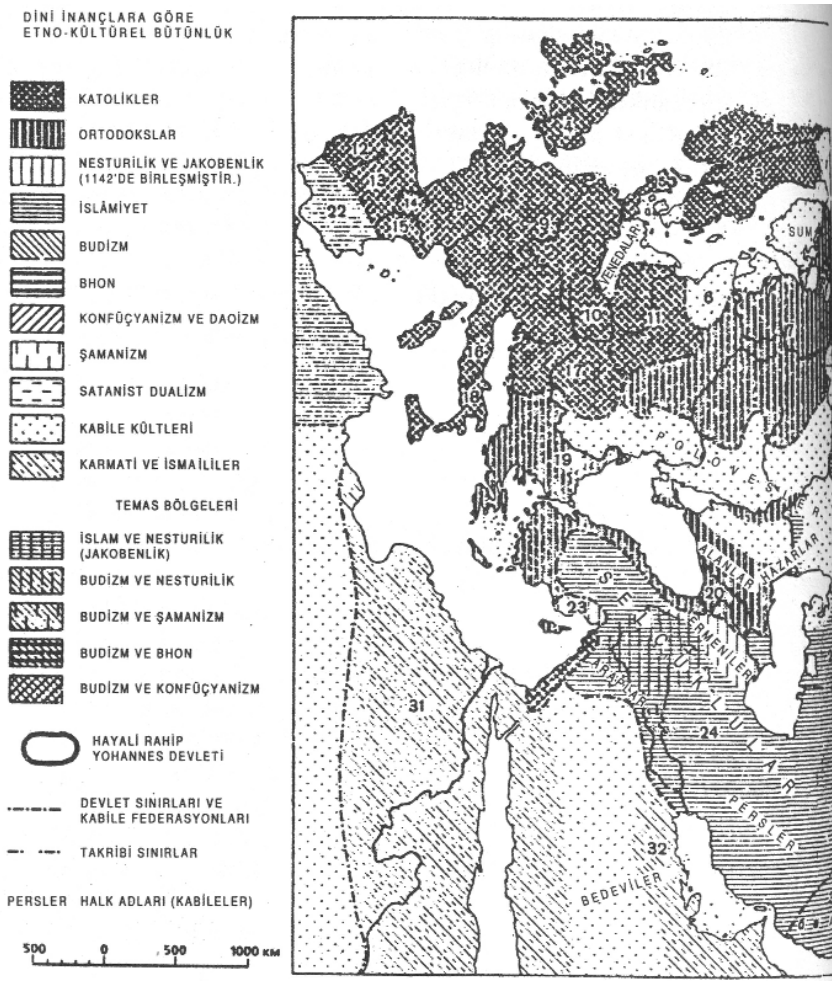
DİNİ İNANÇLARA GÖRE
ETNO-KÜLTÜREL BÜTÜNLÜK
KATOLİKLER
ORTODOKSLAR
NESTURİLİK VE JAKOBENLİK
(1142'DE BİRLEŞMİŞTİR.)
İSLÂMİYET
BUDİZM
BHON
KONFÜÇYANİZM VE DAOİZM
ŞAMANİZM
SATANİST DUALİZM
KABİLE KÜLTLERİ
KARMATİ VE İSMAİLİLER
TEMAS BÖLGELERİ
İSLAM VE NESTURİLİK
(JAKOBENLİK)
BUDİZM VE NESTURİLİK
BUDİZM VE ŞAMANİZM
BUDİZM VE BHON
BUDİZM VE KONFÜÇYANİZM
HAYALİ RAHİP
YOHANNES DEVLETİ
DEVLET SINIRLARI VE
KABİLE FEDERASYONLARI
TAKRİBİ SINIRLAR
PERSLER HALK ADLARI (KABİLELER)
500 0 500 1000 KM
VENEDİKLER
SUM
ALMANLAR
MACARLAR
PEÇENEKLER
ERMENİLER
PERSLER
BEDEVİLER

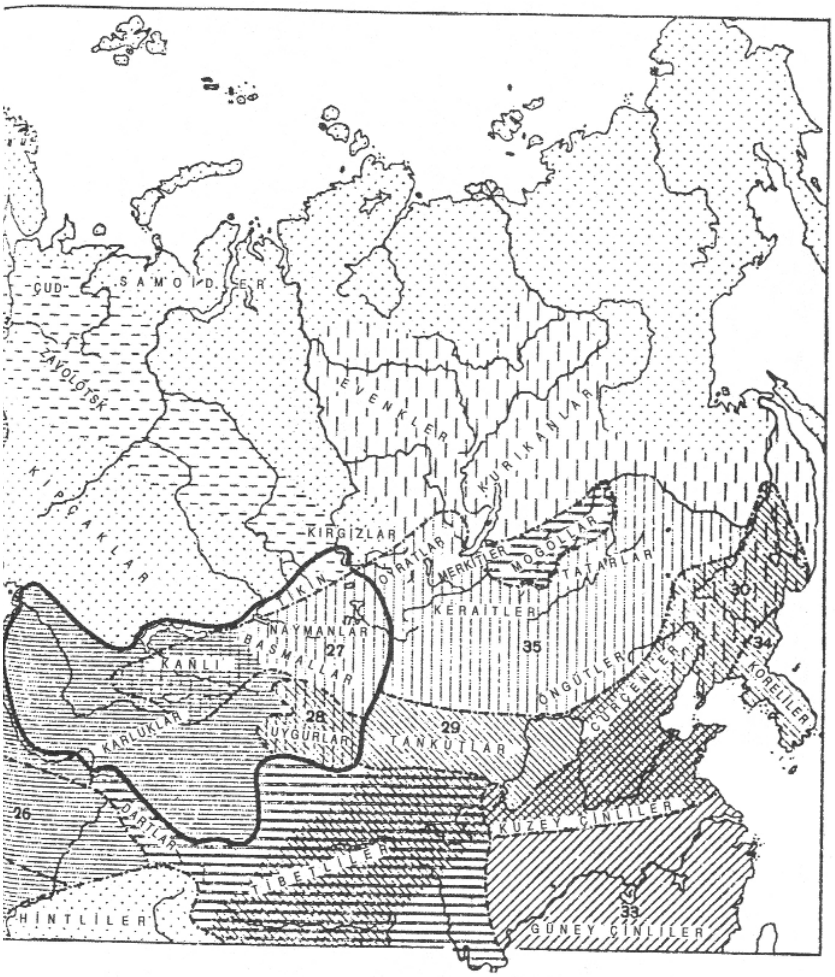
ÇUD
SAMOYEDLER
TAYOLOTSK
KIPÇAKLAR
KIRGİZLAR
KURIKANLAR
MERKİTLER
MOĞOLLAR
TATARLAR
KERAITLER
NAYMANLAR
KANLI
BASMALAR
KARLUKLAR
UYGURLAR
ONGUTLER
TANGUTLAR
KİTAYLAR
KORELİLER
KUZEY ÇİNLİLER
GÜNEY ÇİNLİLER
TİBETLİLER
HİNTLİLER
26
27
28
29
30
31
33
34
35

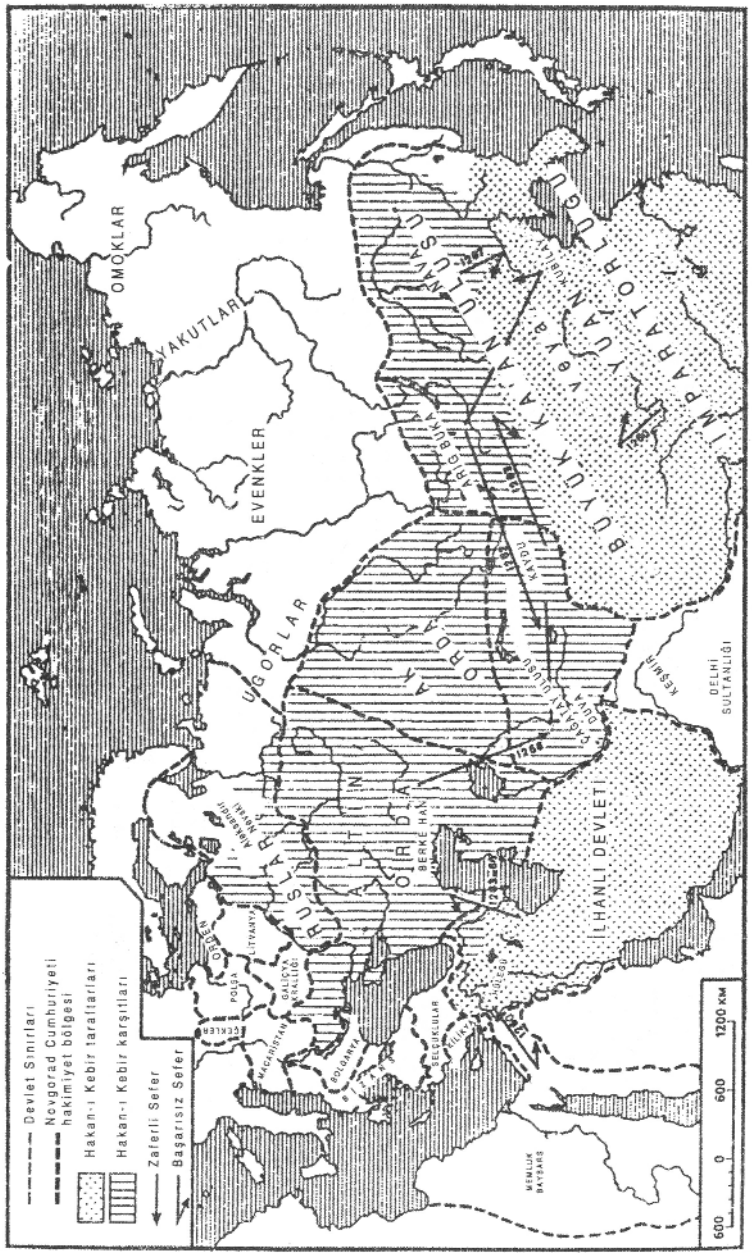
Devlet Sınırları
Novgorad Cumhuriyeti hakimiyet bölgesi
Hakan-ı Kebir taraftarları
Hakan-ı Kebir karşıtları
Zaferli Sefer
Başarısız Sefer
OMOKLAR
YAKUTLAR
EVENKLER
UGORLAR
BUYUK KAYAN VE YUAN IMPARATORLUGU
ALTIN ORDA
İLHANLI DEVLETİ
DELHİ SULTANLIĞI
MEMLUK BEYLERBEYLİĞİ
1200 KM

Harita 4. Moğol Ulusunun Parçalanışı (1260-1300)

Genel hatırlatma: Yüzyıl içinde dünya yeniden şekillendi. Etnokültürel kitleler yerine siyasî çatışmalar temeli üzerine kurulmuş kualisyonlar ortaya çıktı. Hakan-ı Kebir Kubilay'ın otağında Budistler, bütün Hristiyan mezhepleri, Konfüçyanistler gırtlak gırtlağa geldiler. Diğer yandan Müslümanlar, Nesturîler ve "kara din" salikleri de onlara karşı cephe aldılar. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun her yerinde herhangi bir dine mensubiyet siyasî akımın da belirleyici unsuruydu. Gerçi bu yavaş gelişen bir prosesti ama belli hallerde tenkil seferlerini kışkırtan ve tertipleten bir unsurdu. Kıtanın batı uçlarında Templierler, Nesturî ve Ermeniler'e karşı Müslümanlar'la işbirliğine gidiyor, İbelinler papalığa karşı Sarasin ve Grekler'den yardım istiyor, papalık, Hristiyan Ruslar'a karşı kafir Litvanyalılarla ittifak aktediyordu. Buna karşılık Hristiyan dünyasının millî çıkarlarıyla tamamıyla örtüşüyor olsa bile, sadece Kastilya krallığı kendi rekontist hareketini sürdürüyordu. Parçalanan inanç bütünlüğünün yerine etnik bütünlük mefkuresi yani tedrici surette kristalleşen milliyetçilik akımları alıyordu.

Moğol ulusuna ait bölgelerdeki kabileler gösterilmemiştir. Çünkü daha önce ordalar tarafından paylaşılan kabileler artık kabile olarak mevcudiyetlerini sürdürmüyorlardı. Ancak ordaların parçalanmasından sonra kabile birlikleri tekrar ortaya çıkıyorlar ama bu defa başkaları olarak. Gerçi bazıları önceki isimlerini muhafaza ediyorlardı ancak bunlar, XIV. Yüzyıldan başlayarak XIX. Yüzyıl sonlarında kapanan yeni tarihî dönemin ürünü olan değişik bir düşünce yapısına sahiptiler.

14. KURAM TEŞKİLİ

"Muhayyel Hükümdarlığın İzinde" adlı kitap yazılmasına yazıldı ama müellifi ne kadar çok şeyi unuttuğunu apaçık bir şaşkınlıkla görmektedir.

Her şeyden önce, kaynakların tamamı ve dikkat çekici noktaları bütünüyle taranmış değil. Ama eğer öyle yapılmış olsaydı, o zaman başka bir şey için yer kalmaz, dolayısıyla da kafamızı en çok meşgul eden sorulardan birine cevap veren tamamen ayrı bir kitap vücuda gelmezdi. Kimin ne zaman ne söylediğini bilmekle birlikte, kimin nerede bilmeden hata yaptığını, kimin bilerek mecazî ifadelere başvurduğunu bana ispat edemezler, o zaman da bizim çalışmamız boşa gitmiş olurdu.

Literatür meselesinin üzerinde çok az durulmuştur. Konuyla ilgisi olan bütün literatür yüzlerce makale ve kitabın içinde geçmiş olabilir ama bin tane fareden bir at çıkmaz. Güvenilirlik kriteri, söz değil icraattır. Yani tarihî olaylar, onların birbirleriyle olan bağlantıları ve sonuçları. Bu iki konu ise kitapta mevcut. Tarihin dümeni, tam üç asır sonra, Türkler'den o güne kadar "beyaz nokta"lar olan Moğollar'a geçmiştir.

Ne var ki tarihin kendisi oldukça gayr-ı eşit şekilde sunulmuş, birçok dramatik satırların üzeri kapatılmıştır. Örneğin, küçük bir kabile olan Sha-t'o Türkleri'nin milyonlarca nüfusa sahip Çin'e karşı gayr-ı eşit şartlarda verdiği mücadele acaba okuyucunun kafasını meşgul eder mi? Bu savaş tek başına kalmış birilerinin yaşama mücadelesi ve düşmanlarından ve kendilerine dostça bakmayan yabancılardan kendi tarafına insan çekme gayretidir. İki taraf da kendine göre haklıydı ve mesele, gördüğümüz gibi kuvvete başvurularak hal-

ledilecek gibi görünüyordu. Bu konu üzerinde bir bölüm değil, başlı başına bir kitap yazılmalıydı ama o zaman da Moğollar ve Nesturîlik meselesinin rafa kaldırılması gerekirdi.

Ya Kıtanlar?.. Onların tarihi, tıpkı Yeh-lü Tê-huan gibi ülkesinin kapılarını yabancı fikir ve modalara açan Büyük Petro çağının tarihine benzemektedir. Ülkeler, halklar ve çağların XVIII. Yüzyıl Rusyasıyla çok az genel benzerlik arzettiği düşünülebilir ama imkan ve ortamların oynadığı rollerin üzerindeki perde kaldırıldığından, bu da bir şekilde önemlidir. Ne var ki kitapta bu konu üzerinde gelişi güzel durulmuştur. Çünkü Leao İmparatorluğu'nun kaderi ele kaldığımız konu için sadece bir fon teşkil ettiğinden biz çiçekli Leaotung'a Moğol bozkırlarının kavurucu rüzgarları arasından şöyle biri bakabildik.

Tankutlar ve Uygurlar için söylenmesi gereken şey, Karluklar ve Kıpçaklar (Polovesler) için de geçerlidir. Onların zengin kültürleri, dehşetengîz tarihleri ve tekrarı mümkün olmayan bilgelikleri kitapta yansıtılmadı. Dikkat çekecek şekilde eski Moğollar'ın yer aldığı genel zemine atılmış sadece birkaç renkli çizik. Bu konuyla ilgili kitap sıkıntısı yok, ama okuyucunun dikkatini söz konusu halkların tarihlerinin ekzotik şeyler olmadığı, öylesine toplanmış boş bilgiler ve kaleidoskop sayılmadığı, sadece Orta-Çağ umum dünya tarihinin büyük trajedilerinden bir kısmını teşkil ettiği konusuna çeken kitap yok.

Bu temsilde acımasız hâdisât mantığı, halkların doğum ve ölüm kanunu, beli kişilerin yaptıkları icraatların sorumluluğu ve bu insanlık tarihinin bugüne kadar gerek hümaniter ve gerekse tabii ilimler araştırmacılarının dikkatinden kaçan kürre-i arz biyosferinin tarihiyle bağlantısı var. İşte benim çalışmalarımın asıl amacı da bu bağı bulup ortaya çıkarmaktır ki, söz konusu amaca ulaşmak için konuyu incelerken özel bir metot uyguladım. Belki bu mükemmel bir metot değildi, ama benim bildiğim başka bir metot yok. Benim kitabım bir denemedir, fakat o dahi kesinlikle hemen ortaya çıkmıyor. Eğer 605 deneme bir sonuç vermemişse, başarılı olacak bir 606.sı bütün yorgunlukları unutturur.

Son olarak en önemli konumuz olan Orta Asya Nesturîliği de artık sanki çok hafif ve hatta hayalî bir şeymiş gibi görünüyor. Doğrudur; zaten öyle idi de. Hristiyan dünya görüşü, bütün Büyük Bozkır'a yayılmış olmasına rağmen, tarihin tümüyle bütünleştikten sonra bu

kapıdan girmemişti. Son sıçrayışını yapamayan, tarihle bütünleşemeyen Nesturîlik.. bir serap olup gitti. Malumu âliniz, tarihçi için kesintiye uğramış bir süreç tarihî gelişimin en enteresan varyantıdır. Araştırılan bir konuda başarıdan çok başarısızlık başa gelibilir, ama yakalanan bazı detaylar, sadece Moğollar'la değil, aynı zamanda eski Ruslar'la da ilgili bazı önemli hususları aydınlatmamızı sağlar.

Böylece kitabın başında ortaya atılan ilk soruya, yani "doğrusu ne idi?" sorusuna cevap vermiş olduk.

Ama "yalanlar arasında gerçeği nasıl yakalarız?" şeklindeki ikinci sorunun da cevabını bulduk. Kural basit: Çağdaşlarını her hangi bir şeyle şaşırtmak isteyen her yazar, onlara şüphe götürmeyen, doğru bilgiler sunmak, ayrıca ortaya attığı bilgilerin doğruluğunun tahkik edilmesi imkanını tanımak zorundadır. Dolayısıyla tarihçinin problemi, tarihî analiz denilen bu iki unsuru birbirinden ayırdetmektir.

Gerisi daha da zor. Bir analizin başarılı olabilmesi, panorama ve streokoskopik metodla uyum sağlayabilmesi için karanlık noktaları izolaynlarla doldurması, konuya farklı yaklaşım açılarından bakması gerekir. Ancak bu komleks metodla güvenilir olgu kanvası elde edilebilir ve hadisât mantığı yürütülerek etno-kültürel teşekkül sürecinin sentezi yapılabilir. Fakat biz bu sonucu dahi yarı fabrikasyon olarak kabul ederiz. Onun, tabiat kanunun üzerine çıkarılabilmesi için sebep-sonuç ilişkisi düzenine göre kendisini tanımlaması gerekir. Bu durumda dahi o bir halklar tarihi değil, sadece halk bilimi veya etnoloji olacaktır.

Etnoloji

"Etnoloji" kavramı, Batı Avrupa akademik çevrelerinde çoğu defa fakat farklı yargılarla farklı anlamlarda kullanılmış ise de, henüz "vacant" haldedir. Bu yüzden Sovyetler Birliği Coğrafya Kurumu'nda poleoetnoğrafya ve tarihî coğrafya konusunu yaygınlaştırma çalışmaları başlatıldığında, birbiriyle bağlantılı etnogenez, etnocoğrafya sınıflandırması ve etnos-yöre ilişkileri gibi üç problemi ele alan bilim dalları için bu kavram teklif edilmişti.[1]

1 Bkz. *Dokladı otdelenniy i komissiy Geografiheskogo obşçestva SSSR*. Fas. 3. Etnofrafiya. L., 1967.

Bu yeni kimlik, etnoloji öğretisiyle akraba olan bütün bilim dallarından ayrılıyordu. Örneğin, halkların birbirleriyle olan benzeşmezliklerini inceleyen etnoğrafyadan, maddenin toplumsal hareket şekilleriyle uğraşan sosyolojiden, olayları sebep-sonuç çerçevesi dahilinde gözden geçiren tarihten, farklı insan yani ırk tiplerinin fizikî özellikleriyle ilgilenen antropolojiden ve insanı memeli türlerden biri olarak gören evrimci biyolojiden. Belki de bunlar arasında etnolojiye en yakın olanı, Holocene devrinden, yani üzerinde insanoğlunun kesin bir şekilde gezinmeye başladığı tarihten itibaren yeryüzünün tarihi aşamalarını inceleyen poleocoğrafyadır. Bu bağlamda insanoğlu Dünya gezegeninin herhangi bir zarfı[2] veya biyosferin bir parçası[3] olarak görülmektedir.

"Biyosfer" kavramı, maddenin "canlı" ve "cansız" şekillerini birbirinden ayırmak için Prof. V.İ. Vernadsky tarafından bilimsel literatüre kazandırılmış bir kelimedir. Vernadsky'ye göre biyosfer, canlı organizmalar toplamından ve örneğin atmosferde serbest halde bulunan oksijen gibi, bu organizmaların hareketlerinin ürünlerinden teşekkül eder. Yine Vernadsky'ye göre, bu canlı organizmaların birbirleriyle yakın temas halinde bulunmamaları ve cansız maddeler tarafından birbirinden uzak tutulması önemli değildir; çünkü moleküller arasındaki katı dokuda dahi boş bir alan vardır.

V.İ. Vernadsky'nin görüşünü sürdürüp, açtığı çığırı genişleterek biz, biyosferde antroposfere yani teknik icatlar, meskenler, evcil hayvanlar ve kültürel bitkiler gibi faaliyet ürünleriyle birlikte bütün insanların biyokütlesine de bir yer ayırıyoruz. Ancak antroposfer, monolit değil, mozaik bir yapıya sahiptir. Yeryüzünün hemen hemen her köşesine saçılmış olan insanoğlunun bu oldukça geniş alana yayılabilmesi, adaptasyon kabiliyeti olan diğer memelilerle en geniş ölçüde temasına bağlıdır ki, bu da zaman içinde türün modifikasyonunu sağlamıştır. Daha sonra her biri kendi tarihî kaderini yaşayacak olan toplumlar, varoluşları sırasında şu veya bu tabii şartlara bağlı olan bireyler tarafından teşkil edilmiştir. Biz bu topluluklara "etnoslar" adını veriyor ve onları tarihî yaşam şartları dahilinde *Homo sapiens* türünün özel bir varoluş şekli olarak inceliyoruz. Etnogenez, etnosların varoluş ve yokoluş sebeplerininin incelenmesidir. Etnik tasnif ise, hümaniter metot ve perspektiflerle benzerliği bulunmayan

2 Gumilëv L.N. *Etnos i landşaft.*
3 Yefremov Yu.K. *Landşaftnaya sfere naşey planetı.*

geniş ve farklı yapıdaki materyalın genelleştirilmesi için mutlaka şart olan etnoslararası azami ve asgari benzerliklerin tesbitidir.

Yukarıda kanaat getirdiğimiz gibi, etnik tarih sosyal tarihin yerini almaz. Aksine, sadece tek yönlü klasik uygulamalar sonucunda kaçınılmaz olarak teşekkül eden boşluğun doldurulması gibi, onun eksik yönlerini doldurur.

Burada son bir soru ortaya çıkıyor: Bütün bunların bize ne gereği var? Bırakalım etnoloji, arkeoloji,[4] fizikî coğrafya,[5] etnoğrafya[6] ve hatta toprak bilim[7] alanlarında gezinip dursun, ama ilmin ışığı altındaki en hümaniter bilim-filolojinin iştigâl sahasına giren literatür kaynaklarının tenkidinde bize ne faydası olabilir? Yoo.. bu aptalca soruya cevap vermek boynumuzun borcu.

Daha önce de gördüğümüz gibi, tarihî rivayet kaynaklarının okunması onların anlaşılması manasına gelmez. Yazarların görüş ve mizaçlarını anlamadan, kuramlarının tenkidi de yapılamaz. Dolayısıyla, yurtlarında atalarının ve ağabeylerinin "Gizli Tarihi"ni terennüm eden rapsodileri dinleyen eski Moğollara benzer gibi olmak zorundayız. Peki, biz o dönemle ilgili en iyi bilgiyi, tam olarak bilmediğimiz bir kaynaktan edinirsek, Orta-Çağın anlayış seviyesini nasıl yakalarız? Çıkmaz bir sokak veya daha doğrusu fasit bir daire.

Ya peki, bir tarih kaynağını cahil bir kişi olarak değil de, muayyen tarihî rezerve analojilerle ve Orta-Çağ Asya halklarının birbirine çok yakın psikolojik ve felsefî görüşlerinin bir kısmı hakkında genel bir bilgiye sahip olarak okursak? İşte o zaman elimizdeki tarihî kaynağın yeterlilik derecesiyle ilgili sorular sormak için istinadgâhımız olacak ve içindeki kısmen doğru bilgileri süzüp alabileceğiz. Elbette bu bilgiler, ufkumuzu genişletecek, görüşümüzü belirginleştirecek ve metne yeniden ama bu defa daha yüksek bir seviyede dönmemize imkan sağlayacaktır. Ve derken, halkları üst üste koyarak, o ana kadar gözümüzden kaçan nüansları tek tek yakalayabileceğiz.

Ama, şayet etnoloji kullandığı tabii tarih metoduyla hümaniter ilim filolojinin söz sahibi olduğu tarihî kaynakları tetkik bilimine

4 Vernadskiy V.İ. *Himiçeskoye stroyenie biosferı Zemli i yeye okrujeniya.* Vernadsky'nin görüşlerinin tarihî coğrafyaya nasıl uygulandığı konusunda bkz. Gumilëv L.N. *Xazariya i Terek.*

5 Gumilëv L.N. *New Data on the History of the Khazars*, s. 61-103.

6 Gumilëv L.N. *Les Fluctuations...* s. 331-336.

7 Gayel' A.G., Gumilëv L.N. *Raznovozrastnıye poçvo..* s. 11-20.

yardım verebilirse, o takdirde kendisi de eski kaynaklardan güvenilir bilgiler edinme konusunda fazlasıyla ilgi çekecektir. Bu bilgiler, etnolojinin gıdasıdır. Ama gıdanın hayli kaliteli, tarihî kaynaklardan elde edilen bilgiler de güvenilir olmak zorundadır. Biz, bu yüksek amaç için yazarların rivayetlerindeki kronoloji geçitlerinden ve derin nehirlerden aşarak çetin bir yolculuk yapmayı göze aldık. Bu meşakkatli çalışmanın, tarihî tenkit imkanlarını genişletiyor olmakla birlikte bilimin yararına olduğu düşünülebilir, ama karşılıklı etkileşim mekanizmasını açmak suretiyle, olayların seyrini geriye doğru kurma imkanı gibi bir olanak sağlayabileceği de ümit edilebilir mi?

Nasıl bir paleontolog iki-üç parça kemiğe dayanarak, bir dinazorun şeklini ortaya çıkarırsa, nasıl bir klimatolog iki-üç meteoroloji istasyonunun verilerine istinaden, her yıl daha az hata ile, hava tahminlerinde bulunursa ve nasıl bir jeolog birkaç katmana veya kesite binaen, eski bir şehrin çöküntü tabakalarının sınırlarını belirlerse, tarihçi de, etnoloji metodunu kullanarak, büyük yahut küçük bir imparatorluğun, bir beyliğin veya müstakil bir şehrin kuruluş ve yıkılış sürecini tasvir edebilir. Artık o, sıradan bilgi tasnifinin dışında, V.İ. Vernadsky'nin güvenilirlik derecesi konusunda bir olgunun çıplak gözlemine denk saydığı "empirik genelleştirme" metoduna sahiptir.[8] Şimdi bu metodu ele aldığımız konuya tatbik etmeyi deneyelim.

Tetkik Tecrübesi

"Papa Yohannes hükümdarlığı"yla ilgili haberlerin ortaya çıkışı meselesine tekrar dönmeye çalışalım. Elimizde herhangi bir doğrudan bilgi olmadığına göre mütalaa yoluna sapacağız. Bu haberin kime ne yararı dokunabilirdi? Kim çıkarıp, yayabilirdi? Kimi aldatmak istiyorlardı, amaçları ne idi?

Tabii olarak, bu soruların cevabını içeren metinler bulamadık. Orta-Çağ insanları kesinlikle lekelenmelerine sebep olacak belgeler bırakacak kadar aptal değillerdi. Bu durumda, *cui bono* (kimin çıkarı var) polisiye metodunu tatbik etmekten başka çare yok.

Papa Yohannes'la ilgili haberin Germanya'ya Suriye'deki Hristiyan gümrük noktasından geldiğini hatırlayalım. Dolayısıyla, kafası bu haberle allak bullak olan Batı Avrupa ülkelerinin tamamını he-

8 Vernadskiy V.İ. *Biosfera*, s. 19.

men listeden çıkarmak lazım. İslam dünyasının tamamını da bir kenara koymak gerekir. Çünkü Araplar ve Selçuklular'ın, Doğudan gelecek bir yardım ümidiyle cuşa gelecek Franklar'ı yeni bir saldırıya tahrik etmelerini düşünmek akla ziyandır. Doğuda bir Hristiyan hükümdarlığın varolduğu haberi Ortodoks ülkelerinde herhangi bir heyecan uyandırmadı. Çünkü Nesturîler Bizans'ın düşmanı ve Arap halifelerinin müttefiki idiler. Bizanslı politikacılar pek hoşlarına gitmese de, bu haberin doğru olabileceğini hesap ediyorlardı. Çünkü kendilerine tuhaf haberler uydurulmasının kimseye faydası yoktu. Bu haberin Merkezî Asya'yla da bir ilgisi olamazdı. Zira orada da kimse, Kara-Kıtan hanlığının Yakın Doğu'nun hakimi olabileceği ihtimalini aklının ucundan bile geçirmiyordu. Geriye bir tek Suriye ve Kudüs Kırallığı kalıyor.

XII. Yüzyılın 30'lu yıllarında, Kudüs Kırallığı öyle ihtişamlı bir devrini yaşıyordu ki, Avrupa'daki hiçbir devlet onunla bu konuda boy ölçüşemezdi. Serbest ticaret sadece Piza, Cenova, Venedik gibi İtalya şehirlerini değil, aynı zamanda Kudüs kırallarını yani Hospitalier ve Templier şovalyelerini, hatta aynı şekilde Antakya ve Urfa kontlarını da zengin etmişti.

Müslümanlar ve Grekler'le sürekli savaş, Frank ve Norman feodalleri için öylesine normal bir şeydi ki, savaşmadan adeta yaşayamaz hale gelmişlerdi. Özellikle küçük, fakat sürekli çarpışmalar onlar için hayat unsuruydu. Elbette bu savaş İslam'a karşı kesin bir zafer sağlayamazdı, ama şovalyelerin işin bu tarafını düşündükleri yoktu. Çünkü kesin bir zafer, onlara ancak bol miktarda savaş ganimeti getirebilirdi. Sınır ötesi ticaretin sağladığı girdi ise daha fazlaydı.

İlk haçlı seferinden sonraki elli yıllık süre zarfında, şovalyeler Müslümanlarla selam sabah etmeye alışmışlar; onlar arasında hikmet sahibi, fevkalade mükemmel insanlarla tanışmışlardı. Artık uzakta kalan ülkeleri gözlerine vahşi beldeler, tuhaf yerler olarak görünüyor; echel-i cühela Norman veya Frank baronlarını ise erkek bozuntuları, kafa ütüleyici geri zekalılar olarak değerlendiriyorlardı. Arap emirleriyle -şairleri ve savaşçılarıyla- kıyaslayınca gerçekten de öyleydi.[9]

Halbuki Avrupa, Doğudaki bu öncü karakolundan tamamen başka şeyler bekliyordu. Fransız ve Almanlar'a göre biraz baskı yap-

9 Bkz. Usama ibni Munkız. *Kniga nazidaniya*, s. 208 vd.

maya, bütün İran'ı, Mısır'ın tamamını şovalyelerin atlarının ayakları altında çiğnetmeye değerdi. Fakat 1144'de birden bir fırtına kopmuş ve Urfa, Türkler'in eline geçmişti. Mukaddes topraklar tehlike altındaydı. Yardıma gitmeliydi. Bernard de Clairvaux, Fransa kıralı Ludwig VII ve Almanya kıralı Konrad III'den haçın kendisine teslim edilmesi konusunda anlaştıktan sonra hızlı bir şekilde ikinci haçlı seferi hazırlıkları başladı.

Kudüs ve Antakya'daki şovalye ve baronlar çok iyi biliyorlardı ki, Türkler düşmanlarıydı ama hiçbir mesnetleri olmadan da Fransız ve Almanlar'ın dostları oldukları konusunda şüpheye düşmüşlerdi. Güç kimdeyse, iktidar ondaydı. Eğer Fransızlar veya Alman savaşçıları, Ürdün ve Toron nehri sahillerine gelirlerse bu durumda Kudüs ve Antakya baronları değersiz hizmetkârlar durumuna düşeceklerdi. Bu ise onların en az tercih ettikleri bir şeydi.

Ne var ki Türkler'i kovmak için yardımı reddetmek, bir çare değildi. Kudüs Kırallığı için en iyi çıkış yolu, haçlı ordusunu Filistin'e değil, doğrudan tehlikenin asıl kaynağı olan Mezopotamya'ya yönlendirebilmekti. Fakat Fransız ve Alman kıralları, zengin ülkelere doğru düzenlenen bu hafif yürüyüşü gün ışıklarının yakıp kavurduğu çöllerde ağır bir savaşa dönüştürmeye neyle ikna etmek mümkündü? İşte tam bu sırada, güya Dicle sahillerinde bekleyen bir başruhani-kıralın ordusuyla ilgili bir takım haberler Avrupa'ya ulaştı. Her kumandan, müttefiklerle birleşince düşmanı kıskaca almanın tamamıyla garanti altında olduğunu ve işin kolay bir zaferle sonuçlanacağını düşünür. Başarılı plan hazırlayan ve bunu kolaylıkla çevreye duyurabilen sahte yazar, yanlış bilgilendirmek suretiyle, kıralları Filistin'e çekmenin derdindeydi. Ancak iki yıl sonra dünyanın en güçlü iki Katolik monarşistinin hamlesinin yine Anadolu'da boşa gideceğini (1147), gönüllü şovalyerin açgözlü kalıntılarının Kudüs feodallerinden ekmek ve sığınma hakkı isteyeceklerini, kendisininse arzusunu onlara dikte edemeyeceğini hesaplayamamıştı. Tek gerçek olması inandırıcı değilse de, akla en yatkın ihtimal olarak teklif edilebilecek açıklama işte budur. Ama biz, doğrudan bir delil bulamadığımız zaman, ya soruya cevap vermekten içtinap ederiz, ya da bilvasıta mütaalalara göre bir hüküm çıkarırız. Sanırım ikincisi daha dürüstcedir.

Geniş bir tarihî perspektif içinde yaptığımız gözlemlere binaen, XIII. Yüzyıl Moğol savaşçılarının acımasızlığı ve hunharlığıyla ilgili

efsanenin nereden çıktığı konusunda da artık bir fikir yürütebiliriz. Şu gerçeği kabul etmek zorundayız: Moğollar'ın iyi kalpli olduklarını söylemek gerçeklerle bağdaşmaz, ama Haçlılar, Memluklar, Harezmliler ve Curçenler'in de hunharlık konusunda onlardan zerrece geri kalır tarafları yoktu! Bu tür bir efsane henüz XIII. Yüzyılda ortaya çıktığına göre, aynı yazarın izlerini değilse bile, bu efsanenin ortaya çıktığı ortamı ve gözönünde tuttuğu amacı ortaya çıkarma imkanı mevcut.

Çinli tarihçilerin bu işle ilgileri yok. Çünkü onlar, hem Curçenler'in, hem Moğollar'ın mucizevî kahramanlıkları yanısıra hunharlıklarını tarafsız ve katıksız bir şekilde anlattıkları gibi, ne onlara sempati duydular, ne de başkalarına. Uzak Doğu'da savaş her zaman öylesine ciddiye alınıyordu ki, esirlere merhamet göstermek dahi devlete ihanetle eş tutuluyordu.[10] Hunlar, Türkler, Kıtanlar, Tankutlar ve Curçenler'le yapılan bitmez tükenmez savaşlara kıyasla, Çinli tarihçilere göre Moğol savaş taktiğinin de, olayların genel seyri ve mevcut savaş âdetleri itibariyle herhangi bir ayrıcalığı yoktu. Bundan başka Moğollar'ın en acımasız savaşı Sung İmparatorluğu'yla değil, Curçenler'le olmuştu. Bu savaşlar dahi Çinliler'e Moğollar'ın barışsever halka nasıl davrandıklarını göstermiştir. Dolayısıyla Çin'de göçebelere karşı duyulan genel nefrete rağmen, sırf öncekinden daha parlak zafer kazandığı için bir düşmana sövmek Çinliler'in aklından bile geçmiyordu.

Yakın Doğu'da Ermeniler Moğollar hakkında çok şeyler yazdılar, ama onlar Moğollar'ı kendilerine müttefik gördükleri için dostane bir üslup kullanmaya dikkat ettiler. Rus vakanüvislerinin Moğollar'a iyi gözle bakmadıkları malum. Ama onların yazdıkları külliyatlar, XIII. Yüzyılda Batı Avrupa'da geniş ilgi uyandırmadığı için, şu anda bizi ilgilendiren efsanenin onların ağzından çıkmış olması da mümkün gözükmüyor. Bundan başka Ruslar'da Tatar aleyhtarı tavır XIV. Yüzyılda, o da Altın Orda hanlarının Müslüman olmalarından, özellikle de Mamay'ın Katoliklerle el ele vererek Moskova Ortodokslarını kuşatma altına almasından sonra başlamıştır. Kaldı ki, XIII. Yüzyılda Oltın Orda, Ruslar'la müttefikti ve karşılıklı hunharlık gösterileri son derece azdı.

Moğollar'a karşı en aşırı düşmanlık İslam ülkelerinde, mağlup İran'la, muzaffer Mısır'daydı. Moğollar'ın yaptığı her şey Müslü-

10 Gumilëv L.N. *Xunnu*, s. 135.

man'ın tepesini attırıyordu: İlhanlılar'ın Nesturîliği himayesi, camilerin yıkılması, abdest almanın yasaklanması. Buna bir de yerleşik düzendeki çiftçinin göçebe çarvacılara karşı beslediği klasik düşmanlığını ilave edebilirsiniz. Kabiller, kendilerine problem yaratan Habiller'e kırgındılar. Ne var ki Alman, İtalyan ve Fransızlar gibi Batı Avrupalıların, Moğollar'ı en menfur düşmanları gördükleri halde, (özellikle Göyük'ün ölümünden sonra) neden kötü bir şey yapmaya yeltenmemeleri dahi biraz tuhaf bir durum. Halbuki Batı Avrupa, Moğollar'a karşı nefretin en fazla yaygın olduğu yerdi.

Moğol süvarileri Adriyatik kıyılarına kadar ulaştığı zaman, Kutsal Roma imparatoruyla Sicilya kıralı Friedrich II, papaya karşı verilen mücadelede onları bir müttefik olarak kullanmanın hoş bir şey olacağını düşünmüşler, ama Moğollar'ın 1241'de çekip gitmeleri imparatorun bu hülyasını suya düşürmüştü. Ancak, İbelinler arasında Moğollar'a karşı herhangi bir antipati doğmaması siyasî açıdan önemli bir nüanstır. Avrupa'nın Hristiyan kıralı IX. Ludwig, Elçidaynoyon'a elçi gönderirken, bilahere Fransa tahtı İlhanlılar'la ilişki kurmaya çalışır. Demek ki bu iş, Fransızlar'ın başının altından da çıkmadı. Papalık tahtı ise, o sıralarda hayat-memat mücadelesi veriyordu. XIII. Yüzyıl ortalarında ancak Charles d'Anjou'nun yardımları sayesinde ayakta kalabilmiş, bilahere Fransız tacına bağımlı olmaktan kurtulmuştu. Dolayısıyla papanın, XIII. Yüzyıl sonlarında kendi başına karar alabilecek durumda olduğunu söylemek de mümkün değildir. Hatta o dönemde şu veya bu siyasî kampta yer almış olsalar bile, her halükarda kendilerine direktif veren birileri vardı. Moğol problemiyle ilgilenmeyen Almanya, Fransa, keza İngiltere, Aragon ve Kastilya'yı da bu çemberin dışına alırsak, geriye kala kala son bir ihtimal kalıyor ki, o da iktidarın Hospitalier şovalyeleriyle Templier şovalyeleri arasında taksim edildiği Katolik Kudüs Kırallığı'dır. Aslında paladin Grobius Gospodni, Hristiyan dünyasına (yani Katolik Avrupa'ya) Nesturî kumandan Kit-buka'nın mağlubiyetine yol açarak, Hristiyanların Yakın Doğu'ya saldırı üssü olarak kullandıkları ön karakolunun Memluk kılıçlarıyla yerle bir edilmesinin sebebini mutlaka ve mutlaka açıklamak zorundaydı. 1260'dan sonra Avrupalı her normal politikacı, onlara şu soruyu sorabilirdi ve hatta sormalıydı: Bu hainliği neden yaptınız? Ama cevap çoktan hazırdı: Moğollar'ın canları cehenneme! Onlar Müslümanlardan çok daha beter!

Orta-Çağ Avrupasının, "Papa Yohannes Kırallığı"yla ilgili masalı nasıl bir safdillikle benimsediğini daha önce görmüştük. Şimdi ise, burjuva kesiminin daha fazla itimadına şayan olan hadiselerin yorumuna bir göz atacağız. Polonyalı ve Macar kaçaklar, 1241-1242 yıllarında kesin bir dille ülkelerinin kaderleriyle ilgili korkunç şeyler anlatmışlar; Rus gizli acentaları Çernigovlu Mihail ile Galiçyalı Daniil ateşe körükle gitmişler; aksini söyleyebilecek kişiler ise, örneğin Bizanslılar ve Kilikyalı Ermeniler, Batı Avrupa'da rafizi ve "Hristiyanlık" düşmanı olarak görülmüşlerdi.

Tenkitçi düşünceye ve tarafsız geniş bilgiye sahip bir tarihçi, elbette Bağdat veya Şam'ın yakılıp yıkılmasını Haçlıların Konstantinopolis'te yaptıkları tahribatla kıyaslamak zorundadır. Ama o tarihçi böyle bir çalışma yapmış olsa bile, kimse onun bu görüşünü desteklemezdi. Çünkü Orta-Çağda insanlar, kendileriyle ilgili acı gerçeği dinlemekten hoşlanmıyorlardı. Bundan başka Katolik şovalyeler her halükârda gayet iyi biliyorlardı ki, bir zafer kazandıklarında kendilerine murdar Hagarditler ve Grek rafizileri gözüyle bakılıyordu. Halbuki yaptıkları kötü bir iş değil, bir kahramanlıktı. Yaptıkları yararlı işleri Moğollar'la bölüşseler, kendileri üç misli daha fazla Hristiyandılar. Kısacası şovalyelerin dahi kafaları allak bullak olmuştu. Dolayısıyla, geniş çapta talebi olan kesim için enformasyonun Batı dünyasının üstünlük bilincini pekiştirecek kısmı seçilmiş, Templierler'in ikinci yarısını teşkil eden bilinçli yalanı ise, başarılı olmuştur.

Bakıyorum da bazı okuyucular bu söylediklerimi protesto ediyorlar: "Olamaz! Yazarın kendi safsatası bu! O dönemin iyi haber alan Templierlerine inanmayıp da, XX. Yüzyıldaki bir tarihçiye inanmak zorunda mıyız?" Peki beyim! Madem öyle, gel birlikte klasik bir metoda, olguların karşılaştırılması yöntemine başvuralım.

İlhanlı hükümdarı Argun-han, 1287'de Memluklar'a karşı müttefikler aramak maksadıyla Uygur asıllı Nesturî papaz Sauma'yı Katolik kırallarla yeni bir haçlı seferi konusunda müzakerelerde bulunması için Batı Avrupa'ya gönderdi. Sauma, Bizans, Neapol, Roma, Paris ve Bordeaux -İngiliz kıraliyet bölgesine ziyaretlerde bulundu. Gittiği her yerde saygıyla karşılanıyor, aziz bir misafir olarak ağırlanıyordu. Nasıl günümüzde gelen yabancı misafirleri Louvre ve Ermitaj müzelerine götürürlerse, onu da tapınaklara ve azizlerin mezarlarına götürdüler. Philippe IV ve Edward I, sözlü olarak yardım

ve Moğollar'la işbirliği vaadinde bulunarak Nesturî misafiri kiliseye davet ettiler. Hatta İngiltere kıralı, onun elinden şaraplı ekmek bile yedi. Dahası, Papa Nikolai IV, Sauma'yı eucharist mertebesine yükselterek ona kendi eliyle Palm Sunday* şaraplı ekmeği ikram etti.[11]

Bu olay olduğunda, takvimler 1288 ilkbaharını gösteriyordu. 27 Nisan 1289'da ise Trablus düşünce, Avrupalılar Filistin'i boşaltmaya başladılar. İşte tam o sırada papa, sebebini daha önce izah ettiğimiz veçhile Monte Corvino'yu Çin'e göndermişti. Bu iki olayın aynı ana tesadüf etmesi meseleyi kendi kendine aydınlatıyor.

Sağ kurtulan Haçlıların hezimetin sorumluluğunu üzerlerine aldıklarını düşünmek tuhaf olurdu. Mevkileri gözönünde bulundurularak papanın ve kıralların suçlanması ise, hem sivri zekalılık olurdu, hem de tehlikeliydi. İşte Papa Yohannes hakkında birincisinden daha fantastik ikinci bir hikaye böyle uyduruldu. Templierler Avrupa'ya dönünceğe kadar geçen iki on yıllık süre zarfında (1289-1307) ise, aynı hikaye artık kimsenin hakkında şüphe duymadığı birinci versiyon haline geldi.

Fakat bu hikaye ne kadar şaşırtıcıysa, Orta-Çağ tasvirlerinin çoğu tekrar gözden geçirilmiş olmasına rağmen, aradan geçen 700 yıl sonra bile Moğollar'la ilgili efsanenin Avrupalı entellektüel burjuva kesimine istisnai yakınlığı da o kadar şaşırtıcıdır. Köpek başlı insanlar veya Amazonlarla ilgili hikayeleri okurken gülümseriz, ama unutmamalıdır ki, safderun Moğol fobisi de aynı türden bir düşüncedir. Hatta daha da kötüdür. Çünkü tesbit edilen hedefle ilgili anlamlı bilgi bile yerini bu fobiye terketmekte, yani konu ilim çerçevesinden çıkarak, ayık kafayla yürürken dahi duramayacağımız bir heyecan bölgesine girmektedir.

Çinlilerin, Müslümanların, Monofizit Ermenilerin ve Katoliklerin bir şevkle üzerinde kalem oynattıkları, detaylara indikleri bir konu yani Moğol hanlarının saraylarındaki Nesturîler'in durumu hakkında Rus vakanüvislerinin suskun kalmasının sanırım izahı yoktur. Ruslar'ın bu konuda bilgisiz olmaları mümkün değildir. Knàz Yaroslav Vsevolodoviç ve oğlu Andrey, Göyük-hanın otağı ağzına kadar Nesturîler'le dolu olduğu dönemde oradaydılar. Aleksandr Nevski,

* Palm Sunday : İsa'nın Kudüs'e girişinin hatırası olan Paskalyadan önceki pazar günü. (çev.)

11 Pigulevskaya N.V. *İstoriya mar Yabalahi III i rabban Saumı*, s. 89-93.

çevresi Nesturîler tarafından kuşatılmış olan Sartak'ın kan kardeşi olmuştu. Muñke'nin hükümdarlık zamanında, Nesturîler iktidardayken Rus ustaları çalışmak için Karakorum'a gitmişlerdi. Kısacası, göçebe-Hristiyanlarda olup biteni görüp, bilmemeleri mümkün değildi.

Laf aramızda, bazı belgelerde tevile yer vermeyecek kayıtlar da yok değil. 1245'deki Lyon konsilinde Kiyef metropoliti Pyotr Akeroviç, Tatar dini hakkında sorulan sorulara cevap verirken şöyle der: "Tek bir ışığın hakimiyetine inanıyorlar.. (her ne kadar belli bir ölçüye kadar Hristiyanlığa dahi geçmiş ise de, bunu Mitraizm olarak anlayabiliriz.-L.G)... Gökte tanrı ve oğlu, yeryüzünde ise Çirhan vardır. (bu kesinlikle Mitraizm veya Bhon ve "kara din" değil; çünkü hiçbirinde ikinci hypostas yani kadın yok.-L.G.). Her sabah tanrıyı yüceltmek için ellerini göğe doğru kaldırıyorlar (Nesturîlere has dua etme şekli; çünkü Ortodokslar ellerini göğüslerine koyarlar.-L.G.). Yemek yerlerken ilk parçayı (lokmayı) tanrı rızası için göğe atarlar, bir şey içerken de bir miktarını yere dökerler (bu dinî bir şey değil, etnoğrafik bir gelenektir.- L.G.). Önderlerinin aziz İvan olduğunu söylerler".

Kiyef metropolitinin Nesturîlik hakkındaki bilgisinin, diğer çağdaşlarından daha az olmadığı şüphesiz, fakat konuyla ilgili bilgi Rus yıllıklarında değil, Rerum Britannicarum mediaevi scriptores, or Chronicles and memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages (c. 36, s. 386-389; c. 70, s. 272-273) dadır.[12]

İkinci metin, tamamen ayrı bir hususiyete sahip. Bunlar metropolitin Saray piskoposu Theognost'un sorularına verdiği 1269 tarihli cevaplarıdır. "Soru: Kutsal eşyaları bir yerden başka bir yere götürürken hürmeten dinî âyin yapılması gerekir mi? El-cevap: Yeni bir âyin yapılması gerekir. Yürüyen insanların (göçebelerin.-L.G.) rahat edecek sakin bir yerleri yoktur, fakat bu eşyaları saygı ve ihtiramla korumak, temiz bir yere koyup, sonra âyin yapmak gerekir.".[13]

Burada göçebelerin uygulayacağı kilise âyinlerinin hususiyetlerinden bahsedilmektedir. Ama hangilerinin? Ortodoks Alanlar (Ose-

12 Paşuto V.T. *Oçerki po istorii Galittsko-Volınskoy Rusi,* s. 64.

13 *Pamàtniki drevnerusskogo kanoniçeskoga prova.* Ç.I// Russkaya istoriçeskaya biblioteka. VI. No. 12, SPb., 1908; Nasonov A.N. *Mongolı i Rus'*, s. 136.

tinler'in ataları) ve Brodnikler* (Kazaklar'ın ataları) yerleşik düzende yaşıyorlardı. Vaftiz olmuş Polovesler ise Moğollar'dan kaçarak Macaristan ve Galiçya topraklarına gelmişlerdi. Bu durumda geriye sadece bölgeye yerleşen Moğol askerleri yani Nesturîler kalıyor. Ama Ortodoks bir piskopos rafızîlerin şaraplı ekmek yemelerine izin verebilir miydi? Dini kurallara göre hayır. Biz yine de tarihe bir göz atmayı deneyelim.

XIII. Yüzyılın ilk yarısında, Ortodokslar ve Nesturîler birbirlerine düşmandılar. Fakat Berke-han'ın darbesinden sonra (1257),

* Brodnik : Bu kelimeyle ilgili olarak Kazak yazar Muhambet Hakimov'un "Aykın Tarih" adlı eserinden şu satırları aktarmayı uygun bulduk: "Artık, daha önce "göç yolu" denilen bölgelerin batı kesimlerinde ortaya çıkan ve kendilerine "Kazak" adını alan yeni bir Slavyan topluluktan bahsetme zamanı geldi. Bunların ataları olarak, farklı sebeplere binaen kendi kabiledaşlarından uzaklaşıp, Rusyanın uç kesimlerine çekilen ve yarı göçebe bir hayat süren Brodnikleri (Rusça brodit yani gezinmek, dolaşmak fiilinden) gösterebiliriz. Bu insanların göçedip gitmesinin sebebleri arasında Rusya'da diğer insanlara veya sabık putperest inançlarına sahip kişilere karşı sergilenen dini hoşgörüsüzlük, kabileler arası savaş, dini takibat, husumet, saldırganlık, hakların kısıtlanması vs. gösterilebilir. XIII. Yüzyılda Türkler arasında diğer dinlere ve halklara karşı farklı bir müsamaha mevcut olduğu için aralarında yeni Slavyan gruplar da bulunan bu yarı göçebe insanlar (Brodnikler), kısmen yerli Türk ahaliyle kaynaştılar. Bütün bu Slavyan gruplar ve yukarıda açıklananlar, XV. Yüzyıl sonlarında Altın Orda'nın çöküşünden sonra XVI. Yüzyılda nihai olarak kaynaşarak kendilerini "Kazak"lık adı altında takdim edebildiler. Kuzeye ve başka bölgelere göçetmiş olan diğer Rus göçmenleri oralarda"Kazak" kelimesi ve kavramı mevcut olmadığı için bu adlandırmanın sınırları içine girmediler. Kazak kelimesi, Türkçede başıboş, kaçak, serbest ve serkeş anlamına gelir. İnsan, X. Yüzyıldan itibaren "Göç Yolu"nun batısındaki halklar için kullanılan "kazak" kavramını benimseyerek Türk kabilelerinden hangisine intisab edebilirdi? Slavyan Kazakların ataları kendi dinlerini, çiftçilik usullerini ve diğer bir çok âdet ve geleneklerini muhafaza etmişler fakat Türklerden "Kazak" ad ve kavramı da dahil olmak üzere pekçok şey almışlardır... (Muhambet Hakimov, *Aykın Tarih,* Atırau, 1997, s. 345). Dolayısıyla konumuz Kazak tarihi olmamakla birlikte yazarın burada kullandığı "Kazakların ataları" tabiri, bugünkü Kazakistan'da yaşayan Türk halklarını değil, Rusların dini tahammülsüzlüğünden kaçarak Deşt-i Kıpçak'a sığınan kaçak (kazak) Slavyanlar'ın yerli ahaliyle kaynaşanlarını gösterir. Yeri gelmişken Babür'ün de meşhur "*Babürname*"sinde zaman zaman "... da geçirdiğimiz kazaklık günlerimizde.." şeklinde kullandığı "kazaklık" kelimesinin kaçaklık, avarelik anlamında olduğunu belirtelim. Gumilëv'un hemen bütün eserlerinde, tüm okuyucuları geniş tarih bilgisine sahipmiş gibi düşünerek muğlak bıraktığı kavramlar veya açıklamaya gerek görmediği etnonim ve toponimler mevcuttur (çev.)

Ortodoksların Berke'nin rakibi Sartak ve Ulakçi'nin taraftarları Nesturîler'e karşı uygulattırdığı dinî takibat neticesinde, bu cemaat siyasî bir güç olmaktan çıkmıştı. Mengü-Timur zamanında ise, Altın Orda ile Nesturîliğin hâmisi İlhanlı hükümdarı Hülegü arasındaki münasebetler alabildiğince gerilmişti. Görünüşe göre Altın Orda Nesturîleri tecrit edildiklerinden, artık Ortodoks kiliselerine devam ediyor olmaları düşünülebilir. Herhangi bir *üniona* ihtiyaç da duyulmuyordu. Göründüğü kadarıyla Saray başpiskoposluk merkezi sınırları dahilindeki Hristiyanların birleşmesi, yavaş yavaş tabii bir proses şeklinde gelişmiştir.

Peki ama bu tarihî modifikasyonda umumî bir ketumiyet havası sezilmiyor mu? Önceleri, yani 1257'ye kadar, Nesturîler güçlüyken onlar hakkında kötü şeyler yazmak istiyorlar ama cesaret edemiyorlardı. Fakat sonraları, Ortodoks kilisesi ile han iktidarı uzlaşmaya varıp da, itibardan düşmüş Nesturîler tehlike olmaktan çıkınca, bilahere altından çok sular geçen 431 Efes konsili konusunda onlara hatırlatmada bulunmaktansa kendi saflarına çekmek daha uygun görüldü. Zaman değişiyor, insan ilişkileri de onunla birlikte değişime uğruyordu.

XIII. Yüzyılda sadık Tatarlar herkese gerekliydi. O zamanın anlayışına göre "sadık" kelimesi "dindaş" anlamına geliyordu. Türkler, Karakalpaklar ve Berendeler, nasıl XII. Yüzyılda Kiyef knázlarının himayesine sığınmanın yollarını aramışlarsa, Moğol Hristiyanları da sabık husumetleri unutarak Rus topraklarının güney sınırlarına yapışmak zorundaydılar. Eğer yaptığımız bu genel açıklama doğruysa, o halde oralarda onların torunları kalmalıydı. Kalmıştır da. Ki bunlara Türk soyadı taşıyan aynı haneli Hristiyanlar adı verilmiştir. Onlar hiçbir zaman Müslüman olmamışlardı. Çünkü İslamdan irtida ederek Hristiyanlığa geçen Tatarlara "kràşen"* diyorlardı. Orda'dan çıkan Tatar bahadırlarına gelince, onlardan biraz sonra daha değişik bir konuyu anlatırken bahsedeceğiz.

* Özellikle Kazan Tatarlarında kısmî olarak birkaç kez irtida hareketleri görülmüştür. Bu yüzden Rusya'da irtida eden Tatarlar için kullanılan bu ada karşılık Türkistan'da da "dokuz kaytar" veya bazan "kaytarlar" denilmektedir. Kaytmak, Türkistan lehçesinde dönmek, dinden dönmek anlamındadır. Dokuz kaytar da dininden dokuz defa dönen demektir. (çev.)

Genelleştirme Denemesi

Artık, Merkezî Asya'nın gerçek tarihini bilen biri olarak şu soruyu soralım: XII-XIII. Yüzyılda bu bölgede halifelik gibi din esasına dayalı bir devlet kurulur muydu? Evet, kurulurdu! Yapısı itibariyle Türk ve Uygur hakanlıklarını hatırlatırdı[14] fakat belki de bu adlandırma daha fazla sağlam ve daha az agressiv olurdu. Hristiyan kültürünün üçüncü varyantı olurdu ve Çin'in Sung İmparatorluğu'na sürekli muhalefet halinde bulunduğu için, Avrupa ve Yakın Doğu'nun elde ettiği bir başarı olarak algılanırdı. Ekonomisi, göçebe çarvacılığı ile Uyguristan vaha çiftçiliğinin terkibine dayalı olurdu. Toprakları üzerinden geçen transit kervan yolu gelişir, fakat uzak ülkelere askerî seferler düzenleme imkanı olmazdı. Çünkü "engin iradeli insanlar" iktidara gelemez, rakipleri Nayman, Kerait ve Merkitler'i mağlup edemezlerdi.

Olayların bu tabii seyrini kim bozdu? Elbette baş köşeye boy-kabile nizamını değil, bölgedeki bütün dış politik problemleri, kültüro-ideolojik ve sosyo-ekonomik meseleleri uzun mızrak ve keskin kılıçla halletme taraftarı askerî teşkilatı oturtan Çingis-han ve onun Moğol gazileri!

Çingis-han, tartışmasız kabiliyetli bir insandı; silah arkadaşları da mertti. Ama Moğollar kazandıkları dört dış savaşı (Poloves, Curçen, Harezmşahlar ve Tankutlar'la) sadece Çingis-han'ın şahsi özelliğine değil, bir o kadar da XIII. Yüzyılda bütün Avrupa, Yakın ve Uzak Doğu'yu temelinden sarsan parçalanmaya ve derin krize borçluydular. Bu dönemin en dikkat çeken olayı, sosyal ve dış ekonomik problemlere oldukça menfi surette tesir eden psikolojik ve etnolojik dominantların ortadan kalkmasıydı. Kabataslak belirtmek gerekirse, şahsî çıkar toplumsal çıkarın önüne geçmiş, bunun sonucu olarak da atalet ve husûmet ortaya çıkmıştı. Bu çizgi, farklı bölgelerde yöresel şartlara göre nevi şahsına münhasır bir seyir takip ediyordu.

Batı Avrupa'da hızlı bir ekonomik gelişme yaşanmıştı ve XIII. Yüzyıl başlarında "Denizötesi Ülke"ye (Filistin'e) gönderilecek karınca sürüsü gibi kalabalık orduları finanse etme imkanı vardı. Yine

14 Tarih biliminde dilek kipinin kullanılması "farzedelim ki.." demektir ve asıl olaylardan ayrılır. Tabii bilimlerde ise sebepler sonuçlara bakarak izah edildiği için genel kabul görür. Etnoloji de tabii bilimlerdendir ve bütün tabii bilimlerde kullanılan metodlardan faydalanır.

XIII. Yüzyılda şovalyeler ve şehirliler Guelph'lerle İbelinler'in savaşlarına katılmışlar; prensler şehirlerle, şovalyeler kondotyerlerle çatışmalara girmişlerdi. Bunların hiçbirinin yüksek idealleri ve mefkureleri yoktu. Tek hedefleri, kendi şahsi çıkarlarını savunmaktı. O dönemin çok büyük güçleri, kendi sistemleri veya yapıları içinde birbirine denk durumda oldukları için, metropollerden destek alamayan Kudüs Kırallığı ile Latin İmparatorluğu'nun yıkılması mukarrer oldu. Ama Epir [Yanya] ile Nikea'nın rekabeti, Trabzon'un kopuşu, Sırplarla Bulgarlar'ın çıkarcı politikaları da Bizanslılar'a bir zafer hediye etmiştir. Bunların hepsinin birleştiği tek ortak nokta, istilacı Franklar'a karşı duydukları nefretti, ama her biri bir diğerinin hedefe ulaşmasını istemediği ve savaşı birbirinin sırtından kazanmak istedikleri için bu çarpışmalar yarım asır devam edecekti. Ruslar'da da durum daha iyi değildi. "İgor Alayı Destanı" yazarı bunu şu veciz sözlerle anlatıyordu: "Hüzün ta Rus topraklarına kadar yayıldı; açgözlülük Rus topraklarının ortasına damgasını vurdu. Knàzlar birbiriyle kanlı cinayetlerle uğraşırken, paganlar parçalanan Rus topraklarında zaferler kazandılar.."[15] Herhalde bu cinayetler Vladimir'de Tatarlar'a, Yur'yev'de Almanlar'a ve Polots'da Litvanyalılar'a karşı değildi. Kimse kendini vatanı için feda etmesi konusunda ikna edilemez. İnsanlar bu işi ya yaparlar, ya yapmazlar. Rusya'da ise, "İgor Alayı Destanı"na göre XIII. Yüzyılda husûmetlere (çıkarcı egoizme) bir de ancak XIV. Yüzyıl sonlarına doğu sona eren âtıllık (tembellik ve kayıtsızlık egoizmi) eklenmiştir. İşte o zaman, ölmüş Rusi'nin yerine feniks kuşu gibi yeniden doğan Rossya yükseliş basamaklarını hızlı bir şekilde tırmandı.

Aynı şey, Yakın Doğu'da da husûle gelmişti. Sünnilerin, Şiilerin, Karmatilerin, İsmaililerin, aynı şekilde Türk, Kürt, Arap ve Acemlerin birbirlerini asıp kestikleri bir dönemde Çormagan-noyon ve Hülegü'nün fazla kalabalık olmayan orduları hiç zorlanmadan İran ve Irak'ı ele geçirdiler. Ne vari ki Moğollar'ı durduranlar yerli ahali değil, Baybars'ın Memlukları yani Kırım esir pazarlarından satın alınan Kıpçaklar olmuştur. Yani Moğollar'ın hakkından yine kendileri gibi bozkırlı olanlar gelmiştir.

Çin'de yaklaşık 80 milyon mihnetkeş ve enerjik insan yaşıyordu. Doğu Moğol ulusu ise takriben bir milyon kadar biçare göçebeden ibaretti. Görüldüğü kadarıyla, sebepleri daha önce izah edildiği

15 *Slovo*, s. 18.

gibi Çin'de istikrarsızlığın tabana çok fazla yayılmamış olması yüzünden Moğollar, ezici bir zafer elde edememişlerdi. Kısacası orada mağluplar daha az mağluplara boyun eğmişlerdi.

Muzaffer Moğollar'ın sergiledikleri hunharlık, elbette korkunçtur ama Curçenler'in Çin'de, Selçukîler'in Ermenistan'da, Haçlıların Baltık civarında ve Bizans'da sergiledikleri vahşetten daha korkunç değildir.

Yukarıda saydığımız dört ve hatta 1237'de yani Çingis-han'ın ölümünden on yıl sonra Güney Çin'e karşı yapılan seferle birlikte toplam beş savaşın, Moğollar'ın kendi açılarından kanlı intikam savaşları olduğunun kaydedilmesi enteresandır. Çünkü moralleri bozulan feodaller, XIII. Yüzyılda elçileri öldürmek gibi bir âdet edinmişlerdi ve safdil Moğollar da bu tür davranışları hainlik olarak değerlendiriyorlardı. Gerçekten de, 1280'da yıkılan Çin Sung İmparatorluğu'na açılan savaşa bahane olarak elçilerin öldürülmesi gösterilmiştir. Bütün Çin, ilk defa olarak yabancılar tarafından fethedilmişti.

Moğol hanedanının Çince Yuan adını almasına, Çin Seddi'nin güneyindeki bölgelerde yaşayan milyonlarca insanı yönetmek için çinceye ihtiyaç duyulmasına ve hatta bazı geleneksel Çin dış politikalarının sürdürülmesine rağmen (örneğin henüz M.Ö. III. Yüzyılda Ch'in döneminde başlamış olan İndo-Çin'in fethi) Moğollar, ne Çinliler'le kaynaşmışlar, ne de tek bir halk olmuşlardır.

Bizim ilgilendiğimiz tablonun içine Moğol Yuan İmparatorluğu'nu da Curçen Kin ve T'o-pa-Wei imparatorluklarıyla aynı sıraya koymak gerekir. Hatta onların yokoluş sebep ve şekillerinin birbirine benzemesi, aynı tarihî kanunun varlığına delalet eder. Moğol monarşistleri, Çin'de düzeni sağlamak için bol miktarda askerî güç bulundurmak zorundaydılar. Halbuki orduları Moğol, Kıpçak, Alan ve hatta Ruslar'dan teşekkül ediyordu. Bu halkların sürekli askerlik yapmaları ise ağır bir görevdi. Moğol erkeklerinin büyük kısmı Çin'de kurulan askerî garnizonlarda ömür boyu askerlikle vazifeliydiler. Bunun sonucu olarak halk güneye doğru kaymış ve Moğolistan'ın kuzey bölgeleri boşalmıştı. Bu, Ruslar'ın Uzak Doğu'ya çıkışlarıyla sonuçlanan kaçınılmaz bir prosesti.[16] Altın Orda'yla bütünle-

16 Karakorum'daki Rus sanatkarları hakkında Rubruk bilgi vermektedir. (Bkz. *Puteşestviye v vostoçnıye stanı Plano Carpini i Rubruka*, s. 143).

şen eski Ruslar, onlarla rahatlıkla anlaşabilmiş ve her iki tarafın da çıkarlarına uygun olarak bir takım anlaşmalarla sınırlarını çizmişlerdi. Moğollar, kendilerine lazım olmayan ormanlık alanları Ruslar'a bırakmışlar; Rurik hanedanı knàzlarıyla bir arada yaşamak istemeyen ve baskakların kumandasındaki ordularda askerî kariyer yapmayı tercih eden Ruslar da, Moğol ordusuyla seve seve birleşmişlerdi. Çünkü orada kendilerini zenginlik ve mevkiler bekliyordu.

Tanmaç ve baskaklar, fethedilen ülkelerden savaşçı toplamak, birlikler teşkil etmek ve verilen emirleri yerine getirmekle yükümlü Moğol subaylarıdır.[17] Denilebilir ki, Moğol subayları birliklerini sadece kendi istekleriyle katılanlardan teşkil ediyorlardı. Çünkü askerleri arasında bir tek âsinin dahi çıkması, kendi kellelerinin gitmesi demekti. Gerçekten de Moğollar kendi istekleriyle iltihak edenleri saflarına alıyorlardı.* Marco Polo bu konuda şöyle der: ".. yönetimin daha iyi, hükümdarın şefkatli olduğunu gören halk, gönüllü olarak ona koşuyordu".[18] Belki bu yüzden, belki de başka sebeplerden dolayı Moğollar, Moğol ulusuna tabi bölgelerde saflarını doldurmak için yeterli insan buluyorlardı. Berke-han, Kubilay'ın ordusuna sürekli askerî birlikler gönderiyordu.[19] Tabii 1260'da yolları ayrılıncağa kadar. Moğol İmparatorluğu'nun ülüşleri arasında askerî görevleri ifa etmeleri için tebaa değiş-tokuşu XIV. Yüzyılda dahi yapılmıştır. Örneğin Altın Orda hanı Özbek-han, Çin'de birçok ziraat alanlarına sahipti ve onlardan gelir sağlıyordu. Hatta bu yüzden Pekin'de imparatorluk hassa birlikleri bünyesinde kendi ulusuna tabi Rus ve Yaseler'den (As/Alanlar'dan) birlikler yerleştirmişti. 1330'da Pekin'de "Ortodoks mezhebine bağlı Rus muhafız alayı" kurulmuştu.[20] Bu alay Pekin'in kuzeyine yerleştirilmişti ve barış zamanlarında imparatorluk sarayına av hayvanı ve balık temin etmekle yükümlüydü.[21] Çin'de "As ordusu" adı verilen ve binicilik ve atıcılıkta ustalığıyla şöhret yapmış bulunan tabur ise henüz 1350'de Yuan hanedanını Çinli isyancılara karşı korumuştu.[22] Bu olaydan sonra sözü ge-

17 Nasonov A.N. *Mongolı i Rus'*, s. 16-17.

* Fethedilen ülkelerde kendi istekleriyle saflarına katılmayanları ise savaş esiri olarak canlı kalkan şeklinde ön saflara sürüyorlardı. (çev.)

18 *Kniga Marko Polo*, s. 85.

19 Vernadskiy G.V. *Neçertaniye russkoy istorii,* s. 82.

20 Syuan' çjun ulosı xu vey tsin' tszùan'. Bkz. Vernadskiy G.V. *Opıt istorii Yevrazii*, s. 96.

21 Vernadsky G. *The Mongols and Russia*, s. 123.

22 Şan Yue. *Oçerki istorii Kitaya*, s. 348.

çen taburdan bir daha bahsedilmez. Muhtemelen Rus bakiyeleri, doğulu Moğollar'la kaynaşmışlar ve aralarında eriyip gitmişlerdir.

Fakat kendi ülkesini teklifsizce terkederek fatihlerin hizmetine koşan bu Ruslar kimdi? Sanırım kuzey şehirlerindeki veçe düzeninde ve güney knàzlıklarına sürekli asker toplandığı dönemlerde, enerjik bir delikanlı kendisine hayat hakkı sağlayabilirdi. Öyle olmasına öyle de, bütünüyle değil! Dağlarda ve knàz çiftliklerinde, başına buyruk kliseler vardı. Ruhaniler ve rahipler, zahiren kendilerine saygı gösteren sadık knàzları bu oyunlara iştirak etmemeleri, orman iblislerine kurban sunmamaları ve de büyücülerin yardımıyla efsunculukla uğraşmamaları için sıkı nezaret altında tutuyorlardı. Ayrıca, ancak vaftizle temizlenen gerçek putperestlerin knàzların hizmetine girme ve şehir veçelerinde görev alma ümidine kapılmamaları için bu knàzlara vaazlara muntazaman katılmayı ve kilise âyinlerine iştirak etmeyi de öğretiyorlardı.

Moğollar'a gelince, onlar, Büyük Bozkır'da kök budak salmış olan cemaatlerin yönlendirdikleri başka dine mensup insanlar politikaya burunlarını sokmadıkları sürece, kimsenin dinine karışmıyorlardı. Ama bozkırda Nesturîler, Budistler, Müslümanlar ve Ortodokslar yani Ruslar, Osetinler ve vaftiz olmuş Polovesler vardı ve bunlar kendilerini besleyip, koruyan hanı desteklemek zorundaydılar. Kubilay ve haleflerinin sınır ötesi ordularının saflarını dolduranlar, Güney Çin, Birmanya ve Annam'ı fethedenler, pek başarılı olamasalar da Japonya ve Jawa'da savaşanlar, Nesturî Moğol prenslerden Arıg-buka ve Naya'ya karşı iç savaş sırasında Yuan hanedanına zafer kazandıranlar işte bunlardı.[23] Herhalde bu insanlar tropik cangıllar arasındayken

23 Papa Benedictus XII'nin legatı Juavanni Marinolli 1342-1346 yılları arasında Tokalmut'u (ç. Shun-ti) ziyaret ettiği dönemde Yuan İmparatorluğu'nda bu insanlarla karşılaşmıştır. Gobi'yi aşarak son "hakan-ı kebir"in otağında izzet ikramla ağırlanan papalık elçilerinin sonuncusudur. Juavanni'nin kaydına göre "imparatorluğun doğu bölgeleri hakiki birer Hristiyan (Katolik.-L.G.) olan Alanlar'ın (yani otuz bin kişilik ordunun büyük kısmı Alanlar'dı-L.G.) hakimiyetindeydi. Bunlar kendilerini papanın kölesi sayıyorlardı ve canlarını Franklar için feda etmeye hazırdılar." (Svet Ya.M. *Posle Marko Polo,* M., 1968, s. 196). Fakat aynı insanlar kendi hakanları için ölmeyi reddetmişler ve 1351'de Çinli âsilerle karşılaşınca arkalarını dönüvermişlerdi. Herhalde çevresi düşmanlarla kuşatılmış bir bölgede gurbet hayatı yaşamak savaşçı kabiliyetlerini etkilemiş değildi. Olsa olsa karakter değişiminin ve davranış stereotipinin vaziyete göre tavır takındığının göstergesidir bu. Biz daha kötü şartlarda yaşamasına

akağaçlarla bezeli köylerini, insanın gönlünü açın akpelinlerle örtülü bozkırlarını hatırlamışlardır, ama ülkelerine geri dönmeleri zordu; yol uzundu ve en önemlisi geri dönüşün perspektif bir tarafı yoktu. Bunlar potansiyel, üstelik de tehlikeli rakiplerinden kurtulmaya çalışan piskoposlar, başrahipler ve prenslerin elinde oyuncak olmayalım derken, uzak ülkeler tarafından yutulmuşlardı.

Ne var ki, 1231-1242 yılları arasında Moğol ve Almanlar, Rus topraklarına girdiklerinde Ortodoksluğu korumak için knàzların elindeki savaşçılarla, şehir veçelerinin elindeki gönüllülerin sayısının az olduğu ortaya çıkacaktı. Elbette kabiliyetli kumandanlar olan Aleksandr Nevski ve Daniil Galitski birkaç kez Katolik şovalyeleri ağır bir yenilgiye uğratmışlardı ama muharebeleri değil, savaşı kazanmak gerekirdi. İşte tam bu sırada tarihî kader Ruslar'ın imdadına yetişti.

Nesturî grup, Uzak Doğu'da ağır bir bozguna maruz kalmış, cemaat üyeleri öfkeli düşmanın merhametine mazhar olamamıştı. Kaçıp kurtulmalıydılar! Ama nereye? Sınırların ötesinde Moğol, Budist ve Müslüman bölgelerinde Hristiyan, bizzat Moğolistan'da ise âsiler olarak kabul edildikleri için herkes onlardan nefret ediyordu. Hanın öfkesinden kurtulmaları, ancak ülkesindeki kendi dindaşlarının arasına karışmakla mümkündü. Yani Rusya'da! Orada sadece Ortodoks olmadıklarını söylemeleri yeterliydi. Yoksa, kimse onların hangi dili konuştuğuna bakmıyordu bile. İşte çocukluğundan itibaren doludizgin koşan at sırtında uzun yaylarla ok atmayı, hafif kılıçlarla bir vuruşta rakipi ikiye bölmeyi öğrenmiş bulunan Tatar bahadırlarının Rus topraklarına gelişi böyle başladı.

Böylesi usta savaşçılar, knàzlar ve kliselerin arayıp da bulamadıkları bir şeydi. Onları başlarına taç yaptılar; boyar kızlarıyla evlen-

rağmen metanetini kaybetmeyen birçok izalot etnoslar biliyoruz. Ama herhalde Monte Corvino'nun faaliyetleri sonucu Alanlar arasında meydana gelen parçalanma, onların bulundukları ortama mukavemet etme kabiliyetlerini zayıflatmıştır. R. Hennigue (Issız Topraklar, III/232) Marinolli'nin faaliyetlerine hiç de saygılı bir nazarla bakmaz. Ona göre Marinolli asıl önemli konuları bir yana bırakarak lüzumsuz şeyler üzerinde lakırdı etmeye bayılan bir tipdir. Onun Yuan İmparatorluğu'ndaki Hristiyanlar hakkında verdiği bu bölük pörçük bilgiler Monte Corvino'nun indirdiği sırt darbesinin Uzak Doğu Hristiyan cemaatini XIV. Yüzyılda Nesturîliğin mirasını bölüşen Budizm ve İslamiyet karşısında korunmasız ve yaşama kabiliyetini yitirmiş hale getirdiğini ortaya koymaktadır.

dirip, arkasından da orduda önemli rütbeler tevdi ettiler. Moskova'ya gelen Tatarlar, kışın ağır gocuklardan, yazınsa knàzlık ünvanlarından sıkılmaya başladılar. Ancak sükûnetle güvenleri kazanılabilirdi. Önce, özellikle Özbek-han 1312'de Altın Orda'ya İslam'ı getirdikten sonra onları kendi aralarında bölmüş ve atalarının dininden dönmek istemeyenlerin hepsini kılıçtan geçirtmişti. Yabancılardaki halk hareketleriyle hiçbir temas kurulamaz. Çin onlara ne kadar yabancıysa, Batı da o kadar yabancıydı.

Ya Altın Orda?.. En iyi savaşçıları ve sadık tebaaları safları arasından çekildiği için zayıflamıştı. Özbek-han, İslamı kabul ettikten sonra başkenti bir ticaret merkezine dönüştürmüş ve sırtını Povolje şehirlerinin artık "Tatar" adı yakıştırılan sakinlerine dayamıştı. Doğudaki bozkırlılara Kazak, batıdakilere ise Nogay denilmeye başlanmıştı. Her ikisi de var güçleriyle hanlıktan çıkarak sıradan bir İslam Sultanlığı haline gelen merkezî yönetime muhalifti. Önceki büyük atâlet, enerjik yöneticiler olan Özbek ve Canibek-han'a belli bir süre düzeni koruma imkanı sağlamıştı, fakat 1357'de Canibek Sultan oğlu Berdibek tarafından öldürülünce "büyük çöküş" başlamış ve hanın katili aslen Çingizî soyuna mensup olmayan zindanbeyi Mamay'ın elinde oyuncak olmuş, Altın Orda'nın gerçek yönetimi de onun eline kalmıştı. Kısacası Batı Ulusu artık onun idaresi altındaydı.

Mamay, zeki bir siyasetçiydi. Müttefikler olmadan, arkasını sağlama almadan istikrarı sağlamayacağını anlamıştı. Çingizîler ve taraftarları onun tabii düşmanlarıydılar; XIV. Yüzyılda Rus efkar-ı umumiyesini yönlendiren Ortodoks kilise ise menkup ama meşru hanedanın yanında yer almıştı. Kırım'daki Cenevizliler Doğu Avrupa'daki kârlı ticareti sürdürebilmek için Mamay'ın dostluğuna muhtaçtılar. Para onlarda, Katolik Batı Avrupa'nın devasa imkanları da arkalarındaydı. Mamay, Rus topraklarını katolikleştirme hareketlerine karşı klasik Orda himayesi politikasını değiştirerek Litvanya knàzı Yagayla ve Kırım Cenevizlilileriyle ittifak aktetti. Dimitriy Donski'nin, Kulikova meydan muharebesinde hiç kimsenin beklemediği bir şekilde zafer kazanması Litvanyalılar'ın Moskova'ya karşı kararlı bir saldırıya geçmelerine sebebiyet verirken, Edigey'in 1339'da Vorskla'da Vitovt'a karşı kazandığı zafer de, başarıyı zirveye ulaştırarak Moskova knàzlarına artık aralarındaki birlik ruhunu nihai olarak kaybetmiş Volga ve Don göçebelerinin tehditlerinden daha tehlikeli olan Batı tehdidine karşı kontratağa geçme imkanı sağladı.

XIII-XIV. Yüzyıllarda Ruslar'la Türkler arasındaki ilişkiler, elbette dertsiz kedersiz yürüyüp gidiyordu fakat feodaller devrinde bu ilişkilerin gerginleşmesi kaçınılmazdı. Küçük bir nefret, örneğin Moskova ile Tver arasındaki düşmanlık, knàzlıklar arasında bir iç savaşa, Noğaylarla Orda Tatarları gibi bozkır kabileleri arasında taht kavgalarına yol açacak mıydı? Kaldı ki bunlar tek sistem, tek kültür içindeki uyumsuzluklardı. Eğer aksi olsaydı, Rus kaşifleri önemsiz kuvvetlerle koskoca Sibirya ve Uzak Doğu'yu bir baştan bir başa katedemezlerdi!

KAYNAKÇA

RUS DİLİNDE

Abrosov V.N. Geteroxronnost; periodov povywennogo uvla'neniq i aridnoj zon##Izvestiq Vseso[znogo geografiheskogo ob]estva. 1962, ! 4.

Abrosov V.N. *Yüksek Rutubet Dönemlerin Heterojenliği ve Çorak Bölgeler.* Umum Sovyet Coğrafya Kurumu Haber Bülteni, 1962, No. 4

Adrianova-Peretc V.P. $Slovo o polku Igoreve$ i $Zadon]ina$> $Slovo o polku Igoreve-pamqtnik X¿¿ v. M.>L., 1962.

Adrianova-Perets V.P. *"İgor Alayı Destanı" ve "Zadonşina"; "İgor Alayı Destanı-XII. Yüzyıl Yapıtıdır.* Moskova; Leningrad, 1962.

Al;wic D.N.O vremeni napisaniq $Slova o polku Igoreve$##Otvety sovetskix uhenyx na voprosy ¿ Me'dunarodnogo s;ezda slavistov. M., 1958.

Al'şits D.N. *"İgor Alayı Destanı"nın Yazılış Dönemi Üzerine*. Sovyet Üstadlarının IV. Ulusrararası Slavist Kongresinin Sorularına Cevapları. Moskova, 1958.

Aristov N. Xrestomatiq po russkoj istorii. Varwava, 1890.

Aristov N. *Rus Tarihi Okuma Kitabı.* Varşova, 1890.

Artamonov M.I. Istoriq xazar. L., 1962.

Artamonov M.İ. *Hazar Tarihi.* Leningrad, 1962.

Afanas;ev A.N. Kolebaniq gidrometeorologiheskogo re'ima na territorii SSSR, v osobennosti v bassejne Bajkala. L., 1967## Avtoref. dokt. dis.

Afanas'yev A.N. *SSCB Bölgelerinde ve Özellikle Baykal Havzasında Tabii Yağış Miktarlarının Değişimleri.* Leningrad, 1967.

Banzarov D. Hernaq vera. SPb., 1891.

Banzarov D. *Kara Din*, St. Petersburg Kütüphanesi, 1891.

Bartol;d V.V. O xristianstve v Turkestane v domongol;skij period. SPb., 1893.

Bartold V.V. *Moğol Devrine Kadar Türkistan'da Hristiyanlık*. St. Petersburg Kütüphanesi, 1892.

Bartol;d V.V. *Obrazovanie imperii Hingis-xana*##Sohineniq% V 9 t.T. ¿¿. M., 1964.

Bartold V.V. *Çingis-han İmparatorluğunun Şekillenişi*. Külliyat, 9 Cilt. C.II. Moskova, 1964.

Bartol;d V.V. Oherki istorii Semireh;q. SPb., 1898.

Bartold V.V. *Yedisu Tarihiyle İlgili Araştırmalar.* St. Petersburg Kütüphanesi, 1898.

Bartol;d V.V. Turkestan v 'poxu mongol;skogo nawestviq. SPb., 1900.

Bartold V.V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. St. Petersburg Kütüphanesi, 1900.

Begunov {.K. Pamqtnik russkoj literatury X¿¿ veka $Slovo o pogibeli Russkoj zemli$. M.>L., 1965.

Begunov Yu.K. *XIII. Yüzyıl Rus Edebiyatı Abidesi "Rus Topraklarının Mahvoluş Destanı"*. Moskova; Leningrad, 1965.

Bettani i Duglas. Velikie religii Vostoka. M., 1899.

Bettani ve Duglas. *Doğunun Büyük Dinleri*. Moskova, 1899.

(Bihurin) Iakinf. Istoriq pervyx hetyrex xanov iz Doma Hingisova.SPb., 1829.

[Biçurin) Yakinf. *Çingis Hanedanından İlk Dört Hanın Tarihi*. St. Petersburg Kütüphanesi, 1829.

(Bihurin) Iakinf. Istoriq Tibeta i Xuxunora. ¿¿. SPb., 1833.

[Biçurin] Yakinf. *Tibet ve Kukunor Tarihi*. II. St. Petersburg Kütüphanesi, 1833.

Bihurin N.Q. Sobranie svedenij o narodax, obitavwix v Srednej Azii v drevnie vremena. T. ¿. M.> L., 1950> T. ¿¿. M.> L., 1950, T. ¿¿¿. M.>L., 1953.

Biçurin N. Ya. *Eski Dönemlerde Orta Asya'da Yaşamış Halklarla İlgili Bilgiler Mecmuası*. C.I, Moskova; Leningrad, 1950, C. II, Moskova; Leningrad, 1950; C. III, Moskova; Leningrad, 1953.

Bihurin N.Q. Sobranie svedenij po istoriheskoj geografii Vostohnoj i Sredinnoj Azii. Heboksary, 1960.

Biçurin N.Ya. *Doğu ve İç Asya'nın Tarihî Coğrafyasıyla İlgili Bilgiler Mecmuası*. Çeboksarı, 1960.

Boldur A. Troqn $Slova o polku Igoreve$ ##Trudy otdeleniq drevnerusskoj literatury.X . M.>L., 1958.

Boldur A. *"İgor Alayı Destanı"nın Troyanı*. Eski Rus Edebiyatı Bölümü Çalışmaları. XV. Moskova; Leningrad, 1958.

Vasil;ev V.P. Istoriq i drevnosti vostohnoj hasti Srednej Azii ot X do X¿¿¿ veka. SPb., 1857.

Vasil'yev V.P. *X. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya'nın Doğu Kesimlerinin Kadimliği ve Tarihi*. St. Petersburg Kütüphanesi, 1857.

Vernadskij V.I. Biosfera##Izbrannye sohineniq%V 6 T. . M.>L., 1960.

Vernadskiy V.İ. *Biyosfer*. Seçilmiş külliyat. 6 Cilt. C. V. Moskova; Leningrad, 1960.

Vernadskij V.I. Ximiheskoe stroenie biosfery zemli i ee okru'eniq. M., 1965.

Vernadskiy V.İ. *Yeryüzü Biyosferi ve Çevresinin Kimyasal Katmanları*. Moskova, 1965.

Vernadskij G.V. Byli li mongol;skie posly 1223 g. xristianami* ##Seminarium Kondakovianum. Praha, 3, 1929.

Vernadskiy G.V. *1223'deki Moğol Elçileri Hristiyan mıydı?* Seminarium Kondakovianum. Prag, 3, 1929.

Vernadskij G.V. Opyt istorii Evrazii. Berlin, 1934.

Vernadskiy G.V. *Avrasya Tarih Denemesi*. Berlin, 1934.

Veselovskij N. O religii tatar po russkim letopisqm##"urnal Ministerstva narodnogo prosve]eniq. Nov. ser., 1916. ¿ (X¿X) ! 7. otd. 2.

Veselovskiy N. *Rus Vakayinamelerine Göre Tatarların Dinleri*. Milli Eğitim Bakanlığı Dergisi. Yeni Seri, 1916.

Viktorova L.L. K voprosu o najmanskoj teorii proisxo'deniq literaturnogo qzyka i pis;mennosti (X¿¿-X¿¿¿ vv.) ##Uhenye zapiski LGU ! 305. Ser. vostokoved. nauk. Vyp. 12. L., 1961.

Viktorova L.L. *Nayman Edebi Dil ve Alfabesinin Doğuş Teorisi Konusu (XII-XIII. Yüzyıllar)*. Leningrad Devlet Üniversitesi Okuma Notları, No. 305. Şarkiyat Serisi. Fas. 12, Leningrad, 1961.

Viktorova L.L. Rannij 'tap 'tnogeneza mongolov. L., 1961#Avtorof. kand. dis.

Viktorova L.L. *Moğol Etnogenezinin Erken Dönemi*. Leningrad, 1961. Doktora tezi.

Vinogradov V.V. Istoriq russkogo literaturnogo qzyka v izobra'enii akad. A.A. Waxmatova. Beograd, 1964.

Vinogradov V.V. *Ord. Prof. A.A. Şahmatov tasvirlerindeki Rus edebiyat dili tarihi*. Beograd, 1965.

Vladimircov B.Q. Tureckie ‘lementy v mongol;skom qzyke##Zapiski Vostohnogo otdeleniq Russkogo erxeologiheskogo ob]estva. 1911.XX.

Vladimirtsov B.Ya. *Moğol Dilindeki Türk Unsurları*. Rus Arkeoloji Kurumu Şarkiyat Bölümü Notları. 1911.XX.

Vladimircov B.Q. Ob]estvennyj stroj mongolov. L., 1934.

Vladimirtsov B.Ya. *Moğolların İçtimai Teşkilatı. Leningrad*, 1934.

Vorob;ev M.V. O proisxo’denii nekotoryx obyhaev u h’urh’‘nej##Doklady po ‘tnografii Geografiheskogo ob]estva SSSR. Vyp. 6. 1968.

Voreb’yev M.V. *Curçenlerde Bazı Geleneklerin Menşei*. SSCB Coğrafya Kurumu Etnoğrafya Raporları. Fas. 6, 1968.

Gaadamba M. $Sokrovennoe skazanie mongolov$ kak pamqtnik xudo’estvennoj literatury (X¿¿ v.). M., 1961#Avtoref. kand. dis.

Gaadamba M. *Bir (XIII Y.Yıl) Edebi Ürünü Olarak “Moğolların Gizli Tarihi”*. Moskova, 1961.

Gael; A.G., Gumil\v L.N. Raznovozrastnye pohvy na stepnyx peskax Dona i peredvi’enie narodov za istoriheskij period. Izvestiq AN SSSR. Ser. geogr. 1966.! 1.

Gayel A. G., Gumilëv L. N. *Don Nehrinin Kumlu Bozkırlarında Farklı Toprak Birikimleri ve Tarih Boyunca Halkların Yer Değiştirmeleri*. SSCB AN Bülteni. Coğrafya Serisi. 1966. No. I.

Galstqn A.G. Armqnskie istohniki o mongolax. M., 1962.

Galstyan A.G. *Moğollarla İlgili Ermeni Kaynakları*. Moskova, 1962.

Golubovskij P. Istoriq Severskoj zemli. Kiev, 1881.

Golubovskiy P. *Seversk Toprakları Tarihi*. Kiev, 1881.

Goxman I.I. Sredneaziatskaq koloniq v Pribajkal;e##Problemy antropologii i istoriheskoj ‘tnografii Azii. M., 1968.

Goxman I.I. *Baykal Civarındaki Orta Asya Kolonileri. Asyanın Tarihi Etnografyası ve Antropoloji Meseleleri*. Moskova, 1968.

Grekov B.D. Kievskaq Rus;. M., 1953.

Grekov B.D. *Kiev Rusyası*. Moskova, 1953.

Grekov B.D., Qkubovskij A.{. Zolotaq Orda i ee padenie. M.> L., 1950.

Grekov B.D., Yakubovskiy A.Yu. *Altın Orda ve Düşüşü*. Moskova; Leningrad, 1950.

Grumm-Gr'imajlo G.E. Materialy po 'tnologii Amdo i oblasti Kuku-nora. SPb., 1903.

Grumm-Grjimaylo G.Y. *Amdo ve Kuku-nor Etnolojisiyle İlgili Belgeler*. St. Petersburg Kütüphanesi, 1903.

Grumm-Gr'imajlo G.E. Istoriheskij atlas Mongolii (rukopis;) ##Arxiv Geografiheskogo ob]estva SSSR.

Grumm-Grjimaylo G.Y. *Moğolistan Tarih Atlası* (elyazması). SSCB Coğrafya Kurumu Arşivi.

Grumm-Gr'imajlo G.E. Zapadnaq Mongoliq i Urqnxajskij kraj% V 3 t. T.¿¿, L., 1926.

Grumm-Grjimaylo G.Y. *Batı Moğolistan ve Uranha Toprakları*. 3 Cilt. C. II. Leningrad, 1926.

Grumm-Gr'imajlo G.E. Kogda proizowlo i hem bylo vyzvano raspadenie na vostohnyx i zapadnyx##Izvestiq Russkogo Geografiheskogo ob]estva. T. X ¿. Vyp. 2. 1933.

Grumm-Grjimaylo G.Y. *Doğulu ve Batılıların Düşüş Tarihleri ve Sebepleri*. SSCB Coğrafya Kurumu Bülteni. C.XVI. Fas. 2. 1933.

Gumil\v L.N. ~ftality i ix sosedi v ¿ v.## Vestnik drevnej istorii. 1959. ! ¿.

Gumilëv L.N.*Eftalitler ve IV. Yüzyıldaki Komşuları*. Kadim Tarih Belleteni. 1959. No. I.

Gumil\v L.N. Altajskaq vetv; t[rok-tuk[##Sovetskaq arxeologiq. 1959, ! ¿.

Gumilëv L.N. *Tü-külerin Altay Kolu*. Sovyet Arkeolojisi. 1959. No. I.

Gumil\v L.N. Dinlinskaq problema##Izvestiq Vseso[znogo Geografiheskogo ob]estva SSSR. 1959. ! ¿.

Gumilëv L.N. *Ting-ling Meselesi*. SSCB Umum Sovyet Coğrafya Kurumu Bülteni. No. I.

Gumil\v L.N. Xunnu. M., 1960.

Gumilëv L.N. *Hyung-nular*. Moskova, 1960.

Gumil\v L.N. Xazariq i Terek (Landwaft i 'tnos% ¿¿) ##Vestnik LGU. 1964. ! 24.

Gumilëv L.N. *Hazarya ve Terek* (Çevre ve Etnos, II) Leningrad Devlet Üniversitesi Belleteni. 1964, No. 24.

Gumil\v L.N. Po povodu predmeta istoriheskoj geografii. (Landwaft i 'tnos%¿¿¿) Vestnik LGU. 1965. ! 18.

Gumilëv L.N. *Tarihî Coğrafyanın Konusu Üzerine*. (Çevre ve Etnos, III). Leningrad Devlet Üniversitesi Belleteni, 1965, No. 18.

Gumil\v L.N. Geteroxronnost; uvla'neniq Evrazii v srednie veka##Vestnik LGU. 1966. ! 18.

Gumilëv L.N. *Orta-çağda Avrasyanın Yağış Düzenliliği*. Leningrad Devlet Üniversitesi Belleteni. 1966, No. 18.

Gumil\v L.N. Istoki ritma kohevoj kul;tury##Narody Azii i Afriki. 1966. ! 4.

Gumilëv L.N. *Göçebe Kültürlerinin Ritm Kaynakları*. Asya ve Afrika Halkları. 1966. No. 4

Gumil\v L.N. Mongoly X¿¿¿ v. i $Slovo o polku Igoreve$##Doklady otdeleniq 'tnografii Geografiheskogo ob]estva. Vyp.¿¿. L., 1966.

Gumilëv L.N. *XIII. Yüzyıl Moğolları ve "İgor Alayı Destanı"*. Coğrafya Kurumu Etnoğrafya Bölümü Raporları. Fas. II, Leningrad, 1966.

Gumil\v L.N. Otkrytie Xazarii. M., 1966.

Gumilëv L.N. *Hazaryanın Keşfi*. Moskova, 1966.

Gumil\v L.N. Drevnie t[rki. M., 1967.

Gumilëv L.N. *Eski Türkler*. Moskova, 1967.

Gumil\v L.N. O termine $'tnos$##Doklady otdelenij i komissij Geografiheskogo ob]estva SSSR. Vyp. 3. 1967.

Gumilëv L.N. *"Etnos" Terimi Üzerine*. SSCB Coğrafya Kurumu Komisyon ve Bölüm Raporları. Fas. 3, 1967.

Gumil\v L.N. Rol; klimatiheskix kolebanij v istorii narodov stepnoj zony Evrazii##Istoriq SSSR. 1967. ! ¿.

Gumilëv L.N. *Avrasya Bozkır Bölgeleri Halklarının Tarihinde İklim Değişikliklerinin Rolü*. SSCB Tarihi. 1967. No. I.

Gumil\v L.N. Troecarstvie v Kitae##Doklady Otdelenij i komissij Geografiheskogo ob]estva SSSR. Vyp. 5. 1968.

Gumilëv L.N. Çinde Üç Hükümdarlık Dönemi. SSCB Coğrafya Kurumu Komisyon ve Bölüm Raporları. Fas. 5, 1968.

Gumil\v L.N. ~tnos i landwaft##Izvestiq Vseso[znogo Geografiheskogo ob]estva. 1968. ! 3.

Gumilëv L.N. *Etnos ve Yöre*. Umum Sovyet Coğrafya Kurumu Bülteni. 1968. No.3.

Gumil\v L.N. Velihie i padenie drevnego Tibeta##Strany i narody Vostoka. ¿¿¿. M., 1969.

Gumilëv L.N. *Kadim Tibetin Yükseliş ve Düşüşü*. Doğu Ülkeleri ve Halkları, VIII. Moskova, 1969.

Gumil\v L.N. ~tnos i kategoriq vremeni##Doklady otdelenij i komissj Geografiheskogo ob]estva SSSR. Vyp. 15. 1970.

Gumilëv L.N. *Etnos ve Zaman Kategorisi*. SSCB Coğrafya Kurumu Komisyon ve Bölüm Raporları. Fas.15, 1970.

Gumil\v L.N., Kuznecov B.I. Bon##Doklady Geografiheskogo ob]estva SSSR. Vyp. 15. 1970.

Gumilëv L.N., **Kuznetsov B.İ**. *Bhon*. SSCB Coğrafya Kurumu Raporları.

Damdinsuren C. Istoriheskie korni G'seriady. M., 1957.

Damdinsuren Ts. *Guesariad'ın Tarihi Kökleri*. Moskova, 1957.

Debec G.F. Paleoantropologiq SSSR. M., 1948.

Debets G.F. *SSCB Paleoantropolojisi*. Moskova, 1948.

Der'avin N.S. Troqn v $Slove o polku Igoreve$ ##Sbornik statej i issledovanij v oblasti slavqnskoj filologii. M.>L., 1941.

Derjavin N.S. *"İgor Alayı Destanı"ndaki Troyan*. Slavyan filolojileri sahasındaki araştırma ve makaleler mecmuası. Moskova; Leningrad, 1941.

Dil; W. I storiq Vizantijskoj imperii. M., 1948.

Diehle, Charles. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Moskova, 1948.

Duman L.I. K istorii gosudarstva Toba Vej i Lqo i ix svqzej s Kitaem##Uhenye zapiski Instituta vostokovedeniq. M., 1955.

Duman L.I.*T'o-pa Wei ve Leao Devletleri ve Onların Çinle İlişkileri Tarihi*. Şarkiyat Enstitüsü Ders Notları. Moskova, 1955.

Efremov {. K. Landwaftnaq sfera nawej planety##Priroda. 1966. ! 8.

Yefremov Yu.K. *Gezegenimizin Landşaft Tabakası*. Priroda (Tabiat). 1966. No. 8.

Zabelin I. Helovehestvo- dlq hego ono*##Moskva. 1966. ! 8.

Zabelin İ. *İnsanlık-ne için?*//Moskova (Dergisi). 1966. No. 8.

Zakirov S. Diplomatiheskie otnoweniq Zolotoj Ordy s Egiptom. M., 1966.

Zakirov S. *Altın Orda-Mısır Diplomatik İlişkileri*. Moskova, 1966.

$Zadon]ina$##$Slova o polku Igoreve$ i pamqtniki kulikovskogo cikla. M.>L., 1966.

"*Zadonşçina*"/ "*İgor Alayı Destanı*" *ve Kulikova Devri Yadigarları*. Moskova; Leningrad, 1966.

Zimin A.A. Kogda bylo napisano $Slovo$ % Opyt istoriheskogo analiza. (Nauhno-issledovatel;skij institut pri Sovete

ministrov Huvawskoj ASSSR)##Uhenye zapiski. Vyp.XX¿. Heboksary, 1966.

Zimin A.A. "*Destan" Ne Zaman Yazılmıştı? Bir Tarihi Analiz Denemesi.* (Çuvaş ASSR Bakanlık Meclisi Nezdindeki Bilimsel Araştırma Enstitüsü)/ Ders Notları. Fas. XXI. Çeboksarı. 1966.

Zimin A.A. Ipat;evskaq letopis; i $Slovo o polku Igoreve$##Istoriq SSSR. M., 1968. ! 6.

Zimin A.A. *İpat'yev Vakayinamesi ve "İgor Alayı Destanı".* SSCB Tarihi. Moskova, 1968. No. 6.

I.N.A. Istoriheskij oherk katoliheskoj propagandy v Kitae. Kazan;, 1885.

İ.N.A. *Çinde Katolik Prapagandaları Üzerine Tarihi Bir Araştırma.* Kazan. 1885.

Istoriq Vizantii. V 3 t. T. ¿. M., 1967.

Bizans Tarihi. 3 cilt. C. I. Moskova, 1967.

Istoriq Gruzin. Tbilisi, 1946.

Gürcü Tarihi. Tbilisi, 1946.

Istoriq Irana s drevnejwix vremen do konca X ¿¿¿ v. L., 1958.

Eski Çağlardan XVIII. Yüzyıl Sonuna Kadar İran Tarihi. Leningrad, 1958.

Istoriq Tibeta pqtogo Dalaj-lamy. Pekin, 1957 (na tib. qz., per. fragmentov B.I. Kuznecova).

Beşinci Dalai-Lama'nın Tibet Tarihi. Pekin, 1957. (Tibetçeden fragmanlar halinde çeviren B.İ. Kuznetsov).

Kafarov.Sm. Palladij.

Kafarov bkz. Palladi.

Kirpihnikov A.N. Russkie mehi X-X¿¿¿ vekov##Kratkie soob]eniq Instituta istorii material;noj kul;tury AN SSSR. Vyp. 85. 1961.

Kirpiçnikov A.N. *X-XIII. Yüzyıl Rus Kılıçları.* AN SSCB Maddi Kültürler Tarihi Enstitüsünden Kısa Haberler. Fas. 85. 1961.

Kiselev S.V. Drevnqq istoriq {'noj Sibiri. M., 1951.

Kiselev S.V. *Güney Sibirya'nın Kadim Tarihi.* Moskova, 1951.

Kniga Marko Polo. M., 1956.

Marco Polo Seyahatnamesi. Moskova, 1956.

Kozin S.A. Sokrovennoe skazanie. M.-L., 1941.

Kozin S. A. *Gizli Tarih.* Moskova.-Leningrad. 1941.

Kozlov V.P. Nauhnoe znahenie arxeologiheskix naxodok P.K. Kozlova##P.K. Kozlov. Mongoliq i Amdo i mertvyj gorod Xara-Xoto. M., 1948.

Kozlov V.P. *P.K. Kozlov'un Arkeolojik Bulgularının Bilimsel Anlamı*//**P.K. Kozlov**. *Moğolistan, Amdo ve Ölü Şehir Hara-Hoto.* Moskova, 1948.

Kokovcov P.K. Evrejsko-xazarskaq perepiska v X. v., L., 1932.

Kokovtsov P.K. *X. Yüzyılda Yahudi-Hazar Yazışmaları.* Leningrad, 1932.

Komarovih V.L. Kul;t roda i zemli v knq'eskoj srede X¿-X¿¿¿ vv.##Trudy otdela drevnerusskoj literatury. X ¿. 1960.

Komaroviç V.L. *XI-XIII. Yüzyıllarda Knàzlıklarda Klan ve Yer Kültü.* Eski Rus Edebiyatı Bölümü Çalışmaları. XVI. 1960.

Konrad N.I. Zapad i Vostok. M., 1966.

Konrad N.İ. *Batı ve Doğu.* Moskova, 1966.

Kohetova S.M. Bo'estva svetil v 'ivopisi Xara-Xoto##Trudy otdela Vostoka Gosudarstvennogo ~rmita'a. ¿ . 1947.

Koçetova S.M. *Hara-Hoto Fresklerinde Kutsal Kandil.* Ermitaj Devlet Müzesi Doğu Bölümü Çalışmaları. IV. 1947.

Kugler B. Istoriq krestovyx poxodov. SPb., 1895.

Kugler B. *Haçlı Seferleri Tarihi.* St. Petersburg Kütüphanesi, 1895.

Kunik A., Rozen V. Izvestiq al-Bekri i drugix avtorov o Rusi i slavqnax. T.¿. SPb., 1878.

Kunik A., **Rozen V**. *El-Bekri ve Diğer Müelleflerde Ruslar ve Slavyanlarla İlgili Bilgiler.* C.I. St. Petersburg Kütüphanesi, 1878.

Kyhanov E.I. Zvuhat liw; pis;mena. M., 1965.

Kyhanov E.I. Oherk istorii tangutskogo gosudartsva. M., 1968.

Kıçanov Y.İ. *Tankut Devletiyle İlgili Tarihi Araştırma.* Moskova, 1968.

Letopisi russkoj literatury. M., 1861.

Rus Edebiyat Yıllıkları. Moskova, 1861.

Lixahev D.S. Nacional;noe samosozdanie drevnej Rusi. M.>L., 1945.

Lihaçev D. S. *Eski Ruslarda Milli Şuur.* Moskova; Leningrad, 1945.

Lixahev D.S. Kommentarij istoriheskij i geografiheskij k $Slovu o polku Igoreve$. M.>L., 1950.

Lihaçev D.S. *"İgor Alayı Destanı"nın Tarihî ve Coğrafi Yorumu.* Moskova; Leningrad, 1950.

Lixahev D.S. Herty podra'etel;nosti $Zadon]iny$##Russkaq literatura. 1964.! 3.

Lihaçev D.S. *"Zadonşçina"dan Yansımalar.* Rus Edebiyatı. 1964, No. 3.

Mavrodin V.V. Oherki istorii levobere'noj Ukrainy.L., 1940.

Mavrodin V.V. *Ukrayna'nın Sol Sahilleri Tarihi Üzerine Araştırmalar.* Leningrad, 1940.

Malov S.E. Pamqtniki drevne-t[rskoj pis;mennosti. M.>L., 1951.

Malov S.Y. *Eski Türk Abideleri.* Moskova; Leningrad, 1951.

Marks K., ~ngel;s F. Arxiv. T. . Gospolitizdat, 1938.

Marks Karl., Engels F. *Arşiv.* C.V. Devlet Basımevi, 1938.

Melioranskij P. Tureckie 'lementy v qzyke $Slova o polku Igoreve$##Izvestiq otdeleniq russkogo qzyka i slovesnosti Akademii nauk.T. ¿¿. Kn. 2.1902.

Melioranskiy P. *"İgor Alayı Destanı"ndaki Türkçe Unsurlar.* Bilimler Akademisi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü Bülteni. C.VII, Kt. 2, 1902.

Merpert N.Q. Pawuto V.T., Herepnin L.V. Hingis-xan i ego nasledie##Istoriq SSSR. 1962. ! 5.

Merpert N.Ya., Paşuto V.T., Çerepnin L.V. *Çingis-han ve Ardılları.* SSCB Tarihi. 1962. No. 5

Miller G.F. Istoriq Sibiri. T.¿. M., 1937.

Miller G.F. *Sibirya Tarihi.* C.I. Moskova, 1937.

Munkuev N.C. Kitajskij istohnik o pervyx mongol;skix xanax. M., 1965.

Munkuyev N.Ts. *İlk Moğol Hanlarıyla İlgili Çin Kaynakları.* Moskova, 1965.

Murzaev ~.M. Narodnaq Respublika Mongoliq. M., 1952.

Murzayev E.M. *Moğolistan Halk Cumhuriyeti.* Moskova, 1952.

M[ller A. Istoriq islama. SPb., 1895-1896.

Müller A. *İslam Tarihi.* St. Petersburg Kütüphanesi, 1895-1896.

Nasonov A.N. Mongoly i Rus;. M.> L, 1940.

Nasonov A.N. *Moğollar ve Rusya.* Moskova; Leningrad, 1940.

Nikolaev {. V poiskax za bo'estvom% Oherki po istorii gnosticizma. SPb., 1913.

Nikolayev Yu. *Tanrısallığın Arayışı. Gnoztisizm Tarihi Üzerine Araştırmalar.* St. Petersburg Kütüphanesi, 1913.

Novgorodskaq letopis; po sinodal;nomu xaratejnomu spisku# Izd. Arxivnoj komissii. SPb., 1888.

Novgorodskaq pervaq letopisy starwego i mladwego izvodov## pod. red. A.N. Nasonova. M.>L., 1950.

Novgorod'un Tashih Edilmiş Eski ve Yeni İlk Vakayinameleri//. A.N. Nasonov redaksiyonu. Moskova; Leningrad, 1950.

Obruhev V.A. Izbrannye raboty po geografii Azii. T.¿. M., 1951.

Obruçev V.A. *Asya Coğrafyasıyla İlgili Seçilmiş Etütler.* C.I. Moskova, 1951.

Okladnikov A.P. Neolit i bronzovyj vek Pribajkal;q. T. ¿¿¿. M.>L., 1955.

Okladnikov A.P. *Baykal Civarının Neolit ve Bronz Devri.* C. III. Moskova; Leningrad, 1955.

Okladnikov A.P. Qkutiq do prisoedineniq k Russkomu gusudartstvu.M. > L., 1955.

Okladnikov A.P. *Yakutistan'ın Rus Devletiyle Birleşinceğe Kadarki Tarihi.* Moskova; Leningrad. 1955.

Okladnikov A.P. Dalekoe prowloe Primor;q. Vladivostok, 1959.

Okladnikov A.P. *Primorye'nin Uzak Geçmişi.* Vladivostok, 1059.

Okladnikov A.P. Novye dannye po istorii Pribajkal;q v t[rkskoe vremq##T[rkologiheskie issledovaniq. M., 1963.

Okladnikov A.P. *Türkler Döneminde Baykal Civarı Tarihiyle İlgili Yeni Veriler.* Türkoloji Araştırmaları. Moskova, 1963.

Palladij (Kaforov). Si[czi, ili opisanie putewestviq na Zapad##Trudy hlenov Rossijskoj duxovnoj missii v Pekine. T. ¿ . SPb., 1866.

Palladiy [Kafarov] . *Hsiu Chi veya Batı Seyahatinin Tasviri.* Pekin Devlet Ruhani Heyet Üyeleri Çalışmaları. C. IV. St. Petersburg Kütüphanesi, 1866.

Palladij (Kafarov). Starinnye sledy xristianstva v Kitae po kitajskim istohnikam##Vostohnyj sbornik. ¿. SPb., 1872.

Palladiy [Kafarov]. *Çin Kaynaklarına Göre Hristiyanlığın Çindeki Eski İzleri.* Şark Kolleksiyonu. I. St. Petersburg Kütüphanesi, 1872.

Pamqtniki drevnerusskogo kanoniheskogo prava. H.¿.##Russkaq istoriheskaq biblioteka. ¿ . ! 2. SPb., 1908.

Eski Rus Hukuku Belgeleri. B. I. Rus Tarih Kütüphanesi. IV. No. 2. St. Petersburg Kütüphanesi, 1908.

Panhenko B.A. Latinskij Konstantinopol; i papa innokentij ¿¿¿. Odessa, 1914.

Pançenko B.A. *Latin Konstantinopolisi ve Papa İnnocenti III.* Odessa, 1914.

Pawuto V.T. Oherki po istorii Galicko-Volynskoj Rusi. M., 1950.

Paşuto V.T. *Galiçya-Volın Rusları Tarihi Üzerine Araştırmalar.* Moskova, 1950.

Petruwevskij I.P. Rawid-ad-Din i ego istoriheskij trud##Rawid-ad-Din. Sbornik letopisej.T. ¿. M.>L., 1952.

Petruşevskiy İ.P. *Reşidüddin ve Tarih Eseri*/**Reşidüddin.** *Camiut Tavarih*. C.I. Moskova; Leningrad, 1952.

Petruwevskij I.P. K istorii xristianstva v Srednej Azii##Palestinskij sbornik. Vyp. 15 (78). M., 1966.

Petruşevskiy İ.P. *Orta Asya'da Hristiyanlık Tarihi Üzerine*. Filistin Kolleksiyonu. Fas. 15 (78). Moskova, 1966.

Pigulevskaq N.V. I storiq mar Qbalaxi ¿¿¿ i rabban Saumy. M., 1958.

Pigulevskaya N.V. *Mar Yabalahi III ve Rabban Sauma Tarihi*. Moskova, 1958.

Pigulevskaq N.V. Mar-Aba ¿##Sovetskoe vostokovedenie. .

Pigulevskaya N.V. *Mar-Aba I*. Sovyetler Şarkiyatı. V.

Pletneva S.A. Pehenegi, t[rki i polovcy v {'norusskix stepqx##Materialy i issledoaniq po arxeologii SSSR. MIA ! 62. M.> L., 1958.

Pletneva S.A. *Güney Rus Bozkırlarında Peçenekler, Türkler ve Kumanlar.* SSCB Arkeolojik Materyal ve Araştırmaları. (MIA). No. 62. Moskova; Leningrad, 1958.

Polnoe sobranie russkix letopisej. Prodol'a[]eesq izdanie##PSRL. v. ¿¿, 1962 (PSRL).

Tüm Rus Vakayinameleri Külliyatı. Süreli Yayınlar. LSRL. II, 1962.

Priselkov M.D. $Slovo o polku Igoreve$ kak istoriheskij istohnik##Istorik-marksist. 1938.! 6.

Priselkov M.D. *Tarihî Kaynak Olarak "İgor Alayı Destanı"*. Marksist-Tarihçi. 1938. No. 6

Priselkov M.D. Istoriq russkogo letopisaniq X¿-X vv. L., 1940.

Priselkov M.D. *XI-XV. Yüzyıllar Rus Vakanüvisleri Tarihi*. Leningrad, 1940.

Putewestvie v vostohnye strany Plano Karpini i Rubruka. M., 1957.

Plano Karpini ve Rubruk'un Doğu Ülkelerine Seyahatleri. Moskova, 1957.

P'rl'' X. Sobstvenno mongol;skie plemena v period Kidanskoj imperii (907-1125)##Trudy XX Me'dunarodnogo kongressa vostokovedov. T. . 1962.

Perlee H. *Kıtan İmparatorluğu Döneminde Halis Moğol Kabileleri*. XXV. Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi Çalışmaları. C.V. 1962.

Ratcel; F. Narodovedenie. V 2-x t. T.¿¿. SPb., 1901.

Ratsel F. *Halkbilim*. 2 cilt. C. II. St. Petersburg Kütüphanesi, 1901.

Rawid ad-Din. Istoriq mongolov. SPb., 1858.

Reşidüddin. *Moğolların Tarihi*. St. Petersburg Kütüphnesi, 1858.

Rawid ad-Din. Sbornik letopisej. V 2-x t. T.¿. M.> L., 1952.

Reşidüddin. *Cami'ut Tavarih*. 2 cilt. C.I. Moskova; Leningrad, 1952.

Rudenko S.I. Kul;tura naseleniq Gornogo Altaq v skifskoe vremq. M.>L., 1953.

Rudenko S.İ. *İskitler Döneminde Altay Dağları Sakinlerinin Kültürü*. Moskova; Leningrad. 1953.

Rudenko S.I. Kul;tura xunnov i Noinulinskie kurgany. M.>L., 1962.

Rudenko S.İ. *Hyung-nu Kültürü ve Noin-ula Kurganları*. Moskova; Leningrad, 1962.

Rudenko S.I. K voprosu o formax skotovadheskogo xozqjstva i o kohevnikax##Materialy po 'tnografii Vseso[znogo Geografiheskogo ob]estva. Vyp. ¿. L., 1961.

Rudenko S.İ. *Hayvancılık Ekonomisi Şekilleri ve Göçebeler Meselesi Üzerine*. Umum Sovyet Coğrafya Kurumu Etnoğrafya Materyalları. Fas. I. Leningrad, 1961.

Rudenko S.I., Gumil\v L.N. Arxeologiheskie issledovaniq P.K. Kozlova v aspekte istoriheskoj geografii##Izvestiq Vseso[znogo geografiheskogo ob]estva. 1966. ! 3.

Rudenko S.İ., Gumilëv L.N. *Tarihi Coğrağya Açısından P.K. Kozlov'un Arkeolojik Araştırmaları*. Umum Sovyet Coğrafya Kurumu Belleteni. 1966. No. 3

Svenickij I. Rus; i polovci v staroukrajns;komu pis;menstvi. L;viv, 1939.

Svenitskiy I. *Eski Ukrayna Kaynaklarında Ruslar ve Polovesler*. Lviv, 1939.

Sebeos. Istoriq imperatora Irakliq. SPb., 1862.

Sebeos. *İmparator Heraklius Tarihi*. St. Petersburg Kütüphanesi, 1862.

Senigova T.N. Voprosy ideologii i kul;tov Semireh;q## Novoe v arxeologii Kazaxstana. Alma-Ata, 1968.

Senigova T.N. *Yedisu Kült ve İdeolojileriyle İlgili Konular*. Yeni Kazakistan Arkeolojisi. Alma-Ata, 1968.

Sergij, arximandrit. Polnyj mesqceslov Vostoka##Svqtoj Vostok. ¿¿. M., 1876.

Sergiy, archimandrite. *Tam Doğu Calenderi*. Kutsal Doğu. II. Moskova, 1876.

Sibirskie letopisi## Izdanie Arxivnoj komissii. 1907.

Sibirya Vakayinameleri. Arşiv Komisyonu Yayınları. 1907.

Simonovskaq L.V., ~renburg G.V., {r;ev M.F. Oherki istorii Kitaq. M., 1956.

Simonovskaya L.V., Erenburg G.V., Yur'yev M.F. *Çin Tarihi Araştırmaları*. Moskova, 1956.

Slovo o polku Igoreve. Sb. statej. M., 1947.

İgor Alayı Destanı. Sovyet Kütüphanesi Makaleleri. Moskova, 1947.

$Slovo o polku Igoreve$- pamqtnik X¿¿ v. M.> L., 1962.

İgor Alayı Destanı XII. Yüzyıl Yadigarıdır. Moskova; Leningrad, 1947.

Smolin G.Q. Krestqanskoe vosstanie v provinciqx Xunan; i Xub'j v 1130-1135 gg. M., 1961.

Smolin G.Ya. *1130-1135'lerde Ho-nan ve Hu-pei Eyaletlerindeki Hristiyan İsyanları*. Moskova, 1961.

Sokrovennoe skazanie. Sm.% Kozin S.A.

Gizli Tarih. bkz. Kozin S.A.

Solov;ev A.V. Politiheskij krug avtora $Slova o polku Igoreve$##Istoriheskie zapiski. M.> L., 1948. ! 25.

Solov'yev A.V. *"İgor Alayı Destanı" Yazarının Siyasî Çevresi*. Tarih Notları. Moskova; Leningrad, 1948, No. 25.

Solov;ev A.V. Deremela v $Slove o polku Igoreve$##Istoriheskie zapiski. M.-L. 1948. ! 25.

Solov'yev A.V. *"İgor Alayı Destanı"ndaki Deremela*. Tarih Notları. Moskova-Leningrad, 1948. No. 25.

Solov;ev A.V. Istoriq Rossii% Sohineniq v vosemnatcati knigax. Kn.¿. M., 1960.

Solov'yev A.V. *Rusya Tarihi*: 18 Ciltlik Külliyat. Kit. I. Moskova,1960.

Taraxanova S.A. Drevnij Pskov. M.> L., 1946.

Tarahanova S.A. *Eski Pskov*. Moskova; Leningrad, 1946.

Tizengauzen V.G. Sbornik materialov, otnosq]ixsq k istorii Zolotoj Ordy. ¿¿. M.> L., 1941.

Tizengauzen V.G. *Altın Orda Tarihine Ait Materyallar Toplamı*. II. Moskova; Leningrad, 1941.

Tolstov S.P. Po sledam drevnexorezmijskoj civilizacii. M., 1948.

Tolstov S.P. *Eski Harezm Medeniyetleri İzleri*. Moskova, 1948.

Turgenev A.I. Akty istoriheskie, otnosq]ie k Rossii. ¿. SPb., 1841 (na lat.qz).

Turgenev A.İ. *Rusya'yla İlgili Tarihi Vakıalar*. I. St. Petersburg Kütüphanesi, 1841 (Latince).

Usama ibn Munkyz. Kniga nazidaniq. M., 1958.

Usama ibni Munkız. *Kitab al-İber*. Moskova, 1958.

Fedorov V.G. Kto byl avtorom $Slova o polku Igoreve$ i gde raspolo'ena reka Kaqla. M., 1956.

Fedorov V.G. *"İgor Alayı Destanı"nın Yazarı Kimdi ve Kayala Nehri Nereye Dökülüyordu?* Moskova, 1956.

Fedorov-Davydov G.A. Kohevniki Vostohnoj Evropy pod vlast;[zolotoordynskix xanov. M., 1966.

Fedorov-Davıdov G.A. Altın Orda Hakimiyeti Altındaki Doğu Avrupa Göçebeleri. Moskova, 1966.

Feofilakt Simokatta. Istoriq. M., 1957.

Theophylactes Simokattes. *Tarih*. Moskova, 1957.

Frezer D. Fol;klor v Vetxom zavete. M.> L., 1931.

Frazer D. *Ahd-i Atik'de Folklor*. Moskova; Leningrad, 1931.

Friw V.A. "emhu'ina {'nogo Zabajkal;q (Bory v Ononskix stepqx)##Priroda. 1966. ! 6.

Firiş V.A. *Güney Baykal-ötesi İncisi* (Onon Bozkırlarının Boraları). Tabiat. 1966. No. 6.

Xennig R. Nevedomye zemli. V 3-x t. T. ¿¿., M., 1961> T.¿¿¿. M., 1962.

Hennigue R. *Meçhul Topraklar*. 3 cilt. C. II, Moskova, 1961; C. III, Moskova, 1962.

Wavkunov ~.V. Gosudarstvo Boxaj i pamqtniki ego kul;tury v Primor;e. L., 1968.

Şavkunov E.V. *Po-hai Devleti ve Onun Primorye Kültüründeki Hatıraları*. Leningrad, 1968.

Wan {e. Oherki istorii Kitaq. M., 1959.

Şan Yüe. *Çin Tarihi Tedkikleri*. Moskova, 1959.

Wternberg L.Q. Pervobytnaq religiq v svete 'tnografii. L., 1936.

Ştenberg L.Ya. *Etnoğrafya Işığında Dinin İlkel Şekilleri*. Leningrad, 1936.

{an;-hao bi-wi% Sekretnaq istoriq mongolov#Predisl. B.I. Pankratova. T.¿. M., 1962.

Yuan-ch'ao Pi-shi: *Moğolların Gizli Tarihi*. B.İ. Lankratov'un Önsözüyle. C. I. Moskova, 1962.

Qkubovskij A.¿. Arabskie i persidskie istohniki ob ujgurskom Turfanskom knq'estve v ¿X-X vv.##Trudy otdela Vostoka Gosudarstvennogo ~rmita'a. ¿ . 1947.

Yakubovskiy A.İ. *IX-X. Yüzyıllar Turfan Uygur Beyliğiyle İlgili Arap ve Acem Kaynakları.* Ermitaj Devlet Müzesi Doğu Bölümü Çalışmaları. IV. 1947.

Qcunskij V.K. Istoriheskaq geografiq. M., 1955.

Yatsunskiy V.K. *Tarihî Coğrafya.* Moskova, 1955.

BATI DİLLERİNDE

Altheim F. *Geschichte der Hunnen*. III. Berlin, 1961.

Bacot J. *Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIII siècle*//Journal Asiatique. 1956. Vol 254. No. 2.

Bell Ch. *The Religion of Tibet*. Oxford, 1931.

Blochet E. *Etudes sur l'histoire religieuse de l'Iran*//Revue de l'histoire de religions. Paris, 1896. T. 38.

Chavannes E. *Dis inscriptions chinoises de l'Asie*//Centrale Memoires presentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres de l'Institut de France. 1904. XI.2.

Chavannes E. *Les pays d'Occident d'après le Wei-Lio*//T'oung Pao. Ser. 2. VI. 1905.

Chavannes E. et Pelliot P. *Un traité manicheen retrouvé en Chine*. Journal Asiatique. 1913, I.

Conon von der Gabelentz H. *Geschichte der Grossen Liao*. 1877.

Cordier H. *Histoire générale de la Chine*. I, II. Paris, 1920.

Cumont F. *Les Mysteres de Mithra*. Bruxelles, 1913.

Cumont F. *La propagation du manicheism dan l'Empire Romain*. Poissy, 1909.

Francke A.H. *A History of Western Tibet*. London, 1907.

Ghirshman R.M. *Les Chionites-Hephthalites*. Caire, 1948.

Grousset R. *Histoire de l'Extrême-Orient*. I. Paris, 1929.

Grousset R. *L'empire Mongol. Ier phase*//Histoire du Monde. VII. Paris, 1941.

Grousset R. *L'empire des steppes*. Paris, 1960.

Gumilev L.N. *Les Fluctuations du niveau de la mer Caspienne*//Cahier du Monde Russe et Sovietique. Paris, 1965. Vol. VI. 3.

Gumilev L.N. *Les Mongols du XIIIe siècle et le Slovo o polku Igoreve*//Cahier du Monde Russe et Sovietique. Paris, 1966, vol. VII.

Gumilev L.N. *New Data on the History of the Khazars*//Acta Archeologica Academie Scientiarum Hungaricae. 19. Budapest. 1967.

Haenisch S. *Die geheime Geschichte der Mongolen*. Leipzig, 1948.

Hoffman H. *Quellen zur Geschichte der tibeticschen Bon-Religion*. Mainz; Wiesbaden, 1950.

Howorth H.H. *History of the Mongols, from the 9th to the 19th Century*. London, 1876, 1880, 1880, 1924.

Huc E.R. *Le Christianisme en Chine, en Tartarie et au Tibet*. T.I. Paris, 1857.

Jacquet M. *Le livre du Grant Caan, extrait d'un manuscrit de la Bibliotheque du Roi*//Nouveau Journal Asiatique. Paris, 1930. T. VI.

Jakobson R. *The Puzzles of the Igor Tale, in the Anniversary of its First Edition*//Speculum. 1952. XXVII. No.I.

Laufer B. *Uber ein tibetischen Geschichtwerk der Bonpo*//T'oung Pao. Ser. II. Vol.II. 1901.

Ligeti L. *A Mongolok titkos törtenet*. Budapest, 1962.

Mailla J. *Histoire générale de la Chine aux annales de cet empire*, traduites tu t'oung-Kien-Kang-Mou, pere Joseph-Anne-Marie de Moriac de Mailla. VIII. Paris, 1777-1785.

Marquart J. *Osteurapäische und ostasiatisch Streifzuge*. Leipzig, 1903.

Marquart J. *Guwaini's Bericht uber die Bekehrung der Uiguren*//Sitzungscherichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. KI. 27. Berlin, 1912.

Mazon A. *Les bylines russes*//Revue des cours et conférences. Paris, 1932. No. 8.

Moravcsik Gy. *Byzantinoturcica*. Berlin, 1958.

Moravcsik Gy. *Zur Frage hunnobe im Igor Lied*//International Journal of Slvic Lingvistics and Poetics. 1960. vol. III.

Moule. *Christians in China before the Year 1550*. London-New York-Toronto, 1930.

Ohsson (D') C. *Histoire des Mongols depuis Tchinguizkhan jusqu'à Timour bey ou Tamerlan*. T.I-IV. La Haye-Amsterdam, 1834-1835.

Pelliot P. *Chrétiens d'Asie Centrale et d'Extrême-Orient*//T'oung Pao, 15, 1914.

Pelliot P. *Les Mongols et la Papauté*//Revue d'Orient chrétien, 1924.

Pelliot P. *L'Edition collective des oevres de Wang Kuo-wei*//T'oung Pao. Vol. XXVI, 1928.

Pelliot P. *Le vrai nom de Seroctan*//T'oun Pao. 29. 1932.

Pelliot P. *Histoire secréte des Mongols*. Paris, 1948.

Remusat A. *Mémoires sur les relations politiques de princes chreetiens et particulierement des rois de France avec les empereures mongols*//Mémoires de l'Académie des Inscription et Belles-Lettres. 1822, Tt. VI,VII.

Richard J. *Le début des relations entre la Papauté et les Mongols de Perse*//Journal Asiatique. 1949, fasc. 2.

Saeki P.I. *The Nestorian Documents and Reliefs in China*. Tokio, 1951.

Schmidt I.J. *Forschungen in Gebiete der alteren religiosen, politicshen und literaticshen Bildungsgeschichte der Völker Mittel-asiens, vorzäglich der Mongolen und Tibeten*. Leipzig, 1824.

Schott W. *Aelteste Nachrichten von Mongolen und Tataren*. 1846.

Shirokogoroff S.M. *Social Organisation of the Northern Tungus*. Shanghai, 1929.

Spuler B. *Die Mongolen in Iran (1220-1350)*. Berlin, 1955.

Stein R. A. *La civilisation tibétaine*. Paris, 1962.

Steiber Z. *Vieu russe xarlu'nyj cacoube charluz*//Lingua viget. Helsinki, 1964.

Vaillant A. *Les chants épiques des slaves du Sud*//Revue des cours et conférences. Paris, 1932. 5.

Vernadsky G. *Kievan Russia*. New Haven, 1951.

Vernadsky G. *The Mongols and Russia*. New Haven, 1953.

Wittfogel K. A. and Fêng Hsia-shìeng. *History of Chinese Society Liao*. Philadelphia, 1949.

Zajaczkowski A. *Zwiazki jezykowe polowecko-slowenskie*. Wroclaw, 1949.

İNDEKS

KİŞİ ADLARI

(Hanlar, imparatorlar, yazarlar ve dini kavramlar)

A

Abaga-han, 235, 243
Abdurrahman (mültezim), 208
Adalbert (Episkop),
Adem, 57
Afanasius, 58
Agüda (A-chü-ta), 132
Ahd-i Atik, 28
Ahmetova A., 7, 9
Alan-koa, 112, 184
Albert (Livonya pispokosu), 195
Aleksandr III (Papa), 24
Aleksandr Nevski, 167, 211, 212, 213, 276, 314, 315, 364, 373
Aleksandros, 58
Alemdar (Moğol kumandan), 233
Algu (Çağatay hanı), 234
Alşits, D.N., 290, 311, 313
Altan-han (Ahutai), 162, 176, 177, 180, 268
Altan-otçigin (Moğol beyi), 172
Amesşaspent, 277
Amurat (Kıpçak hanı), 292
An Lu-shan, 55
Anahita, 277
André de Longjumeau, 218
Andreas II, 190
Andrey (knàz), 211, 320, 364
Andrey Yaroslaviç, 317, 318
Antonius (Roma İmp.), 34
Apao-tse bkz. Yeh-lü Ambakan
Argun-han, 243, 363
Arıg-buka, 196, 215, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 372
Ariadre, 260
Arius, 58
Arslan-han (Hocend beyi), 142
Arslan-han (Uygur hükümdarı), 92
Artakserks, 277
Artamonoff M.İ., 10, 99
Ascelin (dominiken rahip), 217, 218
Aslan Yürekli Richard, 223
Aurelianus, 278
Avesta, 277
Ay-buka, 232
Aybek, 224
Aydar (Kıpçak hanı), 292

B

Babür, 284
Baçman (Kıpçak kumandanı), 204
Balduin de Flandrie, 195, 196
Banzaroff, D. , 264, 265, 268, 270, 271,, 274
Bar Hebraeus (Ebu'l Farac), 189
Barakçin-hatun, 212
Barthold, W,W, 250, 251
Bartholomé de Crémono, 217
Basti (Kıpçak hanı), 292
Batu-çihan, 111
Batu-han, 167, 203-205, 211- 214, 266, 298, 309, 313, 315-319
Baudouin de Flandre,
Baybars, 224, 227, 228, 369
Baycu-noyon, 212, 217, 218
Behram Çûbin, 278
Bekter, 255, 275
Bell, Ch., 280
Benedictus XII (Papa), 272
Berg, L.S., 40
Berke-han, 212, 226, 228, 230, 232, 235, 310, 315, 366, 367, 371

Bernard de Clervaux, 360
Bilge (Uygur ilteberi) 79
Blochet, E., 270
Bo'orçu (binbaşı), 173
Bodonçar, 113
Boğra (Satuk Bugra)-han, 108
Bohemund IV, 217, 223, 225
Boldur, A., 304, 305
Boltin, İ.N., 44
Borakçin-hatun 235
Boris Vyaçeslaviç, 293
Borokul, 301
Boyan, 309
Börte (ucin), 167, 168, 170, 256
Börte-çino, 111
Bû Said bkz. Ebû Said
Buda (Budda), 72, 236
Bulgay, 231, 234
Busai bkz. Ebû Said
Buyuruk (Buyiruh)-han, 150
Büri-Bökö, 275
Büri-han, 204, 205, 313

C-Ç

Ca'urhan, 173
Camuha (-seçen) 167-179, 182, 253, 257, 261, 299
Canibek Sultan, 374
Carlos Magnus, 28, 97, 127,
Cebe-noyon, 267
Celaleddin Mengüberdi (Mengburni), 201, 204, 216, 226
Celme, 300
Cetay (Manghud), 173
Ch'ai Jung, 94
Ch'an-ch'un (rahip), 236
Ch'ang-sun Sheng, 54
Ch'ie La, 88
Ch'in Shih-Huang-ti, 47
Ch'ing-k'ai, 206, 208, 209
Charles d'Anjou, 239
Charles Diehle, 56
Chavannes, E., 92
Chou Kê-ch'eng, 40
Christ (Mesih) 58, 225
Conrad N.I., 71
Constantinus, 225
Cordier H., 74, 76, 95
Cuçi-han, 166, 186, 187, 203, 205256
Curçeday, 268
Cuveyni, Atamelik, 141
Çağatay-han, 159, 166, 183, 203, 204, 205, 313
Çihevski, A.L., 11
Çingis-han (Temucin), 16, 21, 22, 36, 112, 113, 146, 150, 158, 162, 165, 166, 170, 172, 174- 189, 196-198, 200, 203-205, 214, 216, 236, 238, 245, 250, 253-255, 258, 261, 262, 267, 268, 270, 275, 297, 299, 300, 303, 368
Çormagan-noyon, 216, 369
Çulku (Çurka, Yürka, Yüri) 146, 163, 186, 188

D

Dalha (Tibet tanrısı), 281
Damdinsuren, 250
Dandolo (Venedik doju), 194
Daniil Galiçskiy, 363, 373
Daniil Romanoviç, 317, 318
Darius (Dara), 277
Darmala, 303, 320
David Narin, 226
David Svyatoslaviç, 294
Derjavin, N.S., 304
Dimitriy Donski, 374
Diokletianus, 278
Dobun-Mergan, 112
Doholhu-çerbi, 173
Dokuz-hatun, 222, 225
Dumas A., 8
Duva (Çağatay hanı), 241
Dzayan (yer ruhları), 274

E

Ebu Said, 241, 243
Ebu Zulefa, 108
Edigey, 374
Edward I., 363
Ehrimen, 271, 272, 274, 276
el-Bekri, 320
Elçiday-noyon, 218, 253, 261
Emar H., 8
Emir Timur, 243
Engels F., 12

Eniat-kaan (İnanç-bilge Buku-han), 149, 150, 151
Erke-khara (Wang-han'ın kardeşi), 163
Erlik-han (yeraltı tanrısı), 274
Esen-buka, 242
Etügen (Yer tanrısı), 269, 274
Eudes de Deuille, 195

F

Fang Kuo-wei, 115
Fatıma-hanum, 209
Fédor Yarunoviç, 314
Fêi Ch'ü, 54
Fêng Shêng-shung, 115
Fenhg Hsia-sheng, 129
Francisco I, 289
Francke V., 280
Fréderic II Hohenstauffen, 318
Freizengen O., 22
Friedrich Barbarossa, 22, 23, 194
Friedrich II., 217, 362

G

Gazan-han, 243, 251
Gazneli Mahmud, 121
Godefroi de Bouillon, 142, 194
Godefroi de Villehardouin, 194
Göyük-han, 204, 205, 210, 211, 218, 260, 261, 313, 314, 315, 364
Gregorius IX (Papa), 195
Grekoff B. ,9
Grekoff İ., 13
Grobius Gospodni, 362
Grousset, R., 95, 163, 235
Grumm-Grjimaylo G.Y., 40, 251
Guesar, 104
Gumilëv, L.N., 7- 16

H

Habilay (Barlas beyi), 173
Habul-han, 158, 166, 168
Haçi'un-tohura'un, 172
Hada'an-daldurhan, 172
Hahalday-thoura'un 172
Hammurabi, 24
Han Yü, 71, 72, 94
Harakah-tohura'un 172
Harbende bkz. Olcaytu
Hayling-wang (Curçen hükümdarı), 166
Haysan-han, 244
Hayton (Ermeni tarihçi), 267
Helena, 225
Helgu (R. voyvodası), 98
Hennigue R., 25, 373
Hetum I, 222, 223
Hilha-Sengum bkz. Sengum
Hişam (halife), 61
Ho'elun-ucin, 166, 260, 261
Ho-sih-luo bkz. Hosray
Hoffman H., 280
Honoria II, 191
Horişilemun, 268
Hosray (Huo-sih-luo) 103 104
Hou Ying, 51
Hsiao Kan, 131
Hsüan-tsung (imp.), 61
Huang Ch'ao, 73, 93, 97, 101, 102
Huc R. C., 270
Huçar-otçigin (Moğol beyi), 172, 176, 177, 180
Hudus (Barlas beyi), 173
Hurçaus-Buyuruk-han (Kerait hanı), 158
Huyildar (Uru'ut kumandanı), 180
Hüdabende bkz. Olcaytu
Hülegü-han, 196, 221, 222, 225, 228, 229, 232, 235, 367, 369

I-İ

Ioannes Asen, 319
Iohannes Vatatzes, 318
İ-lieh, 145 146
İbn el-Esir, 141, 142
İbni Haldun, 33
İgor (Knàz), 307, 309, 318
İgor Svyatoslaviç, 291
İltar (Kıpçak hanı), 293
İnanç-bilge Buku-han (Eniat kaan), 150, 151, 157, 163, 178
İnnocentius IX (papa), 218
İsa (Mesih, J. Christ), 191, 216
İsmail Samani, 107
İtoga bkz. Etügen
İvan (Aziz), 365

J

Jacques de Vitry, 191
Jakobson R., 30
Jean Battista Viko, 33
Jesus Christ (İsa), 23, 59, 125
Julien (Sidon Kontu), 227
Julinus Otsupnik, 278
Juovanni Marinolli, 372, 373
Juovanni Monte Corvino, 239, 240, 242, 244, 364, 373

K

Kadah-ba'atur, 261
Kadak, 208
Kadan-oğlan, 231, 238, 239
Kamil (Memlük hükümdarı), 224
Kao-maral, 111
Kao-tsung, 55, 60
Kâşânî, 252
Kaydu, 231, 234, 236, 237, 241
Kazagan-han, 242
Kebek (Esen-buka'nın oğlu), 242
Keregez (zindanbeyi), 209
Khasar, 166, 180, 255
Khutula-hakan, 158, 172
Kıral Davit bkz. Küçlük-han
Kıral Davud (Peygamber), 191
Kıral İvan bkz. Wang-han
Kirakos (Ermeni tarihçi), 223
Kiselev, S.V., 52
Kit-buka-noyon, 224, 227, 228
Knàz İgor, 28, 98
Knàz Yaroslav, 211
Knàz Yüri, 204
Koiyak, 266, 267, 318
Kokoçu Tep-tenggeri, 165, 185, 284
Komaroviç, 311
Konçak (Kıpçak hanı), 320
Konrad III., 360
Konstantin Monomach, 320
Konstantinos Porphyrogennetos, 31, 99
Kont Eudes., 97
Kozin S. A., 250, 259
Kozloff, P.K., 52, 202
Kökse'u-sabrah, 179
Körküz (Görgi), 217, 240
Körmüst (Körmüz), 196, 221, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 270, 271, 299, 371, 372
Kulakoskiy, 56
Kulan-hatun, 209
Kuntu Zanpo, 280
Kuo-wei, 93, 94, 95
Kuremsa, 320
Kutlug Elteres-han, 55
Kuttuz, 224, 225, 227
Küçlük-han (Kıral Davit, Yohannes), 182, 186, 187,-189, 198, 261
Kün-buka, 232
Künçek (Duva'nın oğlu), 242

L

Lao-tse, 72, 236
Li Ch'i-yüan, 93, 95
Li Kê-yung, 73, 75, 90
Li Sih-yüan, 81, 87 89
Li Tsung-hou, 89 90
Li Tsung-hsü, 75, 78, 80, 87, 90
Ligeti L. 169
Lihaçev, D.S. 13, 290-292, 296, 303, 305, 310, 316
Ludwig IX., 218, 224
Ludwig VII., 360
Ludwig X., 362
Ludwig XIV., 190
Lü Shou-huan, 78

M

Machiavelli N., 78
Mahmut Yalvaç, 208, 209
Maloff S.Y. 9, 108
Mamay, 297, 361, 374
Manghut Huildar 301
Mani (peygamber), 57
Manuel Comnenos, 23, 25
Marco Polo, 269, 270, 274, 371
Marius (Roma İmp.), 34
Markoff K.N., 40
Marks K., 12, 196
Markuz (Mark) bkz. Buyuruk-han
Matwei Polo, 238
Mazon, A., 290
Meng Hung (Çinli yazar), 199
Mengu-Timur, 367
Meryem, 292, 305, 306, 307, 415
Mesih (Christ) bkz. Jesus Christ
Midas, 304

Mihail Çernigovski, 363
Mihirakula, 278
Mir Abdülkasım, 284
Mirza Hümayun, 284
Mirza Uluğbey, 52
Mithridathes, 277
Mitra, 271, 277, 278, 279
Montesqieu, Ch. 45
Mstislav, 297
Muhambet Hakimoff, 366
Muhammed (Harezmşah), 186, 187, 197, 201, 267, 275
Muhammed (Peygamber), 272
Muñgetu-kiyan, 172
Muñke-han, 196, 211, 212, 214, 218, 221, 226, 228, 229, 231, 204, 236, 266, 270, 283, 285, 313, 314, 315, 316
Munkuyef N.Ts. 166
Muo-k'u-sih, 122
Murzafyeff E.M., 40

N

Nakrış-Tayang (Torluk), 149
Narjo-de-Tusi, 196
Nastasya, 319
Naya, 236, 237, 238, 239, 372
Nekun-tayçi, 172
Nevruy, 317
Nikeferos III, 293
Nikolai (Venedikli tacir), 238
Nikolai IV (Papa) 364
Nikolaus I (Papa), 97
Nuh ibni Esed, 107

O-Ö

Octavius (Roma İmp.), 34
Ogolen-çerbi, 173
Oğul-Gaymış, 211, 218
Okladnikoff, A.P., 120, 123
Olcaytu (Nikolai), 251
Oleg (Knàz), 293, 294
Oleg Svyatoslav, 308, 309
Olga (Düşes), 99, 126
Ong-som-han bkz. Wang-han
Orda (Cuçi'nin oğlu), 203
Ormaz (Ormoz), 272, 277
Otçigin (Temuge-otçigin), 207, 231, 236, 260, 261, 262
Otton I (German kıralı), 99, 127
Özbek-han, 184, 241, 320, 371, 374

P

Palladiy, K., 271
Pan Kuo, 49
Pankratoff B.İ., 250
Paraklet, 59
Paşuto V., 13
Pavloff N.V., 40
Pavlos (aziz), 57, 58
Pepin, 304
Perlee H., 113
Pesah (Hazar kumandanı), 98
Petruşevski I., 13
Philippe IV., 363
Photios (Patrik), 97
Plano Carpini, 209, 213, 214, 215,267, 269, 274, 276, 285
Porşneff B.F., 96
Prelemo, 58
Priselkov, M.D., 294, 311
Prokopius (Kaysariyeli tarihçi), 258
Prokrucstes, 31
Puşkin, A.S., 34, 96
Pyotr Akeroviç, 365

R

Rabban-ata (Simeon), 216
Reid M., 8
Reşidüddin Fazlallah, 116, 150, 166, 176, 180, 189, 209, 251, 253, 254, 256, 257, 267, 282, 285,
Rıbakoff, B., 7, 13
Robert de Clary, 195
Romanos Lakapinos, 98
Rostislaviç (Smolensk knazı), 319
Rubruck W., 150 213, 214, 215. 266, 283, 285
Rudenko, S.İ., 10, 52, 143
Rukneddin Mahmud-han, 142

S-Ş

Salahaddin Eyyubî, 104, 223
Sarat Çandra Das, 280
Sartak, 167, 214, 215, 266, 315, 317, 365, 367

Sauma, 363
Señgum (Prens), 179, 180, 260, 269
Sergey (Aziz), 119
Sezar (Roma İmp.), 34
Shih Chin-t'ang, 88, 90, 91, 92
Shih Chung-kui, 92
Shun-ti bkz. Tokalmut
Sih-li-pi Ssu-mo, 301
Sih-ma Ch'ien, 49
Sih-ma Yen, 50
Simeon bkz. Rabban-ata
Sinitsın A.M., 40
Sinpo (insan yiyen iblis), 281
Smirnoff V.A., 40, 303
Solovyeff S.M., 99
Solovyeff V., 56,
Sorgan-şira, 255
Sorkaktani-beki, 185, 196, 210
Spitama, 277
Stalin J., 11, 280
Struve V., 9
Su-lu, 61
Sube'etai (Söbeday, Subutay), 173, 186, 204, 206, 229, 267
Sulla (Roma İmp.), 34
Sultan Sencer, 25, 141, 142
Süleymanoff O., 13
Sventistkiy I., 290
Svyatopolk Okayan, 276
Svyatoslav Vsevolodoviç, 291
Svyatoslav Yaroslaviç, 306, 307
Şeceret ed-dür, 224
Şekspir, 34
Şiki-hutuku, 231
Şnitnikoff A.V., 40

T

T'ai-tsung Li Shih-min, 60, 301
T'ien-chuo, 124
T'o-pa Tê-ming ,103 104
T'o-pa Tsi-ch'ien, 102 103
T'o-pa Tsi-pêng, 102
T'u-yü, 87
Tan-shih Huai, 48
Tarhutai Kiriltuh, 167, 254, 255
Tarle Y., 9
Tarmaşirin, 242
Tayang-han, 151, 157, 181, 182
Tê-huan (Yeh-lü), 80, 87, 90, 92, 98, 134
Temir, Ahmet (Prof.Dr.), 167
Temucin (Çingis-han), 162, 165-174, 176, 254-257, 271
Temur (Moğol hanı), 238, 239
Temüge-otçigin bkz. Otçigin
Theognost (Saray pispokoposu), 365
Tixomiroff M., 7
Tixvinski S. L., 13
Togaça-noyon, 231
Toğrul (Tooril) (Wang-han, Ong-han, Kıral İvan, Kerait hanı) 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 170
Tohto'a, 268
Tohura (Celayirli), 172
Tokta-beki (Merkit prensi), 186
Toluy, 166, 185, 196, 203-205, 210, 211, 230
Tonyukuk, 61
Toynbee A., 7
Trajanus, 304, 305
Troyan, 304, 305, 307, 309
Tsu Wen, 73, 74, 77
Tsung-wang (Curçen prensi), 132
Turakine-hatun, 185, 209, 210, 211, 314
Turan-şah, 224

U-Ü

Ulakçi (Moğ. prensi), 212, 367
Ulu David, 226, 232
Ungur, 172
Uran-haday, 229, 231
Uspenskiy, V., 56
Utbî, 108
Uzbek bkz. Özbek-han
Üç ıduk, 307
Ügeday, 166 185, 203-207, 209, 231, 234, 236, 256, 274, 284, 301, 313, 314
Ülgen (iyilik tanrısı), 274
Ülken H.Z., 14

V

Vaillant, A., 290
Varuna (Hint tanrısı), 271
Vernadsky V.İ., 322, 356, 358

Veselovskiy, N., 264, 265, 282, 283, 304
Viktorova L.L., 115
Vipper, R., 7
Vitovt (General), 374
Vladimir Krasnoye Solnişko, 127, 276
Vladimir Monomach, 110, 292, 293, 294, 295, 308
Vladimir Roman, 297
Vladimirtsoff, B.Y., 250
Vsevolod I, 293

W

Wang Kuo-wei, 166
Wang Mang, 48
Wang T'u, 88
Wang, 89, 90
Wang-han (Toğrul, Ong-han, Kıral İvan), 162, 163, 168. 174, 175, 178, 179, 180, 241
Wittfogel ,K.A., 81, 92, 129, 163
Wu Tseu-t'ien, 60
Wu-ti, 49
Wu-yün, (Leao imp.) 134

X

Xerxes, 277

Y

Yagayla, 374
Yakubovskiy, 297
Yan Vişatiç (Boyar), 306, 307
Yançevski, W., 199
Yaroslav Vsevolodoviç, 314, 364
Yeh-lü Alusaoku, 122
Yeh-lü Ambakan, 75, 78, 79, 80, 82, 130
Yeh-lü Ch'ü-tsai, 206, 207, 208, 209, 232, 236, 260
Yeh-lü Jen-hsien, 122
Yeh-lü Ta-shih, 25, 77, 78, 130 -146, 150, 151, 155, 156, 157, 160
Yeh-lü Tê-huan, 94, 354
Yen-hsi (Kıtan imp.) 131 132 133 135
Yesugai-ba'atur, 162, 166, 167, 168, 275
Yevremoff İ.A., 40
Yio Fêi (Çin prens), 137
Yohannes (Efsanevi papa, rahip, kıral), 16, 22-25, 34, 147, 151, 190, 191, 198, 213, 216, 217, 229, 240, 243, 244, 245, 322, 358, 362
Yohannes VI (Başpatrik), 119
Yung-tse, 271
Yusuf Balasagun, 108
Yüan-kao (Tankut prensi), 103, 104, 105, 106
Yüri II (Vladimir knàzı), 195

Z

Zenon (imp.), 60, 308
Zerdüşt, 277
Zimin A., 13
Zimin, A.A., 7, 290, 299

DEVLET, MİLLET, KAVİM, BOY, HANEDAN VE DİNİ GRUPLAR

(k.= kabile, d.= devlet, h.d.= halk, devlet, ha.=hanedan)

A

Abbasi-ler, 34, 97, 199
Acem-ler (İranlılar, Persler), 129, 209, 235, 369
Ahemenid ha., 24
Akassir-ler, 297
Alan-lar (Aslar, Oslar, Osetinler), 50, 98, 221, 235, 313, 365, 370, 371, 373
Alman (German)-lar, 22, 23, 26, 127, 195, 212, 217, 225, 276, 359, 360, 362, 369, 373
Altın Orda d., 117, 212, 213, 228, 230, 232, 235, 241, 266, 297, 298, 309, 315, 320, 361, 367, 370, 371, 374
Amazonlar, 214
Anadolu Selçukluları, 159, 218
Anglosakson-lar, 120
Annam-lar, 229, 231
Ant-lar, 50
Aragonlar, 239
Arap-lar, 15, 27, 34, 39, 98, 108, 125, 129, 184, 223, 235, 359, 369
Argın bkz. Argu
Argu (Argın)lar, 107
Arulad k., 173
Aryani-ler, 15
Aryanizm (Ariusçuluk), 58
Aslar bkz. Alanlar
Asuriler, 33, 317
Aztek-ler, 10

B

Babilli-ler, 33, 52
Barulas (Barlas) k., 173
Bask-lar, 28
Basmal-lar, 56, 60, 116, 122, 149
Batı Türk Hakanlığı, 106, 108, 109
Baya'ud k., 172
Beni Kays (Kaysîler), 34
Beni Kelb (Kelbîler), 34
Berende-ler, 294, 295, 367
Beyaz Tatar-lar, 117, 118, 161
Bhon (Mitraizm), 60, 276, 278, 279, 281, 365
Birman-lar, 229
Bizans İmparatorluğu, 56, 58, 124, 212, 239
Bizanslılar (Grekler, Yunanlılar), 60, 99, 109, 142, 195, 363, 369
Boğraçlar bkz. Yağma
Bolgar (Bulgar) lar, 97,109, 126, 196, 204, 213, 294, 297, 304, 369
Bolşevik, 8, 222
Borcigin k., 165, 167, 168, 255, 256
Brodnikler, 366
Budist-ler, 61, 62, 65, 94, 106, 119, 144, 145, 189, 217, 221, 230, 236-240, 244, 266, 270-273
Budizm, 25, 56, 60, 62, 71, 92, 144, 148, 193, 221, 236, 237, 263, 264, 273, 276, 279, 373
Bulgar bkz. Bolgar
Buryatlar (Büretler), 83, 264, 265

C-Ç

Cacirat-lar, 138, 167, 168, 178,
Cadaran k., 175
Carolingue-ler, 97
Celayir-ler k., 115, 172
Cenovalılar, 225
Ch'e-shih Prensliği, 113
Ch'ianglar, 38
Ch'in (hanedan, devlet), 47, 53, 370
Chin hanedanı (Mançur/Kin), 50, 125,120
Cirgin-ler, 268
Curçen-ler (Mançurlar), 34, 77, 78, 82, 87, 111, 114, 123-126, 130-132, 135-138, 140, 142, 146, 156, 158-162, 166, 178, 186, 187, 197-201, 204, 206, 210, 231, 275, 285, 298, 361, 368, 370
Cürki (Cürkin) k., 162
Çağatay ulusu, 241
Çangşi'ut k., 172

Çek-ler, 205
Çerkes-ler (Kosoglar), 224, 295
Çernigov knazlığı 306, 308
Çigil-ler k., 107, 120,
Çingi bkz. Moğollar
Çingiziler bkz. Moğollar
Çinli-ler, 15, 27, 38, 39, 48, 49, 51, 53-56, 61, 64, 69-72,76, 79, 81, 86-93, 102, 105, 106, 113, 116, 117, 120, 125, 126, 131, 142, 162, 199, 206, 207, 210, 221, 244, 251, 275, 284, 361, 364
Çumugun (Çümügün) k., 109

D

Dalidi (Ta-li-di) k., 116
Daoist (-izm) (Taoizm), 65,106, 193, 211, 236, 237, 244, 273
Datçalılar, 190
Doğu Roma İmp., 56
Dominikenler, 217
Dungkayit-ler, 268

Eftalitler, 278
Elam Devleti, 24
Ermeni kontluğu, 159
Ermeni-ler, 27,117, 196, 213, 222, 223, 227, 267, 316, 361, 363, 364
Estler, 195, 212
Eucharist-ler, 196, 308
Evanjelist-ler, 23
Evenk-ler, 310
Eyyubîler, 217, 223

F

Filistîler, 317
Frank-lar, 33, 35, 120, 150, 194, 226, 251, 359, 372
Fransız-lar, 26, 200, 227, 228, 239, 244, 289, 359, 360, 362
Fransisken-ler, 239, 242, 244
Frizler, 190

Gagauzlar bkz. Peçenekler
German-lar (Almanlar), 50, 58, 190, 323
Gnostik(-izm), 57, 59
Gotlar, 269, 295
Göktürk-ler (Hakanlılar, Türkler), 14, 15, 86, 115, 182, 183, 244
Grek-ler (Bizanslılar, Yunanlılar, Helenler, Hellaslılar), 26, 27, 35, 52, 56, 97, 98, 125, 127, 194-197, 212, 213, 215, 216, 218, 242, 307, 359, 363
Guelph-ler, 34, 368
Guy d'İbelinler, 217
Guzlar (Oğuzlar), 97, 107, 109, 110, 120, 141,
Güney T'ang (devlet), 91
Gürcü-ler, 27, 215, 226, 232

H

Ha-wu-lar, 231
Haçlı-lar, 127, 190, 195, 216, 217, 221, 223-225, 227, 361, 363, 370
Hadagin k., 178
Hagarditler, 363
Han (hanedan ve imp.luk), 47, 49, 54, 55
Harezmliler (Harezmşahlar), 126, 147, 157, 187, 188, 189, 190, 191, 197, 199, 201, 217, 361, 368
Harezmşahlar bkz. Harezmliler
Hazar-lar (- Hakanlığı), 98, 99, 109, 126, 295, 296, 308
Helen-ler (Grekler, Yunanlılar, Hellaslılar), 57, 63
Henatikon fermanı, 208
Hi bkz. Tatabı
Hinler bkz. Kinler
Hintli-ler, 71, 214
Hoi-hu bkz. Uygur
Horitumat-lar k., 112
Horolas k., 178
Hospitalier-ler, 225, 359, 362
Hristiyan (-lık), 16, 22, 24, 30, 35, 57, 58, 60-63, 65, 71, 97, 119, 120, 121, 124,127, 145, 148, 150, 159, 161, 162, 190, 191, 194, 195-197, 198, 208, 212, 214-217, 222, 223, 225-228, 230, 232, 236, 237-239, 242-244, 260, 266, 272, 273, 278, 279, 282, 286, 307, 309, 319, 315, 362, 363, 365, 367, 372, 373
Hsi bkz. Hi

Hsi Hsia bkz. Tankutlar
Hu'lar, 38
Hun (Uygur k.), 78
Hun-lar (Hyung-nular), 9, 15, 38, 47, 48, 50-54, 76, 86, 89, 113, 115, 120, 174, 189, 244, 265, 297, 361
Hü-er-bi k., 138
Hyung-nu bkz. Hun

İ

İbelin-ler, 34, 217, 239, 362, 368
İkires k., 178
İlhanlı-lar, 159, 235, 241, 243, 251, 315, 362, 363, 367
İngiliz-ler, 200
İranlı-lar (Persler, Acemler), 113, 270, 275
İskitler (Sakalar), 10, 63
İslam (iyet) (Müslümanlık), 56, 60, 63, 99, 108, 119, 122, 148, 159, 195, 223, 244, 263, 273, 279, 286, 320, 373, 374
İsmaili-ler, 222, 369
İtalyan-lar, 34, 190, 194, 213, 241, 362

J

Jainizm, 273
Junğ-lar, 37

K

K'ang-chü, 109, 110
Kalmık k., 203, 298
Kalvinist, 269
Kama Bulgarları, 295
Kañlı-lar k., 109, 139, 141, 156
Kara Kıtay-lar (K. Kıtanlar), 16, 180, 150, 151, 142, 142, 150, 157, 159, 160, 163, 186, 187,189, 190,193, 197, 210, 237, 284, 359
Kara Tatarlar, 106,117, 118
Karakalpak, 295, 367
Karluk-lar, 39, 56, 70, 83, 99, 106, 107, 110, 119, 122, 139, 142, 149, 302, 364
Karmatî-ler, 34, 97, 369
Kata bkz. Kıtan
Katolik(lik), 190, 195, 196, 212, 214-216, 232, 238, 240, 242, 244, 239, 263, 308, 315, 316, 323, 360-364
Kazak-lar, 284, 366, 374
Kengeres bkz. Peçenek
Kerait-ler k., 23, 34, 115, 116, 117, 119, 122, 124, 149, 158-164, 166, 167, 168, 171, 173, 174, 179, 182, 185, 189, 191, 196, 206, 210, 222, 231, 240, 241, 260, 261, 269, 275, 297
Ket-ler, 310
Khaldeliler, 317
Khalkedonizm, 58, 307
Kıpçaklar (Kumanlar, Polovesler) 28, 39, 109, 110, 156, 157, 186, 187, 190, 221, 224, 231, 235, 236, 291-295, 310, 312, 313, 317, 318, 354, 370
Kırgız-lar, 8, 61, 69, 70, 80, 113, 139, 151, 284
Kıtan-lar (Kıtan/Leao İmp.), 25, 35, 53, 65, 69, 76, 77, 79-83, 87-92, 94-97, 101, 102,104, 114, 115, 117-124, 130-134, 137-140, 142, 146, 147, 149-151, 155, 157, 186, 187, 200, 206, 231, 236, 285, 297, 354, 361
Kıtay bkz. Kıtan
Kızıl kaftanlılar, 187
Kızıl Kaşlar, 48
Kızılderili-ler, 200
Kimak (Kimek) k., 109
Kin (Chin, ha. d.), 126, 146, 160, 162, 187, 285, 297, 370
Kiyef Knàzlığı, 99
Koman bkz. Kıpçak
Konfüçyanist (-izm), 65, 71, 106, 193,197, 206, 221, 273
Kongirat-lar k., 167
Koreli-ler, 77, 119, 302
Kosoglar bkz. Çerkesler
Krit bkz. kerait
Ku-mo-hi bkz. Tatabı
Kudüs Kırallığı, 217, 225, 227, 359, 369
Kurıkan (Kıpçak, Poloves), 83, 269
Kuşan İmp., 39, 49
Kuşin (Kaçin), 138
Kuzey Han (Devlet), 93
Küçük Ermenistan, 222, 223
Kürt-ler, 369

L

Lamaizm, 273
Langobard-lar, 34
Latış (Letonyalı)lar, 212
Latin İmparatorluğu, 195, 212, 239, 318, 369
Latin-ler, 27, 125, 129 196, 216, 218, 239
Leao (Kıtan) İmp., 98, 118, 119, 120, 122-124, 130, 131-134, 139, 143, 150, 156, 237, 285, 354
Leao-shih bkz. Tsu-pu
Liang (hanedan, devlet), 80, 106
Lisu k., 279
Litav bkz. Litvanyalılar
Litvanyalı-lar, 369
Lolo-lar, 231, 279

M

Macarlar, 35, 97, 99, 127, 130, 275, 297, 316, 319, 363
Madyarlar, 97
Maitrei tarikatı, 221
Mançurlar (Curçenler), 33, 77, 78, 82, 159
Manghud k., 173
Maniheist-ler, 57, 61, 62, 63, 244, 275, 276
Maniheizm, 56, 57, 59, 60,62, 63, 71, 120, 263, 272
Markionitler, 57
Mauriler, 28
Maya, 10
Memlük-ler, 224-229, 232, 239, 243, 36, 362, 369
Merkit-ler k., 34, 115, 116, 120, 138, 139, 161, 164, 166-168, 170, 171, 174, 178, 179, 181, 182, 185-187, 190, 209, 256, 261, 275, 299, 300
Mısırlı-lar, 52, 217,
Miao-lar, 231, 279
Ming hanedanı, 244
Minyak bkz. Tankut
Mitraizm(-ist), 59, 193, 278, 279, 365
Moğol İmparatorluğu, 21, 226, 251. 253. 371
Moğol-lar, 9, 10, 15, 16, 23, 27, 33, 35, 36, 38, 39, 44,48, 62, 76, 77, 84, 102, 111-117, 119, 120, 126, 134, 138, 139, 140, 142, 149, 151, 155, 158, 159, 161, 162, 164, 165, 167, 179, 171, 174, 175, 178-181, 183, 184, 186-193, 196-199, 200-207, 208, 210, 212, 214-218, 221, 223-234, 237, 239, 241-224, 249, 251, 253-264, 266, 268, 269, 271, 273, 274, 276, 278, 282-286, 296-299, 310, 312, 313, 315, 316, 353, 354, 356, 360-362, 364, 366, 367, 370, 372, 373
Monizm, 58
Monofizit-ler, 57, 59, 125, 308, 364
Monomachlar, 308
Monoteizm, 270
Moravlar bkz. Çekler
Mordvalar, 295
Mu-jung-lar (Siyenpiler), 53
Muahhar Chin (ha., d.), 91
Muahhar Chou (ha., d,), 93
Muahhar Han (ha., d.), 93
Muahhar Liang (ha., d.) 74
Muahhar T'ang (ha., d.), 75, 79, 81, 87, 89, 102, 103,
Müslüman-lar, 34, 61, 70, 97, 98, 107, 109, 115. 119, 124. 126. 139, 141, 142, 144, 145, 150, 156, 159, 160, 181, 182, 186, 188-190, 195, 197, 201, 204, 208, 212, 214, 217, 218, 221, 223, 226, 230, 234, 236, 237, 266, 267, 275, 286, 294, 307, 316, 320, 323, 359, 364, 367, 372
Müslümanlık (İslamiyet) 181, 243, 315

N

Nan-ch'ao (Prenslik), 229
Nayman-lar, 34, 115, 116,149, 150, 155-157, 161-164, 166, 171, 174, 178-182, 186, 188, 189, 191, 193, 196, 197, 210, 222, 224, 261, 285
Neo-Platonizm (-ist), 59
Nesturi-ler, 22, 25, 36, 57, 60, 63, 119, 121, 124, 125, 126, 144, 145, 150 159, 185, 186, 189, 190, 196-198, 209, 211, 212, 214-216, 218, 222, 223, 226, 229-232, 236, 237, 239, 240, 242-244, 249, 260, 266, 307,

308, 313, 315, 359, 362, 364-367, 372, 373
Nesturilik, 26, 35, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 120, 157, 181, 185, 193, 196, 198, 222, 231, 233, 244, 285, 307, 309, 315, 316, 323, 354, 355
Nikea (İzmit) İmparatorluğu, 218, 313, 318
Nirun k., 138, 178
Nogaylar, 374, 375
Normanlar, 97, 124, 194, 241, 359
Norveçliler, 190
Nu-chi bkz. Curçen
Nuşibi-ler k., 108

O-Ö

Oleg Knàzlığı, 99
Olgoviçler, 293, 294, 319
Ongirat-lar, 138
Origen öğretisi, 58
Ortodoks-lar, 23, 57, 58, 59, 120, 124, 125, 195, 211, 215, 216, 228, 229, 263, 306, 308, 313, 323, 361, 365-367, 371, 372
Osetin-ler (Alanlar, Oslar, Aslar, Yaseler), 215, 295, 372
Osmanlı-lar, 15, 16
Oyrat-lar k., 116, 161, 178, 203
Öngüt-ler k., 56, 116, 117, 120, 133, 161, 181, 200, 210, 231, 239, 240, 241

P

P'ei Han (Sha-to devleti), 114
Parth-lar, 49, 107
Peçenekler (Kengeresler, Gagauzlar), 83, 97-99, 109, 110, 125, 127, 194, 319, 320
Pers bkz. Acem
Pi-k'u-to (kabile) 138
Po-hai Hükümdarlığı, 77, 80-82
Polotsk knazlığı, 293
Poloves-ler (Kıpçak, Kuman), 187, 190, 196, 204, 213, 306, 307, 316, 366, 368, 372
Puritan-lar, 200
Pusuvin k., 138

R

Roma İmp. 49, 59, 124
Romalı-lar, 35, 227
Romei-ler bkz. Bizanslı Grekler
Rus-lar, 7, 9, 13, 14, 16, 26, 29, 35, 97-99, 109, 110, 120, 125-127, 129, 167, 195, 196, 199, 204, 212, 213, 215, 226, 229, 231, 275, 286, 291, 292, 293-296, 298, 306, 307, 310, 312-316, 361, 363, 364, 370-375
Rusi bkz. Rus

S-Ş

Saffariler, 97
Sakalar (İskitler), 39
Salci'ut k., 178
Sâmânî-ler, 97, 99, 107, 110
Sarasinler (Abbasiler), 191
Sarı Sarıklılar, 49
Sarı Shih-wei, 138
Selçukiler (Türkmenler), 25, 39, 99, 141, 148, 151, 217, 359, 370
Sha-t'o Türkleri, 65, 73, 75-81, 86, 88, 90, 93-97, 103, 104, 114, 117, 120, 161, 231, 353
Shih-wei (Otuz Tatar), 77, 78, 92, 87, 114, 115,
Shu Prensliği, 80
Sırp-lar, 369
Si-di, 138
Sicilya Kontluğu, 239
Sicilyalı-lar, 194
Sih-wei (Tatar, Otuz Tatar), 138
Siyenpi-ler, 48, 53, 76, 275
Slavyan-lar, 10, 127, 366
Sog-po bkz. Tsu-pu
Sogdiyana (Sogdiyan)lar, 54, 71
Sovyetler Birliği, 7, 13
Su-shen (Curçenlerin ataları), 111
Sui (ha., d.), 54, 55
Sung (ha., d.), 44, 63, 81, 93, 94, 101, 102, 103, 114, 115, 119, 126, 130, 131, 146, 160,187, 199, 201, 229, 235, 275, 299, 361, 368, 370
Sünniler, 369
Şamanizm, 193, 264, 271-273, 280, 281, 283, 285, 286
Şiiler, 369

T

T'ang (ha., imp.) 34, 53, 55, 60, 62, 64, 70, 71, 73-75, 77, 79, 80, 82, 89, 93, 94, 97, 101, 102, 104
T'ie-le-ler (kabile), 87, 138
T'o-pa (ha.), 101, 105, 370
T'o-pa-Wei bkz. T'o-pa
T'u-hun k., 78
T'u-yü-hun (Togon, Güney Moğolları, Tibetliler), 76
Ta-tan bkz. Tatar
Tabgaç (T'o-pa)lar, 53, 54, 71
Tacik-ler, 8, 274
Tamgalık (M. kabilesi), 138
Tang-hsien-ler, 78, 79, 89, 102, 119
Tankut (Hsi Hsia) Hükümdarlığı, 35, 63, 64, 65, 73, 101, 103-106, 116, 121, 122, 131, 132, 136-138, 140, 142, 149, 158, 160, 161, 163, 182, 187, 201, 202, 210, 231, 236, 354, 361, 368,
Targutay k.,138
Tarhut k., 172
Tatabı-lar (Hi, Ku-mo-hi) k., 76, 77, 78, 82, 116, 130
Tatar-lar (Shih-wei), 76, 77, 84 111, 112, 14, 115-19, 122, 124, 133, 136-138, 142, 158, 159, 161, 162, 164, 167, 171, 178, 181, 199, 200, 210, 212, 216, 222, 257, 265-267, 269, 275, 276, 297, 298, 315-319, 361, 365, 367, 369, 373-375
Tayci'ut k., 162, 166, 167, 178, 179, 210, 217, 225, 228, 254, 255
Templier-ler, 359, 362, 364
Tetraksitler bkz. Gotlar
Teutonlar, 217
Ti'ler, 37, 89
Tibetli-ler (T'u-yü-hun, Togon), 38, 44, 49, 53, 55, 56, 61, 69, 73, 89, 103, 106, 112, 202, 221, 276, 278, 281
Tikin-ler bkz. Tsu-pu
Ting-lingler, 48, 110,
Togon bkz. T'u-yü-hun
Tokuz-oğuz bkz. Uygur
Tokuz-Tatar, 118
Tork bkz. Türk
Tsu-pular (Su-pu/Tikin), 79, 114, 115, 116, 118, 122, 124, 131, 138, 150, 174, 194
Tubegenler, 268
Tubot bkz. Tibet
Tuhsi-ler, 107
Tung-hu, 38
Tungus-lar, 34
Türgiş-ler, 61, 107
Türk Hakanlığı (Göktürkler), 54, 60, 107, 197
Türk-ler, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 34, 35, 38, 39, 44, 51, 54-56, 60, 77, 82, 86-90, 93, 97,102, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 122, 134, 135, 139, 141, 142,147, 174, 203, 204, 210, 225, 225, 226, 231, 244, 265, 269, 275, 294, 295, 297, 298, 301, 302, 307, 320, 353, 360, 361, 366-369, 375
Türkmen (Selçukiler), 39, 99, 107, 109, 224
Türküt bkz. Göktürk

U-Ü

Ugor-lar (Ogurlar), 50, 109, 110, 310
Unggirat k., 178
Uranha-lar, 118, 130, 173
Uru'ut k., 180
Uygur Hakanlığı, 55, 61, 62, 244
Uygur-lar, 56, 61, 65, 69, 70, 73, 77, 79, 80, 92, 103, 104, 107, 108, 110, 115, 118, 119, 120, 137, 140, 180, 144, 147-149, 157, 160, 182, 186, 197, 208, 217, 221, 244, 301, 354, 363, 368
Uz bkz. Guz
Ümeyye Oğulları, 34

V

Velikirus-lar, 312

W

Wu-chiler (kabile), 78, 82, 87, 118, 122, 138, 302
Wu-huanlar, 48
Wu-sunlar, 48, 50
Wu-wan k., 78

Y

Yağma k., 107, 108
Yağnob-lar, 274
Yahudiler, 57, 63, 98, 126, 196
Yakubî [Jakobenler](Monofizit)ler, 125, 145, 197, 216
Yakut-lar, 83
Yaseler bkz. As
Yatvaglar, 303
Yen-ch'i bkz. Kıtan
Yenisey Kırgızları,
Yih-ler, 37
Yisu'ut k.,138
Yuan (M. ha., devlet), 53, 372, 373

Z

Zerdüştiler (Zerdüştizm), 57, 59, 263, 265, 271, 272, 276

COĞRAFİ ADLAR

(n= nehir, v= vadi, ş= şehir, d= dağ, g= göl, e= eyalet, s.d.= sıradağ)

A

Adriyatik Denizi, 205, 313, 362
Afrika, 193
Akdeniz, 22, 41,
Akka, 191
Akra, 190, 225, 227, 239, 240
Aksa, 107
Aksu, 70, 148
Aktübe, 204
Alashan d., 37, 38, 101, 102, 159
Almalık, 189, 234
Almanya (Germanya), 362
Alta, 295
Altay Dağları, 10, 25, 41, 85, 116, 149, 151, 156, 157, 182, 186, 187, 285, 297
Amdo, 103, 106, 238
Amerika, 10
Amuderya n., 42, 201, 202
Amur n., 77, 78, 82, 84, 87, 113, 114, 118, 119, 121, 122, 138, 147
Anadolu (Küçük Asya), 159, 217, 218, 360
Angara n., v., 120
Annam, 372
Antakya, 59, 150, 159, 191, 223, 225, 359, 360
Antioche bkz. Antakya
Arabistan, 40, 61, 97
Aragon, 362
Aral g., 41, 42, 83, 84, 159, 191, 223, 225, 313
Arıs n., 106
Arjantin, 200
Arz-ı Mev'ud, 191
Askalon [Askalan], 217
Atlantik (Okyanusu), 41, 42, 84, 85
Avrupa 10, 120, 124, 126, 127, 144, 151, 193, 194, 198, 212, 213, 214, 225, 243, 282, 299, 313, 314, 315, 313, 355, 358, 359, 360-364, 368, 374
Ayn Calud, 227
Azerbaycan, 98,

B

Bağdat, 119, 124, 190, 204, 222, 228, 243, 315, 363
Bahreyn, 97
Baidarah-belçir, 178
Balasagun, 139, 188
Balhaş g., 38, 41, 42, 83, 84, 147
Balkan-lar, 127, 304, 318
Baltık, 370
Balyarat, 60,
Baniyas, 227
Barents Denizi, 41
Barga, 38
Barshan, 70, 107
Bas-Empire bkz. Bizans
Batı ucu, 69, 108
Baykal g., 37, 83, 84, 161, 178
Baykal-ötesi, 48 83, 105, 110, 111, 113, 301
Berdaa (Arran), 98
Berlin, 9
Betlehem, 23
Beyaz Deniz, 41, 42
Biarmia, 98
Birman(ya), 372
Bişbalık, 137
Bit-Zapata, 59
Bittenberg, 289
Bizans, 23, 25, 26, 33, 35, 56-58, 60, 97-99, 124-127, 159, 193-195, 238, 293, 296, 305, 314, 323, 359, 363, 370
Bolgarya, 205, 319
Bordeaux, 363
Brahmaputra (Tsam-po), 276
Buhara, 143, 145, 147, 234,
Buhtarma kaynağı, 186
Bulgar ş., 204
Bulgaristan, 212, 318
Burkan (Burhan) d. 300
Butan, 279
Buyir-nor g., 166
Büyük Perm bkz. Biarmia
Büyük Sed bkz. Çin Seddi

C-Ç

Celce'er d., 180
Ceneviz, 240
Cenova, 22, 160, 213, 359
Cerene, 176
Ch'ang-an ş., 53, 71, 73,
Ch'ao-hsien bkz. Kore
Ch'e-shih, 113
Chê-chien e, 72
Ctésiphon, 60
Cungarya, 25, 38, 47, 48, 60, 116, 122, 137, 141, 147, 190, 203, 237
Çahar, 116, 132
Çernigov ş., 205, 293, 294, 304, 308, 309
Çin Seddi, 37, 47, 48, 63, 69, 91, 101, 116, 117, 161, 120, 370
Çin, 24, 38, 40, 43, 44, 47-50, 53-55, 61-63, 70-83, 97, 90-95, 101-106, 116, 119, 123, 124, 129, 131-137, 141, 144, 160, 193, 197, 201, 203, 206, 208, 221, 222, 229, 231, 232, 234, 237, 239, 244, 271, 279, 280, 301, 312, 323, 353, 361, 370, 371, 372, 374
Çonos, 176
Çu n., 38, 146, 147
Çud g., 212

D

Dalai-nur g., 77
Dalan-balçut, 174 176 177
Damiet bkz. Dimyat
Dartistan, 278
Deli'un-boldah, 166
Deşt-i Kıpçak, 110, 141, 201, 202, 205, 291, 292, 306, 320
Dımeşk (Şam), 223, 228
Dicle n., 23, 25, 216, 360
Dimyat (Damiet), 190, 191
Dinyeper (Özü), 99, 109, 295
Dirgam, 142
Dobruca, 319
Dolon-nor g., 231
Dominik, 196
Don n., 126, 210, 295, 318, 374
Drevlyan, 99

E

Eçingol (Etzin-Göl), 233
Efes, 59, 308, 367
Ekbetan, 23
Elbe n., 9
Epir (Yanya), 194, 369
Ermenistan, 22, 98, 125, 370
Ermitaj, 363
Etzin-ai (Uraha), 201, 202

F

Fergana v., 106, 141, 144
Fırat, 227
Filistin, 194, 213, 218, 225, 227, 258, 360, 364, 368
Florence, 160
Fransa, 97, 124, 213, 227, 362,

G

Galiç, 317
Galiçya, 205, 213, 318, 319, 366
Galile, 227
Gazne, 142, 217, 223, 227
Germanya, 97, 358
Gobi ç., 37, 38, 40, 43, 48, 84, 85, 117, 133, 158, 233
Gur, 142
Gürcistan, 10, 125, 201, 226, 232

H

Habeşistan, 24
Habul, 22
Hakas(ya), 37
Halagun-ola, 180
Halep, 223, 227
Hama, 223
Hamar-daban d., 79
Hami v., 38
Han-lin Akademisi, 130
Hanbalık (Pekin), 241, 242
Hang-chou ş., 70, 79, 103, 121, 233
Hanghai (Hangay), 37, 182
Hanoi, 229
Hara-Hoto, 62, 201, 202
Harezm, 125, 146, 190, 201, 203, 204, 217
Hatay (Katay) bkz. Yedisu
Haylin d., 126

Hazar D., 41, 42, 84, 109, 203, 291, 295
Helen, 305
Hellas, 273
Hen-tei d., 84
Hindi-Çini bkz. Yüeh
Hindistan (Hint), 22, 24, 39, 147, 148, 190, 201, 214, 323
Hint Okyanusu, 84
Ho-chou, 140, 229
Ho-pei ş., 77, 78, 79, 81, 199
Ho-tung, 88, 90, 95
Hocend, 141, 142
Horasan, 142, 217,
Horezm 143, 187
Hoten, 140, 141. 144. 147. 148, 180, 187, 289
Hsia-chou ş., 89, 102, 130
Hsüang, 131
Huang-ho n. 37, 47, 131, 199, 201
Huang-tung bkz. Yüeh
Humus, 223, 227
Hundişahpur, 59

Irak, 369
Irgız n., 187, 197
Issık Göl, 106, 107, 147
İli n, v., 38
İmeret, 225
İmil, 146, 147, 149
İndo-Çin (Hindi-Çini, Yüeh, Huang-tung), 370
İngiltere, 124, 200, 213, 362, 364
İran, 22, 39, 59, 60, 97, 107, 190, 201, 212, 228, 232, 243, 275, 276, 312, 315, 360, 369,
İrlanda, 56
İrtiş n., 106, 109, 149, 182, 186
İsficab ş., 106
İskandinavya, 42
İskenderiye, 58
İskoçya, 42
İspanya, 28, 97
İsrail, 28, 191
İsveç, 195, 196, 276
İtalya, 124, 239
İtil, 117
İzmit bkz. Nikea

Jüdea, 28

K'ai-feng ş., 92, 95, 137, 207
K'ai-p'ing, 231, 234
K'ang-chü, 109, 110
Kafkas-lar, 295
Kafkas-ötesi, 232
Kahire, 223
Kalka n., 29, 38, 275, 311, 313, 316
Kama n., 295
Kamanya, 109
Kamçatka, 84
Kan-su, 89,102, 104, 118
Kanossa, 124
Kara İrtiş, 38, 240
Kara, 133
Kara-kol, 86
Karabalgasun ş., 79
Karadeniz, 41, 109, 166, 190, 291, 295
Karakanda, 11
Karakorum ş., 214, 217, 233, 234
Karaşar, 69, 109, 120
Karpat d., 205
Kars Denizi, 42
Kasan n., 106
Kasansay ş., 106
Kaspi bkz. Hazar D.
Kastilya, 362
Kaşa bkz. Kaşkar
Kaşgar-derya, 108
Kaşkar, 97, 107, 108, 109, 139, 140, 141, 144, 146, 147, 188
Katvan Ovası, 25, 142, 147
Kayala, 311, 313, 316
Kaysariye, 258
Kazakistan, 107, 122, 186, 366
Kazan 367Uyguristan 368
Kazan ş., 204
Kerulan n., 111, 120, 180
Khalkedon (Kadıköy), 57, 308
Kıbrıs, 217, 305
Kırım, 8, 214, 223, 242, 374
Kilikya (Küçük Ermenistan), 277
Kingan, 38, 48, 161
Kiyef, 99, 126,127, 205, 214, 291-294, 296, 304, 308, 309, 316, 317, 320, 365, 367
Koiten (Köyten), 178

Konstantinopolis, 23, 24, 35, 57, 59, 126, 194, 195, 214, 239, 318, 363
Kore, 49, 77, 82, 121
Kotun k., 118, 137, 140
Kozelsk ş., 204, 312
Kuban ş., 204, 295
Kuça, 69, 70, 120, 148, 160
Kudüs, 159, 191, 194, 217, 218, 221, 225, 227, 359, 360, 369
Kukunor g., 49, 89, 103
Kulikova, 290, 316, 374
Kun-lun, 37
Kuo-mu-sho d., 79
Kurla, 148
Kuzbası (Kuşbaşı), 11
Kuzelsk, 204
Küçük Asya (Anadolu), 97, 218
Küçük Ermenistan (Kilikya), 222, 223
Küçük Suzdal, 312

L

Leao-ho n., 76, 94, 237
Leao-tung ş., 354
Lehistan, 99
Lena n., 83
Leningrad, 8, 9, 11,
Letna n., 310
Li bkz. Hoten
Liang-chou, 106
Lignits ş., 205, 318
Litonya, 297
Litvanya 374
Livonya, 195
Lo-yang ş., 53, 89, 90
Lob-nor g., 70
Lombardia, 239
Lotaringia, 97
Louvre, 363
Luts, 313
Lyon, 214, 365

M

Mâbeynennehreyn, 97
Macaristan (Pannonya), 97, 205, 212, 292, 366
Malatya, 98
Manas n., 70
Mançurya, 48, 63, 69, 76, 77, 78, 82, 87
Mançurya, 120, 121, 130, 155, 200, 237, 238, 285, 323
Marignan, 289
Marmara Denizi, 26
Massachusetts, 200
Maveraünnehir, 106, 141, 159, 188
Media (Orta Asya), 23, 190
Merv ş., 59, 119, 125
Mezopotamya, 217, 223, 360
Mısır , 33, 190, 194, 223-225, 228, 243, 360, 361
Minusinisk, 69, 80, 110, 111, 117, 151, 156, 157, 165, 166, 168, 187, 196, 201, 203, 231, 232, 233, 235, 237
Moğolistan, 34, 47, 77, 79, 85, 86, 139, 257, 275, 279, 283, 291, 310, 312, 314, 370
Moldavya, 205
Mora Yr. adası, 205
Moskova, 361, 374, 375
Muo, 131

N

Nan-shan d., 89, 94, 159
Neapol, 363
Neva n., 293
Nevaket bkz. Yedisu
Nikea (İzmit), 218, 318, 369
Nisibus (Nizip), 60, 76
Nonni n., 238
Norveç, 195
Novgorod, 117, 196, 204, 276, 296, 307, 313, 317
Nuaion ş. 195

O-Ö

Olmüts ş., 205, 318
Ongin n., 119, 233
Onon n., v., 43, 110, 111. 120, 168, 170, 176, 178, 182, 194, 221
Ordos, 38, 43, 73, 75, 76, 101, 161, 238
Orhon n., v., 43, 79, 118, 119, 133, 140
Orleans, 195
Otrar ş., 197
Ötüken-yiş, 37
Özgend, 188
Özü bkz. Dinyeper

P

P'ai-teng, 50
P'ei-shan, 37
Pamir, 8, 37, 41
Pannonya (Macaristan), 97
Paris, 97, 195, 363
Pazırık, 10
Pekin (Yü, Hanbalık), 81, 104, 187, 198, 199, 234, 238, 239, 240, 242, 371
Pereyaslavl, 304
Persia bkz. İran
Peşt ş., 205
Petrograd, 11
Pien-ching (K'ai-feng), 206, 207
Piza ş., 22, 359
Po-hai (Merkezi Mançurya), 77, 80, 81, 82, 121
Polonya (Polşa), 195, 205, 212,
Polotsk ş., 195, 293, 307, 308, 313, 369,
Povolje, 374
Primorye, 78, 82, 87, 114
Prusya, 196
Pskov ş., 195, 196

Rın, 295
Rodos a., 293
Roma, 34, 49, 56, 59, 124, 127, 242, 243, 244, 304, 362, 363
Romanya, 304
Rossya bkz. Rusya
Rum bkz. Anadolu
Rurik ş., 292
Rusya, 7, 15, 205, 213, 293, 309, 312, 315, 369
Ryazan ş., 204, 292, 312

S-Ş

Sahara, 39
Saksın, 190
Saksonya, 316
Samkerts (Taman), 98
Samosat ş., 58, 98
Sana (Aksum), 56
Sarasin, 190, 191
Saray ş., 228
Sarı Deniz, 26, 54
Sarı Nehir bkz. Huang-ho
Sarıkol, 189
Sayan s. d., 8, 11, 37, 48, 116, 118, 151, 161
Selenge n., 43, 84, 239
Semerkand, 125, 139, 141, 142, 143, 147, 188, 212, 230, 234
Seversk, 293
Sha-chou, 104
Sha-mo (çölü), 200
Shan-si e., 50, 88, 90, 93, 95, 101, 130
Shan-tung, 199
Shang-shung, 276, 278, 280
Shang-tu (K'ai-p'ing), 231, 233, 237
Shen-si, 55, 233
Shu (Sih-ch'uan), 80, 88, 89
Sırbistan, 125
Sırderya, 106
Sibirya, 10, 37, 41, 47, 52, 61, 83, 111, 112, 116, 118, 120, 139, 186, 203, 302, 310, 375
Sicilya, 239
Sicistan, 142
Sidon, 225, 227
Sih-ch'uan (Shu) ş., 38, 80, 88, 229, 231, 279,
Sikkim, 279
Sina Çölü, 227
Sit n., 204
Sivastopol, 7
Slepnev, 8
Smolenks, 313, 319, 320
Sogdiyana, 71
Sudan, 223
Sukum d., 79
Sungari n., 82, 302
Sur, 225
Suriye, 22, 97, 145, 194, 218, 223, 227, 314, 358, 359
Suzdal ş., 204
Suzı, 24
Su–lê bkz. Kaşkar
Şam (Dımeşk), 227, 314, 363
Şaş bkz. Taşkent
Şayava n. 275
Şayo n., 205

T

T'ai, 130
T'ai-yüan ş., 95
T'ien-shan (Tanrı Dağları), 38, 50, 69, 70, 85, 108, 137, 147, 148, 231, 234
Takla-Makan, 38, 147
Talas n., v., 107
Taman bkz. Samkerts
Tanrı Dağları (T'ien-shan), 41
Tao-ho n., 102
Tarbagatay, 38, 41, 187, 203, 235
Tarım n., 38, 106, 113, 148
Taşkent (Şaş), 38
Tebriz ş., 217, 251
Tendük, 240
Tengis, 111
Teotut-shan d., 79
Terek ş., 126, 295
Termiz, 147
Tesalonya, 194
Tibet, 35, 61, 70, 76,, 102, 103, 115, 202, 229, 276-280, 303, 323
Tiflis (Tibilis), 226
Ting-chou ş., 88
Tobol ş., 109
Tola n., 119, 170, 180
Torjok ş., 204, 312
Toron n., 360
Toskana, 239
Trablus, 364
Trabzon, 369
Transoxiana, 59
Truva, 33
Tsam-po bkz. Brakmaputra
Tun-huang, 103
Tuna n, 99, 109, 319
Tung Kuan, 130
Tung-ting-hu, 137
Tungus n., 310
Turfan, 69, 70, 104, 108, 113, 120, 160
Türkistan, 109, 189, 284
Tüyuk-Mezar, 10
Tver ş., 375

U-Ü

Ukrayna, 10
Ungi n., 120
Uraha bkz. Etzin-ai
Ural d., 109, 202, 203, 295
Urfa (Edessa), 159, 359, 360
Uyguristan, 61, 63, 70, 148, 163
Uzboy n., 42
Ürdün n., 360
Üstyurt, 109

V

Venedik, 22, 24, 160, 194, 213, 225, 240, 359
Vistül (a), 225
Vladimir ş., 204, 213, 312, 317, 318, 319, 320, 369
Volga (İtil) n., 41, 42, 98, 126, 190, 204, 295, 313, 318, 374
Volın, 205
Vorskla, 374
Vsevolod, 309, 320

W

Wei n., 73
Wu (Güney Doğu Çin), 88
Wu-sha k., 187, 198

Y

Yablonov d., 84
Yai-men k., 90
Yalu n., 121
Yang-tse n., 53, 75, 237, 244
Yarkend ş., 109, 119
Yatvag ş., 303
Yayık n., 190, 313
Yedisu, 25, 50, 97, 106, 107, 140, 146, 241
Yenisey n., 37, 69, 80, 113, 233
Yih-shui, 131
Yin-shan d., 51, 120
Yunnan, 38, 279
Yur'yev, 360
Yü (Pekin), 77, 78, 88, 90
Yü-chou ş., 81
Yüeh, 49

Z

Zangibar, 97
Zerafşan 142

MUHAYYEL HÜKÜMDARLIĞIN İZİNDE

L. N. Gumilëv

Lev Nikolayeviç Gumilëv 1912, Petersburg doğumludur. Babası N.S. Gumilëv ve annesi Kırım Türklerinden Anna Ahmetova, zamanın en gözde şair ve şaresidir. Baba Gumilev, rejim muhalifi olmak suçlamasıyla Stalin döneminde kurşuna dizilmiştir. Gumilëv, 1935-1949 yılları arasında üç defa tutuklanmış, en sonuncusunda 10 yıla mahkum edilmiş fakat 1956'da Stalin'in çıkardığı "çocuk, ebeveynlerin hatasından sorumlu değildir" kararıyla tahliye edilmiştir. İlk tutuklanmasından itibaren üniversite kapıları yüzüne kapatılmış fakat mastırıyeti anlaşılınca, tekrar okula kaydedilerek öğrenimini tamamlamasına izin verilmiştir. Genç yaşında birkaç dil biliyor olması, eski Türkçe'nin dışında, Hun tarihine de vakıf bulunması sayesinde zamanın ünlü akademisyenlerinden destek görmüş, özellikle M.I. Artamonov ve V.V. Struve'nin yardım ve teşvikleriyle Eski Türkler adlı doktora çalışmasını tamamlamıştır. 1986'da emekli olmuş, 1992 sonunda da ölmüştür. Şu anda sevenleri tarafından Rusya'da onun adına **Gumilëv Dünyası Vakfı** adında bir vakıf kurulmuş ve bütün eserleri yeniden yayınlanmıştır.

Muhayyel Hükümdarlığın İzinde, yazarın **"Bozkır Üçlemesi"** adını verdiği serinin sonuncu kitabıdır. Üçlemenin ilk iki eseri ise, **Hunlar** ve **Eski Türkler**'dir.

Diğer eserleri arasında şunlar sayılabilir:
Hazar Çevresinde Bin Yıl, Hazarya'nın Keşfi, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır, Etnogenez ve Biosfer, Sarı Haçlı Seferi veya İblis Nesli Efsanesi, Son ve Yeniden Başlangıç, Avrasya Trajedisi, Rusiden Rossyaya, Etnos, Tarih ve Kültür, Büyük Hazar Tarihi.

ISBN 975-8839-06-3